Kommunikáció- és médiatudomány

Akadémiai bemutatkozás

Budapest 2018

http://mta.hu/ii-osztaly/osztalykozi-allando-bizottsagok-105544

Kommunikáció- és médiatudomány. Akadémiai bemutatkozás

Jelen összeállítás © MTA Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottság 2018

Budapest 2018

Tartalomjegyzék

Előszó

SZÓ, ÍRÁS, KÉP

Kulcsár Szabó Ernő: Tárgyi élvezet vagy történő igazság? Az irodalomértés és -oktatás néhány kérdéséhez
Aczél Petra: Retorika és kommunikációkutatás. A régi tudomány új nézőpontjai
Szajbély Mihály: Szöveg + akusztikum = közvetített kultúra?
Borsos Balázs: Tájképek, életképek, néprajzi dokumentumok. A Teleki-expedíció fényképeiről
Szirák Péter: A technika „társadalmiassága". Hajnal István archívuma
Nyíri Kristóf: Túl az iskolafilozófiákon

KÖZVETLEN KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVETÍTETT KOMMUNIKÁCIÓ

Tardos Róbert – Angelusz Róbert: A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban
Terestyéni Tamás: *Tudatos* és *szándékolt* versus *tudattalan* és *nem szándékolt* az emberi kommunikációban
Horányi Özséb: Sajáttest – sajátvilág – sajátlélek
Albert Fruzsina – Dávid Beáta: Érzéki csalódások. Fiatalok és szüleik a szerelemről és partnerkapcsolatokról
Schirm Anita: A *hát* diskurzusjelölő a televíziós vitaműsorokban

SAJTÓTÖRTÉNET, MÉDIAPOLITIKA

Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából
Frank Tibor: Liberális cenzor Metternich Magyarországán. Reseta János
Bayer József: Globális média, globális kultúra

Bajomi-Lázár Péter: A média gyarmatosítása. Miért tartják egyes közép- és kelet-európai kormányok tiszteletben a sajtó szabadságát – és mások miért nem?
Boda Zsolt – Patkós Veronika: A „politikai kormányzás” a média- és a közpolitikai napirendek tükrében 2010 és 2014 között
Bayer Judit: Az emberi jogok európai bíróságának 10. cikkel kapcsolatos joggyakorlatának egyes súlypontjai
Polyák Gábor: A frekvenciaszűkösségtől a szűrőbuborékig

MŰVÉSZET ÉS TUDOMÁNY

Tallián Tibor: A Wagner-ügy. Magyarázatok magyarázata és minden magyarázat
Szegedy-Maszák Zoltán: Művészet mint kutatás. Experimentalizmus a médiaművészetben
Kovács András Bálint: Esztétika. Filozófia, ideológia, tudomány
Fábri György: A tudomány társadalmi percepciója Magyarországon
Hammer Ferenc: A dalok ugyanazok maradnak. A retro kultúrpolitikai szerkezetei a magyar popzenében
György Péter: A retroaktív rehabilitáció

Előszó

Az MTA három társadalomtudományi osztályának (I., II. és IX. Osztály) határozata alapján az osztályok delegáltjaiból 2018. május 18-ikán megalakult az MTA Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottsága. 2018. szeptember 7-iki ülésén a Bizottság úgy határozott, hogy tagjai munkásságát együttesen bemutatandó, azok korábbi publikációiból online kötetet állít össze. A publikációkat itt abban a formátumban fűztük egybe, ahogyan eredetileg megjelentek, ez egyfajta formai egyenetlenséggel jár, viszont látványában is őrzi a történeti hűséget. A kommunikáció- és médiatudományok az elmúlt évtizedekben egységes, erős belső koherenciával bíró diszciplínává váltak. Azt reméljük, hogy jelen kötet ezt a koherenciát meggyőzően érzékelteti.

Budapest, 2018. szeptember 21.

Az MTA Kommunikáció- és Médiatudományi Osztályközi Állandó Bizottságának Elnöksége

Kulcsár Szabó Ernő

akadémikus, egyetemi tanár, ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Tárgyi élvezet vagy történő igazság?

Az irodalomértés és -oktatás néhány kérdéséhez

> „A szavak [Worte] nem szók [Wörter] s nem hasonlatosak – mint emezek – a vödrökhöz és hordókhoz, amelyekből meglevő tartalmat merítünk. A szavak kutak, amelyeknek utána ás a mondás, könnyen betemethető, ám némelykor hirtelen fel is éledő kutak, melyeket állandóan újra meg kell találnunk és újra kell kiásnunk. A szüntelen ismételt kútra járás nélkül üresek maradnak a vödrök és hordók vagy állott marad a tartalmuk.
>
> (*Heidegger*, 1997, 89. o.)

„Az irodalom – írja Paul de Man még a ’70-es években – nem azért fikció, mert valamiképpen megtagadja a »valóság« elismerését, hanem mert nem *a priori* bizonyos, hogy a nyelv a jelenségvilág szabályainak (vagy azokhoz *hasonló*knak) megfelelően működik. Tehát nem *a priori* bizonyos az, hogy a saját nyelvén kívül bármire nézve is megbízható információforrás lenne.” (*de Man*, 2001, 104. o.) Ez a gyakran félreértett megfogalmazás nem az irodalom nyelvének vonatkoztathatóságát vagy a valósághoz kapcsolódását tagadja. Mindössze arra próbál emlékeztetni, hogy a nyelv elsősorban irodalmi médiumként részesít annak tapasztalatában, hogy a világ éppúgy nem esik egybe a maga nyelvi formájával, ahogyan referencia és fenomenalizmus között sem moshatók egybe a különbségek (*de Man*, 2001, 104. o.). Mert bár a köztudat nem könnyen szabadul annak vélelmezésétől, hogy az irodalom a világ legártatlanabb dolgainak egyike, nem feledhetjük, hogy irodalom mindig annak a nyelvnek az anyagiságában létesül, amelyet Hölderlin köztudottan az emberi „javak legveszélyesebbikének”[1] nevezett.

Anélkül, hogy a továbbiakban Paul de Man tiszta poetológiáját vagy Heidegger (1998, 35−51. o.) Hölderlin-értelmezésének nyelvmetafizikáját követnénk, a nyelv irodalmi viselkedésének azt a mozzanatát tekintjük mérvadónak, amelyet fő művében Gadamer „totális közvetítésnek” nevezett. Ez pedig azt jelenti, hogy „a művet csak akkor tapasztaljuk igazán, ha a közvetítést nem különböztetjük meg magától a műtől” (*Gadamer*, 1984, 99. o.). Mindebből értelemszerűen az következik, hogy a „közvetítő” nyelv az irodalomban olyan médiumként viselkedik, amelyik „mint közvetítő megszünteti önmagát” (*Gadamer*, 1984, 99. o.). Ez a megkülönböztetés nem azt akarja mondani, hogy a többi művészeti ághoz képest (a kővel, hanggal, színnel ellentétben) itt érhetnénk tetten a nyelv eltérő közreműködését az esztétikai tapasztalat kiváltásában. A fentebbi különbség inkább abban volna, hogy az említettekhez képest az irodalom „anyaga” már eleve olyan elhasználhatatlanul működő és önálló létű médium, amely az előbbiekhez képest nem néma és semleges anyagiság: „a nyelv [ugyanis már eleve] mindig gondol valamit” (*Plessner*, 2003, 465. o.). Ezt a totális közvetítésre képes médiumot a beszélgetés, a hangzó nyelv szüntelen össztörténése tartja fenn – és mint ilyen áll az emberek közti szót értés rendelkezésére. A nyelv rendelkezésre-állása azonban olyan látszat is egyben, amely meglehetősen megtévesztő, sőt, veszélyesen félrevezető lehet.

Az üzenet-továbbításként elgondolt kommunikáció látószögében az irodalom szava ugyanis – mint „rejtjeles", „nem-egyenes" metaforikus beszéd – a megértés akadályának szokott bizonyulni. Ám ha az esztétikai tapasztalat dialogikus alaphelyzetét tekintjük mérvadónak, amely szöveg és befogadás párbeszédén keresztül engedi megtörténni a műalkotást, akkor olyan keletkező jelenléttel kell számolnunk, amely mindig a „megmutatkozás" performatív egyediségével lesz felruházva. Borges triviális példájához folyamodva: a Pierre Ménard neve alatt megjelenő Don Quijote még akkor sem ismétli meg Cervantes művének esztétikai tapasztalatát, ha a két szöveg szó szerint egyezik is egymással (vö. Borges, 1986, 80–81. o.).

Mert a nyelv, ahogyan már Humboldt (2002, 434. o.) figyelmeztetett rá, voltaképpen a használóit uraló erőként képes csak szolgálni a szóértés mindennapjait: „Az ember leginkább – sőt, mivel érzései és cselekvése a képzeteitől függenek –, kizárólag úgy él együtt a tárgyakkal, ahogyan azokat a nyelv a rendelkezésére bocsátja. Ugyanazon aktus révén, melynél fogva az ember magából a nyelvet kifelé megszövi, bele is szövi magát abba, és mindegyik [nyelv] olyan kört von ama nép köré, amelyhez tartozik, amelyből csak annyiban lehet kijutni, amennyiben az ember egyidejűleg át is lép egy másik nyelv körébe."

Amikor a hermeneutikai hagyomány azt hangsúlyozza, hogy a nyelvet az irodalomban mégsem lingvisztikai jelenségként tapasztaljuk meg, az mindenekelőtt annyit tesz, hogy az irodalmi szövegben a nyelvi szó nem jelként funkcionál és a nyelviség teljesítménye nem merül ki szótár és grammatika[2] összjátékában. Minthogy az – önmagától mindig „el-utaló" – jel nem saját tartalmat juttat érvényre, „a nyelv valami más, mint a tárgyi egész jelölésére szolgáló puszta jelrendszer. A szó nem csupán jel. […] Nem úgy áll a dolog, hogy a tapasztalat először független a szótól, s aztán a megnevezés reflexió tárgyává teszi, például úgy, hogy aláfoglaljuk a szó általánosságának. Ellenkezőleg: magához a tapasztalathoz tartozik, hogy keresi és megtalálja a szavakat, melyek kifejezik. A helyes szót keressük, tehát azt a szót, amely valóban a dologhoz tartozik, úgyhogy maga a dolog jut benne szóhoz." (*Gadamer*, 1984, 291. o.) Ellentétben tehát az utalás önmagától eltávolító mozzanatával, a költészet szava nem mint eszköz utal bennünket valamihez, hanem úgyszólván teljes testi-anyagi jelenlétével teszi lehetővé, hogy a nyelv a maga egész nyomatékával valóban „nyelvként hozza szóba önmagát" (*Heidegger*, 1993, 161. o.). Ami azt jelenti, hogy csak amikor megvan – és itt van – a dologra „vonatkozó" szó, akkor lesz a dolog valóban dologgá. Ebben a szorosan vett értelemben a dolog létének csak a szó képes érvényt szerezni: „kein ding sei wo das wort gebricht" (Stefan George: *Das Wort*; ld. *Heidegger*, 1993, 162–164. o.).

Mármost miközben a költészet így – neki megfelelve és az ő létesítő ereje szerint – szólaltatja meg a nyelvet, a maga nem áttetsző medialitásán keresztül lép működésbe s teszi lehetetlenné a mondottak és a mondás hogyan-jának elkülönült megtapasztalását. Az így materializálódott/anyagiasult nyelv – önmagának mindig elégséges módon – ezért konstitutív médiuma az irodalom esztétikai tapasztalatának. A szó eme testies(ült) megjelenésének azonban nem merül ki a jelentősége abban, hogy meggátolja az irodalmi szöveg puszta átviteli helyként való megtapasztalását. Az üzenet-továbbításként elgondolt kommunikáció látószögében az irodalom szava ugyanis – mint „rejtjeles", „nem-egye-

nes" metaforikus beszéd – a megértés akadályának szokott bizonyulni. Ám ha az esztétikai tapasztalat dialogikus alaphelyzetét tekintjük mérvadónak, amely szöveg és befogadás párbeszédén keresztül engedi megtörténni a műalkotást, akkor olyan keletkező jelenléttel kell számolnunk, amely mindig a „megmutatkozás" performatív egyediségével lesz felruházva. Borges triviális példájához folyamodva: a Pierre Ménard neve alatt megjelenő *Don Quijote* még akkor sem ismétli meg Cervantes művének esztétikai tapasztalatát, ha a két szöveg szó szerint egyezik is egymással (vö. *Borges*, 1986, 80–81. o.).

Mármost ha ennek a történő jelenlétnek (vagy pontosabban: a dialogikus interakcióból adódó megjelenésnek) a természetét próbáljuk felderíteni, nem indulhatunk ki abból, hogy az esztétikai lét valamely igazi létnek volna a modifikációja (látszata, fikciója, másolata stb.) (ld. erről: *Gadamer*, 1984, 77. o.). Inkább abból az eseményjellegből, amely mindig egyedi – de a szöveg partitúrája szerinti – „megmutatkozással" párosul. A humán tudományok 'emotional turn'-ként emlegetett fordulata egyebek közt abból a belátásból is táplálkozott, hogy ez az egyedi történés elválaszthatatlan a nyelvművészeti alkotás üzenetének testet is elérő materialitásától. A materiálisan is történő esztétikai tapasztalat azonban olyan nehezen definiálható, konfiguratív térben következik be, amelyet médium és jelenlét, diszkurzus és érzékelés egymásra utalt kettőssége alakít ki. A jelentésképződés során ezért a nyelv érzékeket elérő materialitása mindig megnyilvánítja a maga kulturális kódoltságát is, vagyis azt, hogy ez a materialitás nem vakon lép érvénybe. Ilyen kódoltság hiányában az érzelmek és hangulatok nemcsak hogy közölhetetlenek volnának, hanem mibenlétük is beleveszne a viszonylagosság káoszába.

A mondás érzéki/hangulati kódoltsága az irodalmi szövegekben is csak akkor működik, ha azt a befogadás is dialogikusan hangoló médiumként érzékeli. „Ahhoz − írja erről Simone Winko (2003, 141. o.) –, hogy egy irodalmi szöveg fikcionális szintjén érzelmi szituációkat, magatartásmódokat vagy kijelentéseket, valamint érzelmi vonatkozású formákat megértsenek, az olvasóknak saját életvilágbeli és/vagy irodalmi tapasztalatokból kialakított »érzelmi mintákhoz« kell folyamodniuk. […] Egy szöveg emocionális szerkezete akaratlanul is előállítható, és az olvasók olyan érzelmi mintákat is rávihetnek a költeményekre, amelyek soha nem álltak a szerzőjük szándékában. De a kódról való tudás mindkét tevékenységre nézve fontos szerepet játszik."

A természetbe való belefoglaltság látványának és érzékelésének nyelvi szimulációja olyan materiális szignálok segítségével megy például végbe a *Téli éjszaka* és a *Hajnali részegség* diszkurzusában, hogy a csillagos éjszaka teljességgel eltérő befogadói tapasztalatnak válik a részévé. A hangzásban úgyszólván fizikailag hallhatóvá lett csend[3] József Attilánál inkább egy reflektáltan elgondolható, távolságtartó ott-lét tapasztalatában részesít, míg a szintakszis, a rímtechnika és a jambikus lejtés[4] „körkörösségének" jóvoltából Kosztolányinál az ellentéteiben is harmonizált akusztikus hangzás felszámolja a hasonló distanciateremtés lehetőségeit. A vers hangzásszerkezete így magát a megrendült belátást[5] is mediálisan hangolja rá az elfogadás emelkedettségére, és ezzel a megtapasztaltakhoz való odatartozás affirmációjára[6] ösztönöz. Hiába látja tehát ugyanazt a csillagos égboltot (mely már ugyanígy terült Hannibál hada fölé is) a két vers tekintete, az esztétikai tapasztalat mégis eltérő viszonyt létesít a természettel. De ezt a két ellentétes bennelétet mégis az köti össze egymással, hogy megtapasztalásuk pillanatában nem áll fönn önmagunk birtoklásának a szabadsága. Itt valóban nem tudjuk másképpen akarni mindazt, ami megtörténik velünk. Az esztétikai tapasztalat történésében való ilyen uralhatatlan részesülés a nyelv érzékekre ható testi-materiális működésének köszönhető. A totális nyelvi közvetítés tökéletessége ilyenkor teszi igazán lehetetlenné a mondás és a mondás hogyanjának mediális elválasztását. (Ezt a tökéletességet azonban nem szabad összetévesztenünk a virtuozitás perfekciójával!)

A dialogikus esztétikai tapasztalatban történő jelentés egyedisége a szabályesztétikák romantikáig tartó uralma alatt nehezen volt felruházható egyszersmind azzal az érzékleti

gazdagsággal is, amelynek szenzuális tapasztalata (mint észlelet) Platón óta tökéletlen alapját vagy járulékos fokozatát képezhette csupán az igazságra számot tartó tudásnak.[7] Amikor a 18. század közepe táján Baumgarten a poétikát egy új tudományos diszciplína, az esztétika bevezetésével akarta helyettesíteni, lényegében először nyitotta meg az utat – még határozottan kartéziánus keretek között – egy olyan diszkurzus előtt, amely alkalmas az érzéki megismerés egyenjogúsítására. Ezzel lényegében megkérdőjelezte a tudásnak azt az episztémikus rendjét, amely az érzéki megismerést a logikai megismerés előfokának vagy első szintjének tekintette. Az így felértékelt (intuitív) tudásformát Baumgarten a diszkurzív tudásnak nem alárendeltjeként, hanem azzal komplementer megismerésmód gyanánt értelmezte. Éspedig arra hivatkozva, hogy az érzékek számára a jelenségek ismertetőjegyeinek olyan telített bősége tárul föl, amelynek egyedi gazdagságát mindig elszegényíti az absztrakciókra utalt értelmi megismerés. Ennek megfelelően Baumgarten a nem értelmi, szenzitív elképzelést/képzetet (tkp. vélelmezést) (’repraesentatio non distincta’) „az ismertetőjegyek egymással való összekötöttségének gnoszeológiai kritériumán keresztül határozta meg. Úgy elgondolni valamit, hogy az ismertetőjegyeit nem különböztetjük meg egymástól, annyit tesz, mint azt »konfúz« módon elgondolni, vagyis ismertetőjegyeinek bőségében, gazdagon elgondolni” (*Franke*, 2008, 83. o.).

Ahhoz azonban, hogy a 20. század episztemológiai terébe a kétféle értésmód feszültsége helyett az egymást kiegészítő kölcsönösségük lehetősége is beléphessen, Baumgarten kezdeményezése bizonyosan nem lett volna elegendő. Fehér M. István meggyőzően mutatta ki, Dilthey-tól Windelbandon át Rickertig mekkora erőfeszítésre volt szükség ahhoz, hogy – a természettudományi módszert megtestesítő pozitivista örökséggel szemközt – ne legyen elvitatható a humán stúdiumokat szélesebb értelemben is megalapozó szemléletmód létjoga. Döntően annak a tapasztalatnak az elismertetése volt itt a tét, „hogy a világ léte nem magyarázható lényegéből. Az egyes bármennyire is az általánosra van utalva – csakúgy, mint emez őrá –: belőle mégsem vezethető le. »Az időben adottnak az összessége levezethetetlen önállóságban jelenik meg ama általános törvényszerűség mellett, amely szerint ugyanakkor mégis végbemegy«, vonja le a következtetést Windelband – »az egyedi valóság«, fogalmazza meg e ponton szemléletesen Emil Lask, »törvényeket követ«, de […] nem belőlük következik” (*Fehér M.*, 2005, 623. o.). Az érzékelés megértő és megismerő teljesítménye iránti újabb keletű érdeklődés pedig bizonyára nem független attól a legitimáló körülménytől sem, amely a kontingenciák újkori tapasztalatát azért építhette be a tudás rendjébe, mert a világ feltárásának sokféle praxisa meglehetősen elbizonytalanította a konszenzusalkotást akörül, mi bizonyul egyáltalán releváns tudásnak. Sőt azt is, hogy kiknek, mely autoritásoknak a tudása számít igazán relevánsnak. Luhmann nem parttalanított kontingenciafogalmának[8] horizontján a véletlenségnek ezt a kultúráját (’Kontingenzkultur’) Blumenberggel röviden úgy jellemezhetnénk, „hogy ami van, annak nem szükséges lennie [nicht sein muß]” (bővebben ld. *Blumenberg*, 1987, 57−62. o.).

Azzal, hogy Baumgarten az esztétikai megismerés sajátszerű teljesítményét a természettudományokkal, illetve a történetiként művelt humán- és művészettudományokkal szemben hangsúlyozta, mégis korszakos jelentőségű távlatot nyitott a műalkotások megértésmódja előtt. Újszerű elgondolásának az volt ugyanis az egyik legfőbb implikációja, hogy az esztétikai tapasztalatban feltáruló bőség a különféle jellemző jegyek egyedi, nem formalizálható kombinációjából származik. Ez az összefüggés a műalkotások olyan értelmezését alapozhatta meg, amely szerint a telített gazdagság saját szétválasztatlan jegyeinek logikai törvényekből levezethetetlen konfigurációján keresztül tesz szert összetéveszthetetlen egyediségre, megismételhetetlen individualitásra. Tekinthető ez az egyedi gazdagság egyfelől olyan tényezőnek, amely a maga kimeríthetetlensége okán az olvasás minden partiturális irányítottsága ellenére sem tesz lehetővé két egymással teljesen azonos recepciós eseményt. (Az eltérő receptív hangoltság eltérő hierarchiák szerint

érzékelheti az el nem különült materiális effektusok összjátékát.) Ez a megfigyelés itt ugyan csak szinkron, hatásesztétikai nézetben utalhat az implicit olvasói műveletek mozgásterének alakulására. A mű szövegével való találkozás eseményének annyiban azonban mindig temporális indexe is van, amennyiben ez a történés egyszersmind hatástörténeti bekövetkezés is. Mert az implicit olvasó mindig történeti olvasó is egyben. Értelmező műveletei eredendően nem a sajátjai: mindig csak a hagyomány előrajzolta mintákra támaszkodva, illetve azokhoz képest érvényesíti még saját új vagy egyéni technikáit is.

Mármost ha igaz, hogy a modernség kulturális alaptapasztalatába minden korábbinál mélyebben épült be a kontingenciák valódiságának tudata (*Luhmann*, 1995, 51. o.), akkor legalább egy összefüggésben bizonyosan termékeny lehet a kapcsolat az irodalom- és kultúratudomány diszkurzusai között. Ha ugyanis a kultúratudomány annyiban maga is olyan egyediségeket figyel meg, amelyek törvények szerint, de – egyedi kombinációik szerint – nem azokból következve jönnek létre, akkor az irodalomtudományi munka nagyon is hasonló véletlenszerűségek tapasztalatának feldolgozásával veszi a kezdetét. Ha a kultúra olyan megfigyelési távlatot képez, amelyben nem a tárgyi világ szerkezeti felosztása, hanem [a dolgokat és azok rendjét] megfigyelők [tevékenységének, alkotásainak és értelmezéseinek] megfigyelése a tét (*Luhmann*, 1995, 31–32. o.), akkor az irodalomtudomány bízvást kulturális tudománynak is nevezhető. Legalábbis amennyiben „második szintű megfigyelései" (*Luhmann*, 1995, 31. o.) alakilag olyan irányultságokkal is rokoníthatók, amelyekkel például a kultúrszociológia fordul a szociális jelenségek kulturális feltételezettsége felé. Az egyediség feltárásához igénybe vehető eszközei ugyanakkor teljességgel ismerősek a történettudomány művelői számára is. Mindkettőnek úgy kell nagy tömegű – jelen már nem lévő – tárgy-, mű- és szellemi-gondolati összefüggést felkutatnia, hogy a megértendő dolog történeti egyediségét még a kivételessége okán se helyezze kívül a történelmen. Vagyis, hogy a *Hamlet*ben vagy Napóleonban ne magyarázhatatlanul egyszeri konstellációt fedezzen föl, hanem olyan – egykor tényszerűen – megtörtént, individuális potenciált, amely belátható és mindig új értelmezésre szoruló hatástörténeti lehetőségként él tovább az időben.[9] Mert hatástörténetileg a megismételhetetlen is mindig hozzátartozik a történelemhez.

De a megfigyelhető megfigyelések formálrendszertani lehetőségein túl is megmutatkozik még valami, ami nem látható azok horizontján. Mert ha a történész nem annak törvényeit akarja megérteni, mi tesz lehetővé államférfiakat, népeket vagy országokat egyáltalán, hanem hogy „ez az ember, ez a nép, ez az állam hogyan lett azzá, ami – általánosan szólva: hogyan történhetett, hogy így van" (*Gadamer*, 1984, 28. o.), akkor struktúra-fenomenológiai keretek közt az irodalom értelmezője sem talál választ az irodalomtudomány egyetlen méltó kérdésére. Nevezetesen arra, hogy a műalkotásnak – mint a diszciplína voltaképpeni tárgyának – miben áll az az egyedi és más művekkel összetéveszthetetlen teljesítménye, amely azzá tette, ami. Vagy másképpen kérdezve: miféle esemény az, amely a totális nyelvi közvetítésben olyasmit hoz elénk, sőt, az igaznak olyan tapasztalatában részesít, amely itt „mint művészet történik meg" (*Heidegger*, 1988, 65. o.) velünk? A műalkotásnak köztudottan az a kivételes sajátossága, hogy közlési igénye – saját esztétikai effektusainak telített bősége folytán – mindig csak olyan, a befogadás aktusához szorosan hozzátartozó, azon kívül kerülni képtelen tapasztalatnak nyílik fel, amely nem találkozik anyagtalan, absztrakt és transzparens „jelentésekkel". Ebben a tapasztalatban az üzenetnek olyan változékony konfigurációkban jelenik csak meg az igénye, amelyeknek a rögzíthetetlensége a költői nyelv gondolati és érzéki teljesítményének megbonthatatlan összjátékából származik. Márpedig ha mindez megfelel az esztétikai olvasástapasztalat valóságának, akkor belátható, hogy – a konstatív megfigyeléssel ellentétben – miért csak a recepció részesülő eseményében érhető tetten az a mindenkori képződés és alakulás, amely individuális karaktert, fenomenológiai felcserélhetetlenséget kölcsönöz a műalkotásoknak. Ez a konfiguratív keletkezés nem a viszonyok olyasfajta

gondolati „utánalkotása" vagy virtuális rekonstrukciója segítségével férhető hozzá, mint amelyre a történetírás van ráutalva. Az irodalmi olvasás sokkal inkább a történőként „életre kelt" esztétikai tapasztalat egyidejű – vagy virtuálisan „párhuzamos" – végrehajtása. Ha lehetne így fogalmazni, tulajdonképpen magának a műnek a „végrehajtása" vagy megvalósítása a befogadásban. Ezért mondhatta Valéry (1987, 214−215. o.)., hogy „a szellem műve csak a megvalósításban létezik. […] Egy költemény végbevitele/tkp. megvalósítása az előadásban (tkp.: „a költemény előadva") a költemény maga".

A fenti összefüggéseket némileg kiélezve tehát úgy is fogalmazhatnánk, hogy a művészeti individualitás, a műalkotások egyedisége mindig csak a közlési igényüket megmutatkozni engedő és ahhoz igazodó befogadás számára hozzáférhető. A professzionális irodalomértelmezés sem indulhat ki abból, hogy a művészetelméleti törvényszerűségek előírásai szavatolhatnák a mindenkori értelmezés sikerét. Nélkülözhetetlenségük inkább abban mutatkozik meg, hogy esetről esetre miként képesek támogatni a szövegek eltérő igénye szerinti értelmező eljárások kidolgozását és alkalmazását. A műalkotás történő egyediségének termékeny megtapasztalása elé azonban időről időre maga a képzés és művelés szorgalmazta értésmódok is akadályokat emelhetnek. A művészeti közvélekedésben mindmáig az az élményművészeti felfogás mondható uralkodónak, amelyet – az irodalom esetében – egy műveltségi irodalomeszmény köt össze vagy kapcsol bele a kulturalitásba. A művelődés részének tekintett irodalom befogadását itt olyan recepciós minták szabályozzák, amelyekben nehezen képzelhető el, hogy a műalkotásokat ne csupán esztétikailag élvezzük. Annak igényét, hogy a műalkotást az esztétikai megélés élvezeti tárgyának tekintsük, a 18. század végétől formálódó esztétikai megkülönböztetés tana egy nagyhatású absztrakció segítségével, az esztétikai tudat önállósításában alapozta meg: „Az esztétikai tudat egyenesen azzal definiálható, hogy az esztétikait megkülönbözteti minden esztétikán kívülitől. Elvonatkoztat a megközelítés valamennyi feltételétől, melyek közt egy mű megmutatkozik számunkra. Tehát az ilyen megkülönböztetés maga is specifikusan esztétikai. A mű esztétikai minőségét elkülöníti valamennyi tartalmi mozzanattól, amely tartalmi, morális vagy vallási állásfoglalásra késztet bennünket, s csak magára a műre irányul, annak esztétikai létében. […] Az esztétikai tudat szuverenitása abban áll, hogy mindenütt végrehajthatja az ilyen esztétikai megkülönböztetést, és mindent »esztétikailag« tekinthet" (*Gadamer*, 1984, 79. o.).

A szépérzék és az ízlés művelésének szolgálatába került irodalom humán küldetése itt azonban fokozatosan elszakadt annak lehetőségétől, hogy az igazság művészi történése ne értékelődjék alá a fogalmi megismerésnek. Gadamer itt még arra is figyelmeztet, hogy a tudományosság ismérveinek természettudományi megalapozását eredendően nem külső körülmények ösztönözték, hanem sokkal inkább a bölcsészet ambivalens felvilágosodás-kori eszmélkedése tette lehetővé. Mert az esztétikai ítélőerő szubjektivitásának Kant-féle legitimálása „[a]zzal, hogy a természettudományok elméleti ismeretén kívül minden teoretikus ismeretet diszkreditált, arra kényszerítette a szellemtudományokat, hogy öneszmélésükben a természettudományok módszertanára támaszkodjanak. Ugyanakkor ezt meg is könnyítette nekik azzal, hogy pótteljesítményként a »művészi mozzanatot«, az »érzést«, és a »beleérzést« bocsátotta rendelkezésükre" (*Gadamer*, 1984, 79. o.). Az esztétikai ítélőerő mozgásterét ezzel a szubjektivitásnak szükségszerűen az a formális szerkezete jelölte ki, amelyben a műalkotás befogadása – az esztétikai tapasztalatban való nem-tétlenül részesülő bevonódás helyett – egy a dolgot tárgyként szemlélő természettudományi sematikát ismétel meg. Végső soron tehát arra a recepciós tevékenységre korlátozódik, amelyik a – szépség egyedi telítettségével „felruházott" – dolognál elidőzve kimerül a tétlen tárgyi élvezetben. Az összefüggést némileg kiélezve: annak lehetősége megy így veszendőbe, hogy az esztétikai tapasztalat „felnyíló" igazsága olyan *önmegértésként* menjen végbe, amely nem egyszerűen élet- vagy valóságismeretet ad, sőt még csak nem is életproblémák megoldásának irodalmi receptjeit kínálja, hanem

valóban megérdemli a történés nevet. Egészen abban az értelemben, ahogyan Gottfried Benn (1989, 601. o.) 1955-ös kölni előadása a kultúra művészeti útja kapcsán fogalmazta: „Az egész emberiség néhány önmagával való találkozásából táplálkozik, de ki találkozik önmagával? Csak kevesen és akkor is egyedül. […] A költészet nem jobbít, ám valami sokkal döntőbb dolgot tesz: megváltoztat."

Az esztétikai tudat oltalmában uralkodó élményművészeti felfogással szemközt lassanként nemcsak a művészeti közgondolkodásban, de a művészetoktatásban is elhalványul annak emlékezete, hogy a poiészisz értelmében vett művészet eredendően nem az élvezetben, az artisztikumban vagy a művelésben (a „kulturálisban") gyökerezik. Mert a befogadói tapasztalat ízlés-emlékezete meg tudja ugyan még különböztetni a poiétészt a technitésztől, a köztudatban azonban – mivel a gyakorlatban mind kevésbé érzékeli őket – már távolról sem olyan egyértelműek művészet és virtuozitás különbségei. Ez utóbbiban ugyanis éppen az a mozzanat marad számára rejtve, melynek révén az esztétikai tudat „még a művészettől is elvonatkoztat" (*Gadamer*, 1984, 81. o.). A már csupán önmagát élvező nyelvjátékos költészet (sőt epika!) eluralkodása időközben az élménykölteszeti örökségből is száműzte az „átélhetőség" egykori követelményét, s az irodalmi nyilvánosságban így mindinkább mesterségként tette láthatóvá az irodalmat. A technikai ügyességre épülő műalkotásmodell azért torzítja el azután az esztétikai tapasztalat szerkezetét, mert az esztétikai tárgy „megcsináltságára" helyezi a hangsúlyt – s ekként a tárgyi tökéletesség szubjektív élvezetére korlátozza a művészeti eseményt. (Hogy a világ mennyire valóban a technika módján van itt a számunkra, jól mutatja, hogy az épp most zajló zenei tehetségkutató versenyek már nálunk sem előadóművészeket, hanem csupán „virtuózokat" keresnek, akik mindössze perfekt átviteli helyei egy mutatványnak, amely hangzóvá teszi a partitúrát.)

Minthogy azonban „az »esztétikailag« észleltnek nem a meglevés a létmódja" (*Gadamer*, 1984, 82. o.) (mert ami itt „megvan", az csupán a műalkotás szövege, amely mint partitúra sohasem azonos magával a műalkotással), a tárgyi gyönyörködés élvezeti empátiája éppenséggel azt a tapasztalatot sorvasztja el, amelyben csak a szubjektivitás formális struktúráján túl részesül a befogadás. Ha fentebb azt mondottuk, hogy az ilyen műélvezetnek az a legfőbb csapdája, hogy – anélkül, hogy tudna róla – valójában a természettudományi megismerés alaki sematikája szerint működik, azzal egy a konkrét művészeti tapasztalaton túli összefüggésre kívántuk felhívni a figyelmet. Közelebbről is arra, hogy a történő művészeti megértés dialogikus szerkezetébe való bevontság részesülő, a jelentést a partitúrával együttműködve megalkotó modelljében úgyszólván példaszerűen „képeződik le" a humán megértés mindenkori tárgyi egyedisége. Ez pedig mindig alaki ellentétben áll azoknak az általános törvényszerűségeknek az eseményrendjével, amelyekre a természettudományi megismerés irányul. Mindez nem jelenti azt, hogy a humán tudományoknak ne volnának törvényei, a természettudományoknak pedig egyedi esetei. De míg a természettudományban „az egyes dolog *nem mint egyed*, hanem rendesen csak mint valamely többé vagy kevésbé egyetemes fogalom *példánya* érdekel bennünket […]", addig humántudományi „érdeklődésünk a különösre és egyedire és ennek *egyszeri lefolyására* is irányul, tehát mi őket történelmi individualizáló módon is meg akarjuk ismerni" (*Rickert*, 2006, 233. o.).

Az egyedinek az a felcserélhetetlensége, amelyért annak idején Rickerték szót emeltek, a maga humán megérthetőségében sokkal mélyebbről látszik fenyegetettnek, mint az omnipotens természettudományi pozitivizmus idején. Mert azt már legkésőbb Heidegger technika-dolgozata óta tudjuk, hogy a természettudományok nemcsak a tudományosság ismérveit akarják előírni, hanem annyiban ténylegesen be is léptek a humán tudományok műveleti terébe, amennyiben az emberi világ ittlétének technikai módjára már nem a humán tudományoktól várják a magyarázatokat. Friedrich Kittler (1993, 61. o.) 1985-ben már kifejezetten úgy látta, hogy afelől, „amit embernek hívunk, nem azok az attribútumok határoznak, amelyeket az emberek önmegértéséhez a filozófusok mellékelnek vagy

ajánlanak, hanem technikai sztenderdek". Ugyanakkor: ha valóban igaz, hogy számunkra a világ a technika módján van adva, éspedig úgy, ahogyan azt a technika rendelkezésünkre bocsátja, akkor nincs lehetőségünk arra, hogy mintegy „utólag vegyünk fel vele valamilyen viszonyt" (*Heidegger*, 2002, 23. o.). Ugyszólván későn érkezünk ahhoz, hogy ennek az elhelyezkedésnek még a kritikai reflexióját is már ne eleve e bennállás módja szerint végezhessük el. Ennek a megelőzöttségnek a kijátszhatatlansága azonban csak hermeneutikai premisszák felől látható be, természettudományi tudásként, illetve annak képleteivel nem igazolható. A technika módja szerinti ittlétnek a természettudomány ezért nem is tudja megadni a magyarázatát.

Azt persze ma nem könnyű megmondani, hogy ezzel az intervencióval – a matematikai nyelvészet vagy computerversek ellenére – a természettudományok egyszersmind máris módosították volna a humán világértés logikáját is. De ha – a világ technikai módon adott vázazatának ('Gestell') minden gépszerűsége ellenére – „a technika lényege semmiképp nem technikai" (*Heidegger*, 2002, 35. o.), akkor ennek a belépésnek talán még sincsenek kényszerítő humán következményei. Ugyanakkor ez a körülmény mégiscsak arra figyelmeztet, hogy az egyediség egyszeri megtörténése iránti érzék távolról sincs hermeneutikai biztonságban. A természettudományi világsematika kiterjesztése ugyanis olyan levezethetetlen és egyedi mintázatok hozzáférhetőségét veszélyezteti, amelyek – a nyelvek eltérő működésétől a kulturális individualitásokig – nemcsak a mindenkori világmegértés mediális feltételei, hanem biztosítékai a sokféleségbe való otthonos beletartozásnak is.

Innen tekintve talán még az is hozzátartozhat a humán tudományok küldetéséhez, hogy – hangozzék bármily paradoxnak – bizonyos fokig magát a tudományt is képesek legyenek óvni önmagától. Nagyjából annak jegyében, ahogyan a terminológiába és definíciókba vetett vakhit ellenében már a fiatal Nietzsche arra figyelmeztetett: „Ha valaki elrejt valamit egy bokor mögé, majd ugyanott keresi és meg is találja, úgy az ilyen keresésben és megtalálásban vajmi kevés magasztalnivaló van: márpedig ugyanígy áll a dolog az »igazságnak« az értelem tartományában való keresésével és megtalálásával. Ha megalkotom az emlősállat definícióját, majd egy tevét szemügyre véve kijelentem: »Íme, egy emlős«, akkor ezzel napvilágra hozatott ugyan egy igazság, csakhogy meglehetősen korlátozott érvényű igazság, ami alatt azt értem, hogy minden ízében antropomorf, s nincs egyetlen pontja sem, ami magában véve és szükségképpen igaz [»wahr an sich«] lenne, valóságos és az embertől független volna" (*Nietzsche*, 1992, 9. o.). Ha tehát a tudományos megismerés nem a dolgoknak a tapasztalatinál igazabb ábrázolása, hanem – az összefüggéseiket egy másik szinten beláthatóvá tévő – „átalakítása" (ld. *Rickert*, 2006, 207−208. o.), akkor a dolgok művészeti viselkedése akár a tudományban is mintájául szolgálhat az egyediség olyan megtapasztalásának, ahol ez a történés mindenfajta műveleti beavatkozás nélkül megy végbe. És olyan másik rend tárul fel általa, amely tapasztalattá teszi, hogy a dolgoknak – azokat identikusan végérvényesen megszilárdítva – miért is nem lehet a végére járni. Vagy ahogy idézett írásában Gottfried Benn szemléletesen megfogalmazta: „Abban a pillanatban minden dolog megfordul, minden fogalom és kategória megváltoztatja a karakterét, amint művészeti tekintet alá kerül, amikor a művészet teszi [jelenlevővé] [stellen] őket és amikor azok teszik ki [sich stellen] magukat neki" (*Benn*, 1989, 601. o.).

Irodalomjegyzék

Benn, G. (1989): *Essays und Reden in der Fassung der Erstdrucke*. (Hrsg. von Bruno Hillebrand). Fischer, Frankfurt/M.

Blumenberg, H. (1987): *Die Sorge geht über den Fluß*. Suhrkamp, Frankfurt/M.

Borges, J. L. (1986): *A titkos csoda.* Európa Kiadó, Budapest.

de Man, P. (2001): Ellenszegülés az elméletnek. In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, Budapest. 97–113.

Fehér M. István (2005): Kultúratudomány, hermeneutika, esztétika. *Magyar Filozófiai Szemle* 49 (4) 615–656.

Franke, U. (2008): Sinnliche Erkenntnis – was sie ist und was sie soll. A. G. Baumgartens Ästhetik-Projekt wischen Kunstphilosophie und Antropologie. In: von Kreimendahl, L. − Neugebauer-Wölk, M. − Vollhardt, F. (Hrsg.): *Aufklärung. Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte 20*. Meiner, München.

Gadamer, H.-G. (1984): *Igazság és módszer*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Heidegger, M. (1989): *Lét és idő*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Heidegger, M. (1988): *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Heidegger, M. (1993[10]): *Unterwegs zur Sprache*. Neske, Stuttgart.

Heidegger, M. (1994): *„…költőien lakozik az ember…”*: T-Twins/Pompeji, Budapest−Szeged.

Heidegger, M. (1998): *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*. Latin Betűk, Debrecen.

Heidegger, M. (2002[10]): *Die Technik und die Kehre*. Klett Cotta, Stuttgart.

Heidegger, M. (1997): *Was heißt Denken?* Niemeyer, Tübingen.

Hölderlin, F. (1951): Im Walde. In: *Sämtliche Werke* (Stuttgarter Ausgabe). 2.1. Kohlhammer, Stuttgart. 325.

Humboldt, W. von (2002[9]): *Schriften zur Sprachphilosophie. Werke Bd. III.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Kittler, F. (1993): *Draculas Vermächtnis*. Reclam, Leipzig.

Luhmann, N. (1984): *Soziale Systeme.* Suhrkamp, Frankfurt/M.

Luhmann, N. (1995): *Gesellschaftsstruktur und Semantik Bd. IV*. Suhrkamp, Frankfurt/M.

Nietzsche, F. (1992): A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról. *Athenaeum* 3.

Plessner, H. (2003): *Gesammelte Schriften Bd. VII.* Suhrkamp, Frankfurt/M.

Rickert, H. (2006): Kultúrtudomány és természettudomány. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II*. Osiris Kiadó, Budapest.

Valéry, P. (1987): Antrittsvorlesung zum Kolleg über Poetik am Collège de France. In: Uő.: *Zur Theorie der Dichtkunst*. Suhrkamp, Frankfurt/M.

Winko, S. (2003): *Kodierte Gefühle. Zu einer Poetik der Emotionen in lyrischen und poetologischen Texten um 1900.* Erich Schmidt Verlag, Berlin.

Jegyzetek

[1] A vitatott címadású *Im Walde* c. töredéket ld.: *Hölderlin*, 1951.

[2] „A nyelv lényege szerint nem egy organizmus megnyilatkozása, s nem is egy élőlény kifejezőképessége. Ezért lényegének megfelelően soha nem is gondolható el jel-karaktere, s talán még jelentés-karaktere felől sem” (*Heidegger*, 1994, 130. o.).

[3] „…a csönd kihűl. Hallod-e, csont, a csöndet? / Összekoccannak a molekulák.”

[4] „…a mennynek / tündérei hajnalba hazamennek / fényes körútjain a végtelennek.” Ehhez egyébként nagyon hasonló ritmushatások is részt vesznek a *Téli éjszaka* összetettebb szintakszisának alakításában, ahol például a trochaikus karakter jambikusba fordul: „Füstjében, tengve / egy ölnyi végtelenbe, / keringenek, kihúnynak csillagok.”

[5] „tudom, hogy nincsen mibe hinnem / s azt is tudom, hogy el kell mennem innen”

[6] „Bizony, ma már, hogy izmaim lazúlnak, / úgy érzem én, barátom, hogy a porban, / hol lelkek és göröngyök közt botoltam, / mégis csak egy nagy, ismeretlen úrnak / vendége voltam.”

[7] „Dianoia” és „aiszthészisz” ilyen viszonyáról ld.: Platón: *Phaidón* 65d–66c, illetve *Az állam* 511d. (A szorosabban vett példaként említett szöveghelyekért Simon Attilának tartozom köszönettel.)

[8] „Kontingens az a valami, ami sem nem szükségszerű, sem nem lehetetlen; ami tehát úgy, ahogyan van (volt, lesz), lehet [ilyenként], de másképp is lehetséges” (*Luhmann*, 1984, 152. o.).

[9] Ezért mondhatja Heidegger (1989, 631. o.), hogy „[a]z a kérdés, hogy vajon a történettudomány pusztán csak sorba rendez egyszeri, »individuális« eseteket, vagy pedig tárgykörébe »törvények« is beletartoznak, már gyökerében hibás. A történettudomány témája sem a csupán egyszeri történés, sem pedig a felette lebegő általános, hanem a lehetőség, amely faktikusan egzisztáló volt”.

Retorika és kommunikációkutatás

A régi tudomány új nézőpontjai

1. Prológus. WAYNE C. BOOTH örökíti meg – The Rhetoric of Rhetoric című művének előszavában – azt az 1960-ban megtörtént esetet, amikor az oxfordi egyetemen, egy előadást követő fogadáson beszédbe elegyedett egy kollégával. Megkérdezte tőle, melyik tudományterületen dolgozik. „18. századi irodalommal foglalkozom" – válaszolta az új ismerős –, „és ön?" Booth erre rávágta: „Én leginkább retorikával, miközben persze a nyelvészekhez tartozom. Éppen most igyekszem befejezni a Rhetoric of Fiction című könyvemet." Az irodalmárprofesszor megvetően végigmérte, miközben rosszallóan felkiáltott, „Retorika!", majd hátat fordított, és köszönés nélkül távozott (BOOTH 2004: VIII).

Több mint fél évszázad telt el a fenti találkozás óta. A világ nyugatibb felén a haragos oxfordi irodalmárnak ma nagyon sokszor volna megrökönyödnivalója, hiszen számos konferencia, megjelenő kötet bizonyítja, hogy egyre többen látnak fontos tudományos kihívásokat és értékes válaszokat a retorika művelésében, vizsgálatában. A szociálpszichológiát a retorika felől újra-felfedező MICHAEL BILLIG már 1987-ben, Arguing and Thinking című könyvében arról ír, hogy bár a retorikának minduntalan meg kell küzdenie tudományos hitelességéért, tagadhatatlanul „ébredezik, és kezd visszatérni az elméleti gondolkodás érdeklődési körébe mint a kommunikáció legrégebbi tudománya" (BILLIG 1987: 34). Közép-Európában azonban még mindig meglepő, de tudományos értelemben legalábbis marginális, ha valaki retorikával foglalkozik. Mert kevés terminus van, amely a közéletben ennyit szerepelne, de még kevesebb, amelynek szinte csak negatív konnotációját ismerné a szélesebb laikus és a szűkebb tudományos közönség. A retorika, negyed évszázaddal a szabad közélet hazai újjászületése után is vegyes fogadtatásban részesül itthon, de Horvátországban, Lengyelországban, Szlovákiában, a Cseh Köztársaságban vagy Szlovéniában hasonlóképpen. Legalábbis erről számolnak be azok a retorikával foglalkozó tudósok, tanárok, akik nemzetközi konferenciákon egymásra ismernek a közös gyökerekre visszavezethető problémákban, megközelítésekben. Egyéb érvekkel is készen állnak a korszerű tudomány képviselői, ha a retorika „tudománytalanságáról" szólnak. Ezek közé tartozik a spekulatív jelleg, szemben a korszerű kutatás által előírt és elvárt statisztikai pontossággal, vagy a régies terminológia, amely a modern zsargonnal történő átszabás nélkül túlzottan magától értetődőnek tűnik.

A retorikai elmélet és gyakorlat megtévesztő együttértelmezése, az utens-docens szétválasztásának hiánya, a hatalom nyelvével és a manipulációval való félrevezető azonosítása a diszciplínát ma éppen úgy gyanússá teszi, mint a felvilágosodás idején. A demokráciák rosszallása a „meggyőző" tudománnyal szemben bizonyos fokig ma is kétes státuszban tartja a retorikát. Egyesek tehát időszerűtlennek, mások komolytalannak, megint mások veszélyesnek tartják. Tudományterületi besorolása is némileg bizonytalan. Bölcsészettudományként a nyelvtudományhoz

Magyar Nyelv 111. 2015: 311–318. DOI: 10.18349/MagyarNyelv.2015.3.311

és filozófiához (logikához), társadalomtudományként a szociológiához és a politikatudományhoz kapcsolódik szorosabban. Szinte ugyanolyan hangosan temetik, mint amilyen erővel újjáéledéséről beszélnek. Néhány műhely, iskola, intézmény (egyebek között Stanfordban, Pennsylvaniában, Tübingenben, Koppenhágában, Amsterdamban vagy Zágrábban) azonban kitartó folyamatossággal foglalkozik retorikai kérdésekkel, elméleti-történeti aspektusokkal. Magyarországon az 1990-es évek végén jelent meg, és azóta élénkült meg a tudományos retorikai érdeklődés.

2. A vég és a kezdet. Egy két évezredes diszciplína még saját válságát is önálló tudományággá formálja. Ezt igazolja a retorikai krízispontokat feltáró francia GERARD GENETTE (La rhétorique restreinte, 1970) és az amerikai S. MICHAEL HALLORAN (On the End of Rhetoric. Classical and Modern, 1975). Tanulmányaikat a retorika leszűküléséről, illetve haláláról szinte ugyanakkor, néhány év eltéréssel írják. Mégsem ugyanabból a szempontból. GENETTE, a jellegzetesen európai paradigmában mozogva, a fakultás alakzattanná, stílustanná csökkenését mutatja be, rávilágítva arra, milyen gazdagságot vesztett el – egyre szegényedve – a retorika. HALLORAN a retorika elmúlását egy életideál eltűnésével magyarázza: a kultúra egészét megtestesítő, sokoldalú beszélő iránti igény elvesztésével. GENETTE-é strukturális, HALLORANé kulturális érv, de mindketten egy alkotó tudomány komoly veszteségeit örökítik meg. Csakúgy, ahogyan a harcos anti-modernista kultúrakritikus, RICHARD WEAVER, aki a retorika prófétai szerepét, igazságközpontúságát, felelősségét, etikáját hiányolta és követelte vissza, egy, a feltétlen és felelőtlen objektivitást ünneplő, „morálisan impotens" kor számára. A recte loqui és utiliter loqui elvek által meghatározott közbeszédben a diszciplína nehéz helyzetben van WEAVER szerint, aki úgy véli, hogy a retorika feladata, hogy „visszakövetelje a metafizikai bizonyosság világát" (1970: 198).

Valamennyiüket több évtizeddel megelőzi a magyar RAVASZ LÁSZLÓ, a tudós református püspök, aki 1937-ben megjelent, Szónoklás és igehirdetés címmel tartott előadásában így fogalmazott: „A szónoklattan valaha a legfontosabb és legdivatosabb tudomány volt; ma már valóságos múmia. […] Közben elmult a rhetorikai életforma. […] a XIX. század naturalizmusa, a századvég közvetlensége, fokozott valóságérzése és kissé cinikus ízlése egyszerre elviselhetetlennek érezte a beszélő és ágáló ember életformáját és menekülni kívánt mindentől, ami ilyesmire emlékezteti. Nem hiába, hogy a rhetor helyére az ujságíró került: a betű hidegebb, bizalmasabb, hétköznapibb lett, mint az élő szó, amelyben hamar megrezdül a pátosz. A rhetorika mint tudomány meghalt" (RAVASZ 1937: 1). Bármennyire végesnek látszik is a retorika sorsa a 20. században, kétségtelen újjáéledését bizonyítja már az is, hogy epitáfjai megszületnek. De erről a reneszánszról, új köntösben való megjelenésről már RAVASZ is ír, ahogyan később KENNETH BURKE vagy a pszichológus KENNETH GERGEN (1994).

Velős áttekintést és megvilágító hátteret ad ehhez a kettősséghez, a megszűnés és újjáéledés együttállásához, folyamatához BENDER és WELLBERY igen sokat idézett (magyarra is lefordított) tanulmánya. A szerzőpáros a retorika történetében jelöl ki a diszciplína eltűnését előidéző fordulatokat. Szerintük a felvilágosodást és a romantikát tekinthetjük a klasszikus retorika jelentőségvesztését okozó

eszmekörként, életstílusként. Előbbi a retorikát a biztos tudás megszerzésének megzavarójaként üresnek és zavarosnak tartotta. Létrehozta a diskurzusnak azt a módját, amelyben a semlegesség és a transzparencia vált a legfőbb érdemmé. A nyilvános megnyilvánulásnak mentessé kellett válnia az egyéni érdektől, és fel kellett vennie az ész által vezérelt kritikai képességet, a tökéletes (elvont, univerzális érvényű) érv megtalálásának készségét. Az írni-olvasni tudás elterjedésével megszűnt a retorika valódi terepe: a közvetlen, közösségi szituáció általánossága, a jelenléten alapuló hatásgyakorlás. A hír műfaja az objektivitást, a közlés módja a tárgyilagosságot képviselte, a gondolkodás pedig e kettő alapján az ész aretorikusságával valósult meg. Amennyire szubjektív volt a retorika az ész valós működése felől, annyira vált üressé és kliséssé a romantikus zseni alkotóerejének perspektívájából. A romantika a mű identitását a szubjektivitásban látja, nem pedig szituációs-műfaji alkalmazkodásban. Míg a szónok esetében a hatás, a beszéd interszubjektivitása és az ebben teremtődő erő meghatározó, addig a romantikus műben a szerzőség mellett az alkotó eredetisége, egyedülvalósága válik fontossá. A romantika magával hozta a nemzeti nyelveken is alapuló nemzeti identitástudatot, amelynek keretében a retorika mint a latinban gyökerező globális kód, mint a nemzetközi intellektuális közösség megalapozója kevésbé tűnt értékesnek. BENDER és WELLBERY ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy a megszűnést kiváltó okok eltűnésével a retorika visszatérhet, visszatért a társadalmi-tudományos térbe. Amint rámutatnak, a 20. századra bekövetkeznek azok a változások, amelyek ezt eredményezik. Ezek közé a változások köré sorolják a semlegességbe vetett hit elvesztését, a biztos tudás elvesztését, a bölcselet szerepének átalakulását, a művészetekben (ahogyan a médiában) a megalapozó szubjektivitás, az alkotó jelentőségének csökkenését, a politika esztétizálódását, a nyomtatás helyébe lépő új (interaktív) információfeldolgozást.

A retorika hosszú története életképességét és rugalmasságát éppen úgy bizonyítja, mint diszciplináris körvonalazatlanságát, definíciójának problematikusságát és a használatával, hatásával kapcsolatos aggályokat. Erről tanúskodik már PLATÓN magyarázata a Gorgiaszban, amely kifejti, hogy a retorika nem tudomány, hiszen nincsen jól körvonalazható tárgya. Talán éppen ez az előnye ma, reagál a gondolatra BROOKE (1997), felvetve, hogy a technológiai változások során a figyelmünk fókusza és tárgya helyett egyre inkább annak folyamata lett. Bizonyos, hogy az elektronikus és digitális, ó- és újmédia áthatóvá válása másféle társas-interaktív viselkedésformákat hív elő egy olyan térben, ahol a szó (vagy kép) helyettesíti a közlőt. Ennek magyarázata sok, a digitális retorika, a médiaretorika iránt elkötelezett mai kutató számára jelent fontos kihívást (többek között LAURA J. GURAK, ANDREA A. LUNSFORD, COLIN GIFFORD BROOKE, IAN BOGOST, CHRISTIAN KOCK és JAMES ZAPPEN is publikál ezekben a témákban).

Mindazonáltal, ahogyan ANDREA A. LUNSFORD metaforikusan fogalmaz, „a retorika kertje igencsak dús és termőtalaja sokféle növény virágzását teszi lehetővé" (2010, a kötet hátsó borítójának ajánlója). Az a tágas gondolati-kritikai tér, amelyet ma retorikának nevezünk, a klasszikus hagyományt hűen vagy szabadabban követő, új munkák megszületését inspirálja az ezredfordulót megelőzően és azt követően is. A 20. századi európai-amerikai retorikát meghatározó,

két divergens belga felfogás, a stilisztikai szemléletű liége-i μ csoport Rhétorique générale-ja (1970) és a nagy hatású, PERELMAN és OLBRECHTS-TYTECA által írt argumentációelméleti Új retorika, a La nouvelle rhétorique (1958), a klasszikus hagyományba illeszkedő tankönyv, a CORBETT–CONNORS-féle Classical Rhetoric for the Modern Student (1965) nyomában (új) átfogó „retorikák" jelennek meg. Ezek közé tartoznak többek között a klasszikus műveltségű, de friss szemléletű JEANNE FAHNESTOCK munkái (a MARIE SECORral jegyzett, 1982-es A Rhetoric of Argument és a 2011-ben kiadott Rhetorical Style); a retorikát a posztmodern kulturális jelenségek kontextusában újraértelmező Rhetoric of Popular Culture (2006), BARRY BRUMMETT írása; WAYNE C. BOOTH már fentebb említett, a retorikától a retorikusságot (rhetology) és a manipulatív, trükkös retorikát (rhetricketry) megkülönböztető The Rhetoric of Rhetoric (2004) című műve; JENNIFER RICHARDS 2008-as Rhetoric. The New Critical Idiom című, definíciós kísérletnek is tekinthető könyve vagy GERT UEDING történeti-kritikai áttekintést adó Moderne Rhetorik (2000) című kötete. A klasszikus retorika új alkalmazását mutatja be JEAN NIENKAMP Internal Rhetorics. Toward a History of Self Persuasion címmel megjelent értekezése is. A PLATÓN, BACON, WHATLEY, BURKE, PERELMAN, MEAD, VIGOTSZKIJ alapján végigvitt gondolatmenet alapja a magát meggyőző retorikus én, valamint a nem tudatos, belső retorika, amely az emberi gondolkodás és elmélkedés alapvető művelete-funkciója. Természetesen az előbbi a felsorolás korántsem teljes – és szándékosan híján van a retorika és argumentáció tárgyában született szakmunkák taglalásának –, de bizonyítja, hogy az összefoglaló, komplex retorikai kiadványok sora mára sem szakadt meg.

Jelen tanulmány célja azonban az is, hogy rámutasson, hogyan termékenyíti meg a retorikai hagyomány, gondolkodás és rendszer a kommunikációelméletet és kommunikációkutatást. Azt a diszciplináris körvonalaiban sokat vitatott tudományágat, amely jelen formájában meglehetősen fiatal, kialakulását az első világháború utánra teszik.

3. Retorika és kommunikációkutatás. A legfontosabb kérdés valójában az: két különböző stúdiumról van-e szó? Ésszerűnek tűnik ugyanis a retorikát antik kommunikációtudományként felfogni. Ugyanakkor a kommunikációkutatók igen ritkán utalnak a retorikai gyökerekre, és ha mégis, akkor pusztán történeti vonatkozásban teszik. ROBERT T. CRAIG 1999-es, Communication Theory as a Field (A kommunikációelmélet mint tudományterület) című írásában hét tudományt jelöl meg a kommunikációelmélet hagyományaként: a retorikait, a szemiotikait, a fenomenológiait, a kibernetikait, a szociálpszichológiait, a szociokulturálist és a kritikait. Ez a felfogás tehát – amely meglehetősen elfogadottá és elterjedtté vált – a retorikát mint a meggyőzés tudományát sorolja a hagyományok közé, olyan intellektuális örökség hordozójaként, amely a kommunikációs hatásgyakorlás vizsgálatát alapozhatja meg. A retorikának ez nyilvánvalóan a leszűkített meghatározása, amely a szociálpszichológiai módszerek igazolása nélkül érvényes sem lehet. Ilyen értelemben tehát a kommunikációtudomány „megemlékezik" ugyan a retorikáról, de bőséges tartalmának ismeretéről nagyvonalúan lemond.

3.1. Kivételek azonban vannak. Olyan tudósok, szociológusok vagy pszichológusok, akik visszatalálnak a retorika relevanciájához egyes társas-társadalmi jelenségek leírásában. A retorikai megalapozottságú, illetve szemléletű kommunikációelméleti vizsgálatok közül kettő pedig éppen akkor jelenik meg, amikor a klasszikus retorikusok a diszciplína megszűnését vetik fel írásaikban. Az 1970-es években lép fel ERNEST G. BORMANN, aki pályájának kezdetétől a kommunikáció új szempontú leírására törekedett. Kutatásának fókuszában a csoportviselkedés állt: észrevette, hogy azok létéhez hozzátartozik a közös önmeghatározás és önmegértés; a szimbolikus konvergencia, ahogyan ő nevezte. Hosszú és gondos vizsgálatokkal feltárta, hogy a csoportközösség dramatizált kommunikációval jön létre, ez csoportfantáziákból, voltaképpen retorikai elemekből épül fel, olyanokból, mint a metafora, az enthüméma vagy a szójáték, kialakítva a csoport szimbolikus valóságát. Ez a retorikailag megformált valóság minősíti, írja le és formálja tovább a csoportidentitást, vagyis a csoporttagok retorikai viselkedése döntő hatással bír a csoport további fennmaradására és tevékenységére.

BORMANN a retorika, a szimbolikus interakcionizmus és a retorikai dramatizmus nyomdokain haladva, a kiscsoportok kvalitatív vizsgálatával körvonalazta szimbolikus konvergencia-elméletét, amely elemző módszernek és üzenetközpontú megközelítésnek egyaránt tekinthető. A szimbolikus konvergencia a fantáziatémák láncaiból alakul ki; olyan szavakból, kifejezésekből, utalásokból, amelyek a csoport számára közös tapasztalásokat idéznek fel, és formálnak közös tudássá. A fantáziatémákat betűk, hangok, de nonverbális, vizuális elemek is felidézhetik. A fantáziatémák láncai nagyobb strukturális egységgé, retorikai víziókká állnak össze. A retorikai víziók olyan, a szimbolikus valóságot megnevező és meghatározó, diszkurzív keretek, amelyek az egyes résztvevőkben a közösséghez való tartozás, a közös valóságban való részesülés tudatát-érzését keltik és erősítik. A retorikai víziók (amelyek fontos eszköze a metafora, formája a történet és módja a rítus) létrejöttekor és felidézésekor a csoport tagjainál megfigyelhető, hogy izgalomba jönnek, egymás szavába vágnak, elpirulnak, felemelik a hangjukat, veszítenek önfegyelmükből. BORMANN a retorikai vízióval a közösséget összekovácsoló és együtt tartó nyelvi-kommunikatív viselkedést nevezte meg, jó tudományos nézőpontot adva a retorikai-kulturális megközelítésű csoport- és szervezetkutatáshoz. A fantáziatémák és a retorikai víziók leírása BORMANN publikációiban mintegy két évtizedet ölel fel, 1972-től 1990-ig (CRAGAN–SHIELDS 1995).

3.2. Kevéssé ismert, de annál érdekesebb ugyanebben az időszakban RODERICK HART és DON BURKS kísérlete, az általuk megnevezett „retorikai érzékenység" leírására. Korrelációs kutatásuk és tanulmányuk a kommunikátori hatékonyság és a retorikai episztemológia új aspektusait kínálja (WOODWARD 2010: 79). A retorikai megközelítést BORMANNhoz hasonlóan a társas kohézió és a kölcsönös megértés leírására használják. Úgy vélik, hogy a retorikai érzékenység nem egyszerű sikertényező, hanem a társas-interaktív emberi létállapothoz való hozzáértés és hozzáállás. Feltételezésük szerint a retorikailag érzékeny ember a társas szituációban a szerepfelvételt nem drámai játéknak, hanem alapvető emberi kondíciónak tekinti. Számára a közlés nem stilizált nyelvi viselkedés (tehát nem csupán felszín, amely

függetleníthető a jelentéstől), készsége van a szituációs-társas hozzáigazodásra, tudatosan válogat az elérhető és a kommunikációban használható információk között, és nyitott a megértés többféle módjára (HART–BURKS 1972: 76). Ez a felfogás távol áll attól a leegyszerűsítő gondolattal, hogy a retorika a manipuláció eszköze. A közlés motivációi és a hatástényezők mérlegelése közti korrelációt vizsgálva sokkal inkább azt hangsúlyozza, hogy az interaktív viselkedés hatékonyságát növeli a retorikai érzék, előmozdítva a kölcsönös megértést. A retorikailag érzékeny hozzáállás, érvelésük szerint, mindig a kommunikációs szituáció egészét tekinti, jellemzője az invenció összetettsége, az interakciós tudatosság, a megértés és a hatás közti egyensúlyra törekvés.

Annak a tételnek az igazolására, mely szerint a „retorikai érzékenység három erő működéséből következik: abból, hogy a személy hogy látja énjét a kommunikáció során, hogyan látja a partnerét és miként igyekszik alkalmazkodni hozzá" (HART–CARLSON–EADIE 1980: 9), megszületett az ún. RHETSEN-skála az attitűdtípusok leírására. DONALD DARNELL és WAYNE BROCKRIEDE fogalmait használják fel, a méltóságteljes én, a retorikai érzékenység és a retorikai visszatükröző terminusait. Ezek elhelyezhetők egy skálán, amelynek két végpontjára a méltóságteljes ént, illetve a retorikai visszatükrözőket helyezik. A méltóságteljese én a voltaképpeni nonkonformista beszélő, aki a kommunikációban saját személyes normáit, az önkifejezés feltétlenségét tartja meghatározónak, azoktól a másikhoz való igazodás érdekében sem kíván eltérni. Kommunikációs viselkedése ezért statikus és kiszámítható, hiszen nem függ a helyzettől vagy a partnertől. A retorikai visszatükröző, a másik véglet ezzel szemben saját énkonstrukcióval vagy kontrolligénnyel tulajdonképpen nem is rendelkezik, már ami az interakciós helyzetet illeti. Kommunikációs viselkedését a partner igényei és a szituációs körülmények határozzák meg. A retorikailag érzékenyek középen helyezkednek el ezen a skálán, kifejezve, hogy a retorikusság nem feltétlenül parancsoló vagy demagóg. A RHETSEN-t mint többdimenziós mérőeszközt 1980-ra fejlesztették ki, és számos vizsgálatot végeztek vele. Ezekből kiderült, hogy az emberi kommunikációs viselkedés a legritkább esetben sorolható kizárólag egy típushoz, inkább több típus variációjaként írható le. A kutatók arra is felfigyeltek, hogy a retorikai érzékenység mint ideáltípus nem mindig a legjobb hozzáállás. Előfordulhatnak olyan helyzetek (munkakeresés, nehéz döntések meghozatala), amelyekben a skála két végére helyezett attitűdök hatékonyabbnak bizonyultak. A RHETSEN, természetesen, nem példa nélküli vállalkozás, hiszen a konfliktus kutatásában, illetve az üzenetszerkesztésre vonatkozó, üzenettervezési logikát érintő vizsgálatokban hasonlóképpen a társas-interakciós viselkedés és együttműködés módjaira voltak kíváncsiak. Mégis, a RHETSEN különlegessége, hogy egy, a korban szokásosnál jóval árnyaltabb retorikafelfogást alkalmaz és mutat ki, eredményesen hozzájárulva a kommunikációelmélet kutatási kapacitásának bővítéséhez.

4. Epilógus. Jelen írás a nemzetközi szinten is markáns jelenségekkel, folyamatokkal, az említett szerzőkkel és elméletekkel nem feltárni, hanem felvillantani kívánta azt, hogyan él és élénkít a retorikai tudás ma is a bölcsész- és társadalomtudományokban az egész világon. Hiba volna mindezzel a retorikával kapcsolatban

tapasztalható tudományos ellenszenv érzelmes kritikájára buzdítani, mint ahogy tévedés lenne azt is hinni, hogy a retorika tudományos helyzetének megerősítése nélkül létezhet művelt kommunikációtudomány ma vagy a jövőben. A magyar szakirodalom az utóbbi évtizedekben gazdagodott több megalapozó munkával, amelyek fontos támogatást nyújtanak a diszciplína kutatásához és oktatásához, illetve további témák feldolgozására hívják a fiatalokat. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy sok még a tennivaló. A tanulmány szerény hozzájárulás szándékozott lenni egy vitás diszciplína vitán felüli gazdagságáról és erejéről szóló eszmecseréhez.

Kulcsszók: retorikai leszűkülés, megújulás, komplex retorikák, kommunikációkutatás, retorikai érzékenység.

Hivatkozott irodalom

Bender, John – Wellbery, David E. 1990. Rhetoricality: On the Modernist Return of Rhetoric. In: Bender, John –Wellbery, David E. eds., *The Ends of Rhetoric. History, Theory, Practice*. Stanford University Press, Stanford.

Billig, Michael 1987. *Arguing and Thinking. A Rhetorical Approach to Social Psychology.* Cambridge University Press, Cambridge.

Booth, Wayne C. 2004. *The Rhetoric of Rhetoric. The Quest for Effective Communication*. Blackwell Publishing, Malden.

Bormann, Ernest G. 1972. Fantasy and Rhetorical Vision: The Rhetorical Criticism of Social Reality. *Quarterly Journal of Speech* 58: 396–407. http://dx.doi.org[-]/10.1080/00335637209383138

Brooke, Colin G. 1997. The Fate of Rhetoric in an Electronic Age. *Enculturation: A Journal of Rhetoric, Writing, and Culture* 1. http://enculturation.net/1_1/brooke.html (2015. 07. 05.)

Brummett, Barry 2006. *Rhetoric in Popular Culture*. Sage, Thousand Oaks.

Burke, Kenneth D. 1950. *A Rhetoric of Motives*. Prentice Hall, New York.

Cragan, John F. – Shields, Donald C. 1995. *Symbolic Theories in Applied Communication Research: Bormann, Burke and Fisher*. Hampton Press, Cresskill.

Craig, Robert T. 1999. Communication Theory as a Field. *Communication Theory* 9: 119–161. http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2885.1999.tb00355.x

Darnell, Donald K. – Brockriede, Wayne 1976. *Persons communicating*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.

Fahnestock, Jeanne 2011. *Rhetorical Style. The Uses of Language in Persuasion*. Oxford University Press, New York.

Fahnestock, Jeanne – Secor, Marie 1982. *A Rhetoric of Argument. Text and Reader*. Random House, New York.

Gennette, Gerard 1970. La rhétorique restreinte. *Communications* 16: 158–171. http://dx.[-]doi.org/10.3406/comm.1970.1234

Gergen, Kenneth J. 1994. *Realities and Relationships: Soundings in Social Construction*. Harvard University Press, Cambridge (MA).

Halloran, Michael S. 1975. On the End of Rhetoric, Classical and Modern. *College English* 35: 621–631. http://dx.doi.org/10.2307/374944

HART, RODERICK P. – BURKS, DON M. 1972. Rhetorical Sensitivity and Social Interaction. *Speech Monographs* 39: 75–91. http://dx.doi.org/10.1080/03637757209375742

HART, RODERICK P. – CARLSON, ROBERT E. – EADIE, WILLIAM F. 1980. Attitudes Toward Communication and the Assessment of Rhetorical Sensitivity. *Communication Monographs* 47: 1–22. http://dx.doi.org/10.1080/03637758009376016

LUNSFORD, ANDREA A. 2010. *Beyond Postprocess and Postmodernism.* Routledge, New York.

NIENKAMP, JEAN 2001. *Internal Rhetorics. Toward a History and Theory of Self-Persuasion*. Southern Illinois University Press, Carbondale.

PLATÓN 1998. *Gorgiasz. Platón összes művei*. Kútnál sorozat. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.

RAVASZ LÁSZLÓ 1937. *Szónoklás és igehirdetés*. Stúdium Könyvkiadó, Budapest.

RICHARDS, JENNIFER 2008. *Rhetoric. The New Critical Idiom.* Routledge, New York.

UEDING, GERT 2000. *Moderne Rhetorik. Von der Aufklärung bis zur Gegenwart*. C. H. Beck, München.

WEAVER, RICHARD M. 1970. Language Is Sermonic. In: JOHANNESEN, RICHARD L. – STRICKLAND, RENNARD – EUBANKS, RALPH T. eds., *Richard M. Weaver on the Nature of Rhetoric*. Louisiana State University Press, Baton Rouge.

WOODWARD, GARY C. 2010. *The Perfect Response: Studes of the Rhetorical Personality*. Lexington Books, Plymouth.

Rhetoric and communication research

The aim of this paper is to present the interdisciplinary situation of rhetoric, its antecedents and researchers, the achievements and challenges of the current international literature and that in Hungary. As a contribution to the talks presented at the round table on rhetoric, the present text gives an outlook on the interrelations between rhetoric and communication research, and on studies in communication research with a rhetorical foundation.

Keywords: diminishing rhetoric, renewal of rhetoric, complex rhetoric, communication research, rhetorical awareness.

ACZÉL PETRA
Budapesti Corvinus Egyetem

SZAJBÉLY MIHÁLY

SZÖVEG + AKUSZTIKUM = KÖZVETÍTETT KULTÚRA?

A Magyar Rádió 1925. december 1-jén kezdte el műsorainak sugárzását, és a rákövetkező években sokan tekintettek rá úgy mint a kultúraközvetítés korábban nem ismert és nem remélt, hatékony eszközére. A lelkes nyilatkozatokból egész csokorra való gyűjthető össze Tóbiás Áron rádiótörténeti munkája[1] nyomán: „Az ismeretek micsoda gazdag magvait hinti szét a rádió olyan egyszerű lelkekbe, akik eddig valami sötét és kultúrát gyűlölő ősiségbe, primitívségbe burkolóztak be, vagy alvó lelkekbe, amelyek eddig a legközönségesebb tudás színvonala alatt szunnyadoztak…" (Szini Gyula[2]) „A rádió alkalmas arra, hogy egységes kultúrszínvonalra emelje az egy nyelven élőket." (Móricz Zsigmond[3]) „Az is helyes, ha a legnagyobb magyar írók legszebb novelláit először is a rádió olvashatná fel […] minden olyan elbeszélésedet, amelyet te magad nagyon jónak tartasz […], küldd be ide a stúdióba; […] s a legjobb írásaidat százezrek hallgathatják." (Németh László levele Móricz Zsigmondhoz[4]) „[…] a rádió van hivatva a világtörténelmi tévedéseket kikapcsolni. […] ledönti az elválasztó falakat, és a kultúra lelket szelídítő szózatát árasztja szét a Föld minden pontján. Minden ország megismertetheti speciális zenei kultúráját, irodalmát, […] a felolvasótermek szűk méretei helyett a hallgatók milliói előtt tárhatjuk fel annak szépségeit. A kultúrák kicserélődnek, az egész világ egyetlen összefüggő egész, melyet a rádió hullámvonalai abroncsolnak össze." (Pekár Gyula[5]) „A rádió e század legnagyobb emberi találmánya. Több, mint a repülőgép, hatékonyabb, mint a mustárgáz; a lélek megkereste ezzel a talál-

...a technika szenzációja kezdetben odaültette az embereket a készülék mellé, függetlenül attól, hogy éppen milyen műsort sugároztak.

mánnyal a közvetlen utat az emberek lelkéhez…" (Márai Sándor[6]) „Némelyik rádió koporsó alakú. Mit temettek el benne? Mindazt, ami a múltban elválasztotta embertől az embert, ami kicsinyesség volt, butaság, zárkózottság, kucorgás, rabság." (Kosztolányi Dezső[7]) Hasonló megnyilatkozásokat bőségesen lehetne idézni a rádiózás első évtizedéből. Közös jellemzőjük, hogy a rádióért nem mint új és sajátos médiumért, hanem mint a már meglévő médiumokba foglalt üzenetek közvetítőjéért lelkesednek; felfogásuk szerint tehát a rádió nem *létrehoz,* hanem (csupán) *sugároz.* S amit a rádióhullámok közvetítenek, az nem más, mint a megelőző évszázadokban kialakult, de sokak számára megközelíthetetlenül maradt írásos és zenei kultúra. Jóval előtte vagyunk még McLuhan mára médiaelméleti közhellyé vált megállapításának, mely szerint puszta közvetítés nincsen, *the Medium is the Message,* a tartalom nem csomagolható ki a díszdobozból, mint a karácsonyi ajándék.

A rádió puszta közvetítő médiumként való felfogását kezdetben természetessé tette, hogy szinte minden „élőben ment", előzetesen rögzített anyagok sugárzása csak a második világháborútól kezdve, a magnetofon elterjedésével vált általánossá. A magnetofon legnagyobb újdonsága a fonográffal szemben nem könnyebb kezelhetősége, hanem az, hogy a hangot nem csupán rögzíthetővé, hanem manipulálhatóvá (vághatóvá, keverhetővé, kollázsolhatóvá) tette.[8] Ettől a pillanattól kezdve ugyanis a rögzített hanganyagok valójában alapanyagokká váltak, Niklas Luhmann terminológiájával élve:[9] laza médiumaivá a belőlük később kialakuló formának, az adásba kerülő akusztikus produkciónak. A vágás szerepe az egyszerű kozmetikázástól kezdve a sokrétű hanganyagból készülő hangjátékok összeállításáig terjedhet, melynek során az alkotó úgy bánik a rendelkezésére álló hangokkal, ahogyan a festő palettájának színeivel. Pontosabban nem is alkotóról, hanem alkotó*k*ról kell beszélni, hiszen az akusztikus produkciók létrehozásához éppen úgy egész stáb összehangolt munkája szükséges, mint a mozifilmek forgatásához. A rendező által koordinált tevékenység nyomán adásba kerülő akusztikus produkciók pedig nyilvánvalóvá teszik, hogy a rádiózással olyan új médium született a 20. század elején, mely nem egyszerűen terjeszt valami meglévőt: vele nem a kultúra *közvetítésének,* hanem magának a *kultúrának* egy új szegmense jött létre.

Az elmondottak nyomán két kérdést szeretnék felvetni és a teljesség igénye nélkül körüljárni:

1. Vajon miért hittek kezdetben éppoly naiv hittel és lelkesedéssel a rádió kultúraközvetítő szerepében, ahogyan jó egy évszázaddal korábban, a felvilágosodás idején hittek abban, hogy az írni-olvasni tudás terjesztése az általános műveltség emelésének csodafegyvere lehet?

2. Vajon az akusztikum önállóságának felismerése azt jelenti-e, hogy le kell mondanunk a nem akusztikus kultúra akusztikum útján történő közvetítéséről?

A rádió mint a technikai innováció szenzációja

■ Az első kérdésre legkézenfekvőbben technikatörténeti válasz adható. Beszél valaki, aki nincsen jelen, zenét hallunk, de nincsenek itt a zenészek: ez a csoda kezdetben, függetlenül attól, hogy mit mond, hogyan zenélnek, biztosította az érdeklődést. Az emberek nem a *műsort* hallgatták, hanem a *rádiót.* Antje Vowinckel arra hívja fel a figyelmet, hogy kezdetben, amikor a rádiókészülékek eladása – nyilván magas áruk miatt – csak vontatottan haladt, a hallgatók között a barkácsolók voltak többségben, akik maguk gyártotta kristálydetektoros készülékükkel faggatták az étert. A készülék megszólalása önmagában sikerélményt jelentett, s teljesen mindegy volt számukra, hogy *mit* közvetítenek, a fontos csak az volt, hogy közvetítenek *valamit,* amit fogniuk sikerült.[10] Az első készen megvásárolható, fülhallgatós, majd hangszórós rádióké-

szülékek birtokosai ugyanezt élték át: a technika szenzációja kezdetben odaültette az embereket a készülék mellé, függetlenül attól, hogy éppen milyen műsort sugároztak. Ráadásul a rádiónak nem volt igazi konkurenciája, a következő elektronikus médium, a televízió megjelenésére és elterjedésére jó néhány évtizedet kellett várni. Úgy tűnik, Németh László nem minden alap nélkül biztathatta Móriczot azzal, hogy novellájának felolvasását százezrek hallgatják, amint Móricz sem véletlenül hitt a rádió kultúrszínvonalat nivelláló hatásában.

Annak persze, hogy mindegy, mi szól, csak szóljon, éppen a kultúraközvetítés, a közvetített kultúra mélyebb megértése és átélése szempontjából gyorsan mutatkoztak a hátulütői. A veszélyekre minden bizonnyal elsőként Forró Pál hívta fel a figyelmet a *Magyar Rádió Újság* 1926. október 16-i számában, s igyekezett mindjárt – ma már mosolyogtató naivsággal – rávezetni olvasóit a helyes rádióhallgatói magatartásra. „l. Nem muszáj a rádióműsor minden számát feltétlenül meghallgatnod. […] Ne feledkezz meg arról, hogy sohasem jutna eszedbe ugyanaznap felolvasásra menni, hangversenyt hallgatni, színházat nézni. Ebbe ugye belezavarodnál, kifáradnál, eltompulnál? Nos, így jársz akkor is, ha a rádió egész műsorát akarod felhabzsolni. 2. Nézd át előre a rádió egész heti műsorát. Válogasd ki a kedvedre való számokat és készülj azok élvezésére. A hangverseny műsorszámait zongorázd le (Szerk.: Feltéve, ha értesz hozzá…), a színdarabok írója felől tájékozódj, ne sajnáld elolvasni néhány nevesebb esztétikusnak azokra vonatkozó ismertebb cikkeit. 3. Sohase emeld füledhez ötletszerűleg a hallgatót. Ne ugorj fejest egy már javában folyó előadásba, mint ahogyan a színházban sem a második felvonás közepén foglalod el a helyedet. […] 4. Ha rádióműsort hallgatsz, éppen úgy kapcsolódj ki környezetedből, munkádból, mintha csak színházban lennél. Helyezkedj el kényelmesen karosszékedben, ne sajnálj egy, a lámpa elé tett selyemernyővel hangulatvilágítást rögtönözni, és a nagytakarításra való előkészületek megkezdését is halasztasd el a harmadik felvonás végére. Sem Puccini, sem Lehár bűbájos muzsikáját nem élvezheted, ha közben számlákat nyújtanak át, az asztalt terítik vagy a feleséged napi eseményekről tart temperamentumos előadást.”[11]

A hang fiziognómiája és a hangok érzékisége

■ Az elektronikus médiumok megjelenését Niklas Luhmann *evolúciós vívmánynak* tekinti, olyan változásnak tehát, amelynek hatása nem csupán saját körében és közvetlen környezetében érzékelhető, hanem átalakítja a társadalom valamennyi szegmensének a működését, s így új makrokorszak kezdetét jelöli az emberiség történelmében.[12] A rádióval ugyanis az élőszó, mely korábban a személyközi kommunikáció területét birtokolhatta csak, átkerül a tömegkommunikáció területére, s ezzel útjára indul az elektronikus médiumok által generált másodlagos szóbeliség,[13] a tömegkommunikáció szóbelisége, mely alapvetően formálja át az emberek tájékozódási lehetőségeit, következésképpen cselekvési stratégiáit, általános életvezetését is. Ha mármost magyarázatot keresünk arra, hogy a másodlagos szóbeliség térnyerése miért járt együtt ilyen alapvető változásokkal, akkor nem elégedhetünk meg a technikai szenzációra való utalással: mint minden *csoda,* ez is három napig tartott csupán. Sokkal inkább azokból a jellegzetességekből kell kiindulnunk, amelyekkel az élőbeszéd rendelkezik a kultúra más (írásos) médiumaival szemben – s ha ezeket tisztán látjuk, akkor talán választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy a rádiót mint az élőbeszéd tömegmédiumát miért tarthatták különösen alkalmasnak a(z írásos) kultúra közvetítésére.

Az élőszónak az írásos kommunikációval szemben előnyei és hátrányai egyaránt vannak. Platón az írásbeliség megszületésének hajnalán úgy fogalmazott e

vonatkozásban gyakran idézett *Phaidrosz* című dialógusában, hogy aki „azt hiszi, hogy művészetét írásban hátrahagyhatja, nemkülönben az, aki átveszi, abban a hiszemben, hogy az írás alapján világos és szilárd lesz a tudása, együgyűséggel van telítve, és tényleg nem ismeri Ammón jóslatát, ha azt hiszi, hogy nagyobb jelentősége van az írásnak, mint az, hogy emlékeztesse azt, aki már úgyis tudta, arra, amiről az írás szól."[14] E Szókratész szájába adott mondatokat néhány sorral lejjebb Phaidrosz úgy összegzi, hogy a hozzáértő ember eleven és lelkes szavainak az írott szó árnyképe csupán.[15] Az idézett sorok arra utalnak, hogy a rögzített szöveg a szóbeli megnyilvánulásnak csak egy részét képes megőrizni. Beszédkutatók mai terminológiával ezt úgy fejezik ki, hogy az írás csak a beszéd szegmentális elemeinek lejegyzésére képes, a szupraszegmentális (beszéddallam, hangsúly, tempó, szünet, ritmus stb.) és az extralingvális (mimika, gesztusok) elemeket írásban rögzíteni nem lehetséges.[16] Ugyanez azonban – félig üres már az üveg, vagy félig még tele van – pozitív felhanggal is megfogalmazható. Az írás feltalálásáig az élőbeszéd egyetlen összetevője sem volt rögzíthető, most legalább a szegmentális elemek archiválása lehetővé vált, s ez mint evolúciós vívmány megnyitotta az írásbeliség makrokorszakát. A kultúra más archivált szegmenseihez hasonlóan a nyelvhasználat is képessé vált arra, hogy tartós nyomokat hagyjon maga után, melyek bármikor szemügyre vehetők és vizsgálhatók – szemben a hang szupraszegmentális összetevőivel, melyek a fonográf 19. századi felfedezéséig (1877) egyszeri és tünékeny jelenségek maradtak. „A színész két sírban nyugszik, egyik a föld, másik a feledékenység. Neki nemcsak omlatag teste válik porrá, hanem mindaz, amit lelke alkotott, szellemének csodaművei, lángesze, híre; – por és hamu a halál után, mit a szél elfú. – A költő édes gyermeke a múzsának; ha ihletett lelkének aranyeszméi voltak, azoknak értéke halála után még nőni fog, eszméit egyik szív a másiknak adja által; – a színész a mostoha fiú, aki csak álmodik a nagyságról, az arany hírről, s mikor az álomnak vége, semmivé lesz, mint a szép álmok képe" – fogalmazott Jókai a reformkor nagy színészét, Lendvay Mártont búcsúztató nekrológjában.[17] Platón érvelését megfordítva úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy az írás legalább *valaminek* a rögzítésére képes; márpedig vizsgálni csak azt tudjuk, ami rendelkezésre áll; nyilván ennek tulajdonítható, hogy az antik görögöktől kezdve a füllel szemben minden kor a szemet tekintette elsődleges érzékszervnek.[18]

Az élőszó tünékenysége ugyanakkor nemcsak nehézséget okoz a befogadónak, hanem számos ponton megkönnyíti helyzetét: ami itt hátrány, az a másik oldalon előnyként mutatkozik.

Kétségtelen: hang csak *leendésben* létezik, keletkezik és keletkezése pillanatában elmúlik.[19] Befogadása jelenlétet követel, hangjelenséget recipiálni csak performativitásában lehet, s ezen nem változtat az sem, ha a hangot a rádió közvetíti, az sem, ha rögzített hangot közvetít, sőt még az sem, ha a hangot mi magunk rögzítjük, és újra meg újra meghallgatjuk. A visszahallgatás során is csak a *leendés*t hallgathatjuk vissza, a rögzítettnek a megszólalása pillanatában mindjárt el is múló, egymásra következő elemeit. Ez nagyon fontos különbség az olvasáshoz képest. Ha olvasunk, akkor nem betűket olvasunk, hanem szavakat, mondatokat, sőt bekezdéseket: szemünk előtt mindig ott van a már olvasott és a még olvasandó, bármikor előre- és visszapillanthatunk, tetszőleges befogadási egységeket képezhetünk önmagunk számára. A hangzó szövegnek viszont mindig csak az éppen hangzó részét halljuk, *előttjét* és *utánját* megteremteni, érzékelni és tudatosítani azt, ami éppen nem hallatszik, még olyan digitális hangvágó programok segítségével sem könnyű, amelyek nem csupán visszajátszhatóvá teszik a hangsort, hanem pontosan jelzik, sőt jelölhetővé teszik annak időbeli lefutását és modalitását is, azaz ábraszerűen olvashatóvá teszik a hallhatót.

Más oldalról nézve azonban a *jelenlét,* a *leendés* fültanújának szituációja megkönnyíti a befogadást; a korlát, mint a műalkotások létrehozása és befogadása esetében mindig, itt sem csupán akadály, hanem támasztókarfa egyben.[20] A beszéd, szemben az írással, mindig magával hozza az odafigyelés pillanatnyiság által gerjesztett kényszerét, a fokozott koncentrálást. Az írást máskor is elolvashatom, olvasását végtelenségig halogathatom, ha olvasás közben elkalandozik a figyelmem, visszalapozással bármikor korrigálhatok. A hangok viszont azonnal elszállnak, ezért ösztönszerűen jobban összpontosítunk megértésükre. A beszéd akkor is magával hozza a jelenlét egyidejűségből adódó érzését és vele a fokozott koncentrációt, ha a beszélő valamilyen technikai médiumon keresztül szólal meg; ezért okoz furcsa érzést, személyes érintettség esetén fájdalmat és megrendülést, ha halott emberek szavait halljuk.[21]

Az egyidejűség és jelenlét érzése tehát nem csak a személyközi kommunikáció klasszikus terében alakulhat ki. Ennek legfőbb oka az, hogy – Sybille Krämer megfogalmazása szerint – amikor valamit *mondunk*, egyben *mutatunk* is valamit, azaz a hang elkerülhetetlenül játékba hozza a testet, még akkor is, ha az láthatatlan marad. Megállapításának alátámasztására egyrészt Nietzschére hivatkozik, aki egyik hátrahagyott töredékében úgy fogalmazott, hogy „Az, ami a legérthetőbb a beszédben, nem maguk a szavak, hanem a tónus, a hangerő, a moduláció, a tempó, melyekkel szavak sorát ejtjük ki, röviden a szavak mögött meghúzódó zene", másrészt svájci agykutatók 2005-ös, a *Nature Neuroscience* című folyóiratban megjelent tanulmányára, mely szerint a beszélő hangjában megnyilatkozó indulat (harag, düh) a hallgatók agyát riadókészültségbe helyezi – még akkor is, ha nem értik a kimondott szavak jelentését, vagy éppen egészen másra koncentrálnak.[22]

A test tehát nem csupán a látható extralingvális jegyek útján hagy nyomot a beszédben, hanem a hallható részhez tartozó szupraszegmentális elemeken keresztül is. A hangokat a test hangképző szervei hozzák létre; ebből következően egyrészt individuálisak (megismerjük egymást a hangunkról), másrészt a hang tulajdonosa által csak korlátozottan uralhatóak és ellenőrizhetőek. A hang azonban, jóllehet mindig személyhez kötődik, és csak folyamatában, személyhez kötődően fogadhatjuk be, egyben konvencionális, sokak által használt jelrendszer hordozója: azaz egyszerre individuális és társadalmi jelenség. „A hang nem egyszerűen test vagy szellem, érzéki vagy értelmi, affektus vagy intellektus, nyelv vagy kép, hanem mindkettő megtestesülése. Két olyan oldal között helyezkedik el, amelyek általa kerülnek kapcsolatba" – olvasható a *Stimme* című tanulmánykötet bevezetőjében.[23]

A test ilyen módon való elkerülhetetlen jelenléte a beszédben megkönnyíti a befogadást. Érzékivé teszi a közlést, vezeti a hallgatót a recepció folyamata során. A beszéd fiziognómiai komponenseinek (melyek láthatóság esetén természetesen a beszéd extralingvális elemeivel is kiegészülnek) éppen ez a funkciója.[24] Az írásos szöveg ilyen mankókkal nem rendelkezik. Az élőszó további előnye, hogy lefutásában érzéki elemek tudatosan is elhelyezhetők. A test által hátrahagyott nyomot kiküszöbölni nem lehet, alakítani és vele a megértésre „rásegíteni" annál inkább. Ennek művészei a színészek, de ezt gyakorolja az anyuka is, amikor felolvassa ágyban fekvő gyermekének az esti mesét. S amint az utóbbi példa jelzi, a hang befogadása nem kíván aktivitást. Éppen ellenkezőleg, nehéz nem tudomást venni róla, ha hallótávolságon belül vagyunk, ez bosszantó is lehet, míg a látótávolságon belüli könyvet minden további nélkül figyelmen kívül hagyhatjuk.[25]

Akusztikum: a kultúra önálló szegmense és/vagy a kultúra közvetítése?

■ A rádió kultúraközvetítő képességébe vetett hajdani hitnek – túl a technika csodáján – alighanem az élőbeszéd imént ecsetelt jellegzetességeire, a benne rejlő lehetőségekre való ösztönös ráérzésben lelhetjük magyarázatát. Az elmondottak alapján ugyanakkor világossá vált, hogy az élőbeszéd eredendően, személyközi kommunikáció formájában, az elsődleges szóbeliség időszakában sem volt egyszerű, engedelmes és semleges közvetítő médium. E tény pedig mindjárt érthetővé teszi, hogy miért bizonyult naivnak a beléje vetett hit. Ha valami egyáltalán, akkor a könyv több joggal pályázhatna a puszta közvetítő médium státusára: a nyomtatott szöveg alapelemei, a betűk végső soron egyformák és személytelenek. A könyv mégis ellenáll a teljes uniformizáltságnak. A betűtípusok megválasztása, a nyomdai tükör, a papír minősége, a borító, a méret, a külső dizájn milyensége egyedivé teszi a könyvet, és részesévé válik a szöveg jelentésének. Egészen más élmény Ady versesköteteit az első kiadásban olvasni, és más egy későbbi összkiadásban. A példák száma tetszés szerint multiplikálható.[26] A magukra valamit adó nyomdák termékeit valaha könnyű volt felismerni, a magukra valamit adó kiadók ma is súlyt helyeznek arra, hogy könyveik külső formája igényes és a szöveggel harmonizáló legyen. A szöveg lecsupaszítása puszta szövegre csak az írógép feltalálásával vette kezdetét a 19. század második felében, mert a kézírásnak mindig volt dizájnja. Nemcsak a tehetségtől függ a siker, fogalmazott Kosztolányi, hanem „attól is, hogy violaszín tentával írsz-e vagy feketével", s attól is, hogy az íráshoz milyen papírt választasz.[27] A szöveg uniformizálásának írógépek által megkezdett gyakorlatát folytatták a számítógépes szövegszerkesztők, legújabban pedig már a régi könyvek is egyenruhában jelennek meg az e-bookolvasók képernyőjén. Ha a Gutenberg-galaxis mégsem ér véget, az csak annak lesz köszönhető, hogy talán mindig lesznek ínyencek, akik minden praktikussága ellenére sem kedvelik a digitalizált menzakosztot.

A rádióban hallható akusztikus produkciók jelentős részének – gondoljunk a hangjátékokra példának okáért! – az élőbeszéd ráadásul egyik komponense csupán. „Amikor az akusztikus elemek bejutnak a mikrofonba, abszolutizálódnak, új játéktér keletkezik, melyhez hasonló korábban nem létezett. […] Ebben a potenciális játéktérben az összes akusztikus elem új szerepkörhöz juthat. A hang, a zörej ábrázoló funkciókat vehetnek át, beszéddé válhatnak, és fordítva, a beszéd hangokká és zörejekké alakulhat. A szavak és a hangok csak a beszéden keresztül közvetítődnek, így a szó szoros értelmében nem literárisak, és a beszéd egészen más szerepet is játszhat, mint amelyet a színpadon és a filmben játszani képes. A beszéd »megtestesíthet« személyeket, helyet és cselekményt, ugyanakkor instrumentuma a »text-sound-composition«-nak is" – fogalmaz Werner Klippert a hangjáték elemeit bemutató könyvében.[28] Azt, hogy a különböző akusztikus elemek, közöttük a beszédhangok, a rádiójátékban sajátos műalkotássá szerveződhetnek, Hans Flesch már nagyon korán, a *Funk* című lapban közreadott 1925-ös írásában felismerte.[29] Erről azonban csak a távoli jövő lehetőségeként értekezett, míg a rádió legfontosabb szerepét ő is a *közvetítésben* látta. Ám a bevezetőben idézett magyar szerzőktől eltérően nem abban az értelemben, hogy a rádióban felhangzó az *eredeti* élményében részesítené a hallgatót. Az akkori technikai feltételek mellett természetesen nem volt nehéz belátni, hogy ami készülékek mellett helyet foglalva hallható, az közel sem azonos a mikrofon előtt elhangzóval. Másként fogalmazva, annak az új játéktérnek, amely az akusztikus elemek mikrofonba való bejutása nyomán jött létre, kezdetben a minőségromlás volt a legszembetűnőbb jellemzője. A rádió által közvetített koncert nem más, mint egyféle, a Walter Benjamin-i értelemben auráját vesztett adaptáció, hangos partitúraol-

vasás, melynek Flesch szerint csak az adhat létjogosultságot, hogy képes felkelteni az érdeklődést az eredeti iránt.

Hans Flesch érdemei tehát nem csupán az önálló rádióművészet vizionálása terén vitathatatlanok, hanem a rádió közvetítő szerepének a mikrofon által teremtett új és önálló játéktérrel összefüggő, differenciáltabb megítélésében és leírásában is. Szavai nyomán ugyanis világossá válik, hogy a rádió sohasem lehet képes egy másik médium által létrehozott alkotás puszta – értsd: semleges – közvetítésére, legyen szó akár szövegről, akár zenéről. A közvetítés mindig *elsajátítás*, amely elvesz és hozzátesz az eredetihez, s hogy a kettő közül melyik a feltűnőbb, az a technikai feltételektől, a rendező és csapata tehetségétől, a hallgató előzetes ismereteitől egyaránt függ. Másként értékeli az adaptációt az, aki ismeri az eredeti művet, és másként az, aki először akusztikus formájában ismerkedik meg vele. Utóbbi esetben biztosan nem az eredetihez képesti hiányok lesznek számára a legszembetűnőbbek – ám ennek ellenére (vagy éppen ezért) kedvet kaphat az eredeti megismeréséhez is. Egyik hallgatóm, amikor 2011 tavaszán Markovits Ferenc hangjátékát elemeztük a szegedi egyetemen, mely Tolnai Ottó *Wilhelm-dalok* című verseskötete[30] nyomán készült,[31] úgy fogalmazott, hogy számára Tolnai szövegeinek költői világa könnyebben befogadhatóvá vált az akusztikus produkció meghallgatása nyomán, s ebben az értelemben a hangjátékot jó belépőnek tartja a Tolnai művészetének olvasás útján való megismeréséhez. Markovits Ferenc (valamint a szövegkönyvet készítő Parti Nagy Lajos, a három színész és a produkció többi munkatársa) eszerint és ennek a befogadónak az esetében nem csupán önálló akusztikus műalkotást[32] hozott létre, hanem kedvet teremtett Tolnai munkáinak olvasás útján való megismeréséhez: a fleschi értelemben vett kultúraközvetítés is megvalósult tehát. Ám nem a Flesch által leírt módon, az eredeti limitált formában való közvetítésével. Markovits hangjátéka éppen annak köszönheti közvetítő erejét, hogy erős és magával ragadó, öntörvényű akusztikus műalkotásként megteremtette önmaga esélyét arra, hogy érzékeny, értő és főként kíváncsi befogadókra találhasson. S ez persze fordítva is igaz: bizonyosan szép számmal voltak és lesznek olyanok, akik azért kapták és kapják fel a fejüket Markovits Ferenc munkája hallatán, mert Tolnai *Wilhelm-dalai*nak, az írott kultúra ezen erős alkotásának az olvasmányélménye már predesztinálta iránta való érdeklődésüket.

Egy összegző mondat – és még valami

■ Az a rádiózás hajnalán kialakult hit, hogy az új médium egy csapásra megoldhatja a kultúra terjesztésének és magas szinten való nivellálásának a felvilágosodás óta napirenden lévő és megoldatlan problémáját, azért bizonyult naivnak tehát, mert vele nem a közvetítés Jolly Jokere, hanem a kultúra olyan új és önálló szegmense jött létre, amelynek akusztikus produkciói esetenként éppen úgy közvetítőkre szorul(ná)nak, mint az írott kultúra magas színvonalú termékei.

A *megszólaltatás* az írásos kultúra közvetítése terén csak abban a kivételes esetben játszhat kulcsszerepet, amikor valamely írásbeliség által megőrzött és ma már az írásbeliség részeként számon tartott, de eredendően szóbeli befogadásra készült művet vezet vissza eredeti közegébe. Tipikusan ilyenek a homéroszi eposzok, amelyeket ugyan már az antik görögök lejegyeztek, de nem azért, hogy olvassák, hanem hogy felolvassák őket. Először Nietzsche figyelmeztetett a 19. század végén[33] arra, hogy a klasszikus görög irodalmat az írásbeliség évszázadainak nyomása alatt duplán félreértették: egyrészt elválasztották eredeti, szóbeli befogadáson alapuló közegétől, másrészt figyelmen kívül hagyták, hogy a szóbeli előadás során több művészet (deklamáció, zene, dal, tánc stb.) kapcsolódott össze. Az eredeti közeg rekonstruálása persze nem lehetséges, de a modern, hangzó feldolgozás ilyen eset-

ben meglepő eredménnyel járhat. Tanúskodik erről az *Odüsszeia* hallás útján történő befogadását ismét lehetővé tévő, német nyelvű hangoskönyv pár évvel ezelőtti, lelkes fogadtatása. Példaként – Korinna Janz-Peschkének az adaptáció létrejöttét és fogadtatását részletesen bemutató tanulmánya nyomán[34] – a *Bunte Wochenzeitung* kritikusának szavait idézem: „Aki iskolás korában csak kényszeredetten foglalkozott Homérosz *Odüsszeiá*jával, íme új lehetőséget kapott arra, hogy ehhez az irodalmi műalkotáshoz közelítsen […]. Thomas Holtzman [a művet felolvasó színész – Sz. M.] […] élővé teszi az antik történetet. Még az is újra felfedezi, aki ismeri a szöveget, olyan mellékzöngéket és hangulatokat hall ki belőle, amelyek az olvasás során eddig talán fel sem tűntek neki.”[35] S ha valaki magyar nyelven szeretne próbát tenni, szeretne fültanúja lenni annak, hogy mennyire más élmény Homéroszt *hallgatva befogadni,* megszabadulva a végtelenbe nyúló hexameterek hervasztó látványától, a néma olvasás monotóniájától, akkor rendelkezésére áll a Magyar Vakok És Gyengén Látók Országos Szövetségének hangos könyvtárában Devecseri Gábor fordításának hangos változata.

Érdemes rákeresni,[36] az élmény garantáltan különös és meglepő lesz.

JEGYZETEK

1. Tóbiás Áron: *Fellegvár*. A Magyar Rádió regénye. Emberek – Történetek – Dokumentumok. 1925–1945. Magyar Rádió Közalapítvány, Bp., 2003. (A továbbiakban Tóbiás 2003.) A szerző forrásainak lelőhelyeit nem adja meg; e hiányt az alábbi idézetek esetében, ahol tudtam, pótoltam.
2. Tóbiás 2003. 13.
3. I.m. 1; lásd Móricz Zsigmond: *A rádió új lelket termel*. In: *A tízéves Magyar Rádió. 1925–1935*. Tolnai Nyomda, Bp., 1935; *Rádió!...Rádió!* Magyar írók novellái és publicisztikai írásai. Szerk. Salamon István. Noran Kiadó, Bp., 2005.; (A továbbiakban Salamon 2005.) 41.
4. Tóbiás 2003. 165; lásd Németh Ágnes (szerk.): *Németh László élete levelekben. 1914–1948*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1993. 202.
5. I.m. 29.
6. Márai Sándor: *Műsoron kívül*. Újság 1935. november 30. Lásd *Az étheren át*. Írók a Magyar Rádió műhelyében. Az interjúkat készítette és szerk. Salamon István. Magyar Rádió Rt., Bp., 2002. 218.
7. Tóbiás 2003. 45; lásd Kosztolányi Dezső: *Szavak a rádióról és a távolbalátásról*. In: Salamon 2005. 68.
8. Antje Vowinckel: *Collagen im Hörspiel*. Die Entwicklung einer radiophonen Kunst. Königshausen & Neumann, Würzburg, 1995. (Epistemata. Würzburger Wissenschaftliche Schriften. Reihe Literaturwissenschaft, Band 146.) (A továbbiakban Vowinckel 1995.) 134.
9. A médium és forma kapcsolatáról szóló elméletét Luhmann szinte valamennyi munkájában érinti. Magyar nyelven lásd például Niklas Luhmann: *Bevezetés a rendszerelméletbe*. (Ford. Brunczel Balázs) Gondolat Kiadó, Bp., 2006. 211–222; speciálisan a művészet vonatkozásában lásd Niklas Luhmann: *Das Medium der Kunst*. In: Uő: *Schriften zu Kunst und Literatur*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M., 2008. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 1872.) 123–138.
10. Vowinckel 1995. 121.
11. Tóbiás 2003. 31.
12. Niklas Luhmann: *A korszakképzés problémája és az evolúcióelmélet.* (Ford. Rákai Orsolya) In: Rákai Orsolya (szerk.): *A háló, a halászok és a halak.* Tanulmányok a mezőelmélet, a diskurzusanalízis, a rendszerelmélet és az irodalomtörténet-írás néhány kapcsolódási pontjáról. Osiris – Pompeji, Bp. –Szeged, 2001. 183–207.
13. Walter J. Ong által bevezetett terminus; vö. Nyíri Kristóf: *Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez*. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség*. A kommunikációs technikák története Homérosztól Heideggerig. Áron Kiadó, Bp., 1998. (A továbbiakban Nyíri–Szécsi 1998.) 11–16.
14. Platón: *Phaidrosz.* (Ford. Kövendi Dénes) In: Falus Róbert (szerk.): *Platón válogatott művei*. Európa Kiadó, Bp., 1983. 561.
15. I.m. 562.
16. Benczik Vilmos: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor Kiadó, Bp., 2001. 23–28, 52; Gósy Mária: *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Bp., 2004. 164–227; Németh Géza – Olaszy Gábor (szerk.): *A magyar beszéd*. Beszédkutatás, beszédtechnológia, beszédinformációs rendszerek. Akadémiai Kiadó, Bp., 2010. 95–205.
17. Vasárnapi Újság, 1858. február 7. 61.
18. Doris Kolesch – Sybille Krämer: *Stimmen im Konzert der Disziplinen*. Zur Einführung in diesen Band. (A továbbiakban Kolesch–Krämer 2006.) In: Doris Kolesch – Sybille Krämer (Hrsg.): *Stimme*. Annäherung an ein Phänomen. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M. 2006. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 1789.) (A továbbiakban Stimme 2006.) 7–8; Bernhard Waldenfels: *Das Lautwerden der Stimme.* In: Stimme 2006. 195.
19. Kolesch–Krämer 2006. 11.
20. Weöres Sándor: *A vers születése*. In: Uő: *Egybegyűjtött írások*. Magvető Kiadó, Bp., 1986. I. köt. 226.
21. Kolesch–Krämer 2006. 7.

22. Sybille Krämer: *Die »Rehabilitierung der Stimme« Über die Oralität hinaus*. (A továbbiakban Krämer 2006.) In: Stimme 2006. 274.
23. Kolesch–Krämer 2006. 12. In: Stimme 2006. 12. (Saját fordításom.)
24. Krämer 2006. 274–276.
25. Thomas Macho: *Stimmen ohne Körper*. Anmerkungen zur Technikgeschichte der Stimme. In: Stimme 2006. 130.
26. Részletesebben lásd Szajbély Mihály: *Intermediális randevúk a 19. században. Arany, Kemény, Jókai & Co*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2008. 36–39.
27. Kosztolányi Dezső: *Az írás technikája*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 7. 1971. 356.
28. Werner Klippert: *Elemente des Hörspiels*. Philipp Reclam Jun. Verlag, Stuttgart 1977. (Saját fordításom.) Általam használt internetes kiadása: http://www.mediaculture-online.de/Autoren-A-Z.253+M586d515aedf.0.html (Utolsó letöltés: 2012. június 20.)
29. Hans Flesch: *Mein Bekenntnis zum Rundfunk*. Funk, 1925. 445. Általam használt internetes kiadása: http://www.mediaculture-online.de/Autoren-A-Z.253+M5a2eeccadc2.0.html (Utolsó letöltés: 2012. június 20.)
30. Tolnai Ottó: *Wilhelm-dalok, avagy a vidéki Orfeusz.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 1992.
31. Tolnai Ottó: *Wilhelm-dalok, avagy A vidéki Orfeusz*. Rádióra alkalmazta: Parti Nagy Lajos. Előadja: Csomós Mari, Máté Gábor, Vallai Péter. Zenei szerkesztő: Molnár András. A felvételt Kosárszky Péter és Pápay Mónika készítette. Dramaturg: Varga Viktor. Rendező: Markovits Ferenc (1992) Lelőhely: http://kereso.nava.hu/document/show/id/450844/highlight?description=tolnai+wilhelm&subjects=tolnai+wilhelm&participants=tolnai+wilhelm&imagegallery=tolnai+wilhelm&tvguideinfo=tolnai+wilhelm. (Utolsó letöltés: 2012. június 19.)
32. Vö. Szajbély Mihály: *Tolnai Ottó akusztikus műalkotássá formált Wilhelm-dalai*. Markovits Ferenc hangjátéka, Parti Nagy Lajos szövegkönyve nyomán. Tiszatáj 2012. (Sajtó alatt.)
33. Friedrich Nietzsche: *A görög irodalom története*. I. és II. rész. Részletek. (Ford. Vajda Károly) In: Nyíri–Szécsi 1998. 25.
34. Korinna Janz-Peschke: *Hörbuch und Mündlichkeit*. In: Jürg Häusermann – Korinna Janz-Peschke – Sandra Rühr: *Das Hörbuch*. Medium – Geschichte – Formen. UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz, 2010. 233–347.
35. I.m. 301. (Saját fordításom.)
36. Iliász: http://mek.oszk.hu/03300/03319/index.phtml; Odüsszeia: http://mek.oszk.hu/03300/03320/index.phtml. Felolvassa Bodor Tibor. (Utolsó letöltés: 2012. június 19.)

HARAMBEE

Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára

Szerkesztette:
Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István

Publikon Könyvek – ELTE, BTK, Afrikanisztikai Oktatási Program

Pécs, 2006

Tájképek, életképek, néprajzi dokumentumok. A Teleki-expedíció fényképeiről

Borsos Balázs

1886 januárjában gróf széki Teleki Samu (1845-1916) erdélyi főúr, nyugalmazott katonatiszt és híres vadász a dalmáciai Lacroma szigetén fölkereste barátját, Rudolf trónörököst, hogy elbúcsúzzon tőle, mielőtt több éves afrikai vadászexpedícióra indul. A főherceg rendelkezésére bocsátott *Greif* jachton szolgáló fiatal, pozsonyi születésű osztrák tengerésztiszt, Ludwig Ritter von Höhnel (1857-1942) már régóta arról álmodozott, hogy részt vesz Afrika földrajzi feltárásában. A *Greif* kapitánya – alárendeltje kívánságának eleget téve – Rudolf trónörökös és annak felesége, Stefánia főhercegnő hathatós támogatásával végül rábeszélte Teleki grófot, hogy vigye magával az ismeretlen sorhajóhadnagyot több éves afrikai utazására. Ezzel összeállt az a páros, amelyet az osztrák-magyar állampolgárságú felfedező utazók közül a tudomány máig a legsikeresebbnek tart.[1]

A TELEKI-EXPEDÍCIÓ ÚTJA ÉS EREDMÉNYEI

A két utazó, külön-külön végzett előkészületek után 1886 novemberében találkozott Zanzibár szigetén. Itt a helyi viszonyok megismerése és a kereskedő karavánoktól származó hírek értékelése után, az egy hónappal korábban kiérkezett Höhnel javaslatára Teleki lemondott eredeti tervéről, a Tanganyika-tó meglátogatásáról, és onnan északkelet, azaz Etiópia felé teendő hosszabb útról. Úgy határozott, hogy az expedíció súlypontját a vadászatról a földrajzi felfedezésre helyezve át, egyenesen északnak tart és a Kelet-Afrikában utolsóként ismeretlennek megmaradt, nemcsak európaiak, de szuahéli kereskedő karavánok által sem látott vidéket keresi fel: a mai Kenya északnyugati területét, ahol a meg nem erősített hírek szerint két nagy tó is található.

Az utazók Zanzibár szigetéről 1887. január 23-án a kontinensen levő Panganiba hajóztak, s onnan – egy több száz fős karaván élén – 1887. február 4-én indultak a Pangani- (Ruvu-) folyó mentén fölfelé, a Kilimandzsáró irányába. A folyó egy 68 km-es szakaszát egyedül, a forrásvidékét pedig Höhnellel közösen Teleki térképezte fel először.[2] Az afrikai hegyóriás lábánál fekvő paradicsomi karavánpihenőről, Tavetából kiindulva megkísérelték megmászni a Meru-tűzhányót és a Kilimandzsáró központi csúcsát, a Kibót. Bár egyik vállalkozásuk sem sikerült, a Kibón Teleki (saját mérése szerint) 5310 méter magasra jutott fel s elérte az örök hó határát. Ezután a kelet-afrikai fennsíkon, a maszaik földjén, majd – véres csatározások között – a *kikuju*k országán keltek át, s Teleki megpróbálkozott az addig még csak távolról ismert Kenya-tűzhányóra is feljutni, ezúttal az akkor súlyosan beteg Höhnel nélkül. Itt sem járt azonban sikerrel, a csúcsrégió közeléből, (saját mérése szerint 4680, a későbbi kutatás szerint 4300 méter magasról) vissza kellett fordulnia.[3] Az utolsó ismert rész Kelet-Afrikában, a Kenya tűzhányó és Abesszínia között, ahol előttük európai utazó

(Thomson és Fischer), illetve parti kereskedő-karaván már megfordult, a Baringo-tó környéke volt. Telekiék itt készültek föl a továbbhaladásra, itt igyekeztek a lakatlan sivatagon való átkeléshez szükséges élelmiszert összegyűjteni. Innen küldte haza Teleki híres levelét, mely ezzel az ígérettel zárul: „...ha élek, jövő levelem a Rudolf és Stefánia tavakról fog tudósítást hozni."[4]

Telekiék 1888. február 10-én indultak el a Baringo-tó mellől. Egy hónap múlva, március 6-án érkeztek el egy hatalmas tóhoz, melyet Teleki – ígéretéhez híven – a trónörökösről keresztelt el (ma Turkana-tónak hívják). A 250 km hosszú, sós vizű tó kietlen keleti partján további egy hónap alatt jutottak el annak északi sarkához, az ott élő resiatokhoz. A tótól keletre találtak még egy tavat és Rudolf trónörökös feleségéről, Stefániáról nevezték el (ma Chew Bahir), majd a resiatok tiltakozása és az esős évszak miatt eredeti tervükről, a Rudolf-tó megkerüléséről lemondva, a már járt úton, a keleti part mentén indultak vissza. A tó keskeny déli végén egészen közel haladtak el a már odafele megpillantott, és most az expedíció vezetőjéről elnevezett aktív tűzhányó mellett. A nyugati oldalon egészen a tó közepe táján betorkoló Trrgwell- (ma Turkwel-) folyóig hatoltak még észak felé a turkanák országában. Ezután dél felé fordulva, a szukok földjén át visszatértek a Baringo-tóhoz. Közben a szárazság és az ellenséges népek miatt az expedíció az éhhalál szélére került, ezért marharablásra is kényszerült. Innen most már incidens nélkül jutottak vissza a *kikujuk* és a kambák földjén át Tavetába. Amíg azonban ők a kontinens belsejében jártak, a partvidéken felkelés készülődött a német gyarmatosítók ellen, ezért Telekiék, nehogy elvágják őket Zanzibártól, Mombasába siettek, ahova 1888. október 25-én érkeztek meg. Ezután néhány hónapot még Zanzibáron töltöttek, majd az etiópiai Harar felkeresése után – itt érte őket utol Rudolf halálhíre – hazatértek.

Az út – több tudományág által is számba vehető – eredményeit Höhnel néhány kisebb publikációban és egy német nyelven írt, szinte azonnal magyarra és angolra is lefordított könyvben tárta a világ elé.[5] Az expedíció kitűzött célját – a két, még csak hallomásból ismert nagy tó felfedezését – elérte. A 3000 kilométeres vándorlás során az utazók föltérképezték a kelet-afrikai árokrendszer vidékét és ők voltak az első európaiak, akik aktív tűzhányót láttak egy kontinens belsejében: e két felfedezés új geológiai elméletek születéséhez vezetett. Teleki minden korábbi utazónál magasabbra, egészen a hóhatárig jutott a Kilimandzsárón, és ő volt az első európai a Kenya tűzhányón. Az expedíció a bejárt vidék domborzati és vízrajzi feltárása, meteorológiai megfigyelések, zoológiai és botanikai gyűjtések (a hazahozott 237 növényfajból 78 ismeretlen volt a korabeli tudomány számára,[6] és találtak három ismeretlen kaméleon- és egy pókfajt is[7]) mellett nem utolsó sorban az újonnan feltárt vidékek néprajzi megismerését is nagyban elősegítette. A számos, akkor még nem, vagy csak névről ismert népcsoport leírását, illetve a négyszáz tárgyból álló, főleg *kikuju* és maszai anyagot tartalmazó néprajzi gyűjteményt páratlan értékű fotódokumentumok is kiegészítik.

Teleki és Höhnel útja a Kelet-Afrikát feltáró expedíciók között kiugró jelentőségű. Valamennyi közül ők járták be a legnagyobb (és a legnagyobb ismeretlen) területet. Csak ők próbálták meg megmászni mind a három óriástűzhányót (Kenya, Kilimandzsáró, Meru), még ha egyik helyen sem jártak sikerrel. Ők kerültek a legtöbb és gyakran ismeretlen néppel kapcsolatba. Höhnel írta le a legtöbb népet Kelet-Afrikában, még ha ez az ismertetés egyes törzsek esetében a mélységet, az alaposságot és a sokoldalú kitekintést illetően nem is érte el más szerzők – csupán egy-két törzsről készített – leírását.

Kelet-Afrika kutatásában, azáltal, hogy több, már ismert vidék közt megteremtették a kapcsolatot, mind néprajzi, mind földrajzi szempontból ők alkották az első igazi szintézist: az utánuk következő utazókra már csak az általuk felvázolt kép egyes részleteinek pontosítása, kiegészítése várt.

Néprajzi szempontból a népleírások és a hazahozott tárgyi anyag mellett a Teleki-expedíció által készített fényképek is megkerülhetetlenek. A fotódokumentáció csak újabban tett szert nagyobb jelentőségre, a maguk korában a fényképeket nem annyira tényleges dokumentatív értékük, inkább csak illusztratív erejük miatt becsülték: számos afrikai utazó beszámolójában a grafika, litográfia vagy rézmetszet formájában előállított képi anyag eredetije fotó volt.[8] Valószínűleg az első kutató, aki fényképeket készített Afrika belsejében, David Livingstone (pontosabban testvére, Charles és útitársa, dr. Kirk) volt az 1850-es évek második felében.[9] Ez különösen azért tekinthető figyelemreméltó teljesítménynek, mert a könnyebben kezelhető száraz (bromid zselatin) lemezes eljárást csak 1871 és 1878 között dolgozták ki.[10] Ez lehetővé tette, hogy az exponálás után hosszú ideig még előhívás nélkül lehessen tartani a negatívokat.[11] Az igazi nehézséget a súlyos kamerák és a rengeteg nyersanyag szállítása jelentette, no és az, hogy a törékeny és érzékeny exponált üvegnegatívok sértetlenül haza is érkezzenek. Ez azonban már nemigen riasztotta vissza az utazókat: az 1870-es évektől kezdve szinte minden kutató vitt magával fényképezőgépet, sőt akadt, aki hivatásos fotóst is: Wilhelm Junker 1875-78 közti közép-afrikai utazásairól adott beszámolójának (Junker 1889) elkészítésében Richard Buchta osztrák fotográfus működött közre, nem véletlen, hogy a kötetben már valódi fényképek is szerepelnek. Buchta volt valószínűleg az első utazó, aki külön kötetben is megjelentette Afrikában készített fotóit és rajzait (Buchta 1881). Szinte valamennyi, a Teleki-expedícióval egy évtizedben Kelet-Afrikában járt utazó narratíváját néha fotók, de nagyobbrészt fénykép után készített rajzok díszítik.

Ebben a közegben kell értékelnünk a Teleki-expedíció fotóit. Az anyag abból a szempontból különleges, hogy bár csak egy része maradt fenn (a Teleki-kastélyban találtakat Jakó Zsigmond és Entz Géza megmentette az enyészettől, míg a Höhnel tulajdonában levők a II. világháborúban megsemmisültek),[12] ezt Erdélyi Lajos Telekiről szóló könyvében 1977-ben megjelentette. De nem hiánytalanul. Régi Tamás a Kolozsvári Állami Levéltárban végzett legújabb kutatásai nyomán valószínűnek látszik, hogy fennmaradtak más fotográfiák is, nemcsak az etiópiai kirándulásról, hanem a Telekiék által újonnan felfedezett területről is. Bár az Erdélyi által nem publikált képek feldolgozására még várni kell, ezek közül néhány megjelent a Régi Tamás által rendezett „Magyar Afrika-kutatók fotográfiái" című kiállításon.[13]

Sajnos eddig nem sikerült megállapítani, milyen kamerát vitt Teleki és Höhnel magával. Bár Höhnel útleírása elején hosszú listát állított össze felszerelésükről – fegyverekről, szerszámokról, csere céljából magukkal vitt javakról – furcsa módon fényképezőgépről nem tesz említést.[14] Az összekészített szállítandó csomagok tartalmát is leírja: a kamera és a rengeteg nyersanyag az összefoglaló „eszközök" megnevezés alatt rejtőzik.[15] A műszerek mibenlétét Höhnel tudományos beszámolójában még jobban részletezi – a fotófelszerelés azonban említetlen marad.[16] Hasonló eszköz és fegyverlista olvasható Teleki kiadatlan naplója elején is; fotókamera ezen sem silabizálható ki.[17]

1886-ban, az expedíció előkészületi évében a szárazlemezes eljárás már közönségesnek számított, George Eastman találmánya – a fotópapír – azonban még fejlesztés alatt állt.[18] Mivel Höhnel egyszer megemlíti, hogy a fotólemezek a hőség miatt tönkrementek,[19] nyilvánvalónak tűnik, hogy száraz lemezeket vittek magukkal. A kamera típusa azonban már nehezen meghatározható. Bár 1880 és 1890 között számos hordozható kamerát vezettek be a piacra, a különösen éles képet adó Anastigmat típusok, illetve a könnyen szállítható és kezelhető binokuláris kamerák csak 1892-ben jelentek meg.[20] Mivel Höhnel és Teleki állványt használtak, és a képek között több hosszú expozíciós idejű felvételt is találunk, arra következtethetünk, hogy felszerelésük inkább a régebbi, ám kipróbált típusok közül kerülhetett ki.

FÉNYKÉPEZÉS A TELEKI-EXPEDÍCIÓBAN

Az utazás során számos felvételt készítettek. Erdélyi, aki könyvében közli mindazon használhatónak ítélt fotókat, amelyek túlélték a II. világháborút, 64 olyan felvételt mutat be, amely Afrikában készült. Három közülük Teleki, Höhnel, valamint Dzsumbe Kimemeta, egyik afrikai vezetőjük portréja (ez utóbbi két, nem azonosított kísérőjével szerepel a képen); 48 kép magán a közel két esztendős felfedező utazáson készült, míg a többi az utazást követő harari kirándulást dokumentálja. A Höhnel könyvében szereplő illusztrációk listája azonban azt bizonyítja, hogy a fennmaradt 48 képnél többet exponáltak az úton. Ez a jegyzék ugyanis azt is közli, ha a képet fotográfia után nyomtatták vagy rajzolták (magyar változat kivételével, ahonnan ez a kiegészítés – több más, a függelékben közlendő tudományos eredménnyel együtt – kimaradt). Az angol és a német változat képjegyzékének ezen kiegészítése azonban nem azonos. Témájukat megvizsgálva, illetve a fennmaradt képekkel való összehasonlítás után kiderül, hogy csupán a német verzió tekinthető megbízhatónak. Ha nem számoljuk a trófeákat, néprajzi tárgyakat, illetve az élőnek mutatott állatokat ábrázoló felvételeket,[21] 42 nyomtatott vagy rajzolt kép eredetije a helyszínen készült fényképfelvétel volt. A fönnmaradt képekkel való összehasonlítás után kiderül, hogy 18 eredeti felvétel már nem létezik többé (vagy lappang). Höhnel azonban nem mindegyik képet használta föl útleírásának illusztrálására. A fönnmaradt képeknek pontosan a fele (24) nem került be a könyvbe. Ha ezekkel az arányokkal számolunk, arra következtethetünk, hogy 48 + 2x18 = 84, tehát mintegy 80-90 felvételt készíthettek Telekiék a felfedező utazás alatt.

Höhnel útleírása és Teleki naplója mindazonáltal aránylag kevés fotózásra utaló bejegyzést tartalmaz. Höhnel nyolc, Teleki négy esetről tesz említést, ezek közül azonban három ugyanarra az eseményre vonatkozik. Höhnel egy alkalommal megjegyzi, hogy Tavetában hosszú ideig magára hagyták a fölállított kamerát, hogy a helyiek megszokják a létezését.[22] Valamivel később Höhnel utal arra, hogy lefényképezte Miriali csaga vezető feleségeit és rabszolgáit, illetve hadseregét.[23] A Kilimandzsáróra tett útjuk során is leírja fotózását, később pedig megjegyzi, hogy a maszai harcosok és „dittóik" (barátnőik), egyáltalán nem zavartatták magukat, amikor lefényképezte őket.[24] Höhnelt a Baringo-tónál súlyos betegség gyötörte, ennek ellenére kivitette magát a táborból, hogy Teleki gróf vadászzsákmányát megörökíthesse.[25] A következő említés is vadászat kapcsán olvasható: két elefánt támadta meg a táborukat a Rudolf-tó partján; Teleki lelőtte, Höhnel lefényképezte a bestiákat.[26] Höhnel utolsó fotózásra utaló megjegyzése néprajzi érdekességű témával foglalkozik, egy különösen szép hajzacskóval díszített turkana leibont (orvosságos embert) kapott lencsevégre.[27] Teleki a fenti nyolc eset közül háromról emlékszik meg naplójában: Miriali feleségei, hadserege, és a Rudolf-tó mellett elejtett elefántok lefotózása mellett azonban megemlít egy negyedik esetet is, amikor a Baringo-tóhoz való visszatérés után maszai harcosokat fényképeztek.[28] Figyelemreméltó, hogy az emlegetett fotók közül azok, amelyek a Baringo-tó elhagyása után készültek, még rajz átiratban sem szerepelnek az illusztrációk között. Ennek oka az lehet, hogy a nyersanyag megsérült az extrém körülmények között. Höhnel maga is sajnálkozik, hogy a turkana leibonról készült képe a „kevéssé sikerültek" közé tartozik.[29] A nyersanyag sérülését bizonyítja az a tény is, hogy míg a szövegnek csaknem fele az újonnan feltárt területekkel foglalkozik, az ehhez bemutatott illusztrációk közül csupán három eredetije volt fénykép, és az ezek közül fennmaradt két kép eredetije is ugyancsak gyenge minőségű.[30] Különösen sajnálhatjuk ezt ma, amikor e képek a „felfedezések" dokumentumértékű bizonyítékaiként tekinthetők.

A FÉNYKÉPEK FELHASZNÁLÁSA HÖHNEL ÚTLEÍRÁSÁBAN

Néhány fénykép változtatás nélkül, nyomat formájában került be Höhnel könyvébe, másik szinte csak nyersanyagként szolgáltak a rajzok számára. Az első állítás elsősorban néhány tájképre, a második különösen az embereket ábrázoló fotókra igaz. Például a könyv elején szerepel három taveta férfi rajza. Ezek eredetije két külön fényképen lelhető fel, és (talán a sokszorosítási technika következtében), a jobb és baloldalt felcserélve kerültek be az útleírásba.[31] A Miriali feleségeit ábrázoló képen a rajzoló a kompozíciót javítandó, az egyik, képből kitekintő asszonyt a kis csoport másik oldalára helyezte, ahol úgy tűnik, mintha a többiekre tekintene. Az eredetin a nők lábánál kuporgó másik két személy pedig a rajzon már egyáltalán nem is látható (1a, 1b kép).[32] A könyvben bemutatott két csaga harcost ábrázoló portré (2a, 2b kép) eredetije azon a Mirialit és „hadseregét" az „egzeczier-platz"-on (gyakorlótéren) ábrázoló fotón lelhető fel (3b kép), amelyről naplójában Teleki is megemlékezik.[33] Höhnel könyvének angol, illetve német verziójában azonban e két személynek eltérő eredetet tulajdonítanak: a takaróba burkolózó, korosabb, ülő ember a felirat szerint Kis Arushából való bennszülött,[34] a botra támaszkodó ifjút pedig kilimandzsárói harcosként azonosítják.[35] Csak a magyar változat nevezi őket csaga harcosoknak,[36] amelyek valószínűleg voltak. Az eredeti képhez képest a legnagyobb változtatást talán két kikuju harcos ábrázolása mutatja.[37] Az eredeti, meglehetősen rossz minőségű fotón (4a kép) hat harcost látunk.[38] A kötetben megjelent képen a rajzoló (A. Mielichhofer) ezek közül csak a jobb szélső és a középső harcost ábrázolta, kezükbe keskeny pengéjű lándzsa helyett széles pengéjű fegyvert nyomott, és a fotón nem létező hatalmas pajzsokkal látta el őket (4b kép). Az extra tárgyak eredetije valószínűleg a néprajzi gyűjteményben szerepelhetett, és hasonló fegyvereket a könyvben is bemutattak.[39]

Az eredeti felvételeket a könyv illusztrálására technikailag három különböző módon használhatták fel. Számos esetben csupán nyersanyagul szolgáltak a két rajzoló számára, amelyek alapján Johan Ludwig Fischer és A. Mielichhofer saját rajzait és metszeteit elkészítette. Más képekről egy az egyben litográfia készült. Bár az összes eredeti fotó hiányában határozottan nem jelenthető ki, valószínű, hogy ezt a módszert alkalmazták leggyakrabban. Akad azonban az útikönyvben hat kép, amelyek az eredeti fotók identikus nyomatainak tűnnek. Az 1800-as évek végén a fotónyomatokat fotogravür vagy fotolitográfiai eljárással dolgozták föl.[40] Mivel a fotogravür eljárást, rendkívül költséges volta miatt elsősorban a korlátozott példányszámú, színvonalas művészeti alkotások sokszorosítására használták,[41] megalapozottnak tűnik a feltételezés, hogy ezt a hat képet fotolitográfiaként sokszorosították, ráadásul ugyanazokat a lemezeket használták mindhárom kiadásnál, mert a képek teljesen azonosnak tűnnek. A fotónyomat alapjául szolgáló képeknek technikai szempontból kiváló minőségűnek kellett lenniük, nem csoda, hogy elmozdulásra hajlamos élőlényeket csak az egyiken találunk, amely Telekit és embereit ábrázolja a Baringo-tó mellett 1888. január 16-án lőtt elefántzsákmánnyal.[42] E kép eredetije nem maradt fenn, bár Erdélyi könyvében

1a

1b

2a

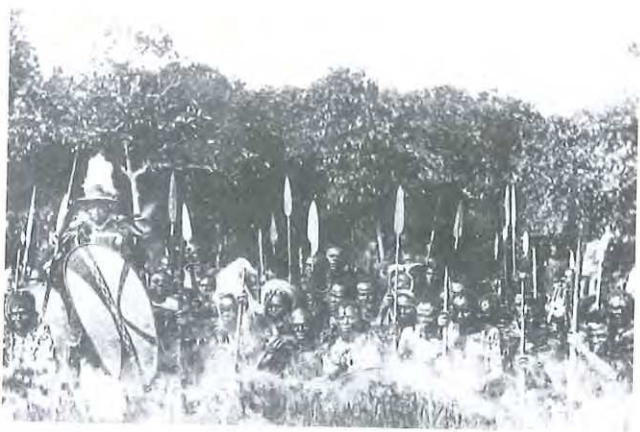
szerepel egy másik kép, ugyanerről a vadászatról, de eltérő szögből.[43] Erdélyi könyvéből egy vízipálmát ábrázoló kép is hiányzik.[44] A további négy fennmaradt kép: Taveta bejárati kapuja, erdő a Kilimandzsárón, vizesgödör Sekinél, illetve a Guasso Nyiro sziklás partja.[45]

A FÉNYKÉPEK SZERZŐSÉGE

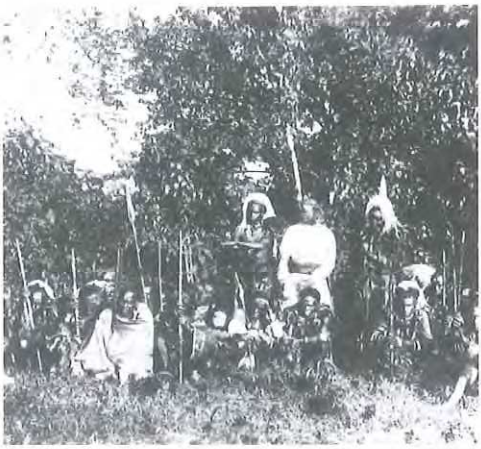
Mivel a Teleki-expedícióról szóló elemzések szerzői szinte az első értékelések óta vitatkoznak arról, Höhnelnek vagy Telekinek köszönhetők az út tudományos eredményei,[46] érdemes szemügyre vennünk a képek szerzőségének kérdését. Amikor Höhnel vagy Teleki rögzíti a fényképezés tényét, az összesen kilenc eset mindegyikénél Höhnel a szerző. A fennmaradt, illetve a csak a könyvből ismert képek közül haton látható Teleki, és csak egyen Höhnel (5 kép), ha nem számítjuk a portrékat.[47] Valószínűleg Höhnel sejlik föl a sátor árnyékában egy, a könyvben meg nem jelent képen, amely a Kilimandzsáró kutatója, Hans Meyer és útitársa, báró von Eberstein látható Telekiék tavetai táborában.[48] Az újonnan föltárt területről egyetlen kép szerepel Erdélyi könyvében, egy tábori jelenet a Rudolf-tól északi sarkánál élő resiatok földjén (6a kép). A sátor árnyékában egy európai üldögél.[49] A fényképről készült rajzon (6b kép) azonban föltűnik egy másik személy is, és ez az ember – tipikus hatalmas bajusza alapján – Teleki-ként azonosítható.[50] Hogy miért került ő is a rajzra, nem tudható, ám mivel az eredetin nyilvánvalóan nem volt ott, a fényképen üldögélő európai Höhnel lehet, és a kép szerzője: Teleki. Vagy... Dsuma, Höhnel szuahéli szolgája. Erdélyi kijelenti, hogy mivel a fényképezés technikai szempontból már gyerekjáték, az afrikaiak is elboldogulnak vele. Az európaiak csak felszólítják szolgájukat: „piga, piza!" s az már el is készíti a képet.[51] Erdélyi azonban téved. Höhnel az útikönyvben világossá teszi, hogy bár Dsuma „tudta nagyon jól, miként kell a sokféle műszert és készüléket fölállítani és ismét elcsomagolni és épen olyan jól ismerte a használatuknál szükséges különféle fogást", a parancs valójában csak azt jelentette, pakolja össze a felszerelést és vigye gazdája után.[52] A képek szerzőségét illetően tehát bátran kijelenthetjük, hogy a dicsőség Höhnelt illeti, egy fontos kivétellel. Azok a képek, amelyek Höhnel súlyos betegsége idején készültek (ez elsősorban a kikujuföldi felvételeket illeti), ebben egyetérthetünk Erdélyivel, a szerzőségre utaló bizonyítékok nélkül is inkább Teleki művének tekinthetők. És ezek a képek az expedíció legjobb felvételei közé tartoznak.

2b

3a

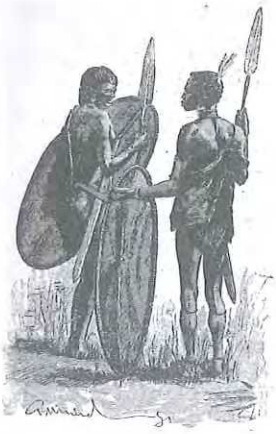
3b

4a

A FÉNYKÉPEK TÉMÁI

A fotókat (a portrékat[53] leszámítva) öt nagyobb témacsoportba lehet osztani: képek a karaván életéből (menetben, táborban), vadászjelenetek, tájképek, növényfelvételek és az ún. „néprajzi képek", amelyeken a belső területek lakói láthatók. Bár az expedíciót 1886-ban Teleki még vadász-szafárinak tervezte, összesen csupán 3 ilyen témájú képet ismerünk, és a növényvilágról is mindössze 5-öt. A legnagyobb számban a képek az első és utolsó csoporthoz tartoznak, ezek azonban egymást némileg átfedik: sok kép a helyi lakosságról az expedíció táborában készült. A maga korában a legfontosabb a 16 tájkép lehetett, ezek ugyanis bizonyító erejűnek számíthattak a föltárt terület földrajzi viszonyait illetően. A tájképek közül a mai kutatás legértékesebbnek azt a hármat tartja, amelyek a Kilimandzsáró felső régióit ábrázolják, Telekiék voltak az első európaiak, akik fényképeket készítettek itt, az előttük a hegy környékén kutató Johnston (1886) ugyanis csupán rajzokat publikált. Telekiékhez hasonló látószögből, a Nyeregből exponált néhány képet Mayer a Kilimandzsáró csúcsairól, ám a Kibó pereméről ő is csak festményszerű fotogravürőket adott közre.[54] Sajnos Höhnelnek mindhárom képe a Mawenzi-t ábrázolja, és egy sem a legmagasabb Kibót.[55] A másik kelet-afrikai óriástűzhányóra pedig (mivel itt Teleki egyedül járt) valószínűleg föl se vitték a kamerát, a Kenyáról csupán egy távoli fénykép után készült rajz van Höhnel útleírásában.[56] Egy másik fotó egy fontos geológiai fölfedezés dokumentuma lehetne. A Rudolf-tó partján az utazók egy alacsony kúphegyet is felfedeztek, ez a később Telekiről elnevezett tűzhányó folyamatosan füstfelhőket eregetett.[57] Azonban a Rudolf-tó déli végét ábrázoló, fotó után készült rajzon egyik hegy sem tűnik aktívnak.[58] Sem Höhnel, sem Teleki nem jegyzi föl, hogy a fotó a tűzhányó felfedezése előtt, vagy után készült, a tájat ismerőknek azonban feltűnhet, hogy a rajzon maga a Teleki-tűzhányó kúpja a kép bal oldalán levő hegyek mögött rejtőzik.[59] Bizonyító ereje akkor sem lett a felvételnek, amikor az eredeti felvétel is nyilvánosságra került. A Régi Tamás által rendezett „Magyar Afrika-kutatók fényképei" c. kiállításon bemutatott kép (amelyen a Rudolf-tó első látképe felirat szerepel németül) ugyanis sajnos olyan rossz minőségű, hogy csak a Höhnel könyvében szereplő rajz alapján sikerült Régi Tamásnak és a szerzőnek azonosítania. A Teleki-expedíció egyik legfontosabb földrajzi felfedezését tehát sajnos valószínűleg soha sem lehet már fotódokumentáció segítségével bizonyítani.[60]

4b

5

A NÉPRAJZI FÉNYKÉPEK

18 fénykép tekinthető néprajzi szempontból érdekesnek, és további két illusztráció, amelyeknek hiányzik az eredetije.[61] A Kilimandzsáró lábánál fekvő karavánpihenő, Taveta lakosairól két fotót ismerünk, rajtuk jól tanulmányozhatók a ruhák, fegyverek és eszközök, különösen a táskák és a askatartók.[62] Különleges, érdekes képnek tekinthető a Taveta bejáratáról, egy fatörzsekkel fedett kicsiny kapuról készített képe, amelyen át a településre az emberek csak egyenként mászhattak be.[63] Teleki és Höhnel a kicsiny csaga államban, Maranguban készültek föl a Kilimandzsáró megmászására. Legalább négy felvételt ismerünk innen, bár egyikük eredetije elveszett. Ezek közül a legérdekesebb kettő Marangu „szultánjának", Mirialinak „hadseregét" ábrázolja, a vezérrel az élen (3a, 3b kép). Mintegy hatvan fegyverest számolhatunk össze az egymás mellé panorámaszerűen kiteríthető két képen, sajnos legtöbbjük ül vagy guggol – nehogy elhalványítsák vezetőjük pompáját. Az egyik képen csak Miriali áll, a másikon pedig négy harcos a háttérben, rajtuk azonban jól tanulmányozhatók a csaga ékszerek és fegyverzet. Miriali valószínűleg az ülő és guggoló emberek előtt álló, strucctollas sisakot viselő ember, pajzsa akkora, hogy csaknem teljes egészben eltakarja. Furcsa módon a főnök portréját Höhnel könyve nem közli, csupán a két oldallal korábban már említett két harcos képét.[64] A „vameruk" (vagy „vavirák", a Meru-hegy lábánál élő csaga csoport) életéből négy képet közöl Erdélyi,

6a

6b

7a

7b

közülük csak az egyik (és nem a legjobb) került be Höhnel könyvébe.[65] Az egyik korábban nem publikált képen néhány ember és egy hatalmas kúp alakú kunyhó látszik, amelyen a helyi építkezés részleteit figyelhetjük meg. A másik értékesebb kép egy közeli felvétel egy nagyobb embercsoportról. Jól láthatók a nők karperecei, és az a mód, ahogy a terhet a fejükön cipelik. A maszaikról két képet ismerünk. Ezek közül csak az egyiknek van meg az eredetije, míg a másik elkészültéről Höhnel, s egy harmadik (máig ismeretlen) felvételről pedig Teleki emlékezik meg feljegyzéseiben.[66] Mindkét ismert kép aránylag távolról készült.

Mint említettük, az újonnan feltárt területekről csupán egyetlen kép maradt ránk, amely embereket ábrázol (ez a bizonyos rossz minőségű tábori jelenet a resiatok földjén), a fotók közül néprajzi szempontból legértékesebbnek tehát a Kikujuföldön készítetteket tarthatjuk.[67] Mivel Fischer, az első utazó, aki keresztülvágott Kikujuföldön (ám ott mindössze négy napot töltött,[68] míg Telekiék egy teljes hónapot), útját követően hamarosan elhunyt, és beszámolót nem hagyott hátra,[69] erről a népről a Teleki-expedíció fényképei az első dokumentumok. A fennmaradt és Erdélyi szerint kikujukat ábrázoló hét kép közül három jelent meg Höhnel könyvében,[70] míg egy negyedik illusztráció eredetijét, amely a képjegyzék tanúsága szerint fotó után készült,[71] nem ismerjük. Négy fönnmaradt fénykép harcosokat, illetve más kikuju embereket mutat, akik a karaván követik, illetve egy-egy folyó túlpartján szembenéznek velük.[72] A felvételek egyértelműen a kamera mögött állót dicsérik, mindegyikről szinte süt az ellenségeskedés kitörése előtti feszültség. Egyet kell értenünk Erdélyi Lajossal, ezek a képek egyértelműen bizonyítják, milyen nehéz körülmények között kellett az expedíciónak egy hónapon át menetelni, és magyarázatul szolgálnak, miért érezték szükségét, hogy végül fegyverhasználathoz folyamodjanak (7a, 7b kép). Mindazonáltal Erdélyi véleményét némileg túlzónak tarthatjuk, aki Telekit a híres háborús fotoriporter, Robert Capa mellé helyezi.[73]

8

További két felvétel közelebbi kép néhány kikuju harcosról, hajviseletük, fegyverzetük, öltözetük jól tanulmányozható.[74] A hetedik fennmaradt fotó kovácsokat ábrázol, munka közben (8 kép). Noha Erdélyi szerint ezek kikuju kovácsok, ez nem tűnik valószínűnek.[75] A kép hangulata békés, a kovácsok a kamera felé néznek, a kép bal oldalán kíváncsi gyermekek csoportja látszik. Mivel a kikujuk sohasem engedték, hogy a karaván betérjen falvaikba, és biztonsági okokból ezt az utazók sem erőltették, a kép valószínűleg máshol készült. A kovácsok fizikai megjelenése sem emlékeztet a többi képen látható kikujukra. Arcuk és megjelenésük inkább azt sugallja, hogy ndorobók, ám Höhnel tudományos beszámolójában leírja, hogy a ndorobo falvakban tett látogatásukkor a gyerekek elszaladtak a karaván elől.[76] A kép tehát ott készülhetett, ahol az utazók hosszabb és nyugodtabb időt tölthettek, tehát valahol a Kilimandzsáró körül. Ha a fotó mégis kikujukat ábrázol, akkor a kép a visszaúton készülhetett, amikor a kikujuk már békésen átengedték az expedíciót, és Höhnel is jó egészségnek örvendett.[77] Az a tény azonban, hogy az utazás második feléből alig maradt fenn kép, ellene mond ennek a feltevésnek.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Teleki-expedíció fényképeinek tehát kiemelkedő jelentőségük van a korabeli Afrika kutatók fotói közt. Tematikailag nagyjából beilleszkednek az afrikai felfedező utazásokon készült képek közé, és technikailag sem rosszabbak más kutatók alkotásainál. Különleges értékük az ott készült képeknek van, ahol korábban nem járt, vagy nem fotózott európai utazó (Rudolf-tó, Kilimandzsáró, Kikujuföld). Csak sajnálhatjuk, hogy éppen az újonnan fölfedezett területek fotódokumentációja a leginkább hiányos, ám ez valószínűleg már a maga korában így volt. Ott a terepen is kevesebb, illetve rosszabb minőségű kép készült, hiszen Höhnel könyvében is ritkábban szerepelnek e területről fotó után készített rajzok. Mégis elégedettek lehetünk, ha meggondoljuk, hogy két világégés ellenére a legsikeresebb magyar felfedező utazáson készített fotók jelentős része fennmaradt.

JEGYZETEK

[1] Hasonlóan sikeresnek csupán a Carl Weyprecht és Julius Payer által vezetett, a Ferenc József föld felfedezését eredményező utak mondhatók.

[2] Höhnel 1889a: 1, Gábris 1988: 3.

[3] Az első adatot Erdélyi Lajos számította ki Teleki Rudolf trónörököshöz intézett leveléből, amelyben „csaknem 16000 láb"-ról ír (Erdélyi 1977:35-36). A későbbi kutatásról lásd Borsos 1998: 28.

[4] Erdélyi 1977: 39.

[5] Egyebek közt Höhnel 1889a, 1889b, 1889c, 1889d, 1890a, és a legfontosabb, Höhnel 1890b, illetve Höhnel 1892a, 1892b, 1894. Részletesen lásd Borsos 1998: 35-40.

[6] Farkas 1988: 43.

[7] Kádár 1988: 41-42.

[8] Lásd err

[9] Livingstone – Livingstone 1865: vii, 12.

[10] Gautrand 1998: 233.

[11] Gautrand 1998: 233.

[12] Erdélyi 1977: 70.

[13] 2006. III. 10. – 2006. IV. 10. Budapesti Történeti Múzeum. Erdélyi az általa nem publikált képeket

minden bizonnyal ismerte, hiszen ugyanott találhatók, ám ezeket technikai gyengeségük miatt valószínűleg nem tartotta publikálásra érdemesnek.

[14] Höhnel 1892a: 9, 13-14, 30-31, 38, 1892b/1: 14, 21-22, 44-45, 51, 1894/1: 9, 12-13, 29, 36.

[15] Höhnel 1892a: 30-31, 1892b/1: 44-45, 1894/1: 29.

[16] Höhnel 1890b: 16-17.

[17] Teleki naplója az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban sajnos csak fénymásolatban van meg

[18] Gautrand 1998: 238.

[19] Höhnel 1892a: 114. 1892b/1: 151, 1894/1: 107.

[20] Gautrand 1998: 235, 236, 240.

[21] Meglehetősen nehezen hihető, hogy az eland antilopot (Höhnel 1892a: 97, 1892b/1:129, 1894/1: 91.), zsiráfot (Höhnel 1892a: 129, 1892b/1:177, 1894/1: 121.), vagy más antilopot (Höhnel 1892a: 557, 1892b/2:201, 1894/2: 71.) ábrázoló rajz eredetije fénykép lehetett. Nem valószínű, hogy ezek a félénk állatok mozdulatlanul végigvárták volna, míg a hosszú expozíciós időt igénylő felvétel elkészül. A fennmaradt képek közül egy sem ábrázol élő vadat. Ha fénykép volt a rajzok eredetije, az inkább elejtett zsákmányként mutathatta őket.

[22] Höhnel 1892a: 114. 1892b/1: 151, 1894/1: 107.

[23] Höhnel 1892a:122, 1892b/1: 160, 1894/1: 115. ill. 1892a: 198. 1892b/1: 259, 1894/1: 181.

[24] Höhnel 1892a: 210, 1892b/1: 276, 1894/1: 192-193. ill. 1892a: 276. 1892b/1: 357, 1894/1: 255

[25] Höhnel 1892a: 523. 1892b/2: 161, 1894/2: 39.

[26] Höhnel 1892a: 611. 1892b/2: 269, 1894/2: 125-126.

[27] Höhnel 1892a: 746. 1892b/2: 443, 1894/2: 253.

[28] Teleki 1887-88: 15.04.1887.(Ez az oldal az eredeti kézirat fénymásolatából hiányzik, a gépelt átiratban azonban olvasható). A másik három megjegyzés helye és ideje sorrendben: 13.06.1887 (p.73); 19.03.1888 (p.216); 18.08.1888 (p.278).

[29] Höhnel 1892a:746. 1892b/2: 443. 1894/2: 253. A turkana hajzacskóról készült kés Höhnel 1892a: 746. 1892b/2: 443. 1894/2: 253. A turkana hajzacskóról készült kés

[30] A Rudolf-tó els A Rudolf-tó els A Rudolf-tó els A Rudolf-tó els A Rudolf-tó els A Rudolf-tó els

[31] Höhnel 1892a: 107, 1892b/1: 149, 1894/1: 101; Erdélyi 1977: 14. 15. fénykép.

[32] Höhnel 1892a: 125. 1892b/1: 165, 1894/1: 117; Erdélyi 1977: 19. fénykép.

[33] Erdélyi 1977: 17. fénykép

[34] Höhnel 1892a: 181. Höhnel, 1894/1: 166. Kis Arusha a Kilimandzsárótól délre es Höhnel 1892a: 181. Höhnel, 1894/1: 166. Kis Arusha a Kilimandzsárótól délre es Höhnel 1892a: 181. Höhnel, 1894/1: 166. Kis Arusha a Kilimandzsárótól délre eső

[35] Höhnel 1892a: 197, 1894/1: 180.

[36] Höhnel 1892b/1: 237, 257.

[37] Höhnel 1892a: 357, 1892b/1: 405, 1894/1: 327.

[38] Erdélyi 1977: 35. fénykép.

[39] Höhnel 1892a: 389.

[40] Aubenas 1998: 226, 231.

[41] Frizot 1998: 228.

[42] Höhnel 1892a: 521, 1892b/2: el Höhnel 1892a: 521, 1892b/2: el Höhnel 1892a: 521, 1892b/2: el Höhnel 1892a: 521, 1892b/2: el

[43] A kinyomtatott képen kettő

[44] Höhnel 1892a: 327, 1892b/1: 425, 1894/1: 299.

[45] Sorrendben Höhnel 1892a: 103, 203, 285, 457, Höhnel 1892b/1: 145, 265, 369, 1892b/2: 73, Höhnel 1894/1: 97, 185, 264, 417, Erdélyi 1977: 10, 26, 33, 47. fénykép.

[46] Erről részletesen lásd Borsos 2004.

[47] Erdélyi 1977: 8, 14, 28, 31, 51. fénykép, és Höhnel 1892a: 521, 1892b: el

[48] Erdélyi 1977: 30. fénykép. A képaláírás a 80. oldalon található.

[49] Erdélyi 1977: 52. fénykép.

[50] Höhnel 1892a: 649, 1892b/2: 321, 1894/2: 161.

[51] Erdélyi 1977: 69-70. Erdélyi hol egy szolgát, hol Dsuma Mussza vezet

[52] Höhnel 1892a: 445, 1892b/2: 64, 1894/1: 405-406.

[53] Teleki, Höhnel és Dzsumbe fényképe fönnmaradt, Dualla Idrisz (Höhnel 1892a:12, 1892b/1: 16, 1894/1:11), test

[54] Meyer 1890: opp. 123: Kibo, opp 145. Mawenzi, opp. 135: a kráterperem. A Kibóról egy másik látószögb Meyer 1890: opp. 123: Kibo, opp 145. Mawenzi, opp. 135: a kráterperem. A Kibóról egy másik látószögb

[55] Erdélyi 1977: 27-29. fénykép.

[56] Höhnel 1892a: 401, 1892b/2: 1, 1894/1: 367

[57] Höhnel 1892a: 582, 1892b/2: 232, 1894/1: 96-97.

[58] Höhnel 1892a: 577, 1892b/2: 233, 1894/2: 93.

[59] Höhnel szerint a füstölgő

[60] Pedig Telekiék útjának ezt az eredményét vonták leginkább kétségbe.

[61] Kilimandzsárói szépség (Höhnel 1892a: 121, 1892b/1: 161, 1894/1: 113.); illetve moránok és dittók tánc közben (Höhnel 1892a: 273. 1892b/1: 361, 1894:/1 254.)

[62] Höhnel 1892a: 107, 1892b/1: 149, 1894/1: 101, Erdélyi 1977: 14, 15. fénykép.

[63] Höhnel 1892a: 103, 1892b/1: 145, 1894/1: 97, Erdélyi 1977: 10. fénykép. Az Erdélyi könyvében publikált fotó és a Höhnel könyvében szereplő

[64] Höhnel 1892a: 181, 197. 1892b/1: 237, 257, 1894/1: 166, 180, Erdélyi 1977: 17-18. fénykép.

[65] Erdélyi 1977: 21-24. fénykép. A 22. kép szerepel Höhnel 1892a: 169, 1892b/1: 225, 1894/1: 155.

[66] Höhnel 1892a: 441, 1892b/1: 57, 1894/1: 401, Erdélyi 1977: 42. fénykép. Erdélyi egy harmadik felvételen szerepel

[67] Erdélyi 1977: 35-41. fénykép.

[68] Höhnel 1892a: 367, 1892b/1: 477, 1894/1: 335.

[69] Fischer 1885 egy korábbi útjáról szól.

[70] Höhnel 1892a: 331, 357, 369, 1892b/1: 433, 465, 481, 1894/1: 305, 327, 337.

[71] Höhnel 1892a: 363, 1892b/1: 473, 1894/1: 333.

[72] Erdélyi 1977: 36-39. fénykép. A 37. számú kép Höhnel könyvében egy jóval kevésbé érdekes rajzként jelenik meg (Höhnel 1892a: 331, 1892b/1: 433, 1894/1: 305.) (lásd e cikkben 7a. és 7b. kép), csupán a 38. képr

[73] Erdélyi 1977: 70.

[74] Erdélyi 1977: 35, 41. fénykép. Közülük a jobbik a már elemzett 4a. kép.

[75] Erdélyi 1977: 40. fénykép. Szöveg: 81.o.

[76] Höhnel 1890: 32.

[77] Höhnel 1892a: 797-798, 1892b/2: 504-506, 1894/2: 301-302.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AUBENAS, SYLVIE

1998 Fotografie und Druckgrafik. Vervielfältigung und Beständigkeit des Bildes. In: Frizot, Michael (Hrsg.) *Die neue Geschichte der Fotografie.* Köln: Könemann. 224-231.

BORSOS BALÁZS – MÓGA, JÁNOS

1986 In memoriam Teleki Samu. *Africana Budapest, African Studies in Hungary* 2: 108-114.

BORSOS BALÁZS

1990 A Teleki-expedíció fényképei és a fényképezés megjelenése az Afrika-kutatásban. *Ethnographia* 101(2):315-322.

BORSOS BALÁZS

1998 *Szafari a pále, pále. A Gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887–1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi feltárásában.* Magyar Etnológia 3. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézet.

BORSOS BALÁZS

2004 Whose Merit Is It Anyway? The evaluation of Count Teleki's and Ritter von Höhnel's role in the Teleki Expedition to East Africa in 1887–1888. *Archiv für Völkerkunde* 54. (Hrsg. Feest, Christian F. et al.) Wien: Freunde der Völkerkunde. 27-47.

BORSOS BALÁZS

2005 Photos of the Teleki Expedition and the Emergence of Photography in African Field-Studies. *Volkskunde in Rheinland-Pfalz* 19/2. 113-135.

BUCHTA, RICHARD

1881 *Die oberen Nilländer. Volkstypen und Landschaften* (160 Photographien). Berlin.

ERDÉLYI LAJOS

1977 *Teleki Samu Afrikában.* Bukarest: Kriterion.

FARKAS EDIT

1988 A Teleki-expedíció botanikai eredményei. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* V: 43-48.

FISCHER, DR. GUSTAV ADOLF

1885 *Das Massai-Land (Ost-Äquatorial Afrika).* Bericht über die im Auftrage der Geographischen Gesellschaft in Hamburg ausgeführte Reise von Pangani bis zum Naivasha-See. (Separat Abdruck aus den Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg 1881–1883) Hamburg.

FRIZOT, MICHAEL

1998: Die Fotogravüre. In: Frizot, Michael (Hrsg.) *Die neue Geschichte der Fotografie.* Köln: Könemann, 228.

GAUTRAND, JEAN-CLAUDE

1998 Spontanes Fotografien. Schnappschüsse und Momentaufnahmen. In: Frizot, Michael (Hrsg.) *Die neue Geschichte der Fotografie.* Köln: Könemann, 233-241.

GÁBRIS GYULA

1988 A Teleki-expedíció nemzetközi jelentősége. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* V: 3-6.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1889a Teleki Samu gróf fölfedezései Afrikában. *Budapesti Hírlap* IX. 165. sz: 1-3.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1889b Über die hydrographische Zugehörigkeit des Rudolfsee-Gebietes. *Petermann's Geographische Mittheilungen* XXXV: 233.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1889c Zur Hydrographie des Samburu-Seen-Gebietes. *Mittheilungen der Kaiserlichen und Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien* XXXII. 333-338.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1889d Die Afrika-Reise des Grafen Samuel Teleki. *Mittheilungen der Kaiserlichen und Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien* XXXII: 533-566.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1890a *Bergprofil Sammlung während Graf S. Teleki's Afrika Expedition* 1887–88. Als Manuscript gedruckt im K.u.K. Militärischen Geographischen Institut in Wien. 34 Lithographien und 1 Karte.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1890b Ostäquatorial Afrika zwischen Pangani und dem neu entdeckten Rudolf See. Ergebnisse der Graf S(amuel) Telekischen Expedition 1887–(18)88. *Petermann's Geographische Mittheilungen*, Ergänzungsheft 99.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1892a *Zum Rudolph See und Stephanie See. Die Forschungsreise des Grafen Samuel Teleki in Ost-Aequatorial Afrika* 1887–1888. Wien: Alfred Hölder

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1892b *A Rudolf és Stefánia tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlitői vidékein 1887–1888-ban.* I-II. Budapest: Ráth Mór.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1894 *Discovery of Lakes Rudolf und Stefanie. A Narrative of Count Samuel Teleki's Exploring and Hunting Expedition in Eastern Equatorial Africa in 1887 & 1888 I-II.*, London – New York: Longmans Green.

HÖHNEL, LUDWIG RITTER VON

1926 *Mein Leben zur See, auf Forschungsreisen und bei Hofe. Erinnerungen eines österreichischen Seeoffiziers* (1857-1909). Berlin: Reimar Hobbing.

JOHNSTON, HARRY HAMILTON

1886 *The Kilimanjaro Expedition. A Record of Scientific Exploration in Eastern Equatorial Africa and a General Description of the Natural History, Languages and Commerce of the Kilima Njaro District.* London.

JUNKER, WILHELM

1889 *Dr. Wilhelm Junkers Reisen in Afrika* (1875-78) Nach seiner Tagebüchern unter der Mitwirkung von Richard Buchta, herausgegeben von dem Reisenden. Wien-Olmütz: Eduard Hölzel.

KÁDÁR ZOLTÁN

1988 Teleki Sámuel expedíciójának állattani eredményei. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* V: 37-42.

LIVINGSTONE, DAVID – LIVINGSTONE, CHARLES

1865 *Narrative of an Expedition of the Zambesi and its Tributaries, and of the Discovery of the Lakes Shirwa and Nyassa.* 1858–1864. London: John Murray.

MEYER, DR. HANS

1890 *Ostafrikanische Gletscherfahrten. Forschungsreisen im Kilimandscharo-Gebiet.* Leipzig: Duncker und Humblodt.

TAZIEFF, HAROUN

1960 *Tűz és víz.* Budapest: Gondolat.

SZIRÁK PÉTER

A technika „társadalmiassága"

Hajnal István archívuma

A technikának nincs filozófiája,
csak társadalomtörténete van.

Hajnal István nevét legelőször a legendás ókortörténésztől, Balla Lajos tanár úrtól hallottam 1987 táján. A magvas írásos életművel és roppant fölkészültséggel bíró különösen szuggesztív tudós szeminaristájaként az általa alkalmanként elszívott húsz szál Porti (< „portus") sűrű füstfelhőjétől övezett, reszelős hangú monológokba csak igen ritkán mertünk belekotyogni. Mikor viszont egyik társunk „haladó" alapokon kísérelte meg vázolni az ókor és a középkor fejlődésmenetét, „sötét középkort" emlegetve, s mi néhányan, társak, már valóban nagyon elégedetlenek voltunk az ezer éven át kizsigerelt jobbágy versus örökké dőzsölő földesúr vulgármarxista sematikájával, s kérdést intéztünk a tanár úrhoz, hogy vélhetően nem komplikáltabb volt-e, vagy legalábbis nem élhetőbb e nagy kultúrteljesítményeket is hozó korszak, tehát hogy lehetne-e hozzá *igazságosabban* viszonyulni? Erre ő lakonikusan azt felelte: „Az örökös parasztlázongásokra alapozott középkor-kép szamárság: olvassanak Hajnal Istvánt!" Ezt az útmutatást azonban (Andics Erzsébet 1949-es kiátkozó ünnepi beszéde után majd negyven évvel) csak nagy nehézségek árán lehetett követni: a 20. századi magyar történettudomány egyik legkreatívabb kutatójának írásai ugyanis ez idő szerint – túlnyomórészt – raritásnak számító kiadványokban (pl. *A Bécsi Történetkutató Intézet Évkönyve,* 1933.; *Domanovszky-emlékkönyv,* 1937. vagy Városi Szemle, 1941.) bujdokoltak, vagy ha nem – pl. a három kötetes *Egyetemes történet* (szerkesztette Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly, 1936) esetében, amelyből *Az újkor történetét* 1986-ban H. Balázs Éva újra kiadta – akkor is rejtőzködtek többnyire használatlan könyvek lapjain, mert nem voltak „bevezetve", kontextualizálva a szinte véletlenszerűen támadt érdeklődés számára. Arról, hogy a napnyugati világban jelentős könyvek nem ritka hivatkozása Hajnal István munkássága, arról fogalmunk sem lehetett. Így aztán egyidejűleg az sem válhatott világossá, hogy milyen gazdaság-, társadalom- és életforma-történeti távlat alapján értékelődhet föl a középkor társadalom-szervezete akár az ókor, akár az újkor világá-

val összehasonlítva, s az sem, hogy Balla Lajos ókori római felirat-kutatásainak revelatív eredményei milyen kapcsolatban állhatnak Hajnal delejező hatású írástörténeti fejtegetéseivel.

A helyzet a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján változott meg, amikor sor került Hajnal István életművének intézményes rehabilitációjára. Az archívum felnyílt, mert a diszkurzus képessé vált a Hajnal által felvetett dilemmák akceptálására. A nagy elől születésének centenáriumán Nyíri Kristóf Hajnal időszerűségét egy nemzetközi konferencián firtatva, munkásságának rendkívüli kommunikációelméleti jelentőségét bizonyította, amikor szisztematikusan összefoglalta Magyarországon teljességgel ismeretlen nemzetközi hatástörténetét. (Az előadás szövege 1992-ben a Világosságban, majd 1994-ben *A hagyomány filozófiája* című kötetben jelent meg.)[1] Glatz Ferenc 1993-ban bevezetővel és jegyzetekkel adta közre Hajnal István válogatott tanulmányainak gyűjteményét. Az így napvilágot látott *Technika, művelődés* című vaskos kötet átfogó képet adott Hajnal többágú, ugyanakkor összetetten rendszeres kutatásairól a középkori paleográfiától, írás- és iskolatörténettől, a történetírás és a szociológia általa kezdeményezett interdiszciplinaritásán, az ó-, közép- és újkori üzemszervezeti és technikatörténeti vizsgálódásokon át egészen az európai regionalizmusig. (Ez utóbbi Bibó Istvánra és Szűcs Jenőre hatott.)[2] A legendás historikus pályája iránti érdeklődést jelezte, hogy Hajnal István Kör alakult, az életmű disszertáció tárgyává vált. Hajnal munkásságának egyik kutatója, Lakatos László, aki már 1982-ben esszét közölt róla (*Az elfelejtett Hajnal István. Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme: Hajnal István 1933/34-es tanulmányai,* Medvetánc, 1982/2–3.), 1996-ban jelentette meg Hajnal-monográfiáját (*Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*), 2001-ben pedig Hajnal írásainak újabb válogatását adta közre, mindenekelőtt a társadalomtudományi szempontok érvényesítésével, ismertetve a kortársak és az utókor egynémely interpretációit is.

Hajnal István pályája az írás történetének kutatásával indul. A legendás Fejérpataky László tanítványaként a budapesti egyetemen *paleográfiával* foglalkozik. Mint ismeretes a modern értelemben vett történetírás első fél évszázadának kiindulási pontja, elsőszámú forrásanyaga az *oklevéltan* (diplomatika) volt.[3] Az ok-

[1] Nyíri Kristóf, *Hajnal István időszerűsége* = Uő., *A hagyomány filozófiája*, T–Twins, Budapest, 1994, 132–142.

[2] Vö. *Uo.*, 134.

[3] Vö. Glatz Ferenc, *Hajnal István történetírása* = Hajnal István, *Technika és művelődés,* vál., s. a. r., bev., jegyz. Glatz Ferenc, História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993, XX. (A továbbiakban: *Tm.*)

levél írásmódjának vizsgálata, tipizálása, lokalizálása az írástechnikai kutatásokat kezdettől intézmény- és művelődéstörténeti célzatúvá avatta, kifejlesztve a segédtudományok egész rendszerét a pecséttantól, a genealógiától a heraldikán át a paleográfiáig. Az oklevél keletkezési körülményeinek és hagyományozódásának rekonstruálása az oklevéltan elsőrendű feladata, nem véletlen tehát, hogy Hajnal Istvánt kezdettől foglalkoztatja az írástechnika *intézményesülésének*, az írás társadalmi szerepének kérdése[4]. A diplomatika a századfordulón a fényképezés feltalálásával kap újabb lendületet: a tömeges fotózás lehetővé teszi az oklevélmásolatok rendszeres kiadását és így megkönnyíti az írásmódok összehasonlító vizsgálatát.[5] A 20. század elejétől a kutatás fokozottan a *betűk anyagisága, a nyelv vizualitása* (írásrendszerek, betűformák, rövidítések stb.) felé fordul, amint erről Zolnai Béla később *A látható nyelv*[6] című tanulmányában a magyar közönségnek szisztematikusan beszámol. Hajnal István az egyetem elvégzése után 1914 és 1919 között a bécsi Theresianum (a Monarchia diplomata- és politikusképzője) prefektusa: posztgraduális képzésben vesz részt az oklevéltan európai központjában, az Institut für Österreichische Geschichtsforschungban. Már Fejérpataky ösztönözte annak vizsgálatára, hogy mi lehet az oka a 13. századi nagy középkori fellendülésnek, a technika, a kereskedelem, a joggyakorlat és az írásbeliség egyidejű megélénkülésének[7]. Ez az a század, amikor az európai kultúra a korai középkor szinte kizárólagos szóbeliségéből az írásbeliség újabb korszakába lép át, ez tehát jószerével az antik utáni *második írásbeliség* korfordulója. Hajnal az írásmódok különbségeit feltételezve előbb a 12–13. századi magyar és osztrák okleveleket hasonlította össze, s meglepve látta, hogy az írástechnika föltűnő hasonlóságokat mutat. Ezután vonta be a komparatív vizsgálódásba az itáliai, illetve

[4] Az *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából* (1921) című habilitációs disszertációjában erről később így ír: „[M]i nem az írásokat fogjuk osztályozni, nem formájukat akarjuk megismerni, hanem a toll kezeléséből, a vonalak minden kis hajlásából arra igyekszünk következtetni, hogy mi volt az író szemében az írás művelete, […] arról igyekszünk valamit megtudni, hogy mennyiben lett következetes mesterség az ő korában az írás, mint az előző emberöltők alatt volt." Idézi LAKATOS László, *Bevezetés = Hajnal István*, vál., s. a. r., bev., jegyz. LAKATOS László, Új Mandátum, Budapest, 2001, 16.

[5] Legelőször a Bibliotheque Nationale és a British Museum adja ki középkori anyagát, lásd GLATZ, *I. m.*, XXI.

[6] ZOLNAI Béla, *A látható nyelv*, Minerva 1926, 18–71. A tanulmányban Zolnai Hajnal István húszas évek elején publikált „kultúrtörténeti" eredményeire is hivatkozik, nevezetesen arra, hogy a komparatív írástörténetből az Alpoktól északra eső régió 13. századi francia kulturális befolyásoltságára lehet következtetni (*Uo.*, 30).

[7] GLATZ, *I. m.*, XXI.

a német és francia oklevél-anyagot. Míg délen eltérő – az antik hagyományból leszármazó – írásmódokat talált, addig az Alpoktól északra eső területeken – Franciaországtól Magyarországig – meglepő egyidejűséget és egyöntetűséget tapasztalt.[8] (Az egyidejűség különösen Magyarország általában feltételezett ötven–száz éves „megkésettségének" távlatából volt meglepő.) Az írástechnika ebben az időben a karoling írás nagy, vaskos betűi helyett könnyedebbé válik és a *folyóírás* felé közelít. A kéz lendülete *meghajlítja* a merev betűderekat, a *betűkötések* megváltozása gyorsabb írást tesz lehetővé. Hajnal fölfigyel rá, hogy az *újfajta, terjedő és egységesülő írásbeliség* kora egybeesik az európai *egyetemek* gyors kialakulásának időszakával. Az írástechnika fejlődésének vizsgálata, az írásmódok pontos lokalizálása ezen a ponton iskola- és elittörténeti fejtegetésekkel kapcsolódik össze. Hajnal kimutatja, hogy Itália kivételével az oklevélírás új fajtája az ekkor roppant hatékonysággal megszerveződő párizsi egyetem *artium facultas*áról, mint egyfajta európai oktatási központból sugárzik ki[9]. Részben azért, mert az odavándorló közép-európai diákok – tulajdonképpen pápai előírásokat követve egyetemet végző papok – elterjesztik szerte Európa nem-itáliai részein, s részben, mert a párizsi egyetem mintájára alapítják a kontinens további egyetemeit is (például német földön). Hajnal azt is tudatosítja, hogy az új európai egyetemeken a hallgatók gyakorlati irányultságú képzést kapnak: írást-olvasást (grammatika) tanulnak és praktikus jogi stúdiumot végeznek: második fokozatként retorikát tanulnak, amelynek fő eleme az oklevél-írás és -szerkesztés. Az egyetemekről kikerülő magiszterek olyan képzett klerikusok (udvari papok), akik immár nem a liturgiát művelik, hanem oklevél-kiállítókként, diplomataként a megsokasodott adminisztráció feladatait végzik szülőföldjükön, mégpedig a királyi udvaroktól a vidéki káptalanokig. A párizsi egyetemről indul ki az újfajta, egységesülő írástechnika, elterjesztője pedig az udvari papok új társadalmi funkciókat betöltő intellektuális rétege. Hajnal későbbi munkásságának alapvető dilemmái már ebben a viszonylag korai dolgozatban[10] is föltűnnek: a technika és a társadalomszervezet bizonytalan kauzalitásának kérdésében. Tény, hogy az írásbeliség Európa-szerte megélénkül és tömegesebbé válik, s annak „hordozója", s egyszersmind a későbbi látványos – okcidentális – fejlődés egyik alapja, az új

[8] HAJNAL István, *Árpád-kori oklevélírások és a francia egyetemek* (1920) = *Tm*, 5–8.

[9] Ennek bizonyítására széleskörű – diszkurzusközi, többek között „irodalmi" – filológiai adatolást használ, pl. attól kezdve, hogy a magyar oklevelek franciásan írják a keresztneveket, egészen addig, hogy a vándordiákok dalai francia idézetekkel vannak tele. *Tm*, 9.

[10] A 12–13. századra vonatkozó kutatásait habilitációs disszertációjában foglalta össze, *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából,* Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1921.

klerikus értelmiség megsokasodik. Ezt jelzi a 13. századi európai iskolareform is. Kérdés az, hogy az adminisztráció (oklevélírás, joggyakorlat) kiterjeszkedése ok-e, vagy következmény? Hogy a társadalom szervezetének átalakulása (céhrendszer, hűbériség) kényszeríti-e ki az írásbeliség megélénkülését, vagy az írás egységesülése, könnyebb elsajátíthatósága, szakszerűbb oktatása ösztönzi-e a társadalom szervezetének átformálódását? Jellemző, hogy Zolnai nevezetes írásában Mathias Mieses az írás- és a vallástörténet kölcsönösségéről írott – Hajnal által is ismert és bírált – könyvének tanulságát így nyugtázza: „írástörténet és szellemtörténet párhuzamos jelenségek, az írás függvénye a szellemi, vallási, politikai életnek."[11] Hajnal viszont már ekkor sem egyirányú hatást, hanem *kölcsönösséget* feltételez írástechnika és társadalomszerveződés között: „Azt szokás mondani, hogy a jogi s gazdasági élet és az állami közigazgatás bonyolódottá kezdett válni, s ezért kellett az írás. Ez kétségtelen; de tekintve az írásbeliség átmenet nélküli, gyors fellendülését, a tételt másrészről tán fordítva is fel lehet állítani: tán éppen azért indulhatott pontosabb és összefüggőbb fejlődésnek a jog, a közgazdaság és az állami élet, mert az írásbeliség hirtelen elterjedt s e fejlődésnek mindennapi segítőeszközévé vált. Úgy látszik, hirtelen nagy számban nevelkedtek magasabb képzettségű férfiak, akik széjjelhordták a folyóírás ismeretét és megtanították az embereket, hogy mi mindenre is lehet azt használni."[12]

Hajnal a húszas években kényszerűen elfordul az írásbeliség kutatásától, megbízatásai az újkori magyar történelem témái felé viszik. Gróf Klebersberg Kunó megbízásából a törökországi Kossuth-emigrációt kutatja Bécsben (*A Kossuth-emigráció Törökországban*, 1927; később ennek a munkának a leágazásaként és továbbfejlesztéseként fejezte be az ötvenes években *A Batthyány-kormány külpolitikája* című könyvét),[13] majd Kismartonban Esterházy Pál herceg levéltárosaként a 17. századi gróf Esterházy Miklós nádor életútját tárja föl. A méltán alapvetőnek gondolt írástörténeti felfedezéseihez azonban rögvest visszanyúl, amikor 1932-ben gróf Teleki Pál közvetítésével felkérést kap az amerikai Társadalomtudományi Kutatási Tanácstól egy új, enciklopédikus igényű Európa-történelem koncipiálására. S amikor nem sokkal később, a Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly szerkesztette *Egyetemes történet*ben ő kapja az újkor megírásának feladatát, még nagyobb elszántsággal lát hozzá, hogy az újkori európai fejlődést *írástörténeti* koncepciójával hozza szoros összefüggésbe, hogy a közép-

[11] ZOLNAI, *I. m.*, 36.

[12] *Tm*, 6. A Hajnal-féle „átfordítások" egyike Mieses-bírálatában így szól: „Nem a vallás teremti tehát az írást, hanem némiképpen az írás kelt vallásos képzeteket". *Tm*, 41.

[13] A kötet posztumusz jelent meg 1957-ben. Urbán Aladár a Gondolatnál 1987-ben újra kiadta.

korból az újkorba való átmenetet – legalább részben – az írásbeliség „társadalmasító" szerepével magyarázza. *Az újkor történeté*nek megírására készülve 1932 és 1934 között több tanulmányban is igyekszik vázolni és finomítani elgondolását. Teleki felkérésére készíti el az *Európai kultúrtörténet – írástörténet* (1932) című dolgozatát. Ugyanebben az évben írja és 1933-ban jelenik meg a *Racionális fejlődés és írásbeliség* című tanulmánya. Ezt követi az *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* (1933) című nagy ívű munka, melynek francia nyelvű változata, a *Le rôle social de l'ecriture et l'évolution européenne* (Revue de l'Institut de Sociologie 1934) rendkívül jelentős hatással lesz majd a század második felében kibontakozó kommunikáció- és médiumtörténeti kutatásokra: hivatkozik rá Harold A. Innis a *The Bias of Communication* (1951) című könyvében, Marshall McLuhan *A Gutenberg-galaxis* (*The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man,* 1962) című művében, Walter J. Ong a másodlagos szóbeliségről szóló könyveiben (*The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History,* 1967; *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word,* 1982), valamint Elisabeth Eisenstein is a könyvnyomtatásról szóló munkájában (*The Printing Press as an Agent of Change: Communications and cultural transformations in early-modern Europe,* 1979). S minthogy ezek a szerzők befolyással voltak például Eric Havelockra, így azt mondhatjuk: Hajnal István harmincas évek elején írott dolgozatai *koncipiáló* erővel hatottak a huszadik század angolszász médiumtörténeti kutatásaira.[14]

A koncepció az írásbeliség, a kommunikáció történetének kitüntetésével, a *közeg* ember- és társadalomformáló erejének szociológiai aspektusú vizsgálatával, végső soron egy *többelemű, de nem célelvű fejlődéselv* kimunkálásával bontakozik ki. Hajnal a paleográfia hagyományából a források konkrétságához, *anyagiságához* való vonzódást és ragaszkodást sajátította el, ugyanakkor már a lipcsei szemeszter idején (1913 tavaszán) Lamprecht hallgatójaként is azt tanulta, hogy törekedni kell a társadalomtörténeti aspektus érvényesítésére és a történelmi fejlődés mibenlétének megragadására. Mindezt még inkább erősítette, hogy Hajnalra ugyanakkor nyilvánvalóan hatással voltak a szellemtörténet jelentős képviselői, akik a kultúra korszakainak egységes morfológiai elgondolására törekedtek. Itt elsősorban Dilthey[15], Spranger és mindenekelőtt Spengler hatására lehet gondolni.[16] Amikor Hajnal az antik írásbeliségről ír, akkor számon tartja Spenglernek a

[14] Vö. NYÍRI, *I. m.*, 136–137., 142.

[15] Diltheyt Hajnal bírálta is, vö. *Tm*, 178.

[16] *Uo.*, 142.

kultúra és az írás mélyebb összefüggését firtató nézeteit.[17] Ugyanakkor eredendően elégedetlen a szellemtörténet megközelítési módjaival, főként azért, mert a kultúrák diszkontinuus soráról alkotott képet kimódoltnak látja, azok alakulástörténetében kezdettől nagyobb folytonosságot sejt, s ezzel összefüggésben szintén spekulatívnak, esetlegesnek és megmagyarázatlannak tartja a „szellem" eseményszerű felbukkanását és kultúraformáló szerepét. Olyan gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet kialakítására törekszik, amely a „mindennapi aprómunka" lassú fejlődés-formációjából, a hagyomány elfelejtett, de valamilyen módon *archivált*, „készenlétben lévő", újrahasznosítható aspektusainak felújulásából, mintegy „belülről" magyarázza a fejlődést. E tekintetben a kortárs német *szociológiai* gondolkodástól kapott segítséget, elsősorban Vierkandttól (*Die Stätigkeit im Kulturwandel,* 1908), aki kétségbe vonta az ugrásszerű, előkészület nélküli „kultúrváltozás" lehetőségét, s az élet végtelenül áramló folyamatától, a társadalom dinamikájától, az adott közösség „felvevőképességének" milyenségétől tette függővé a fejlődést. „A »gondolat«, »szellem« tehát nem kezdet, hanem eredmény; s máris folyik alatta a kiszámíthatatlan tömegmunka, amelynek iránya és jövendő eredményei előre nem láthatók, gyakran épp ellenkezőek azzal, ami a gondolatból, szellemből tartalmilag következnék"[18] – írja egy helyütt Hajnal. A *receptív készségen* alapuló, *nem eseményszerű változás* pedig nem az egyes embert változtatja meg, mint ahogy nem is az egyes ember (a szellemtörténet reprezentatív alakjai) révén megy végbe, hanem a *közeget*, az emberek egymáshoz való viszonyát, az érintkezésüket lehetővé tevő eszközöket és módokat, amelyek aztán majd formálják, kijelölik az egyes ember szerepét is[19]. Az interperszonális viszony középpontba helyezését Hajnal a kortárs német viszonyszociológiától *(Beziehungstheorie)* kölcsönzi, s ezt a *társadalmias* aspektust bravúrosan kapcsolja össze saját íráskutatásainak eredményeivel. Ennek a gondolatsornak a végkövetkeztetése az, hogy a kultúra fejlődésének dinamizmusát a *társadalomszervezés* és a *kommunikáció* történetének egymást átszövő viszonya,[20] lassú evolúciója alakítja.

[17] *Az írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* című írásában Hajnal Zolnain keresztül – *A látható nyelv*re utalva – hivatkozza Spenglert, lásd *Tm*, 43., 63.

[18] *Tm*, 39.

[19] *Tm*, 16.

[20] „Hajnal attól időszerű, hogy a történettudományi munkássága mögött meghúzódó filozófiai gondolatokat a korszellem immár képes befogadni. [...] Hajnal a történelmi folyamat lényegi dimenziójának látja a *kommunikáció történetét*. A szóbeliségről az írásbeliségre való áttérést – a görögöknél, majd az európai középkorban – szociológiailag és ismeretfilozófiailag döntő változásként fogja föl, a tradicionálisról a racionálisra való átmenetként, miközben a mai kor kiteljesedett írásbeliségében megpillantja egy lehetséges új szóbeliség kiindulópontját. Vagyis Hajnal

Hajnal István már 1920–21-es írásaiban is úgy mutatja be az írásbeliségre való második történeti áttérés folyamatát, az íráshasználat 12–13. századi elterjedését, mint egy „speciális adatrögzítő, -feldolgozó és kommunikációs technika"[21] térhódításáét, amely alapjaiban változtatja meg a társadalomszervezés formáit. A szóbeliségből az írásbeliségre, a régi-új *archiválási rendszer*re való áttérés a kultúrjavak megőrzése és kumulálása révén a fejlődés új lehetőségeit nyitja meg.[22] Az írás technizálja és így komplikálja a gondolkodást: objektiválja, külsővé teszi, eltárolja, okszerűsíti és így engedi reflektálni és továbbépíteni.[23] Az írás „szervezett életfolytonosságot", vagyis történelmi tudatot teremt. Az írás „nagyobb tömegeket egy új szervezetű kölcsönös érintkezésre" tesz képessé.[24] A középkor második felében az írásbeliség (a karoling minuszkula helyett a folyóírás) szélesebb körű elterjedésével kap lábra az anyagi és szellemi élet „mesterséges alapokra való áthelyeződése": a racionalizálódás és intellektualizálódás, a hivatalnokság szakszerű differenciálódása, a céhszerű üzemszervezés, a kereskedelem, a városiasodás, a joggyakorlat és a hűbériség társadalomszervezete, a diplomácia, a térségi nyelvek előtérbe kerülése és az irodalom. S „ezzel voltaképpen eljutottunk az írásbeliségnek, az európai kultúrközösség kialakulását lehetővé tevő szervező funkciója beteljesüléséhez. A könyvnyomtatás feltalálása csak szükségszerű következménye volt a nagyszabású, mélyen lehatoló középkor végi írásbeliségnek. Nagy tömegek értvén az írást, a középkor utolsó századainak nagy volt az olvasóközönsége, tehát nagy könyvtermelése is, ami gyakorlati célszerűségével előidézte a nyomtatás feltalálását."[25]

előlegezi azt a nyugaton a hatvanas évek óta kibontakozó [...] áramlatot, amely az európai szellemet mintegy az alfabetikus írás varázslata alatt állóként értelmezi, s a szóbeliséget éppenséggel posztmodern alternatívaként villantja föl. Előlegezi, sőt, egyik forrásául szolgál." NYÍRI, *I. m.*, 132.

[21] LAKATOS, *I. m.*, 17.

[22] „Az írás nem oka e fejlődésnek. Nem hatóerő. Önmagában nem idéz elő fejlődést. De nélküle lehetetlen az." *Tm*, 17.

[23] Az írásbeliség gondolat- és közösségszervező funkciója tekintetében Hajnal messze továbblépett Spengleren, Bronislaw Malinowskin (aki 1923-ban oralitás és írásbeliség szemantikai különbségeivel foglalkozott), Milman Parryn (aki a húszas évek végén feltárta a homéroszi szövegek orális-tradicionális voltát) és a Durkheim-tanítvány Maurice Halbwachson is (aki 1925-ben rámutatott a kollektív emlékezet fiktív voltára), vö. NYÍRI, *I. m.*, 136.

[24] *Tm*, 23.

[25] *Tm*, 24. A 20. század második felében Hajnal számos megállapítását visszhangozza az ókor, a középkor és az újkor médiatörténetét tárgyaló angolszász szakirodalom a már említett Innistől Michael Clanchyn és Brian Stockon át az antropológus Jack Goodyig. Történetesen Stockra hivatkozva például a könyvnyomtatás feltalálását kommentálandó ezt írja a média társadalom-

A fejlődés tehát nem a technika eseményszerűségének (a folyóírás elterjedésének, majd a nyomtatás feltalálásának) következménye. Nem technikai determinizmus, nem puszta technikatörténeti „kikényszerítettség". A fejlődés a „társadalmasodás" és a technika kölcsönviszonyán alapszik. A technikai újítást a társadalomszervezés, a kulturális „felvevőképesség" megfelelő szintje teszi lehetővé, ám ez utóbbi hátterében a technika egy korábbi fázisú „társadalmiasító" hatása is ott áll.

A Vierkandtól kölcsönzött tartós folyamatokra épülő társadalmi dinamika modellje – amelyben a fejlődés alapfeltétele nem kizárólag az elit kifinomultsága, hanem a nagy élettömegek aktivitása – Hajnal gondolkodásában hamar összekapcsolódott a részben szintén Vierkandthoz kötődő Max Weber elképzeléseivel. Az egyedülállóan hatékony európai újkori fejlődés magyarázata Webernél is a szociális dinamika különbségéből ered. Ezt a társadalmi struktúrába foglalt sajátos hajtóerőt nevezi ő európai racionalizmusnak. Hajnal számos ponton egyetért Weber okfejtéseivel, így például a racionalizmus okszerűségének, kölcsönös viszonyrendszert és szakszerű differenciálódást képző erejének elismerésekor. A német szerzőtársát leginkább a tekintetben bírálja, hogy az a vallásos és a gazdasági élet kölcsönviszonyának vizsgálatánál elhanyagolja a „szociális folyamat tényszerűségének" bemutatását. Vagyis azt, ahogy a vallásos ideák és a mindennapi életgyakorlat egybeszövődik. Ennek pedig az a következménye, hogy Webernél (Hajnal szerint legalábbis a *Vallásszociológiá*ban) a vallásos idea elsőbbsége lesz a meghatározó a társadalom szervezeti formáival való kölcsönviszonyában.[26] Mint ismeretes Weber a *tradicionalizmust* kiszorító, mindent átható *racionalizmus* térnyerésével magyarázza a modern európai társadalom kialakulását. Hajnal

történetét összefoglaló Asa Briggs – Peter Burke szerzőpáros: „Egyre több kézzel írott könyv, köztük illusztrált kódex készült a könyvnyomtatás, az olvasmányok iránti növekvő kereslet kielégítésére bevezetett új eljárás feltalálását megelőző két évszázadban." Asa BRIGGS – Peter BURKE, *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig,* ford. GÖBÖLYÖS Magdolna – KONOK Péter – GELLÉRI Gábor, Napvilág, Budapest, 2004, 17.

[26] Lásd az *Intellektuális réteg és írásbeliség* című kéziratos fogalmazvány kitételeit, idézi GLATZ, *Tm*, 31., 35. és máshol: „A szellem inkább következmény, mint ok. A modern gazdasági fejlődésnek szellemtörténeti vizsgálói helyesen állapítják meg, hogy e fejlődésnek alapfeltétele az életnek általános racionalizálódása, kiszámíthatóvá válása. Ez a racionalizálódás azonban éppoly kevésbé magyarázható meg egy racionális szellemmel, mint a gazdasági fellendülés egy gazdasági szellemmel." *Tm*, 48. „A racionális szellem helyett tehát inkább az írásos érintkezés- és gondolattechnika következményeit kell vizsgálnunk. Erősen racionalizáló hatások, de nem egy átható szellem működésének következményei. [...] az írásmegrögzítés, írásgondolkozás az, ami dolgozik, nem pedig egy immanens szellem." *Tm*, 34.

ezt a sémát követi, de egyszersmind felül is bírálja, amikor az írásbeliség, a *tömeges íráshasználat* elterjedésével, annak racionalizáló hatásával hozza összefüggésbe a társadalomszerkezeti változásokat. Vagyis egy eseményszerűnek ítélt (és így Weber szemére vetett)[27] vallásos idea (pl. a protestáns etika) helyett egy *a társadalmi praxisban már ott lévő*, lassú folyamatban fejlődő és *átfunkcionalizálódó készség* meghatározó erejével.

A *Racionális fejlődés és írásbeliség*ben (1932) még egy, az európaiak számára kitüntetett írásrendszer, a görög *alfabetikus* írás jelentőségét taglalja, mint aminek elsajátítása sokkal könnyebb, mint más írásfajtáké, s mint ami pontosabb fogalmazást tesz lehetővé.[28] Az ugyanakkor keletkezett *Európai kultúrtörténet – írástörténet*ben viszont nem valamely írásrendszer elterjedését, hanem magának a *gyakorlati hasznú írásbeliségnek* tömeges használatát állítja érvelése középpontjába,[29] s emellett aztán mindvégig kitart. Kétségtelen, hogy a betűírás könnyebben tanulható, s ez terjedésében alkalomadtán nem kis szerepet játszhat, mégis ott van az antik görög írás, ami viszont nem mutat a középkor és az újkor határán megfigyelhető társadalmi hatást. Hajnal szerint ennek épp az adott társadalom eltérő „felvevőképességében" van a magyarázata. Az antik korban az írásbeliség nem vált a társadalomszervezés igazán meghatározó ösztönzőjévé, mert „az írásképzettség rabszolgamunkához, szakhivatáshoz, előkelő műveltséghez kötött maradt. S területhez is; egységes folyóírás nem alakult ki. A folyóírás egyáltalán nem az volt, ami ma, nem közérvényű, általánosan olvasható írás. Az antik írásbeliség hozott tehát magas szellemi eredményeket, de bizonyos rétegekhez, csoportokhoz kötött maradt, nem vont mind nagyobb tömegeket használatának körébe. Ez egyedül a mi újkorunkban következett be, évszázados középkori fejlődés után".[30]

[27] Ez a kritikai észrevétel – a vallásos idea hatásának eseményszerűsége – aligha igazolható Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című írását tekintetbe véve. A „kapitalizmus szelleme" mint *„etikusan* színezett életszabály" ugyanis a valláserkölcs és az érvényben lévő társadalmi praxis közös terméke. Max WEBER *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* = Uő., *Gazdaság és társadalom,* Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1967, 315–319.

[28] *Tm*, 33.

[29] *Tm*, 16. Lakatos László e lépést kommentálva a következőképpen fogalmaz: „Már nincs többé szükség arra a kiinduló feltételezésre, hogy a racionalizmus egy különleges, csak Európában használt írástípushoz kötődik, és végképp nincs szükség arra, hogy egy szellem, mentalitás legyen a hordozója." LAKATOS, *I. m.*, 20. Ennél azért bonyolultabb a helyzet, mert az írásbeliség tömeges elterjedését Hajnal nagyon is összefüggésbe hozza az európai társadalom *közegének* fejlődésével.

[30] *Tm*, 32., 43–44.

Hajnal a Max Webertől kölcsönzött tradicionalizmus-racionalizmus fogalompárt összekapcsolja írástörténeti terminus technicusaival: a racionalizmust az írásbeliség tömegességével lehet magyarázni, a tradicionalizmus („szokásszerűség") pedig a szóbeliséghez kötődik. A társadalom *szervezeti* elveit Hajnal tehát az *archiválási* módokhoz köti, a fejlődést megkísérli mintegy „belülről" magyarázni, miközben érvelésében folyton átbillen az okozatiság. Hol az írásbeliség fejlődése domináns, hol a társadalom fogadókészsége a meghatározó, némelykor a kettő között kölcsönösség van, máskor e tényezők alakulása esetlegességeken múlik.[31] Hajnal érvelésének kifinomult szakaszaiban nem tudja fenntartani az írástörténet autonómiáját.

Az 1936-ban megjelent *Az újkor történeté*ben mindenesetre az írásbeliség története az „intellektuális rétegek", a papság és a hivatalnokság történetébe ágyazódik. Hajnal az európai társadalomfejlődés nagy átváltozását, a középkorból az újkorba való átmenetet a weberi kategóriák némi átértelmezésével írja le. A megrögzült, fejlődést gátló tradicionális keretek lassú lebomlásával egy új, dinamikus, racionális, hatékony szerveződés alakul ki. Hajnal Weberhez hasonlóan[32] nem értékeli le a tradicionálisat a racionálishoz képest, hanem éppenséggel a kettő arányosságában látja az eszményi – ma így is mondhatnánk: a *fenntartható* – fejlődés zálogát. A *szokásszerű* (tradicionális) és az *okszerű* (racionális) mindig is kettős aspektusú és egymásrautaltságukra az egyik legjellemzőbb példa a koraközépkori kulturális hanyatlás és a későközépkori felvirágzás összefüggése. A Római Birodalom bukása után az európai kultúra rohamosan visszaesett: megszűnt az ipar, a kereskedelem, elpusztultak a városok, az íráshasználat végletesen visszaszorult. Az írni-olvasni tudás az egyház monopóliumává vált, de még a papi rétegből is csak kevesen tudtak olvasni, írni pedig még kevesebben. Az antik írásbeliségből visszahullott a kultúra a szóbeliségbe. A szétesés, az összevisszaság és a létbizonytalanság olyan állapotokat eredményezett, amelyeken nem lehetett az antik racionalitás módján úrrá lenni. A létbiztonság és a létfenntartás elemi szükséglete az alá-fölérendeltség gondoskodását és viszonosságát, valamint a lépcsőzetes autonómiák szokásrendjét alakította ki. Az életformák szabályozására nem volt mód, azok tenyészetét csak az egymáshoz való igazodás szokásszerű kényszere korlátozta. „Az életformák, módszerek, technikák, irracionálisan burjánzó természete így

[31] LAKATOS, *I. m.*, 20–22.

[32] Lakatos László okfejtésével (vö. *Uo.*, 39–40.) szemben én nem látom Webernél meghatározónak a racionálisnak a tradicionálissal szembeni felülértékelését, sőt a német szerző e két fogalom viszonylagosságát, időbeli és térbeli változékonyságát, átfordíthatóságát hangsúlyozza, vö. WEBER, *I. m.*, 316–330.

valójában visszacsatolásokra épülő önszabályozó rendszer volt: a szokást csak a tényleges gyakorlat igazolhatta, a tényleges gyakorlatot viszont a szokás védte és igazolta."[33] Ám éppen az életnívónak ez a lesüllyedése, a tradicionális kötöttségeknek ez a módja biztosította az időt, a nyugalmat és a fegyelmet, a saját munkán alapuló, másokat nem károsító, el nem lehetetlenítő teljesítmény létrejöttéhez, az eszközök és módszerek egyre tökéletesebb kidolgozásához, a szakszerűség és jogszerűség kifejlődéséhez. A földhöz, eszközhöz tapadó, teljes embert kívánó mesterségek, a parasztság és kézművesség egész társadalmat átfogó tagolt munkaszervezete, a társadalom szakszerűségen és jogszerűségen alapuló hivatásrendje volt a legfontosabb előzménye az újkorba való átmenetnek. Vagyis az okcidentális fejlődés a középkori társadalom mély tagozódásának, szakszerű alakulásának (a parasztság szervezetének,[34] a francia hűbériség mintájának) következménye. A hivatás szerint való tagozódás ellen tudott állni a nyers anyagi-politikai erők szabad érvényesülésének. A 18. század ennek a régi tagozódásnak a racionális, célszerű felhasználása a nemzetállam, a gazdasági hódítás és a technika eredményeivel és későbbi szociális feszültségeivel.

A tradicionalizmus, a szóbeliség sajátos módon az *írás megőrzésének* feltételévé is vált. Az antik írást soha nem monopolizálta egyházi szervezet, ennél fogva nem állt diszkurzív védelem alatt sem. A társadalom élete alapvetően szóbeliségre épült, az írást elsősorban gyakorlati célokra használták. Az írásos munkát többnyire rabszolgák végezték, a diszkurzív ellenőrzés és az írástudók alacsony presztízse miatt *az írásformák elfajultak*. A középkor első felében ezzel szemben az írás teljesen visszahúzódott a gyakorlati életből és a papság egy szűk részének monopóliumává vált. A társadalmat a szokásszerűség szabályozta, az írásosság erre kísérletet sem tett.[35] Ugyanakkor szűk körben, a kolostorok falai között az írás egyre egységesebb lett, Észak-Itáliában pedig nem is szűnt meg a gyakorlati

[33] LAKATOS, *I. m.*, 49.

[34] „A parasztság tehát az anyaghoz való viszonyában az apró, elmélyült munkát részesítve előnyben, a szokások rögzítettségében élt, nem engedett semmiféle sürgetésnek, s ezzel szilárd talajt teremtett saját és a társadalom fejlődése számára." KONDOR Zsuzsanna, *A kreativitás mintázata. Hajnal István = A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában,* szerk. BÉKÉS Vera, Áron, Budapest, 2004, 211.

[35] Hajnal itt is kétirányúvá teszi az okozatiságot, a koraközépkori társadalom nem használja az írást, s ugyanakkor az írás alkalmatlan is lenne a társadalom bonyolult szövedékének leírására. Az „élet" kiveti magából a „struktúrát". Hajnal a *Történelem és szociológia* című nagy ívű tanulmányában Indiára hivatkozik, ahol széleskörű írás nélküli – rendkívül – szilárd képletű társadalom valósult meg. Nem volt szükség az írásosság szervező erejére, ugyanakkor az írás dinamizáló hatásának elmaradása a maga merevségében tartotta meg a társadalmat. Vö. *Tm*, 189–190.

élet része maradni. Így amikor „eljött az ideje", akkor egy egységes, könnyen megtanulható betűírás állt a világi hatalom és az üzleti praxis rendelkezésére: „ugyanaz a tradicionalizmus, ami az íráshasználatot alkalmazhatatlanná és ezzel feleslegessé tette a korai középkorban, egyúttal megóvta, megvédelmezte az írást a vidékenkénti elfajulástól, és megerősítette, előkészítette a későbbi fejlődés számára."[36]

E magyarázati séma tehát nem a fejlődés, a változás kiváltó okát tudja feltárni, hanem a *fejlődés előzetesség-struktúrán alapuló, kényes arányrendű és kisiklásra hajló* működését.[37] Hajnal Durkheim nyomdokain haladva érvel a hagyomány által felhalmozott, objektivált élettapasztalatok, tudáskészletek, készségek jelentősége (az éppen élő nemzedékek számára együttesen jelentkező korlátai és lehetőségei) mellett. A történelmi fejlődés nem a nagy szervezetek, tettek és gondolatok művén alapszik, nem az öntudatos célszerűségen, hanem a *tömegek aprómunkáján*, a spontán artikulálódó „szokásszerűségen". Nincs egyetlen ok, de az okok mindig a megelőző korszakok produktumai.

Már az újkortörténeti fejtegetésekben is szerepet kap Hajnal harmincas évek közepére datálható *technikatörténeti* érdeklődése. Az írásban a gondolkodás objektiválását, archiválását, új kiinduló szintjeit látta meg, a technikában a fizikai ügyességek, mesterségbeli készségek fokozatos tárgyiasulását, kibontakozásuk új kereteit. A nagy technikai találmányok mögött a mesterségek lassú, évszázados fejlődését, a tradicionális eljárások fokozatos átalakulását figyeli meg – ezzel előkészíti azt a tudománytörténeti felismerést, hogy a technikai fejlődés moz-

[36] LAKATOS, *I. m.*, 46. Az írás médiumának középkori felújulása, szétterjedése és széleskörű hatása több mint talányos. Hajnal egy „készenlétben" álló archiválási rendszer fokozatos újradinamizálódásával érvel. Ez a gondolatmenet összevethető André Gaudreault és Philippe Marion médiumtörténeti modelljével, a „három fázisban dinamizálódó kettős születés elméletével", amely a médium *nem eseményszerű* keletkezését bizonygatja. A médium eszerint önálló produktivitását csak egy többfázisú (intézményesülési) folyamatban képes kivívni. (Kezdetben például a mozi nem önálló médium, hanem színpadi, vásári játék, s önállóságát csak fokozatosan éri el.) A médium ebben a felfogásban egy kommunikációs technológiának, valamint azoknak a társadalmi gyakorlatoknak az összessége, amelyek e technológia előállításához és elsajátításához szükségesek. Hajnalnál az írásbeliség és a technikai újítások is csak e rendszerszerűségben („társadalmiasságban") hatnak. (Ezúton köszönöm meg Maksa Gyula ez irányú észrevételeit.)

[37] „A racionális életerők, az okszerű gondolatok csak akkor alkothatnak újat, eredetit, ha a mély szokásszerű fejlődés már új kultúreszközöket, módszereket, társadalomüzemeket bocsátott rendelkezésükre. Éppily racionális felhasználás által vesztik el idővel fejlődésképességüket a formák; hirtelen nagy eredmények által, amelyek célokat elégítenek ki, a szerves összefüggést a társadalmasodás személyies formaképződéseivel, a teremtő talajjal megszakítva" – írja Hajnal a *Történelem és szociológia* című tanulmányában. (*Tm*, 194–195.)

gatója *nem az újkori természettudomány.*[38] A technika Hajnal felfogásában mindenekelőtt az ember önkifejezése. A világát, a környezetét, az önmagát alakító ember készsége, amely „leválik" az emberről, „objektiválódik" és az emberiség közkincsévé válik. E készség a tárgyiasulása révén ismételhető, tanulható és továbbfejleszthető, vagyis „társadalmias".[39] Ez az „objektivációs készség" különbözteti meg az embert az állattól.[40]

Hajnal érvelésében perdöntő, hogy a technika nem hirtelen lelemény, hanem több évszázados türelmes „anyagelbánás". Az anyag megismerése, a vele való bánásmód apró mozzanatainak egymásra épülő folyamata. A vas kezelésének története révén[41] mutatja be, hogy a technika az elképzelésnek és az új anyagok alakító készségének – hullámzó arányrendű – együttmunkálkodása. A technika valódi vivőereje az anyagra összpontosító szemlélet. Ugyanakkor az „anyagelbánásnak" társadalmiasnak kell lennie. Az antikvitásban ez kétféle értelemben is hiányt szenvedett. Egyrészt mivel a „technika" inkább csak az embert mechanizálta, így az eszközök testhez kötöttek maradtak, az ember-gép dolgozott: a készség végső soron nem objektiválódott.[42] Másrészről a „technika" túlzott racionalizmusa, a piacra orientált készáru-termelés kikényszerített gyorsasága nem hagyott

[38] Vö. *A technika fejlődése* (1937). A tudás *gyakorlati*, cselekvésbe ágyazott, implicit tudás, nem pedig elméleti, kijelentésekben közvetített, explicit (Thomas Kuhn és Polányi Mihály), NYÍRI, *I. m.*, 132–133.

[39] *A technika fejlődésé*ben Hajnal erről így ír: „Az igazi újítás tehát általában az emberi készségek fejlesztése. Társadalmiasnak kell lennie, legelemibb értelemben; ha nincs is közvetlen haszna, emeli az ember öntudatát, készségeiben való bizalmát. Csak az ilyen újítás terjed el, kerül behaló, minden oldalról való gyakorlat alá." (*Tm*, 142–143.); „Van »technika«, ami az egyéni ügyességtől-gyakorlattól függ, mint például a kőhajításnak technikája, vagy például ma a hegedűjáték, a versenyautózás technikája. Ezek önmagukban a legnagyobb bravúr mellett sem technikai eredmények, nem jelentenek technikai haladást. Csak akkor, ha az ügyes fogás valamiként valami anyagban-formában »objektiválódik«, amely átveszi az egyéni képességet és mindenkire átruházza; a készség elválasztása az embertől, tárgyiasítása, azaz mindenki, jelen s jövő emberiség közkincsévé tétele." (*Tm*, 143.)

[40] Vö. *Történelem és szociológia* = *Tm*, 183. Saját objektivációs elméletének kidolgozásában Hajnal támaszkodott a személyesen is jól ismert Hans Freyer objektiváció-elméletére, vö. KOVÁCS Gábor, *Hajnal István pozíciója a pozitivizmus és a szellemtörténet vitájában* = BÉKÉS, *I. m.*, 240.

[41] Vö. *Az újkor története* = *Tm*, 146–154.

[42] „A kőmunkákhoz bámulatosan érthettek, láttuk ezt már a szobroknál is, de bizonyítják a kőbányák is, amelyeknek sziklafalai függélyesen csodálatos simasággal, pontos derékszögű vonalakkal vannak leszeletelve. S mindebből a munkából úgyszólván semmi technikai felszerelkedés sem maradt hátra utánuk – a vésőnek és a feszítőszögeknek nyomain kívül, minden más elmúlott az élő emberi testbe beidegződött mozdulatok elmúlásával." *A gépkorszak kialakulása* (1944) = *Tm*, 338.

időt az anyag türelmes kitapasztalására. Az antik indusztrializáció nem járta át a társadalmat, „lélektelen virtuozitást" szült, nem emelte a készségeket használó ember önérzetét.[43] A rómaiak megpendítették a könyvnyomtatás gondolatát is, mégis a rabszolgáknak való diktálásnál maradtak, ismerték a vízimalom működését, mégis embereket (többnyire elítélteket) használtak malomforgatásra (pl. tömegesen keresztényeket, akik az ilyen üzemeket „vérmalmoknak" nevezték). Az antikvitás ismerte a szügyelő és a keretes iga (a nyak helyett a vállakkal való vontatás) technikáját, de ebben a korban mégis ősi módszerrel, a nyakánál fogva fékezték meg és kormányozták az állatot, mert nem értettek az állati erő szakszerű kihasználásához: életformájukból hiányzott a kezessé tevés türelme. A lovakkal *nem együtt éltek,* hanem többnyire harci célból, hátaslovaknak *használták* a jószágot.

Ezzel szemben a modern technikai fejlődést Hajnal szerint az alacsony szintről induló, de később masszív alapokat teremtő *középkori kézművesség* alapozta meg türelmes „anyagelbánásával", s azzal, hogy a technikai készségek a szokások által meghatározott közösség *kölcsönösséget* és *méltóságot* biztosító szabályrendszerében bontakozhattak ki. „A technikai fejlődésnek az a lényege, hogy ne az élő emberek hasznos céljai szerint igazítsák, racionális kalkulációval, hanem a társadalomszervezet mély eresztékeiből választódjék ki. A társadalom szerkezete kapcsolja be önmagába a természeti jelenségeket, s ne a természet »célszerű« technizálása alakítsa-rángassa maga után a társadalomszerkezetet" – írja Hajnal *A gépkorszak kialakulásá*ban.[44] A középkori üzemszerveződés a technikai készségek fejlődését úgy tette lehetővé, hogy közben megőrizte a kézművesség egzisztenciális biztonságát, alkotó munkához való jogát, valamint a természethez való viszony „társias" jellegét.[45] Ezzel szemben a modern ipari fejlődés olyan útra lépett, amely az eltúlzott antik racionalizmushoz (profitvezérelt termeléshez) hasonlóan fokozatosan elsorvasztotta a technika lényegiségét: az *alkotómunka önérzetét* és a *természethez való viszony kiegyensúlyozottságát*. Az ipari

[43] „Nem azért nem fejlődött az antik technika, mert rabszolgaságra volt bízva. Hanem a rabszolgát azért kellett beállítani, mert túlságosan hirtelen tökéletességet kívántak a technikától." *Uo.*, 345.

[44] *Uo.*, 325.

[45] „A technika a középkorban az élményeknek anyagi formákban való kifejeződése lett, a természettel való érintkezés élményévé, és a természetnek a társadalomba való beiktatásának élményévé. Kétségtelenül nem csupasz fizikai munka, hanem az alkotó szellemnek anyagias formákban való kifejeződése." *Tm*, 428. Hajnalnak az újkori technológiai áttörést megalapozó középkori technikai fejlődésre vonatkozó meggyőződése rokon Marc Blochnak, az Annales vezéregyéniségének ez idő szerinti elképzeléseivel, lásd Kovács, *I. m.*, 253.

forradalom az egész embert kívánó szakmunkát részfolyamatokra bontotta, s e specializálódás során tulajdonképpen először az emberek mozdulatainak *gépiesítése* történt meg, majd az erőgépek egyoldalú fejlesztése révén megindult az emberi *részvétel* kiváltása.[46] A tömegtermelés elárasztotta a világot temékeivel, a munka azonban „ellélektelenedett", a természettel való együttélés korábbi arányossága felbomlott[47]. A kézművesség idején a gép – egyfajta protézis-el alapján – segíti ki a munkálkodó embert, miközben megóvja az emberi alkotókedvet. A nagyipar kialakulásával, az emberi munka széttagolásával és mechanizálásával, az erőgépek embertől elszabaduló működtetésével viszont a gép felszámolja az alkotó munka lehetőségét. A gépi technológia uralomra jut az ember fölött.[48]

Hajnalnak a technika eltévelyedéséről szóló társadalomtörténetét úgy alkotta meg, hogy bizalmatlan volt a technika eltévelyedéséről szóló filozófiával szemben. Ez a bizalmatlanság még a szellemtörténettel folytatott vitájához kötődik, aminek nyomán értekezéseiben meg is figyelhető egyfajta elfogultság a spekulatívként értett szellemi-mentális szféra vizsgálatával szemben.[49] Ezzel együtt szembeötlő, hogy amikor Hajnal István a technika mibenlétéről és tévútjáról szól, amikor a technika történetében az ember ön- és világismeretét hangsúlyozza, s amikor az alkotó munka elsorvadásáról és a természettel való arányos viszonyrend megbomlásáról értekezik, akkor – a módszer, az ismeretanyag, a kontextus és a konklúziók különbözései mellett is – milyen közel kerülnek gondolatai Martin Heidegger megfontolásaihoz. A technika a német filozófusnál ereden-

[46] *Az újkor története* = *Tm*, 130–131. „célokra irányuló szerkezetek ezek, az egzisztencia méltó helyének biztosítására nem alakultak ki modern módszerek. [...] De a célra irányított szerkezet nem értékelheti az egész emberi egzisztenciát, ami pedig a céhszerűségnek lényege volt." *Tm*, 134.

[47] *Ember és technika. Rádióelőadások, 1946–1947* = *Tm*, 390. Lásd még: „a modern történelem a későbbiekben Hajnal szerint az antikvitásból ismert sémákat követi, a mindennapi élettől elszakadt intellektuális módszerek, mindenekelőtt a pénz és a tőke felbontják a szokásszerű kötelékeket, és maguk alá gyűrik a társadalmat." Kovács, *I. m.*, 250. Hajnal István *A technika fejlődésé*ben így ír: „A gépek úgy ülnek e végtelen szövedék központjain, mint az évezredeken át kialakult készségeknek anyagba átvitt hordozói. [...] S ha már nem a teljes emberi természet készségei viszik fejlődésüket, hanem az elvont ráció, a képződmény siváran ágazódik fel a magasba, hirtelen felszökkenése nem igazi fejlődés már." *Tm*, 155.

[48] *Az első gépek* (1949) = *Tm*, 469–470; *Materializmus*, I–II (1946) = *Tm*, 365. Az ember a nagyipari technológiával éppúgy jár, mint a tömegméretekben termelt és sokszorosított szövegeivel: „Hajnal a modern kultúrát, mint »betűnarkózis«-tól szenvedő kort jellemzi, amiből az egyetlen kiutat «az élmények, tapasztalatok valódiságához« való visszatérés jelentheti." Kondor, *I. m.*, 225. Az írásbeliség túlburjánzásától való szorongásában egyébként Sziget-körös kortársai, Németh László, Kerényi és Hamvas is osztoztak.

[49] Vö. Kovács, *I. m.*, 246.

dően nem pusztán eszköz, hanem a világösszefüggés „feltárásának" egy módja: „feltárás" a „megalkotó létrehozásban". A modern technika azonban nem ebben az összefüggésben bontakozik ki, hanem a természetből való „ki-követelés" *(Herausfordern)* értelmében: „A modern technikában ténykedő feltárás egy kihívás, amely a természettől azt követeli, hogy energiát szolgáltasson, mit mint olyat el lehet vinni és fel lehet halmozni. de nem erre szolgált-e a régi szélmalom is? Nem! Szárnyai ugyan forognak a szélben, de közvetlenül a szél fúvására hagyatkoznak. A szélmalom nem azért vár energiákat a légáramlástól, hogy felhalmozza őket. [...] A vízierőmű nem úgy van a Rajnába építve, mint az öreg fahíd, amely évszázadok óta köti össze az egyik partot a másikkal. Sokkal inkább az áramlás van beleépítve a vízierőműbe."[50] Nem az ember működteti a technikát, hanem a technika működésének része az ember: arra van alkalmazva, hogy biztosítsa a dolgok alkalmazását. Ám ezt az igénybevételt nem is észleli, így azt sem, hogy ez a „kikövetelő igény" a „megalkotó létrehozás" felszámolásával elrejti a „feltárást" is. A veszélyt nem a modern technika okozza. „Az ember fenyegetettségét nem a technika hellyel-közzel halálhozó gépei és készülékei hozták meg. A tulajdonképpeni fenyegetettség már ott van az ember lényegében. Az állvány uralma azzal a lehetőséggel fenyeget, hogy az embertől megtagadható a visszatérés egy eredeti feltárásba, vagyis amaz elhivatottságba, mely egy kezdetibb igazság tapasztalására hív."[51] Hajnalnál éppúgy, mint Heideggernél, nincs mód a technikán való kívülkerülésre, így a technika „dühöngése" elleni „menedék" nem a technika-ellenesség, hanem a technikánál eredendőbb művészet és gondolat megújítása. A technika *mögé* kereső társadalomtörténeté és filozófiáé.[52]

[50] Martin HEIDEGGER, *Kérdés a technika nyomán,* ford. GERÉBY György = *A későújkor józansága. Olvasókönyv a tudományos-technikai világfelszámolás tudatosítása köréből,* vál., szerk., TILLMANN J. Attila, Göncöl, Budapest, 2004, 117–118.

[51] *Uo.*, 127.

[52] Hajnal a háború után a kapitalista és a kommunista társadalomszervezésben is a nagyipari technológia teljesítményfokozásának tévútját látta, amely még inkább növeli a gépi technológia ember fölötti uralmát. A *Válasz* utolsó számában megjelent tanulmányában (*Az első gépek,* 1949) Hajnal olyan iparfejlesztő programot javasolt, mely a termelés fokozásának szempontja elé helyezte a munka humanizálásának értékét. Jellemző, hogy Németh László, aki már Tanú-korszakában fontosnak tartotta a nagyipari termelés súlyos visszásságainak bírálatát (*A kapitalizmus vége; Európa földrengéstérképéhez),* s aki eleddig nem ismerte Hajnalt, el volt ragadtatva a tanulmánytól, mert az abban foglaltakat a „minőség forradalmával" azonosította. A Választ Hajnal cikkére hivatkozva tiltotta be a berendezkedő kommunista rendszer. Vö. LAKATOS, *I. m.*, 14, 60.

TÚL AZ ISKOLAFILOZÓFIÁKON

Nyíri Kristóf

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, az MTA Filozófiai Kutatóintézet igazgatója

Karl Popper szerint a filozófiák s kivált a filozófiai iskolák azáltal hajlamosak az elfajzásra, a filozófiák azáltal korcsosulnak iskolafilozófiákká, hogy idõvel elveszítik kapcsolatukat ama filozófián kívüli problémákkal, amelyek megoldására eredetileg létrejöttek.[1] Filozófián kívüli problémákon Popper itt elsõsorban tudományos problémákat ért, vagy például a politikai élet problémáit;[2] szerencsésnek bizonyulhat azonban egy olyan pontosítás, miszerint a filozófia a tudományban, a politikában stb. fölmerülõ *fogalmi problémák*, vagyis végsõ soron *kommunikációs problémák* megoldásával foglalkozik: új fogalmakat hoz létre ott, ahol az addigi fogalomkészlet immár alapvetõen csõdöt mond.[3] Ez a képlet jól összeegyeztethetõ akár azzal a régebbi formulával is, hogy a filozófia úgymond az elõfeltevések kritikája: a filozófia vizsgálat alá veti azokat a fogalmi keretfeltételeket, amelyeket a maga területén a tudomány, a politika stb. éppenséggel adottnak tekint. Ehhez képest az iskolafilozófiák nem a tudományos, a politikai, a vallási, a mûvészeti stb. élet fogalmi problémáiból, hanem ennek vagy annak a filozófusnak vagy filozófiai irányzatnak a fogalmi problémáiból indulnak ki, s általában belül is maradnak a problémák ezen körén. Közönségük: az iskola többi tagja; nyelvezetük: az iskola zsargonja.

[1] "every philosophy, and especially every philosophical 'school', is liable to degenerate in such a way that its problems become practically indistinguishable from pseudo-problems, and its cant, accordingly, practically indistinguishable from meaningless babble. This … is a consequence of philosophical inbreeding. The degeneration of philosophical schools in its turn is the consequence of the mistaken belief that one can philosophize without having been compelled to philosophize *by problems which arise outside philosophy* - in mathematics, for example, or in cosmology, or in politics, or in religion, or in social life. … *Genuine philosophical problems are always rooted in urgent problems outside philosophy, and they die if these roots decay.*" (Popper: *The Nature of Philosophical Problems and their Roots in Science* [1952], újranyomtatva Popper *Conjectures and Refutations* c. kötetében, 5. kiad. 1974, 71. sk. o.)

[2] Jómagam már a korai hetvenes évektõl kezdve a popperihez hasonló álláspontot vallottam: „Hogy a nagy emberi kérdések a filozófia nyelvén vagy más nyelven fogalmazódnak-e meg, hogy melyik nyelv, milyen forma hordozza a legalkalmasabb választ: ez koronként, társadalmanként, még egyénenként is változó. Mi az ember? mi az élet értelme? merre tart a világ? – választ adni itt nem csak a filozófia próbál. A vallás, a mûvészet, a tudomány sem törekszik másra. Örök filozófiai kérdések már csak azért sem léteznek, mivel a filozófiai gondolkodásmód nem minden kor sajátja; s maguk a filozófiai kérdések is, ahogy az idõk változnak, mások és mások. A filozófiai eszmék történetét (csakúgy, mint a vallások, a mûvészetek, a tudományok történetét) lehetetlen önmagából megértenünk: a filozófiai kérdések filozófián kívüli problémákban – társadalmi, gazdasági problémákban, a korabeli vallás, mûvészet vagy tudomány problémáiban – gyökereznek, s a válaszokat filozófián kívüli tényezõk meghatározóan befolyásolják." (Lendvai–Nyíri, *A filozófia rövid története*, 1974, negyedik, jav. kiad. 1995, "Bevezetés", 7.o.)

[3] Filozófiatörténeti kurzusaim szokásos bevezetõ mondatai 1992 és 1997 (http://www.uniworld.hu/egyetem/filtort/eloadas/eload01.htm) között így hangzottak: „a filozófia sajátos fogalmi feszültségek földolgozására irányuló meg-megújuló törekvés… Ezek a feszültségek eredendõen a filozófián kívül keletkeznek, egymással diszharmóniába került életmódok-intézmények erõterében, eltérõ mintájú-logikájú beszédmódok/nyelvek ütközésébõl. Kiváltképp figyelmet érdemel itt az a diszharmónia, amely a történetileg egymásra torlódó *kommunikációs technológiák* – szóbeliség, írásbeliség, könyvnyomtatás, elektronikus kommunikáció – között lép föl."

A mai magyar filozófia, túlnyomórészt, jellegzetes iskolafilozófia. Magyar nyelven évtizedek óta nem született olyan filozófia, amely konceptualizálni tudná ennek az itt-és-most társadalomnak a problematikáját. Az persze nyilvánvaló, hogy a nemzetközi filozófiai tudományosság átvétele a színvonalas honi gondolkodás mindenkori alapja. Ám a nemzetközi filozófiai tudományosság teljes asszimilációját ma, nálunk, nem egészíti ki valamiféle fogalmi érzékenység az itt és most adódó társadalmi, pszichológiai, szociológiai problémák iránt. Locke és Hume filozófiájának nyilvánvalóan köze volt a korabeli brit társadalomhoz, Kant filozófiájának a korabeli kelet-porosz társadalomhoz és a pietizmushoz, Hegelnek Poroszországhoz, Jamesnek, Deweynak, Rortynak Amerikához; a fiatal Wittgensteinnek köze volt Ausztriához. Magyarországon, mondjuk Eötvös József és a fiatal Palágyi Menyhért bírt sajátosan magyar filozófiai érzékenységgel; s persze Karácsony Sándor és Prohászka Lajos, ám utóbbiak meg a nemzetközi filozófia szerves integrációjára bizonyultak képtelennek. Egyetlen igazi kivétel létezett: Lukács György. Õ volt az, aki valódi kísérletet tett a lényegi magyar tapasztalat és a nagy filozófia szintézisére; de nem talált követõkre.[4]

*

Tekintsük a filozófiát a *bölcsészettudományok* tágabb keretében. A *hagyományos* bölcsészettudományok tárgya s ugyanakkor elõföltétele az írott, a szilárd alakot nyert szöveg. A bölcsészettudományok keletkezése és fejlõdése elõbb az alfabetikus írás elterjedéséhez, a továbbiakban pedig a könyvnyomtatás kialakulásához kötõdött; a kibontakozófélben lévõ bölcsészettudományok eredeti föladata teljességgel *gyakorlati* volt: a mindenkori új kommunikációs közeg sajátosságainak megismerése, azzal a célzattal, hogy az új ismeret a mindennapi életben – az üzletben, az oktatásban, a politikában – *hasznosuljon*. Mármost a nyomtatott írás az utóbbi évtizedekben éppenséggel elvesztette vezetõ helyét a kommunikációs médiumok körében.[5] A bölcsészettudományok ama „válsága", amelyrõl a J. H. Plumb által

[4] Hadd álljon itt, orientációképpen, egy hosszabb idézet Lukácsnak a *Holnap*-antológiáról 1908-ban publikált cikkébõl: „a ... Nyugat felé nézõ magyar ember érzései számára [Ady] talált elõször szavakat, … benne szólaltak meg elõször a magyar kultúrember egészen speciális, idegenektõl nem ismert, velük alig megérthetõ fájdalmai és vágyódásai; azok az érzések, amik minden, a lelkével Nyugaton élõ magyar emberben megvannak – addig, amíg itt él, itt kell élnie. És ez az új magyar érzés új nyelvet teremtett itt meg magának; új mitológia jött létre régi fogalmakból, elavultnak hitt históriai és – látszólag – csak etnográfiai tényekbõl; a közismert, agyonunt 'magyaros' ideológiák váratlanul félelmes, rettentõ mélységekkel teli, vad erõtõl duzzadó jelentõséget kaptak... Ady Endre korszakot alkotó élménye – az irodalomtörténet nyelvén: fölfedezése – az volt, hogy megfordított egy viszonyt, kicserélt egy akcentust: eddig mindenki önmagában arra helyezte a súlyt, hogy Nyugathoz tartozásában szilárd, pozitív és nem problematikus (az önfenntartás ösztöne diktálta ezt neki), és felejteni igyekezett azt, ami ide köti… Ady átlátta, hogy itt van a magyar kultúrembernek tragédiája, az, hogy magyar, és az, amennyi és ami ma Magyarországon lehetséges, és hogy boldogító önámítás csak nekünk, pár hetes vendégeknek Párizsban párizsiaknak érezni magunkat. Az Ady Endre szavaiban és ritmusaiban így konkrét valóságot nyert a magyar élet és a magyar embernek – csupán helyzete szülte – igazi magyar érzései…" (Lukács György, *Ifjúkori mûvek, 1902-1918*, Budapest: Magvetõ Kiadó, 1977, 181. sk. o.)

[5] Mint a közelmúltban John Updike mondatta Bill Gates-szel Gutenbergnek: „Ma már egy egész nemzedék nõtt föl, ha nem éppen kettõ, amelyet ki lehetne üldözni a világból azzal, hogy valamit el kell olvasnia; minden információjukat a televízióból és a videoklipekbõl veszik." (Updike: *Dialogue in Cyberspace*, Lufthansa Bordbuch 5/95, 52. o.) „Az írásbeli mûveltség", – fogalmazott már az ötvenes évek közepétjt McLuhan közeli kollégája, Edmund Carpenter – elvesztette támaszát korunk társadalomszerkezetében." (Edmund Carpenter, *Introduction*, a Marshall McLuhan és Edmund Carpenter által szerkesztett *Explorations in Communication: An Anthology* c. kötetben [1960], London: Jonathan Cape, 1970, x.o.)

1964-ben összeállított, igen ismert gyûjtemény szól, nem más – és ezt a kötet szerzõinek legalább egyike, tudniillik Ernest Gellner már akkor észrevette[6] –, mint az írásbeliség válsága egyáltalán.[7] A válság megoldódik, amennyiben a bölcsészettudományok fokozatosan az új médiumok felé fordulnak, és eleddig ismeretlen és még nem kutatott kommunikációs módokat vizsgálnak: az elektronikusan-digitálisan közvetített hangot, a digitális mozgóképet, a változékony, nem-lineáris szöveget, a multimediális-interaktív hálózódást. Az ilyen vizsgálódások elõbb a régi médium eszközeivel történnek – a multimediális kommunikáció folyamának eseményei a nyomtatott nyelvben kerülnek leírásra –, egyre inkább azonban az új, multimediális eszköztár segítségével is; a vizsgálódás olyan típusa jön létre, amely, megint egyszer, önnön közegére irányul; olyan vizsgálódás, amelynek eredményei a kommunikáció világában való sikeres orientációhoz hivatottak hozzájárulni; a bölcsészettudományok eredeti szerepe újra megelevenedik, noha egy immár megváltozott, illetve radikálisan kibõvült médiumban. A folytonosság fönnmarad, ha föltételezzük, hogy a lineáris-változatlan szöveg olyan funkciókat teljesít, amelyeknek valamiképpen a multimediális-interaktív hálózottság kultúrájában is teljesülniök kell. A változás spontán zajlik: az új nemzedék az új médiumokkal nõ föl, a régi írásbeliség valamiféle formáit azonban nem nélkülözheti. Ezzel az új bölcsészettudományok a régiek örökösei lesznek, közvetítõ szerepet játszanak az interaktív multimédiumok dinamikája és a rögzített szöveg statikája között.

Mert a hagyományos bölcsészettudományok elõföltétele, mondjuk ki még egyszer, a *rögzített* szöveg volt – az írott, láthatóvá lett nyelv. A bölcsészettudomány kezdeteit a homéroszi költemények elsõ leírásai jelentették. A nyelvtan az írott nyelv rendszerezéseként keletkezett: a tiszta szóbeliség nyelve még teljességgel helyzetfüggõ, elválaszthatatlanul összefonódik a nyelven kívüli valósággal;[8] az elsõdlegesen szóbeli kultúrák[9] nagyon is ismerik a *névnek*, nem ismerik azonban a *szónak* fogalmát;[10] Platón megkülönböztetése fõnevek és igék között,[11] vagy

[6] Ernest Gellner: *The Crisis in the Humanities and the Mainstream of Philosophy*, a J. H. Plumb által szerkesztett *Crisis in the Humanities* c. kötetben, Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1964, 71.o.: „Mi is az a 'bölcsészkultúra'? Lényegében az írásbeliségre alapozódó kultúra. … A bölcsész entellektüell lényegében az írott szó szakembere."

[7] Ian Willison még az 1960-as évek általánosabb válságát is a kommunikációtechnológiai váltásokkal-változásokkal hozza összefüggésbe. "This 'Crisis' – írja – involved a compulsive, and radical, enlargement of the received Definition of Culture" (I. R. Willison, "Remarks on the History of the Book in Britain as a Field of Study Within the Humanities: With a Synopsis and Select List of Current Literature", *The Library Chronicle of the University of Texas at Austin*, 21. köt., 3-4. sz., 102. o.). Mint Willison kiemeli, ez volt "the third of such mutations associated with a radical change in textuality – Athens and Alexandria in the 4th and 3rd centuries B. C., and Early Modern Europe being the times of the earlier two" (uo., 16-os jegyzet).

[8] Vö. különösen Bronislaw Malinowski *The Problem of Meaning in Primitive Languages*, a C. K. Ogden és I. A. Richards által szerkesztett *The Meaning of Meaning: A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism* c. kötetben, London: Routledge & Kegan Paul, 1923.

[9] Az Ong-i *primary orality* értelmében, ld. Walter J. Ong: *The Literate Orality of Popular Culture Today*, Ong *Rhetoric, Romance, and Technology: Studies in the Interaction of Expression and Culture* c. kötetében, Ithaca: Cornell University Press, 1971. Vö. Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London: Methuen, 1982.

[10] Goody nyugat-afrikai nyelvekrõl számol be, melyek ilyen vagy olyan – éppen adódó – szempont alapján képesek ugyan a beszédfolyam valamely sajátos szakaszára utalni, ám a mi értelmünkben vett *szó*ra nincs szavuk (Jack Goody, *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, 115.o.). *Nevek* persze roppant szerepet játszanak a preliterális kultúrákban; ám, mint Harris

fõnevek és igék egyfelõl és mondatok másfelõl szembeállítása Arisztotelész *De interpretatione*-jában csakis az írásban artikulált nyelvre vonatkozhat. A történelem tanulmányozása úgyszintén szövegeket – írásos dokumentumokat – elõföltételez, miközben a *kézírással* sokszorosított, vagyis egyre pontatlanabbá váló dokumentumokra támaszkodó történetírás változatlanul képtelen tény és legenda következetes elválasztására. Csak a könyvnyomtatás korában alakul ki a modern történeti tudat;[12] és különösen a történelmi *haladás* eszméje.[13] S csak ezen történeti tudat háttere elõtt képzelhetõ el a mûvészettörténet és a régészet.[14] Hogy a modern klasszika-filológia csak a nyomtatott kiadások alapzatán bontakozik ki, magától értetõdik;[15] és semmiféle irodalomtudomány nem lehetséges, ameddig mû és szerzõ önazonossága szertefoszlik a kéziratos – vagyis pontatlan – szövegekben és képekben. Végül a *filozófia* kezdetei ismét az alfabetikus írás elsõ kialakulásának idejébe vezetnek vissza bennünket. A tisztán szóbeli kultúrának nincsen filozófiája; a Nyugat filozófiája eleinte – és mindvégig, egészen a huszadik századig – olyan fogalmi viszonyokról való gondolkodás, amely viszonyok egyáltalán csak a nyelv írásbelivé válásával jönnek létre. A preszokratikusok nem voltak filozófusok a szó mai értelmében; nem kozmológiai kérdéseken gondolkoztak; dalnokok voltak, akik egyfelõl a régi szóbeli és másfelõl az új írásbeli szintaxis eltérõ fogalmi sugallatai között próbálták kiismerni magukat.[16]

Amit azonban itt különösen alá szeretnék húzni: a bölcsészettudományokat voltaképp

nyomán (Roy Harris, *The Origin of Writing*, London: Duckworth, 1986) Olson rámutat, „rendelkezhetünk a név fogalmával anélkül, hogy a szó fogalmával rendelkeznénk; a szó nyelvi egység, a név a tárgy tulajdona..." (David R. Olson, *The World on Paper: The Conceptual and Cognitive Implications of Writing and Reading*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 71.o.)

[11] *A szofista*, 262a.

[12] Ehhez részletesebben: Nyíri Kristóf, "Historisches Bewußtsein im Informationszeitalter", a Dieter Mersch és Nyíri Kristóf által szerkesztett *Computer, Kultur, Geschichte: Beiträge zur Philosophie des Informationszeitalters* c. kötetben, Wien: Edition Passagen, 1991. Magyarul: "Történeti tudat az információ korában", *Holmi* 1990. október.

[13] Amint Elizabeth Eisenstein *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe* c. mûvében megállapítja: "Mielõtt számot próbálnánk adni a haladás 'eszméjérõl', jobban tesszük, ha alaposabban megszemléljük azt a másolási folyamatot, amely nemcsak javított kiadások sorát tette lehetõvé, de a rögzített adatok állandó felhalmozását is. Mert úgy látszik, hogy a folyamatos változást az állandóság indította el. A réginek megõrzésével ... kezdetét vette az újnak tradíciója. ... a kommunikációs váltás évszázaddal vagy többel elõzi meg ... a modern történeti tudat kibontakozását... A múlt nem kerülhetett rögzített távolságba, ameddig az egyöntetû tér- és idõbeli keret nem épült fel." (Cambridge: Cambridge University Press, 1979, I. köt., 124. és 301.o.)

[14] "The ancient Greeks", írja például Finley, "already possessed the skills and the manpower with which to discover the shaft-graves of Mycenae and the palace of Cnossus, and they had the intelligence to link the buried stones – had they dug them up – with the myths of Agamemnon and Minos, respectively. What they lacked was the interest: that is where the enormous gap lies between their civilization and ours, between their view of the past and ours." (M.I. Finley, "Myth, Memory, and History", *History and Theory* 1965, 292.o.)

[15] „As a result of typography", írja Ong, „philology ... came into being. ... The new attention to textual accuracy in documents coming out of the remote past generated a consciousness of the differences between past and present in man's life-world such as had never before been known." (Walter J. Ong, *The Presence of the Word: Some Prolegomena for Cultural and Religious History*, New Haven: Yale University Press, 1967, 274.o.)

[16] Vö. mindenekelõtt Eric Havelock, „Preliteracy and the Presocratics" (1966), Havelock *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences* c. kötetében, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1982, és Havelock *The Linguistic Task of the Presocratics*, a Kevin Robbáltal szerkesztett *Language and Thought in Early Greek Philosophy* c. kötetben, La Salle, ill.: Monist Library of Philosophy, 1983.

pen létrehozó, szövegekre irányuló érdeklõdést eredetileg egészen *gyakorlati* érdekek mozgatták. *A klasszika-filológia története* c. munkájában Rudolf Pfeiffer újra meg újra visszatér arra a mozzanatra, hogy a homéroszi szövegekkel való fogalmilag artikulált foglalatoskodás eleinte a homéroszi hagyományt folytató *költõk* ügye volt, akik az ekkoriban elérhetõvé váló új segédeszközöket igyekeztek, mesterségük gyakorlását megkönnyítendõ, elsajátítani.[17] A szofisták tudománya is teljességgel életközeli volt. Hadd hozzak itt egy hosszabb Pfeiffer-idézetet. „A bölcsészetnek már puszta létezése is – írja – a könyvön alapszik, s úgy fest, hogy könyvek az ötödik század folyamán lettek megszokottá, kivált szofista írások közegeként. … A szofisták az epikus és archaikus költészetet magyarázták, értelmezéseiket nyelvi megfigyelésekkel, definíciókkal és osztályozásokkal ötvözve … ám érdeklõdésük a homéroszi vagy lírikus költészet s úgyszintén a nyelv iránt mindig gyakorlati célzatú volt, 'az emberek mûvelését' tartották szem elõtt … Nem az volt a céljuk, hogy a költészetet önmagáért értelmezzék, vagy hogy nyelvtani szabályokat fedezzenek föl a nyelv szerkezetének megértése okán. A dikció helyességére törekedtek, s a megfelelõ szó megfelelõ formájának helyes kiejtésére… A szofisták nem a 'humanitas'-nak emberek viselkedését formáló értékeivel törõdtek, hanem tanításuknak vagy technikájuknak az egyén számára való hasznosságával, különösen ami a politikai életet illeti."[18] Az ún. logográfok vonatkozásában, akik az i. e. 6. és 5. században a szóbelileg áthagyományozott genealógiákat, kronológiákat, kozmológiákat és várostörténeteket följegyezték, Goody és Watt kiemeli, hogy azok az ellentmondásos tradíciókkal való konkrét-ismételt találkozások során – vagyis gyakorlati tevékenykedésük során – jutottak el a szövegkritikai beállítottsághoz.[19] A szókratészi-platóni fogalomtan kidolgozása válasz arra a gyakorlati zavarodottságra, amely újszerû, elvont – az írott nyelv szintaxisa által lehetõvé tett – szavak tömeges fölbukkanása folytán alakult ki. Eric Havelock a történeti Szókratészt olyan személyként rekonstruálja, aki az írásosság logikáját még nem igazán interiorizálta: Szókratész számára ténylegesen nehézségeket okoznak olvasottabb, illetve az írásban gyakorlottabb kortársainak új nyelvi szokásai; újra meg újra rákérdez bizonyos szavak jelentésére – ugyanis *nem érti* azokat.[20]

*

Whitehead sokszor idézett, 1929-bõl származó megfogalmazása szerint a Nyugat filozófiai hagyományát *Platónhoz írt lábjegyzetek* sorozataként jellemezhetjük.[21] Whitehead formulája mélyen helytálló. A görög filozófia kialakulása, Platónnal a középpontban, válasz volt a társadalmi kommunikációnak az alfabetikus írásbeliség elterjedése által keltett válságára. Ez a válság pedig minden írástudóvá nevelt nemzedék életében, azóta is, újra meg újra ismétlõdik; nem véletlen, hogy a filozófia, több mint kétezer éven át, nem tudott szabadulni Platón igézetétõl.

[17] Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship: From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford: Clarendon Press, 1968, ld. különösen a 3. skk. és a 87. skk. oldalakat.

[18] Uo. 16. sk. o.

[19] Jack Goody és Ian Watt: *The Consequences of Literacy* (1963), a Goody által szerkesztett *Literacy in Traditional Societies* c. kötetben, Cambridge: Cambridge University Press, 1968, az itt érintett szemponthoz ld. a 45. oldalt.

[20] Eric A. Havelock, *The Socratic Problem: Some Second Thoughts*, a John P. Anton és Anthony Preus által szerkesztett *Essays in Ancient Greek Philosophy* c. összeállítás 2. kötetében, Albany: State University of New York Press, 1983.

[21] A. N. Whitehead, *Process and Reality* (1929). New York: The Free Press, 1969, 53. o.: „The safest general characterisation of western philosophical tradition is that it consists of a sequence of footnotes to Plato."

Az absztrakt terminusokat, s ezzel a platóni ideákat, az írás szintaxisa teremti. Az alfabetikus írás az i.e. 5. századot megelõzõen még kevéssé volt elterjedt; a század utolsó harmadára azonban az athéni társadalom gyakorlatilag írástudóvá vált. Platón kommunikációs forradalom közepette élt. Az írásbeliség kialakulását megelõzõen a görögök a homéroszi költeményeket befogadva tanultak – a *versmérték, ütem és dallam*[22] színpompás közegében, mint Platón megjegyzi. Platón nevetségesnek találja a Homérosz, mint „Görögország nevelõje" eszméjét, s eszményi államából kitiltja „a hõsi versformában megszólaló édes múzsát".[23] A Platón által ajánlott tanítás-nevelés ehelyett az elvont *ideák* tartományába vezet – olyan fogalmak tartományába, amelyek az érzékek számára nem, csakis a gondolkodás számára hozzáférhetõk.

Jól ismert, hogy Platón olykor megvetõen nyilatkozott az írott szövegekrõl. Amint a *Phaidrosz*-ban fogalmaz: „Aki … azt hiszi, hogy mûvészetét írásban hátrahagyhatja, nemkülönben az, aki átveszi, abban a hiszemben, hogy az írás alapján világos és szilárd lesz a tudása, együgyûséggel van telítve … A hozzáértõ ember eleven és lelkes szavá[nak]", mely, mondja Platón, „a tanuló lelkébe" íródik be, „az írott szó … csak árnyképe"; az írások látszólag „értelmes lényekként beszélnek, de ha megkérdezed valamelyik szavukat, hogy jobban megértsd: egy és ugyanaz mindig, amit jelezni tudnak."[24] Az írott szöveg, sugallja Platón, *nem interaktív*. Persze Platón maga is írásba foglalta filozófiáját – még ha dialógusaiban az eleven párbeszéd stílusát mímelte is. Sõt, mint Eric Havelock *Preface to Plato* címû monográfiájában[25] rámutat, az írás Platón számára nem pusztán új közeg volt, melyben filozófiáját kifejezhette; ellenkezõleg, az írás, az írásbeliség tapasztalata, a platonizmus *forrását* magát jelentette. Amikor Platón *a JÁMBORSÁG maga*, avagy *a SZÉP maga* (*auto to kalon*) vagy *a JÓ maga* természete felõl érdeklõdött, nem pusztán új kérdéseket tett föl; hanem olyan – elvont – kifejezésekre vonatkozó kérdéseket, amelyek szintaxisa az írásbeliség kibontakozását megelõzõen a görög nyelv számára egyszerûen ismeretlen volt. Emlékeztetek az *Euthüphrón* két döntõ passzusára: „Vajon a jámborság nem ugyanaz-e minden cselekedetnél, és önmagával azonos (*tauton esztin … to hoszion auto hautó*), az istentelen pedig ellentéte mindennek, ami jámbor, s önmagához hasonló és egyazon idea szerint való … [a]z elõbb nem világosítottál fel kellõképpen, barátom, amikor azt kérdeztem, mi a jámborság, hanem azt mondtad, hogy az jámbor dolog, amit most teszel, amikor gyilkosságért följelented az apádat. … Ugye emlékszel rá, hogy nem arra biztattalak, hogy a sok jámbor dolog közül eggyel vagy kettõvel ismertess meg, hanem azzal az egy alakkal (*eidosz*), mely által jámbor minden, ami jámbor?"[26]

Az írott nyelv kelti azt a benyomást, hogy minden szó alapvetõen egyféleképpen bír jelentéssel, tudniillik azáltal, hogy *jelöl* valamit. Annak a valaminek, ha absztrakt terminusokról volt szó, absztrakt tárgynak kellett lennie: imígyen születtek a platóni ideák. Dialógusaiban Platón ideák számos példáját említi. Mindannyiukra áll, hogy *érzékeinkkel nem megragadhatóak*. „A 'sok' jelenségrõl azt mondjuk, hogy látjuk, nem pedig ésszel fogjuk fel – az ideákról pedig, hogy ésszel fogjuk fel, nem pedig látjuk õket."[27] Mint Havelock hangsúlyozza: *az ideák elvont fogalmak*. „Amikor 'fogalmak'-nak nevezzük õket", írja, „akkor ezt a 'kép'-pel szembeál-

[22] *Az állam*, 601b. Szabó Miklós fordítása.
[23] 606e–607a.
[24] *Phaidrosz* 275c–276a. Kövendi Dénes fordítása.
[25] Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963.
[26] Euthüphrón 5d, 6d, Kerényi Grácia fordítása.
[27] *Az állam*, 507b-c.

lítva tesszük. Amikor 'elvont'-nak nevezzük õket, a konkrét vizualizált eseménnyel vagy az eseményben szereplõ konkrét vizualizált dolgokkal állítjuk szembe. Joggal mondhatjuk", zárja gondolatát Havelock, „hogy a platonizmus alapjában véve felszólítás arra, miszerint a képies beszéd helyébe a fogalmi beszédet állítsuk. A fogalmivá váló beszéd szintaxisa átalakul, elvonatkoztatásokat kapcsol össze idõtlen viszonyokban, nem pedig idõbe rendezett eseményeket sorol."[28]

Ama nem-érzéki, elvont fogalmak jelölésére Platón az *idea* és *eidosz* szavakat választotta, amelyeket fölváltva használ, s amelyek közös jelentése: „forma" vagy „alak". Mind az *idea*, mind az *eidosz* az *idein* – látni – igébõl származik; az *eidosz*ból ered az *eidólon*: „hasonmás", „képzeletben élõ kép". A hangzás- és jelentésbeli közelség óhatatlanul kapcsolatot láttat idea és kép között,[29] as a sensible impression that provides a mere 'likeness' (eikon) or 'semblance' (phantasma) of the eidos" (Chicago: University of Chicago Press, 1986, 5. o.). Platón nem is mindig akarja vagy tudja e kapcsolat sugallatát elhárítani. Így például az *Euthüphrón*-ban, ahol *tekintetünket* az ideára mint *mintára* függeszthetjük.[30] Így a *Menón*-ban, amelynek elbeszélése szerint a lélek, születése elõtt, ténylegesen *látta* az ideákat, vagy akár az *Állam* nevezetes vonalhasonlatában, ahol a fogalmakat úgymond a gondolkodással vagy értelmünkkel (*dianoia*) *láthatjuk*. Havelock a platóni „idea" *vizuális konnotációjáról* beszél,[31] és fölteszi a kérdést, hogy vajon Platón miért nem mondjuk a *phrontisz* vagy *noéma* terminusokat részesítette elõnyben az elvont gondolatok vagy fogalmak megjelölésére.[32] A homéroszi göröghöz képest, jelzi Havelock, az *eidosz* persze már Platónt megelõzõen is egyfajta szakjelentésre tett szert a matematikusok s jelesül a kozmológusok és az orvosok körében – utóbbiak szóhasználatában a „közös kinézetre", „általános alakra" utalt, hasonlóan a latin *species*-hez. S amennyiben a „fogalom" helyett a „forma" szót alkalmazta, véli Havelock, Platón ama elvont-általános jelentések tényleges-objektív érvényességét, nem pusztán szubjektív-mentális meglétét érzékeltethette. Havelock érvelését ezen a ponton nem tartom meggyõzõnek. Magam inkább arra gyanakszom, hogy Platón nyilván nem egészen tudta elfojtani magában a belátást, miszerint *az emberek elsõbben képekben gondolkoznak, s csak azután elvont szavakban*. Ez a belátás búvópatakként, idõnként fölföltörve, többnyire azonban a föld alá kényszerítetten kíséri végig a Nyugat filozófiájának történetét. Napjainkban azonban, mindenekelõtt a kognitív pszichológia haladásának köszönhetõen, a filozófia végképp megszabadulni látszik a képnélküli gondolkodás eszméjének lidércnyomásától.

A filozófia csak abban a közegben gondolkodhat, amely közegben kommunikálni képes, s csak olyan tárgyakról gondolkodhat, amelyeket kommunikációs eszköztárával meg tud jeleníteni. A Nyugat filozófiájának története egyfelõl a mozgó, színes, látható,

[28] *Preface to Plato*, 261.o.

[29] Mint W. J. T. Mitchell írja *Iconology: Image, Text, Ideology* c. könyvében: "[t]he very idea of an 'idea' is bound up with the notion of imagery. 'Idea' comes from the Greek verb 'to see', and is frequently linked with the notion of the 'eidolon', the 'visible image' that is fundamental to ancient optics and theories of perception. A sensible way to avoid the temptation of thinking about images in terms of images would be to replace the word 'idea' in discussions of imagery with some other term like 'concept' or 'notion', or to stipulate at the outset that the term 'idea' is to be understood as something quite different from imagery or pictures. This is the strategy of the Platonic tradition, which distinguishes the eidos from the eidolon by conceiving of the former as a 'suprasensible reality' of 'forms, types, or species', the latter.

[30] 6e, Kerényi Grácia fordítása.

[31] *Preface to Plato*, 268.o.

[32] Uo. 262.o.

hallható, tapintható világ spontán-mindennapi élménye s másfelõl a tiszta írásbeliség gerjesztette elvont fogalmiság közötti ismétlõdõ összeütközések története. Az összeütközések alapvetõen az írás közegében zajlottak, s róluk kizárólag az írás közegén át értesülhetünk: a gyõztes mindig is csak az elvont fogalmiság platóni hagyománya lehetett. Így volt ez a peripatetikus iskolában – a *De anima* ama tételének, mely szerint a lélek soha nem gondolkodik „képzet" (*phantaszma*) nélkül, elméleti következmények nélkül kellett maradnia abban a *szöveg*környezetben, amelyet, szükségképpen, az ész mint *írótábla* (*grammateion*) képe határozott meg;[33] így a brit empirizmusban – Locke-nál, akinek *Értekezés*-ében az elsõdleges minõségekrõl alkotott „ideák" (például a háromszög nevezetes elvont ideája[34]) aligha értelmezhetõek másképp, mint tényleges lelki *képek*ként, miközben a mû érvelése és egész terminológiája inkább az *idea = írott szó* egyenlõséget sugallja: az ideákat születésünkkor még nem tartalmazó elme *íratlan lap*, „white paper, void of all characters, without any ideas"[35], azaz téves úgymond az elménkbe „beleütött" (*stamped*) vagy „vésett" (sõt: „nyomott", *imprinted*) „velünkszületett betûjelek" (*innate characters*) tana;[36] vagy Berkeley-nál, aki a Locke-i ideákat mindenütt képeknek fogja föl, ám amellett kardoskodva, hogy képek nem hordozhatnak *elvont* tartalmat,[37] éppenséggel a platonikus szemlélet számára szolgáltat érveket; vagy Hume-nál, akinek idea-fogalma kifejezetten és egyértelmûen képies („[t]he term 'idea' – hangzik a Russell által jegyzett *The Wisdom of the West*-ben – is here to be understood in the literal Greek sense of the word. Thinking, for Hume, is picture thinking, or imagining, to use a Latin word which originally meant the same"[38]), Hume-nál tehát, akinek azonban – mondjuk ki – ugyanúgy a Gutenberg-galaxis foglyának kellett maradnia, mint – Nietzsche föllépését megelõzõen – az újkor minden filozófusának; így a *Tiszta ész kritikája*ban, amelynek nagy föladata persze éppen érzékiség és fogalmiság egybekapcsolása, s amelynek szerzõje valósággal vergõdik a képies gondolkodás tényeit földolgozni képtelen lineáris szöveg béklyóiban – hadd utaljak csak a tiszta értelmi fogalmak sematizmusára („[a] fogalom sémáján mármost a képzelõtehetség azon általános eljárásának képzetét értem, mely a fogalom számára megalkotja a hozzá tartozó képmást", Kis János fordítása) –, vagy egyáltalán magának az értelemnek kanti alapmeghatározásaira, mint például: *Verstand ist das Vermögen, den Gegenstand sinnlicher Anschauung zu denken* (A51).

Az ezerkilencszázhúszas évek végétõl kezdve – Wittgenstein és Heidegger munkásságában – a Nyugat filozófiája szakít Pla-

[33] 431a16–17 és 430a1–2, a magyar kifejezések a Filozófiai Írók Tárának kiadása nyomán. – Köszönettel tartozom Bodnár Istvánnak azokért a türelmes felvilágosításokért, amelyeket tõle a *De anima* bizonyos helyeinek értelmezéseit illetõen kaptam. Gondolatmenetem excesszusaiért Bodnár természetesen nem felelõs.

[34] „[V]ajon nem kíván-e meg egy bizonyos fáradságot és ügyességet a háromszög általános ideájának kialakítása (pedig ez éppen nem a legelvontabbak, legtartalmasabbak és legnehezebbek közül való)? Mert hiszen az nem lehet sem ferdeszögû, sem derékszögû, sem egyenlõ oldalú, sem egyenlõ szárú, sem egyenlõtlen oldalú, hanem mindez, és ugyanakkor egyik sem." (John Locke, *Értekezés az emberi értelemrõl*, ford. Dienes Valéria., Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964, II.k., 212.o.)

[35] John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, 2. könyv, 1. fej., 2. paragrafus.

[36] 1. könyv, 1. fejezet, 1. és 5. paragrafus.

[37] "[T]he idea of man that I frame to myself must be either of a white, or a black, or a tawny, a straight, or a crooked, a tall, or a low, or a middle-sized man. I cannot by any effort of thought conceive the abstract idea above described." George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, Bevezetés, 10. pont.

[38] Bertrand Russell, *The Wisdom of the West* (1959), New York: Premier Books, 1964, 293.o.

tónnal. Hadd összpontosítsak most csak Wittgensteinre.[39] Ismeretes, hogy Wittgenstein szívesen olvasta Platónt; ám ennek jelentõségét a közvélekedés alábecsüli, s igazából nem is értette meg soha. 1931-ben – vagyis késõi filozófiája kialakulásának döntõ évében – Wittgenstein, jegyzetfüzeteiben, legalább tizenegy alkalommal utal Platónra, s számos szövegrészt idéz tõle, olykor egész hosszasan. Platón olyan szerepet játszott ama jegyzetfüzetekben, amilyenhez hasonlót egyetlen más filozófus sem. Wittgenstein azokat a helyeket idézi, újra meg újra, ahol Platón útja, különös jelentésfölfogásától különös ontológiájáig, kiváltképpen világossá válik. Wittgenstein nyilvánvalóan úgy érezte, hogy a filozófiatörténetnek ama pontja, amelyhez visszatérni igyekezett, nem más, mint a pont, ahol Platón a tévutat választotta. Amint Schlicknek magyarázta 1931-ben: „Álláspontomat azzal tudom a legjobban jellemezni, ha azt mondom, hogy az éppen ellentétes a platóni dialógusokban Szókratész által képviselttel."[40] Valóban, egészen föltûnõ, hogy bizonyos alapvetõ wittgensteini megfogalmazások éppenséggel platóni megfogalmazások pontos megfordításának foghatók föl. Idézzük föl másodszor is Szókratész szavait az *Euthüphrón*ból: „Ugye emlékszel rá, hogy nem arra biztattalak, hogy a sok jámbor dolog közül eggyel vagy kettõvel ismertess meg, hanem azzal az egy alakkal, mely által jámbor minden, ami jámbor?" S most egy passzus a *Filozófia i vizsgálódások*ból: „Mindenféle nyelvjátékról beszélsz, de sehol sem mondtad meg, hogy mi is a nyelvjáték, s tehát a nyelv, lényege. Hogy mi az, ami mindezen folyamatokban közös, s nyelvvé, vagy a nyelv részeivé teszi õket. … – És ez igaz. – Ahelyett, hogy megadnék valamit, ami mindabban, amit nyelvnek nevezünk, közös volna, azt mondom, ezekben a jelenségekben semmi olyan nincs, ami mindegyikükben közös, ami miatt mindegyikre azonos szót alkalmazunk, – hanem egymással sokféle különbözõ módon rokonok." Hasonló eredményre jutunk, ha pl. különbözõ játékokat szemlélünk. „Társasjátékok, kártyajátékok, labdajátékok, harci játékok stb. Mi az, ami mindezekben közös?" – kérdezi Wittgenstein. – „Ne mondjad: 'Valami közösnek kell bennük lennie, különben nem hívnánk valamennyit játékoknak' – hanem nézzed, hogy van-e mindegyikükben valami közös. – Mert ha megnézed õket, nem fogsz ugyan olyat látni, ami mindegyikükben közös volna, de hasonlóságokat, rokonságokat fogsz látni, éspedig egy egész sort."[41] A görög filozófiatörténet jeles ismerõje, Guthrie nem véletlenül osztja a fölfogást, miszerint Szókratész problémáját végül – Wittgenstein oldotta meg.[42] Tegyük hozzá: Wittgenstein Platónnak nemcsak – leplezett – szóbeliség-ellenességét, hanem – hol leplezett, hol leplezetlen – kép-ellenességét is támadja, visszájára fordítja és meghaladja. Wittgenstein szerint a szónyelv és a képnyelv együtt, egymást áthatva funkcionálnak; a képek, ugyanúgy mint a szavak, életformánkba ágyazott eszközök. Kezdeteiben

[39] Wittgensteint és Heideggert együtt tárgyalom *A hagyomány filozófiája* c. kötetemben (Budapest: T-Twins Kiadó - Lukács Archívum, 1994).

[40] MS 302:14.

[41] *Philosophische Untersuchungen*, 65.sk.par.

[42] "Underlying the procedure of Socrates is an assumption, or faith, never mentioned because not consciously recognized, that the kinds of classes to which particulars belong, the 'forms' which they possess, have a quasi-substantial nature and hence a stability which enables the essence of each to be grasped, described, and clearly distinguished from all other essences. It is hardly surprising if Socrates did not … solve at one leap the 'problem of universals' that has plagued philosophers from his day to our own, or arrive at Wittgensteinian theory of 'family resemblances' which may at last have provided the right answer." (W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* 3. köt., Cambridge: Cambridge University Press, 1960, 440. o. – Guthrie itt jegyzetben Bambrough *Universals and Family Resemblances* c. cikkére utal, *Proc. Arist. Soc*. 1960-1961.)

e felfogás már a *Tractatus*-ban jelen van; ám csak Wittgenstein késõi filozófiájában teljesedik ki, s kiteljesedése mögött – most, hogy a kéziratos hagyaték végre egészében rendelkezésünkre áll – ugyanúgy kitapintható Wittgenstein Platón-élménye, mint esszencializmus-kritikája (metafizika-kritikája, ontológia-kritikája, vagyis implicit írásbeliség-kritikája) esetén.[43]

*

A hálózott társadalom interkommunikatív, multimediális viszonyainak jelenkori kibontakozásával az elsõdleges, problémamegoldó filozófia funkciója megint egyszer fölértékelõdik: a valóság, a szubjektum, az individuum, a közösség, a jelentés, az igazság, a racionalitás, a tudás, a hit, a hagyomány, a tekintély, a hierarchia s a demokrácia fogalmai újraértelmezést igényelnek. A filozófiai vizsgálódás, szükségképpen, az új médiumok felé fordul és eleddig ismeretlen és még nem kutatott kommunikációs módokat elemez: az elektronikusan-digitálisan közvetített hangot, a digitális mozgóképet, a változékony, nem-lineáris szöveget, a multimediális-interaktív hálózódást. Az ilyen elemzések elõbb a régi médium eszközeivel történnek, egyre inkább azonban az új, multimediális eszköztár segítségével is.

Aligha kétséges, hogy a 21. század filozófiája Platónt egyre inkább muzealizálni fogja. A *philosophy of mind* területén elõre látható az elektronikus hálózatokba merülõ, társaiktól gyakorlatilag soha sem elszigetelt kognitív alanyok jelenségét megragadó fogalmi törekvések megjelenése. Az ontológia területén máris olyan kísérletek kibontakozásának vagyunk tanúi, amelyek egyfajta nem-fizikai világ, a virtuális tárgyak, események és kapcsolatok kialakulását próbálják magyarázni, s valamiféle terminológiába foglalni.[44] A 21. század filozófiája nem önálló entitásokra, fogalmakra vagy jelentésekre fog összpontosítani, hanem hálózatokkal, interakciókkal és áramokkal-áramlásokkal lesz elfoglalva. Nem a puszta szövegek logikájával, hanem képekre és hangokra is kiterjedõ azonosságokkal, következtetésekkel és bizonyításokkal kell majd megbirkóznia. Midõn a nyomtatott könyvvel mint a kommunikáció uralkodó közegével szemben színre lépnek az elektromos és elektronikus médiumok – s kivált a multimediális interaktív hálózatok eljövetelével – a hangzó nyelv és a képi kommunikáció kiszabadul a Nyugat filozófiai hagyományának elfojtott tudattalanjából, s tárgyát alkotja egy merõben antiplatonikus, új filozófiának, a 21. század filozófiájának – amely egyre kevésbé lehet iskolafilozófia.

[43] Neumer Katalin fordításában idézem a *Filozófiai vizsgálódások* 518. paragrafusát: „Szókratész Theaitétoszhoz: 'És aki elképzel, annak nem *valamit* kellene-e elképzelnie? – Th.: 'De, szükségképpen.' – Szókr.: 'És aki valamit elképzel, annak nem valóságosat kell elképzelnie? – Th.: 'De, úgy tûnik.' - És aki fest, annak nem valóságosat kell-e festenie? – Nos, mi a festés tárgya: az ember képe (például) vagy az ember, akit a kép ábrázol?" – Ha a hagyatékban e hely legkorábbi, kezdetleges elõzményeihez lapozunk, a 111-es kézirat 14. sk. lapján a Platón-idézetet egy másik Platón-utalással együtt találjuk: "Plato nennt die Hoffnung eine Rede. (Philebos)" A vonatkozó *Philebos*-helyen viszont persze ott áll az ismert paszszus, s itt azt a Schleiermacher-féle fordítást idézem, amelyet Wittgenstein a jelek szerint ehelyütt használt, kérem az utolsó mondatra összpontosítani: "Unsere Seele scheint mir dann einem Buch zu gleichen. … Das mit den Wahrnehmungen übereinkommende Gedächtnis und jene Begegnisse, die mit diesen verbunden sind, scheinen mir dann in unsere Seelen gleichsam Reden einzuschreiben; und wenn dieses Vorkommnis Wahres schreibt, dann ist die Vorstellung wahr und es gehen aus ihm wahre Reden in uns hervor, wenn aber dieser Schreiber bei uns Falsches schreibt, so entsteht das Gegenteil von dem Richtigen. … noch ein anderer [befindet] sich zu derselben Zeit in unseren Seelen … Ein Maler, der nächst dem Schreiber des Gesprochenen die Bilder davon in der Seele zeichnet."

[44] Ld. pl. Manuel Castells *real virtuality* fogalmát *The Rise of the Network Society* c. munkájában (*The Information Age: Economy, Society and Culture*, I.köt.), Oxford: Blackwell, 1996.

KÖZVETLEN KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVETÍTETT KOMMUNIKÁCIÓ

A KAPCSOLATHÁLÓZATI SZEMLÉLET A TÁRSADALOM- ÉS POLITIKATUDOMÁNYBAN

Angelusz Róbert
(ELTE Szociológiai Intézet, emeritus professzor)

Tardos Róbert
(MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány első része a kapcsolathálózati megközelítés térhódításával foglalkozik a politikai jelenségek tanulmányozásában. Míg a klasszikus választáskutatások Columbia-iskolája a környezeti mozzanattal mint hangsúlyos tényezővel számolt, ez a szemléleti irány később háttérbe szorult, és csak a mai értelemben vett hálózatkutatás elmúlt évtizedekbeli fellendülése nyomán került ismét előtérbe. A dolgozat egy networkszempontú tipológia alapján tárgyalja a politikai jelenségek kapcsolathálózati kutatásának különböző változatait a politikai viselkedéstől az intézményi összefüggésekig. A második részben a szerzők saját kutatásaik alapján – bizonyos vonatkozásokban új technikák kialakítása nyomán – foglalkoznak a politikai viselkedés, mindenek előtt a politikai-közéleti részvétel különböző típusainak társadalmi beágyazottságával. Ennek során esik szó azokról a tapasztalatokról, melyek szerint az elmúlt időszak során a politikai érdeklődés fokozatos csökkenését a politikai tömbösödés és az ezzel kapcsolatos ideológiai-politikai polarizáció, a szemben álló táborok erőteljesebb mobilizálhatósága ellensúlyozta. A szűkebb kapcsolathálózatok terén felerősödött politikai homofíliát a hazai terepen is valamelyest ellensúlyozta a tágabb ismeretségi körök sokrétűbb politikai jellege.

Kulcsszavak: kapcsolathálózati megközelítés ▪ társadalmi beágyazottság ▪ erős és gyenge kötések ▪ politikai homofília ▪ nexusdiverzitás

A POLITIKAI NETWORK KUTATÁSÁNAK FŐBB IRÁNYAI

Az a tény, hogy a hazai politikatudomány vezető folyóirata különszámot szentel a hálózati megközelítés alkalmazásának a politikai szféra területén, bizonyos értelemben megkönnyíti a dolgunkat, és mentesít annak bizonygatásától, hogy a vizsgált kérdéskör valóban napirenden lévő, aktuális jelenség. Bár az elkövetkezőkben amellett is érvelünk, hogy a szóban forgó kutatási irány még a hazai terepen sem vadonatúj jelenség, az azonban mindenképpen üdvözlendő, hogy

a networkszemlélet a politológia területén is tért hódít, sőt, a jelen írás kifejezetten arra törekszik, hogy ráirányítsa a figyelmet a benne rejlő lehetőségekre.

A networkszemlélet történeti vonatkozásait röviden érintve: alig van a társadalmi jelenségeknek olyan területük, amelyre a megközelítés az elmúlt évtizedekben ne terjedt volna ki, sőt – ezzel igazán csak érintőlegesen tudunk foglalkozni – a legutolsó évtizedben a természettudományok terén is a hálózati megközelítés egyfajta áttöréséről beszélhetünk.[1] Más kérdés, hogy a kutatási vonulat milyen diffúziós pályát írt le, mely területekről indult ki és gyűrűzött tovább más irányokba, hogy azok felől esetleg új szemlélettel megtermékenyülve folytassa útját más diszciplínák felé. A hálózati megközelítés szisztematikus alkalmazása a társadalomtudományok olyan területeiről indult ki, mint a mikromiliők iránt fogékony szociálpszichológia (így a mai értelemben vett hálózatkutatás előzményeként a szociometria alapelemeit, nem utolsósorban annak szimbolikus formalizálását kidolgozó Moreno, 1934, később a kapcsolatok egyensúlyi megközelítésében úttörő Heider, vagy a napjainkban újabb virágkorát élő „kisvilág" kutatásokat útjára bocsátó Milgram). Egy másik oldalról e megközelítést nem csak premodern, hanem jelenkori közegekre is alkalmazta a társadalom- és kultúrantropológiai irányzat (így a modern hálózatkutatást közvetlenül megalapozó manchesteri iskola, illetve annak előzményeként Radcliffe-Brown, vagy a networkelmélet fogalmi megalapozásában is jelentős szerepet játszó Nadel). Az antropológia felől Warner már a szociológia irányába orientálódott, és ezt a hagyományt vitte tovább a közösségi vizsgálatokra is alapozó, a lokális–kozmopolita megkülönböztetéssel mai networkterminusokat megelőlegező Merton, és ebben a sorban említhetjük az egocentrikus hálózati megközelítés egyik megalapozóját, Laumannt is, aki a korábbi, főként mikroszemléletű vizsgálódásokat a szociológia makroterepeire is kiterjesztette. Tegyük hozzá, a szociológia területéről általánosabb elméleti vonatkozásokban olyan erőteljesebb és máig inspiráló impulzusok indultak ki a későbbi kifejezett hálózatelméleti alkalmazások irányába, mint Simmelnek a viszonylatok világáról, vagy az egymást átmetsző társadalmi körökről kifejtett gondolatai.

Jóllehet a politikai jelenségek vizsgálatában a networkszemlélet alkalmazása viszonylag új keletű, jelentős előzmények erre vonatkozóan is felmutathatók. A választáskutatás területén ma is az egyik első számú referenciaműként tekinthető Lazarsfeld-féle The People's Choice (1944) részben az egyéni döntésekre befolyást gyakorló mikromiliőre, részben a véleményirányítók befolyására fókuszálva kifejezetten előtérbe állította a kontextus szerepét. A véleményváltoztatás ritka eseteiben a heterogén network, az eltérő politikai nézetek kereszthatását tárta fel tipikus háttérmozzanatként. A Lazarsfeldhez és Mertonhoz is köthető Columbia-iskola vizsgálatok sorát végezte a kontextuális megközelítés jegyében (Blau, 1960), a strukturális hatásokról szóló klasszikus tanulmánya a települési környezet, az arra jellemző politikai miliő önálló ha-

tását kísérelte meg az egyéni tulajdonságoktól, a személyes politikai választásoktól viszonylag függetlenül tetten érni. A Columbia-iskola kommunikációs megközelítése élesen szemben állt azokkal a Lasswell-paradigmán alapuló modellekkel, amelyek egyirányú áramlást és a propagandatartalom ellenállás nélküli behatolását feltételezték, s ezért a mikrokörnyezeti beágyazottság, a strukturális háttér, a személyes hálózati viszonylatok kötőerejére helyezte a hangsúlyt. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez az irányzat még a mai értelemben vett hálózatkutatás előzményeként jelent meg, és a későbbiekben számos területen, így a politikatudományban is háttérbe szorult az egyéni választói döntés kalkulatív mozzanatait, vagy egy másik jelentős vonulat részéről a családi szocializáció szerepét előtérbe helyező szemlélettel szemben. A hálózati szemlélet új keletű hangsúlya a politológiai vizsgálódásokban (lásd például Zuckerman, 2005) tehát nem előzmény nélküli fejlemény, és minden bizonnyal egy komplexebb megközelítésmód térhódítása várható.

Bár a hálózati megközelítés gazdagodásához az említetteken kívül olyan további tudományos eredmények is hozzájárultak, mint a matematikai gráfelmélet és modellezési eljárások, az elmúlt évtizedekbeli térhódítását minden bizonnyal olyan társadalmi-strukturális átalakulások, átfogó trendek is elősegítették, mint a hagyományos nagycsoportok, a rendi és osztályképződmények fragmentálódását kiváltó és identifikációs szerepét gyengítő individualizációs tendenciák, vagy a még ezeknél is kontúrosabb, a nemzeti határokat relativizáló globalizációs fejlemények. Azok a társadalomtudományi kezdeményezések, amelyek az atomizált egyénre koncentráló szemlélet helyébe ismét a társadalmi beágyazottság (Granovetter, 1985) szempontjait kívánták előtérbe helyezni, a tradicionális horgonyok, vonatkoztatási csoportok helyett ezúttal már az új szituációhoz igazodva a különböző típusú – egyébként is némiképp elmosódó – határokon túlnyúló, térben és időben is fluktuáló társas alakulatok, szerveződések, informális vagy intézményes képződmények, röviden a hálózati jelleg különböző válfajait megjelenítő entitások felé fordultak. Jóllehet a hagyományos típusú kötődéscentrumok egyik típusa sem semmisült meg véglegesen – jelen tanulmánynak nem tárgya e jelentős vitakérdés behatóbb tárgyalása[2] –, kétségtelen, hogy e fejlemények nyomán a társadalomkutatás hagyományosan esszencialista szemléletmódja – amely döntően egyéni attribútumokra, vagy hagyományos csoportkötődésekre épült – egy relacionista megközelítésnek (Emirbayer 1997), a kapcsolatokból és viszonylatokból leképezhető hálózati szerkezetek és folyamatok, s az azok által kondicionált viselkedésmódok, társadalmi cselekvések vizsgálatának adták át a helyet. Vagy kissé megelőlegezve egy későbbi témánkat is, a korábban társadalmilag többé-kevésbé homogén szerveződésekkel szemben hangsúlyossá vált a heterogeneitásnak a társadalmi kapcsolatrendszerek különböző típusaiban való megjelenése.

Ha a tudomány belső fejlődése, az azzal kapcsolatos diffúziós tendenciák maguk is jelentős mozzanatként jelentek meg a hálózati megközelítés politi-

katudományi alkalmazásában, akkor azokról a fentiekhez hasonló intézményes átalakulásokról sem feledkezhetünk meg, amelyek ebben az összefüggésben szintén ilyen módon, az attribúciós szemlélettel szemben egy relacionista megközelítésben játszottak közre. A parlamentáris demokrácia megannyi olyan intézménye, amely a nagy politikai tömbök korábbi, döntően horizontális kötőerejét képezték – az osztálypártoktól és szakszervezetektől meghatározott sajtóorgánumokig –, összességükben kétségtelenül meggyengültek, míg a helyükbe olyan lazább körvonalú, a hagyományos társadalmi csoportokat és intézményeket vertikálisan is átmetsző szerveződések léptek, mint a néppártok, az elektronikus tömegkommunikációs eszközök, vagy újabban a politikai tartalmakat is megjelenítő digitális média, az internet erősen fragmentált virtuális hálózatai.

Ahogy a network-vizgálat maga is sok alkalmazási területre kiterjedő és metodológiailag is sokrétű vonulat – egyes kritikusai szerint túlságosan is az –, a politikai jelenségek kapcsolathálózati szemléletű kutatása is tág spektrumot ölel fel.[3] Az egyéni politikai viselkedés mikrokörnyezeti feltételeinek hagyományos területe felől egyre inkább átfogja a nagyobb politikai tömbök és a politikai intézmények világát, sőt újabban az olyan területeket is, mint a közvélemény vagy a nyilvánosság szerveződése.

Az alábbiakban egy olyan áttekintésre teszünk kísérletet, amely három – részben tartalmi (networkelméleti), részben metodológiai megfontolások alapján rendezi a politikai jelenségek hálózati irodalmának jelentősebb területeit. A három szempont: a relációs vagy pozicionális-strukturális megkülönböztetés a leginkább elméleti jellegű, amelyet Burt (1982) már több mint negyedszázada bevezetett egyfelől a közvetlen kapcsolatokon, valóságos kontaktusokon alapuló közelség-távolság, másfelől a nem feltétlenül kapcsolati közelség, hanem szituációbeli, viszonylati (például státus vagy szerep) hasonlóság vagy különbözőség, távolság által meghatározott strukturális ekvivalencia, s az ezekkel kapcsolatos kutatási irányok különválasztására. A következő különbségtétel már inkább metodológiai jellegű, amennyiben arra vonatkozik, hogy a hálózatok megragadása valamennyi egység, viszonylat figyelembevételével, teljes körű alapon, vagy bizonyos metszetek kiragadásával, például valamilyen reprezentatív mintaválasztás egyéneinek (megkérdezettjeinek) személyes környezete, megjelölt partnerkapcsolatai révén történik. Ez utóbbi egocentrikus eljárás, s az azzal kapcsolatos surveytechnikák bevezetése jelentős fejlemény volt a hatvanas-hetvenes években a korábbi szociometriai jellegű, illetve antropológiai megfigyeléseihez képest, különösen miután a főként az erős kötésű kapcsolatok megragadására alkalmas Fischer–McAllister-féle (1978) névgenerátoros, illetve a nem csak rokoni, baráti típusú, hanem az ezeknél jóval nagyobb számú, lazább ismeretségen alapuló gyenge kötésű kapcsolatok átfogására is képes Lin–Dumin-féle (1986) pozíciógenerátoros technikát[4] is alkalmazták.[5] Végül a klasszifikációnak a dimenziók számára utaló harmadik szempontja egyszerre tartalmi és módszertani jellegű, amennyiben az egy-

szerűbb, egydimenziós válfaj csupán a szereplők, számba vett entitások egyfajta halmazának, hálózatának feltérképezését tartalmazza, míg az ennél komplexebb két- (vagy több)dimenziós hálózat több típusú ágens, illetve intézmény, esemény párhuzamos vizsgálatát feltételezi, a hálózati összefüggést sok esetben nem közvetlen, hanem csak tagsági, vagy közönség-részvételbeli látogatottság együttes előfordulására alapozva.

1. táblázat. A kapcsolathálózati megközelítés válfajainak egy tipológiája, különös tekintettel a politikatudományi alkalmazásokra

	Relációs (közvetlen kapcsolatokon alapuló) nézőpont		Pozícionális-strukturális (közvetett kapcsolatokon, viszonylatokon alapuló) nézőpont	
	Teljes hálózati	Egocentrikus	Teljes hálózati	Egocentrikus
Egydimenziós (one-mode) hálózat (azonos típusú szereplőkkel)	**A.** Szociometrikus (Moreno) és szimulációs megközelítések, terjedési modellek (Rogers–Kincaid, Krassa, Fowler) közvélemény-formálódás, politikai polarizáció (Bearman–Baldassari), politikai blogszféra hivatkozási hálózatok (Adamic–Glance)	**C**. Elithálózatok, társadalmi körök, erős és gyenge kötések politikai affiliációi, a részvételi magatartás társadalmi beágyazottsága (Laumann, Kadushin, Verba et al.)	**E.** Strukturális ekvivalencia, strukturális hézagok, centrum–periféria és közvetítő szerepek, kereskedelmi, külkapcsolati viszonylatok, koalíciós tranzakciók döntési folyamatokban (Burt, Breiger, Stokman)	**G**. Politikai kommunikáció homofíl/heterofíl jellege, politikai tömbök zártsága-nyitottsága (Huckfeldt–Sprague, Ikeda)
Két- (vagy több) dimenziós (two-mode) hálózat (például intézmények, események – közös tagság, együttes részvétel –alapján)	**B.** Kollektív mozgalmak, civil szerveződések, települési, szomszédsági kontextusban (McAdam, Sampson, Diani)	**D.** Politikai elitek és közönségeik, pártok és közintézmények civil kapcsolati háttere (Laumann–Pappi, Putnam)	**F.** Igazgatósági egybekapcsolódások, korporatív összefonódások (Mizruchi, Useem, Scott, Burris); intézmények és kontextusfüggő politikai szféráik (Knoke et al, Kriesi et al); politikai tagoltság és mobilitás területi beágyazottsága, ökológiai következtetés alapon (King)	**H.** Survey-alapú blokkmodell-elemzések, társadalmi-politikai tagolódás, elitképződés családi-származási háttere (Pappi, Alba–Moore)

Bár a fenti tipológia alkalmazhatósága nem korlátozódik a politikatudomány területére, a példáink nagyrészt innen valók. Az A típushoz tartozó kutatási területek eredeztethetők legközvetlenebbül a Morenóig visszatekintő szociometriai hagyományból. A teljes hálózat kritériuma többnyire a kevés vagy kö-

zepes esetszámú vizsgálódást feltételezi, mivel bizonyos méreten felül a lehetséges összkapcsolat hatványszerű növekedése korlátot szab az alkalmazásnak. Meg kell jegyezni, hogy az adatfeldolgozási képességek jelentős bővülése és nagyobb hálózatok elemzését is lehetővé tevő programcsomagok kifejlesztése e tekintetben jelentős változásokat eredményezett az elmúlt évtizedekben. Az itt példáként említett kutatási vonulatok közül a Rogers-féle diffúziós kutatások (1981) idetartozó része alapjában véve kisebb közösségeken belüli terjedési mintákkal foglalkozott, míg az említett szimulációs megközelítések (Krassa 1991-es küszöbelméleti vizsgálódása a Noelle–Neumann-féle hallgatásspirál érvényességi határairól, Fowler 2005-beli kaszkádelemzése a részvételi hajlandóság nem lineáris alakulásáról, Bearman–Baldassari 2007-es tanulmánya a közvélemény témaspecifikus polarizálódásáról) bizonyos rendelkezésre álló statisztikákra épülő logikai modellek, amelyeknek csak a számítógépes algoritmusok feldolgozási sebessége, illetve a gépmemória szab korlátot. Ez a kiterjedt képesség pregnánsan jelenik meg az internetközösségek vizsgálati terepén az általunk említett esetben – szintén a politikai polarizáció összefüggésében –, az amerikai politikai blogszféráról az Adamic–Glance-féle tanulmányban (2005) a liberális és a konzervatív bloghálózatok eltérő kohéziójára és részbeni átfedéséről is szó esik. A B típushoz sorolt kutatások az előző vonulatnál komplexebb, esetenként szinteken átnyúló, többdimenziós kapcsolatláncolatokat foglalnak magukba (így például természetes személyek kapcsolatrendszerén kívül, illetve azokkal párhuzamosan szervezetek, civil társulások, mozgalmak összekapcsolódását illetően – jó áttekintést nyújt az ilyen típusú vizsgálódásokról Diani–McAdam, 2003, illetve Sampson et al., 2005).

A survey-felvételekre épülő megközelítések a hatvanas-hetvenes évektől jelentősen kitágították és a makrovonatkozások irányába mozdították el a networkkutatások hagyományos terepét. Laumann 1973-as klasszikus munkája – egy amerikai nagyváros és agglomerációs övezetének reprezentatív mintájára építve – különböző etnikai, vallási és politikai csoportosulások képviselőinek személyes kapcsolathálózatát, s ezen keresztül a csoporton belüli és csoportközi kapcsolatok mintáit vizsgálta. Kadushin szociometriai indíttatású vizsgálódásai elitcsoportok, köztük politikai, gazdasági és kulturális körök, értelmiségi hálózatok belső viszonyait, frekventált és perifériku szereplőit vették szemügyre a – Simmeltől kölcsönzött – társadalmi körök terminusát igénybe véve (egy áttekintésre lásd Kadushin, 1988). A Verba-féle kutatócsoport (2005) a politikai részvétel családi kontextusát, intergenerációs összefüggéseit közelítette meg hálózati eszközökkel.

A fentik kérdéskör ismét csak komplexebb változata jelent meg a Laumann–Pappi-féle Altneustadt kutatásban (1991), amely a többszintű, illetve több szereplőtípust (a survey-módszeren alapuló személyes hálózatokon kívül helyi pártszervezeteket, civil egyesületeket, önkormányzati testületeket) felvonultató networkkutatások egy további klasszikus darabja. Putnamnek az önkén-

tes társulások regionális sűrűségét és erre alapozva a demokratikus beágyazottság fokát középpontba helyező olaszországi vizsgálata (1993) még nem sorolható a hálózati megközelítés kifejezett alkalmazási eseteihez, de témája és bizonyos eredményei szintén ezzel rokonítható. A társadalmi tőke kérdéskörével kapcsolatos későbbi vizsgálatai már jellegükben is ehhez a vonulathoz kapcsolódnak.

Az E típustól kezdődően olyan kutatási irányzatok jelennek meg, amelyek már nem annyira a közvetlen interakciókra, illetve azokhoz kapcsolódó relációkra, hanem erőforrásbeli, illetve hálózati pozíciós hasonlóságra, azaz más szereplőkhöz képest azonos vagy hasonló elhelyezkedésre, a strukturális ekvivalenciára támaszkodnak. Ezen belül a teljes hálózatra és viszonylag egyszerűbb keretekre épülő kutatások tipikus példája a pozicionális, illetve strukturális ekvivalencián alapuló megközelítés kidolgozásában pregnáns szerepet játszó Burt (1992) szervezeti, főként menedzserek körében végzett vizsgálódásai. Közvetlenebbül politikai vonatkozású Breiger elemzése (1991) az országok külgazdasági kapcsolatairól és az annak alapján kirajzolódó blokkszerkezetről. Stokman (1994) európai döntéshozatali vizsgálatai a tagországok képviselőinek alkupozícióit és azok dinamikus mozgásait tanulmányozták hálózati metszetben.

Az előbbi vonulattól komplexitásukban térnek el az F típussal jelzett vizsgálati irányok. Itt legalább kétfajta ágens, kapcsolathordozó jelenik meg. Ennek a vonulatnak hagyományos kutatási területe az igazgatósági átfedések, összefonódások (interlocking directorates) vizsgálata (mint Useem 1984, Scott–Griff 1985, Mizruchi 1992, Burris 2005), ahol egyik oldalon a felügyelő bizottságok, igazgatóságok, tanácsadó testületek, másik oldalon az ezeket benépesítő személyek jelennek meg elemzési egységként, és e két halmaz viszonylatai a köztük kialakuló tagsági (vagy másik oldalról szervezeti) egybeesések alapján rajzolódnak ki. A Knoke (1992, 1996) és Kriesi (2006) által fémjelzett vonulat egy további, voltaképpen a mezoszinten is túlnyúló strukturális elemet von be, amikor az ún. kötőjeles politikák belső és külső viszonylatait, hatalmi pozícióit jeleníti meg szervezetek, intézmények, lobbitestületek kapcsolatrendszerei alapján. Nem túlzás, ha ezen a ponton megjegyezzük, hogy a hatalom politikailag kézenfekvően releváns (de igen nehezen megragadható) jelenségvilágának empirikus megközelítésében a szóban forgó networkirányzatok úttörő szerepet játszanak. Végül bizonyos értelemben ebben a keretben említhető az a Gary King nevéhez köthető kutatási terület, amely aggregát területi adatbázisok segítségével – voltaképpen az eddigiekhez képest fordított irányban, a makroszinttől a mikro felé haladva – kísérli meg a mikroszintű tulajdonságok, egyéni, illetve csoportviselkedések konkrét jellemzőit feltárni, olyan történeti rekonstrukciót is megkockáztatva, mint a nácipárt korabeli felemelkedésének, választói táborának jelentősebb társadalmi bázisai, fontosabb sűrűsödési pontjai (King et al, 2008).

Végül a vázolt tipológia további két típusa az előbbi megközelítések survey-alapú változatait képviseli. A szereplők egyszerűbb (egydimenziós) viszonylataira épülő változat a kommunikációs kapcsolatok egynemű, zárt vagy többrétű, nyitott jellegének a feltárását célozza meg, nem utolsósorban a politikai viszonylatok homofil vagy heterofil jellege szempontjából. A Huckfeldt (1995, 2005) nevével fémjelzett kutatássorozathoz olyan vizsgálatok csatlakoznak más kultúrák talaján, mint Ikedáé (2008) a demokratikus társadalmi kommunikáció feltételrendszerének idevágó eleméről. Pappi blokkmodell-elemzést felhasználó munkája (1991) pedig már társadalmi nagy csoportok – az úgynevezett régi és új középosztály – strukturális pozícióit, szimmetrikus és aszimmetrikus viszonylatait vázolja, egyebek mellett egyéneknek politikai pártokhoz és szervezetekhez történő kapcsolódási mintáira, együttes tagságaira építve.

A networkmegközelítés egy újabb elágazása az elmúlt évtizedben (amelyet a fenti klasszifikációnál nem vettünk figyelembe) a társadalmi tőkének voltaképpen a jelzett vizsgálati irányok egészét érintő irodalma. Amit a politikai hálózatok szempontjából is szükségesnek vélünk hangsúlyozni, a társadalmi tőke három válfajának megkülönböztetése, a főként befelé irányuló, a közelebbi, expresszívebb jellegű kapcsolatok kohéziójának szilárdítására irányuló ún. megkötő (bonding), az ezzel szemben expanzívabb, instrumentálisabb jellegű, a távolabbi közegekkel való kapcsolatteremtésre irányuló ún. áthidaló és – Woolcock (1998) tipológiájának harmadik elemeként – a hierachikusan elváló szinteket, a fenti és lenti mezőnyöket összekapcsoló (linking) elemekkel. Nem bocsátkozunk ezzel összefüggésben annak nagyobb teret igénylő tárgyalásába, hogy a fenti típusok milyen feltételek mellett tekinthetők tőkének, és mikor célszerűbb általánosabb esetként pusztán társadalmi erőforrásokról beszélni. Ugyanígy, átfogóbb elméleti tárgyalást igényelne a „társadalmi" és a „politikai" viszonyának sokszor nehezen szétválasztható kérdésköre, és a társadalmi tőke szélesebb tartományához kapcsolódóan a politikai tőke speciális esete. Megjegyezzük, ez utóbbi fogalom alkalmazása kevésbé közkeletű, noha például Bourdieu (1998) egy adott történelmi szituációban, az NDK végóráiban a szóban forgó hatalmi szerkezet leírásához alkalmazta ezt a kategóriát.

Ha nem öleli is fel az összes területet, de a hazai társadalomkutatás is növekvő számú kutatást, publikációt mondhat magáénak a politika szférájának hálózati megközelítésében. A teljesség igénye nélkül néhány fontosabb munka, kutatási kezdeményezés az elmúlt két évtizedből. Sik (1990) a bevándorlási, menekültkérdéskör intézményi-politikai vonatkozásait, Lengyel (1993) a hazai gazdasági elitcsoportok multipozicionális szegmenseit, Vedres (1997, 2008) a nagyvállalatok, a bankok politikai kapcsolatait, Pálné és munkatársai (2003) a hazai regionális és környezetpolitika, Csite (2001) a vidékfejlesztés intézményes kapcsolatrendszerét, Kürtösi (2004) a vezetői szelekció nem- és hálózatspecifikus elemeit, Szántó–Janky (2007) egy piacvezető hazai nagyvállalat stratégiai kapcsolatrendszerének átalakulásait, Csizmadia Z. (2008) a gaz-

dasági és felsőoktatási mezők innovációs kapcsolatait vizsgálta a regionális irányítás átfogóbb közegében. Bruszt és munkatársai (2005) a kelet-európai civil kezdeményezések internetes szerveződéseit, Letenyei–Takács (2006) és Barta–Rigler (2006) részben survey-, részben szimulációs eszközökkel a választói döntések diffúziós mintáit, Tóth I. J. (2002) a közvélemény-kutatáson mint a politikai mező egy sajátos területén belüli látens interakciós viszonylatokat, az egyes intézetek eredményeinek dinamikáját (konvergenciáját és divergenciáját) elemzi, míg Kmetty–Matics (2009) a politikai homofília és a pártspecifikus személyes kapcsolatok mérését kísérlik meg egy újabb eszközzel. A hazai terepen folyó vizsgálatok számára is érdekes esetet mutat be Fokasz (2004) a politikai klientúra területi alapú szerveződésének görög tapasztalataival. Lup (2006) az erős és gyenge kötéseknek a részvételre és a politikai preferenciákra gyakorolt hatását vizsgálja magyar terepen, homogén és heterogén környezetekben. A fenti empirikus elemzések mellett Csizmadia E. (2003) a hálózati megközelítés politikatudományi alkalmazásának lehetőségeivel és néhány elméleti kérdésével foglalkozik a pártok és agytrösztök terrénumára fókuszálva.

A hazai irodalmat áttekintve (noha a fenti tipológiából csaknem minden verzióra találnánk példát), összességében aránylag alacsony a (C és D típusú) valamilyen generátoron alapuló egocentrikus megközelítésű vizsgálat (a fentiek közül Lup sorolható ehhez a vonulathoz). Úgy tűnik, viszonylag több az A típussal jelzett, egyszerűbb viszonylatokat feltérképező teljes (szervezeti vagy egyéb) hálózaton alapuló, vagy a komplexebb válfajból az F jelzetű igazgatósági vagy hasonló intézményes átfedésen alapuló kutatás. A következő részben néhány olyan kutatási eredményünket mutatjuk be, amelyek par excellence politikai kérdésekre irányulnak, és amelyek a személyes ismeretségi körök megragadásán keresztül közelítenek ezekhez a kérdésekhez.

A HÁLÓZATOK SZEREPE A POLITIKAI MOBILIZÁCIÓBAN ÉS A TÖRÉSVONALAK HAZAI ALAKULÁSÁBAN

Részvétel és beágyazottság

Kutatásainkban visszatérően foglalkoztunk a választási paradoxon ismert problémájával, amely a potyautas-hatásból kiindulva az ún. racionális szavazók esetében a választási részvétel alacsony motiváltságát hangsúlyozza. Minél nagyobb a választópolgárok köre, annál csekélyebb egy szavazat jelentősége a végeredmény kialakításában, és többmilliós nagyságrendű szavazat esetén a részvétel valóban kevéssé „rentábilis" az otthon maradáshoz képest. Ráadásul – ahogy a Függelékben szereplő 8. táblázat adatai jelzik – a hazai terepen a politikai érdeklődés hosszú távú csökkenését, és az ilyen jellegű averziónak a társadalom felső státusszintjein is egyre erőteljesebb jeleit tapasztalhatjuk. Ezzel szemben a formális politikai részvétel különböző válfajait tekintve az ak-

tivitás összességében nem csökkent, sőt mindent – így az önkormányzati választásokat is – egybevéve valamelyest még nőtt is. Ahogy Coleman (1990) nyomán az ilyen típusú dilemmákra a kapcsolathálózati szerveződés és az azzal kapcsolatos normatív nyomások, szelektív ösztönzők adhatnak magyarázatot, úgy ebben a tekintetben is a networkszerveződések politikai szerepére, s nem utolsósorban – ahogy ezzel a következőkben még részletesebben foglalkozunk – ezek fokozottan tömbszerű alakulására utalhatunk. A kapcsolathálózati beágyazottság hatását a politikai-közéleti mobilizációra a részvételi aktivitás szinte valamennyi színterére vonatkozóan megállapíthattuk.

A szóban forgó participációs viselkedés mérésére 2003-as vizsgálatunkban négy dimenzióban – a 2002-es országgyűlési és az önkormányzati választásokon való retrospektív részvétel mellett a közéleti aktivitás két további színterén, az intézményesült szervezetek különböző formáiban (egyesületek, társaságok stb.) és az informális civil mozgalmakban, valamint a spontán megmozdulásokban (demonstrációk, petíciók stb.) kifejtett aktivitás alapján – került sor. A családi állapot hagyományos besorolásokon alapuló mérése mellett a kapcsolathálózatok, erőforrások kifejezettebb vizsgálata az erős kötésű kapcsolatok (Fischer–McAllister eljárásán alapuló) névgenerátoros módszerével történt. Ahogy arról más vonatkozásban még bővebben szólunk, e felvétel során a gyenge kötésű tágabb kapcsolatok foglalkozási pozíciós generátoron alapuló mérésére nem, hanem csak a tágabb ismeretségi politikai homogeneitásának-heterogeneitásának mérésére szolgáló saját fejlesztésű pártgenerátor első változatának alkalmazására került sor.[6]

2. táblázat. A politikai aktivitás különböző formáit meghatározó tényezők DKMKA Politikai Tagolódás Projekt, 2003. ősz (CATREG – Optimal scaling regresszióanalízis, béta- és importance- [jelentőség-]együtthatók) (Forrás: Angelusz–Tardos 2005b.)

	Országgyűlési választási részvétel		Önkormányzati választási részvétel		Formális (szervezeti) civil aktivitás		Informális (demonstratív, nyilvános) civil aktivitás	
	Béta	*Imp.*	Béta	*Imp*	Béta	*Imp.*	Béta	*Imp*
Kapcsolathálózat (méret)	.03	*.03*	.05	*.08*	.17	*.35*	.23	*.38*
Családi állapot	.12	*.23*	.12	*.35*				
Nem (ffi: +)	.04	*.02*			.11	*13*	.12	*.10*
Életkor	.12	*.08*	.09	*.10*				
Iskolázottság	.14	*.30*	.07	*.15*	.14	.29	.17	.27
Anyagi helyzet	.16	*.35*	.12	*.32*	.12	*.24*	.13	*.22*
R^2	9,0%		4,1%		9,9%		17,1	
N	1499		1505		1506		1506	

A networkmozzanat valamennyi tekintetben statisztikailag számottevő szerepet játszik, de különösen így van a formális és még inkább a civil aktivitásra vonatkozóan. Míg a családi állapot a választások formájában megvalósult

szervezett politikai részvételhez, a kapcsolathálózati pozíció az inkább öntevékenyen szerveződő, illetve informális participációhoz kapcsolódik meghatározó módon, bár ez utóbbi mozzanat hazai súlyát illetően ismét utalni kell az ilyen tevékenységek mérsékelt elterjedtségére. Hozzátehetjük, a civil aktivitás által érintett társadalmi kör lehatároltsága egyfajta exkluzivitást is kölcsönöz a klubok, hobbitársaságok, alapítványok stb. világában való részvételnek, a nexusok továbbépítésének motívumával is társulva. Valójában inkább egy szindróma különböző elemeinek kölcsönhatásáról, mint egyértelmű iránynyal rendelkező oksági kapcsolatról beszélhetünk. Ezzel együtt a networkpozíció közéleti-politikai szerepére utaló eredmény a hálózatiság érvényesülésének további lényeges elemét jeleníti meg a politikai tagolódás kérdéskörében.

Ha az országgyűlési választáson való részvétel magyarázata – nem utolsósorban e részvételi forma viszonylag széles körű elterjedtsége miatt – nem is olyan átütő, mint további aktivitási formák esetében, egy következő táblázat egyszerűbb formában illusztrálja a kapcsolathálózati erőforrások szerepét. Hozzá kell tenni, hogy ez az adalék is egy olyan vizsgálatból származik, amelynek (egyszerűbb indikátorokon alapuló) networkindexe a kontaktusoknak főként a szűkebb körére vonatkozott.[7]

3. táblázat. Az 1998-as részvétel retrospektív becslése a kapcsolati erőforrások mértéke szerint (a KSH 1999–2000-es életmód- és időmérleg-felvétele alapján, százalékban) (Forrás: Angelusz–Tardos, 2003)

Network-ellátottság indexe			
5 (kapcsolatgazdag)	83	17	100
4	79	21	100
3	77	23	100
2	69	31	100
1 (kapcsolatszegény)	59	41	100

A kontextus, a mikromiliő hatása legközvetlenebbül a kapcsolathálózati pozíció alapján olvasható le. Úgy tűnik, hogy itt többirányú összefüggésről van szó – tehát arról is, hogy a közéletileg is, politikailag is aktívabb személyek kapcsolathálózati erőforrásai is átlagon felüliek, ahogy ezt a társadalmi tőkével kapcsolatos más kutatásaink már jelezték. De az összefüggés szóban forgó iránya sem kevésbé plauzibilis: a kapcsolatilag jobban beágyazott személyeket környezetük inkább motiválja arra, hogy a szavazáshoz szükséges – mégoly csekély – erőfeszítést megtegyék.

A teljes hálózati megközelítésnek a részvételi aktivitás kontextuális feltételeire vonatkozó alkalmazását nem utolsósorban az az ismételt megfigyelésünk (így kiemelt hangsúllyal Angelusz–Tardos, 2004) motiválta, hogy az országgyűlési választásokon tanúsított részvétel településméret szerinti görbéje az U-eloszlás jellegzetességeit mutatja, a főváros és a legkisebb falvak magas arányaival. A reprezentatív jellegű felvételek, amelyekhez többnyire az ego-

centrikus hálózati megközelítések is kapcsolódnak, ezekről a kistelepülésekről (nem utolsósorban a velük kapcsolatos alacsony esetszámok) hézagosabb képet adnak, nem beszélve arról az elvi mozzanatról, hogy inkább a kapcsolathálózati erőforrások individuális, mint kollektív jellegű, makroszintű megközelítésére alkalmasak, márpedig az U-görbe e „láthatatlan szárához" közeledve, az említett kistelepülések esetében ilyen integratív hatások érvényesülését is feltételezhettük.

Maga az analitikus mintaválasztás egyik dimenziója, a Kelet–Nyugat megkülönböztetés is a részvételi minták hagyományos területi eltéréseit vette figyelembe, viszont a másik dimenzió, a részvétel többnyire igen magas, vagy alacsony települési szintje a szokásos gyakorlathoz képest eltérő eseteket is bevont a modellbe (a négy kistelepülés közül a Nyugat-Magas és Kelet-Alacsony eset volt a „tipikus", és a Nyugat-Alacsony és Kelet-Magas a „rendhagyó".)

E 2000-ben végzett Négyfalu-felvétel során azonban az egyéni szintre vonatkozóan is a kapcsolathálózati erőforrások mérésének komplex mutatórendszerét alkalmaztuk, a névgenerátoros és a foglalkozási csoportokra épülő pozíciógenerátoros módszerek együttes bevonásával. Az alábbi táblázatban szereplő kapcsolathálózati pozíciómutató ezek alapkomponensei mellett az egyesületi részvétel intenzitását és az üdvözlőlapok küldésével, fogadásával kapcsolatos gyakorlatot is tartalmazták.[8]

4. táblázat. A részvételi aktivitást meghatározó tényezők az egyes kistelepüléseken és az összevont mintában
Négyfalu-vizsgálat, 2000, N=736 (függő változó: a részvételi aktivitás ötfokú indexe; Optimal Scaling regresszióelemzés, sztenderdizált együtthatók és jelentősége, importance-értékek; üres cellák: nem szign.) (Forrás: Angelusz–Tardos, 2003.)

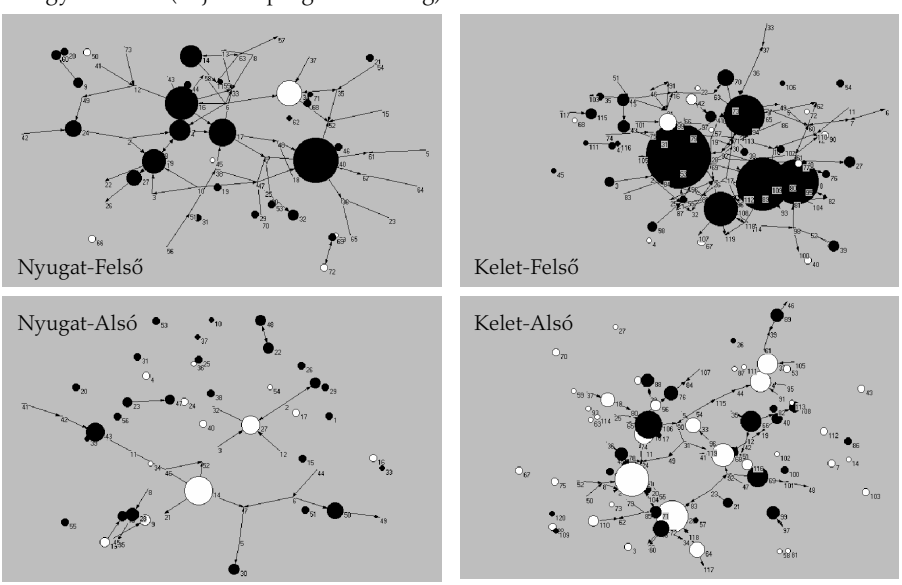
	Összevont Minta		Nyugat-Felső		Kelet-Felső		Nyugat-Alsó		Kelet-Alsó	
	Béta	*Imp.*	Béta	*Imp.*	Béta	*Imp.*	Béta	*Imp.*	Béta	*Imp.*
Kapcsolathálózati pozíció	**.29**	***.55***	**.39**	***.65***	**.37**	***.47***	**.13**	***.18***	**.33**	***.57***
Iskolázottság	.11	*.09*					.22	*.35*	.16	*.14*
Vagyoni helyzet	.08	*.09*	.17	*.18*	.16	*.15*	.15	*.13*		
Életkor	.17	*.09*	.24	*.10*	.35	*.31*			.10	*.09*
Templomba járás	.15	*.17*			.13	*.09*	.22	*.27*	.19	*.27*
R^2	18%		24%		32%		17%		18%	

A két magas participációval jellemezhető településen magyarázható leginkább a bevont társadalmi-demográfiai tényezőkkel a részvételi aktivitás. Ezekben a falvakban kisebb az egyéni, illetve a szociológiailag esetleges tényezők szerepe. A táblázat adatai azonban az általunk a középpontba állított kapcsolathálózati pozíció szerepét is pregnánsan jelzik. E befolyás valóban megha-

tározó – akár a négy falu egészét, akár külön-külön tekintve, különösen ott, ahol magas a részvétel. E településeken a társadalmi tőke teljes készlete is nagyobb, és a kapcsolatgazdag, tekintélyes személyek magatartásmintái a közösség egészére kisugároznak. Ugyanitt a vagyoni tényező és az (idősebb) életkor mozgósító szerepe is erőteljesebb. Az alacsony részvétellel jellemezhető falvakban ellenben inkább a részvételi aktivitás szokásos meghatározói, az iskolázottság és a templomba járás játszanak szerepet.

A teljes körű felvétel, amely mind egyéni, mind háztartási szintű megfigyelési egységekre kiterjedt, lehetővé tette az olyan kérdések vizsgálatát, mint a különböző típusú településeken milyen környezeti hatások figyelhetők meg a részvételi aktivitás mintái szempontjából? Az ilyen adatbázis mellett alkalmazható networkszoftverek segítségével olyan összefüggések is kimutathatók, amelyek a hagyományos elemzési eszközök segítségével nem. Többek közt centralitásmutatók segítségével a négy falu háztartási kapcsolathálózataira vonatkozó alábbi ábrák arról adnak képet, hogy az egyes települések centrális figurái, kapcsolati szempontból központi pozícióval jellemezhető családjai milyen mintákat közvetítenek a perifériikusabb szereplők felé.

1. ábra. Magas és alacsony részvétellel jellemezhető családok kapcsolathálózati centralitása a négy faluban[9] (Pajek69-programcsomag)

Az ábra az integrációs szintet, és mind az egyéni, mind pedig a csoportértelemben vett társadalmi tőkemozzanatok szerepét mutatja. A két magas részvételű faluban az összekötő kapcsok sűrűsége a családok közti nagyobb kontaktusgazdagságot, a települések masszívabb társadalmi szövetét jelképezi.

A távolmaradással jellemezhető falvak kapcsolathálózata gyérebb, szétesettebb, itt viszonylag nagy az izolált személyek aránya. De a családokat jelképező körök színe és nagysága is sokatmondó. Az ábráról leolvasható, hogy a nagyobb, hangadónak tekinthető pozíciók kulcsszerepet játszanak a választási mozgósításban. A magas részvételű falvakban a rendre magas participációval jellemezhető családok, az alacsony részvételűekben többnyire a távolmaradók állnak a középpontban.

Politikai homofília–heterofília, politikai törésvonalak, blokkok

A hazai politikai tagolódás elmúlt két évtizedének egyik legszembetűnőbb vonása a tömbösödés fokozatos erősödése. Ezen belül a szavazatok koncentrálódása közvetlenül is tetten érthető, hiszen a két legerősebb pártra leadott szavazatok aránya az 1990-es 46-ról – töretlen folyamatként – 2006-ra már 85 százalékra növekedett. De a blokkosodási folyamat abban az értelemben is előrehaladt, hogy 1994-től az egymással szemben álló koalíciók, pártalakzatok főbb körvonalakban stabilak maradtak. Kapcsolathálózati értelemben, makronetwork-szemszögből pedig azt is lehetne mondani – mint ahogy a bemutatandó vizsgálati eredmények is jelzik –, hogy a blokkok fokozatosan távolodtak egymástól, miközben belső konzisztenciájuk többé-kevésbé állandósult.

A tömbszerűség a szavazói magatartás oldalán több formában is megjelenik. Ebben a vonatkozásban is beszélhetünk a szavazatok koncentrációjáról, amennyiben – az erősen plurális pártviszonyokhoz képest – a szemben álló nagy pártok az összes szavazat növekvő hányadát tudhatják maguk mögött. Emellett az egy tömbhöz tartozó különböző pártok szavazói platformjának összehangolódása nemcsak bizonyos attitüdbeli közeledés, közvéleménybeli polarizálódás révén jut érvényre, de olyan manifeszt formában is, mint például a választások második fordulójában lojális voksolás a tömbhöz tartozó más pártokra, vagy például népszavazások alkalmával az összehangolt véleménynyilvánítás.

A tömbökbe való beágyazódás strukturális értelemben feltételezi a személyes kapcsolathálózatok bizonyos belső koherenciáját. Egy olyan interaktív szelekció érvényesülésére gondolunk, mint amilyenről Blau (1994) írt a csoportok, csoportosulások alapvető ismérveként: az entitáson belüli interakciók sűrűsége meghaladja a külsőkét. Más terminusokkal: ha létezik a szóban forgó kapcsolathálózati összehangolódás, a politikai homofília tendenciájának érvényesüléséről beszélhetünk a politikai heterofíliával szemben. Lazarsfeld és Merton (1954) barátságról szóló klasszikus tanulmánya óta a homofília fogalma általános értelemben az egyívásúak, a hasonló csoporthoz tartozók közötti kapcsolati preferenciát jelöli.

A politikai homofília kialakulása egyszerre oka és következménye is a választói magatartásban történő tömbszerű egységesülésnek. Oka, amennyiben – mint azt az attitűdök, preferenciák és végső soron a konkrét választói döntések formálódására vonatkozóan számos tapasztalat megerősítette – a szemé-

lyes miliő adott szempontból homogén vagy heterogén jellege önmagában is az álláspontok miliőspecifikus koherenciája és egyfajta stabilizálódása, összességében kikristályosodása irányában hat, legalábbis a nézeteket strukturáló, jelentős választóvonalak mentén. Következménye pedig, amennyiben az álláspontok tartós eltérése kétségtelenül eróziót gyakorol a kapcsolatokra, különösen, ha azok a felek számára különösen fontos témákban jelennek meg.

A homofília–heterofília kutatási területe a kapcsolathálózati kutatásokban az elmúlt évtizedben újból előtérbe került (lásd McPherson et al. 2001), azonban politikai vonatkozásban ez csak az utóbbi években vált hangsúlyosabbá (lásd a korábbi hivatkozásokat, mint Huckfeldt et al. 2005). A szűkebb network megközelítésére alkalmazott Fischer–McAllister-féle névgenerátoros technika korábbi alkalmazásai az általunk ismert irodalomban nem tartalmaztak közvetlen politikai mozzanatokat a számításba vett alter-tulajdonságok közt. Első ízben az 1997–98-as felvételeink során szerepeltettük azt az új komponenst, amely az öt legfontosabb networkpartnerről hagyományosan számba vett tulajdonságok mellett arról is érdeklődött, hogy a megkérdezettek az illetőkkel szoktak-e beszélgetni politikai kérdésekről is, illetve, hogy ismerik-e azok politikai szimpátiáját, pártpreferenciáját. Ennek alapján a továbbiakban – az öt személyre vonatkozó említéseket összegezve, a táblákat nem a megkérdezettek, hanem az említések esetszámaira számolva – a különböző pártok szavazóinak egymással való kapcsolati közelségére, távolságára következtethetünk.[10]

5. táblázat. Válaszadók és fontos kapcsolataik pártválasztásainak összefüggése, 1997–98 és 2008 között (Forrás: Angelusz–Tardos, 2005a)
MTA–ELTE KKCS kapcsolathálózati erőforrás-felvételek, 1997 és 1998, kumulált adatok – DMKMA Politikai Tagolódás Projekt 2003, DKMKA Magyar Választáskutatás Program Panelvizsgálat I. 2005 (%)

	1997–98				2003			
Válaszadó Kapcsolatok (max. 5)	Vezető baloldali (MSZP)	Kisebb baloldali (liberális)	Kisebb jobboldali (konzerv.)	Vezető jobboldali (Fidesz)	Vezető baloldali (MSZP)	Kisebb baloldali (liberális)	Kisebb jobboldali (konzerv.)	Vezető jobboldali (Fidesz)
	pártok				pártok			
Vezető baloldali párt (MSZP)	71	35	10	12	80	35	25	10
Kisebb baloldali (liberális)	8	39	11	7	2	49	1	2
Kisebb jobboldali (konzerv.)	5	12	53	11	2	2	23	2
Vezető jobboldali (Fidesz)	16	14	26	70	16	14	51	86
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100
N (kapcsolat)	658	179	337	680	1058	118	92	1088

	2008			
Válaszadó Kapcsolatok (max.5)	Vezető baloldali (MSZP)	Kisebb baloldali (liberális)	Kisebb jobboldali (konzerv.)	Vezető jobboldali (Fidesz)
	pártok			
Vezető baloldali párt (MSZP)	80	30	27	9
Kisebb baloldali (liberális)	4	52	5	1
Kisebb jobboldali (konzerv.)	1	1	24	2
Vezető jobboldali (Fidesz)	15	16	44	89
Összesen	100	100	100	100
N (kapcsolat)	839	67	114	1929

Jóllehet a politikai homofília már a rendszerváltás utáni második politikai ciklus végén meglehetősen erőteljes volt – ahogy az ilyen jellegű kapcsolatokat az átlós értékek jelzik az 1997-98-es időszakra vonatkozóan –, mindez még szembetűnőbbé vált 2003-ra. A két nagy párt hívei között a fontos partnerek túlnyomórészt hasonló pártállásúak, a más pártokkal szimpatizálók aránya a korábbi közel egyharmadról egyötöd-egyhatodra csökkent (azokon az összes említés mintegy kétharmadát kitevő kapcsolatokon belül, amelyekről a válaszadók a szóban forgó politikai hovatartozást meg tudták becsülni). 2008-ra stabilizálódott, valamelyest még nőtt is a politikai homofília tendenciája (az MSZP esetében annak ellenére maradt meg a 80 százalékos „beltenyészeti" (network-terminussal inbreeding) arány, hogy a nem jelentéktelen pártpreferenciabeli visszaeséssel a merítési bázis közben mérséklődött, a Fidesz esetében pedig a külső választás a korábban is alacsony 14-ről 11 százalékra csökkent. A két kisebb párt esetében – a valamelyes további zsugorodás ellenére is – fennmaradt a belső választás korábbi értéke (amely az SZDSZ-nél számottevően nagyobb, mint az MDF esetében).[11]

Az ún. „like-me" vagy közelségi elv érvényesülése a kapcsolathálózati kutatások egyöntetű tapasztalata, legyen szó az iskolai végzettségről, a társadalmi státusról, vagy épp egy olyan demográfiai ismérvről, mint az életkor szerinti szelektivitásról. A kérdés azonban az, hogy a politikai homofília itt tapasztalt fokát hogyan helyezhetjük el a hasonlósági elv más szempontokból vett érvényesüléséhez képest. Az összehasonlítás céljára az ilyen összefüggésben szokásosan alkalmazott tényezőket – iskolázottság, nem, életkor, vallás (felekezeti hovatartozás) – vettük alapul a partnerekre vonatkozó kapcsolathálózati blokkból, és a szóban forgó számításokat az 1997-98-es és 2003-as adatbázison végeztük el, az eredményeket a Függelék 9. táblája tartalmazza. A szóban forgó táblázat felső paneljében az alapsokaságra vonatkozó adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy Magyarországon a kapcsolatok szelektivitásában kitüntetett szerepet játszik a politikai mozzanat, és ha ez már az 1997-98-as időszakban is így volt, később csak tovább erősödött. Akár a többértékű, akár a

kétértékű blokkváltozó alapján számított mutatókat tekintjük, a politikai mozzanat rendre magasabb az iskolázottság, az életkor, s még inkább a nem hasonló mutatói esetén, de a helyzet a partnerek felekezeti hovatartozásához viszonyítva is hasonló (noha azt a vallások viszonylagos területi homogeneitása is a homofília irányában befolyásolja).[12]

Mivel vizsgálataink során feltételeztük, hogy a tágabb ismeretségi körök politikai arculata a fentiekhez képest nyitottabb, ennek igazolására – ez esetben is egy meglévő generátortechnikához kapcsolódva, de annak jellegét itt már erősebben módosítva – egy új eljárást alakítottunk ki. Bár elvben a Lin–Dumin-féle foglalkozási pozíciógenerátor tetszőleges szociológiai pozícióhoz kapcsolódó ismeretség vizsgálatát teszi lehetővé, korábban ilyenre csak nagyon szűk körben, politikai kontaktusok vonatkozásában pedig egyáltalán nem került sor. A már említett 2003-as vizsgálat adott lehetőséget a pártgenerátoros technika kifejlesztésére a politikai gyenge kötések egy szélesebb körének vizsgálatára (ahol a megkérdezettek a korabeli parlamenti pártokra, s a nagyobb parlamenten kívüli pártokra vonatkozóan nyilatkoztak arról, hogy van-e az ismeretségi körükben támogatója az illető pártoknak). Ahogy a szűkebb networkre vonatkozóan, e tágabb vonatkozásban is körvonalazni lehetett ez utóbbi alapon a homofil és heterofil kapcsolati minták előfordulását.[13]

6. táblázat. Politikai homofília/heterofília a szűkebb kapcsolathálózaton és a tágabb ismeretségi körön belül, 2003 (%) (Forrás: Angelusz–Tardos 2005a)

	Szűkebb kapcsolathálózat	Tágabb ismeretség
Homofil jelleg (minden kapcsolat azonos pártból)	79	28
Politikai rokonság (a pártblokk más pártjai előfordulása)	6	18
Heterofil jelleg (ellentétes pártblokk előfordulása)	15	54
Összesen	100	100
N	1036	900

A tágabb kontaktusok, a mezoszintű nexusok megléte az esetek számottevő részében bizonyos kiegyenlítő vagy – az ilyen vonatkozásban a kapcsolathálózati irodalomban is gyakran használt „híd" metaforát alkalmazva – áthidaló szerepet játszik a politikai tömbök közti távolságok mérséklésében, a gyenge kötésű kapcsolatok társadalomintegratív szerepére utalva. Igaz – a táblázatról ez is leolvasható –, e heterofil jelleg itt sem egészen általános, és (a táblában ez már nem jelenik meg) ez utóbbi csoporton belül is lényeges különbséget tesz, hogy a különnemű vagy rokon kapcsolatok csak a nagyobb pártokra, vagy a kisebbekre is kiterjednek-e.

A bevezető részben röviden szóltunk a kapcsolathálózati erőforrások társadalmi tőke jellegéről, és arról, hogy mennyiben beszélhetünk ilyen össze-

függésekben politikai tőke meglétéről. E téma kapcsán többek közt olyan kérdések is empirikus vizsgálat alapját képezhetik, hogy milyen kapcsolathálózati pozíciók, illetve milyen típusú networkkonfigurációk kedvezhetnek inkább a politikai aktivitás, befolyásgyakorlás, nyilvános szereplés meghatározott típusainak. Ez utóbbiak különböző válfajait tekintve, a szóban forgó tágabb ismeretségi körre vonatkozó politikai nexusdiverzitás a pártpreferenciához képest heterofil kapcsolatok esetenként igen jelentős szerepét, aktivitásnövelő potenciálját tapasztalhattuk.

7. táblázat. A politikai nexusdiverzitás és homofília/heterofília befolyása a politikai aktivitás, informális akaratkifejezés néhány elemére, 2003. Kategoriális regresszióelemzés – Optimal Scaling; béta-koefficiensek és importance-értékek (Forrás: Angelusz–Tardos 2005a)

	Politikai véleménynyilvánítás (nyilvános vitakészség)		Politikai véleményirányítás, tanácsadás (önbesorolás)		Demonstrációkban, protestakciókban való részvétel		Médiaaktivitás, véleménykifejezés	
	Béta	Imp	Béta	Imp	Béta	Imp	Béta	Imp
Iskolázottság	.07	.09	.11	.24	.19	.33	.11	.23
Vagyoni helyzet	.10	.14	.14	.33	.10	.16	.11	.23
Településtípus (község +)					-.13	.16	-.07	.10
Nem (nő: +)	-.16	.18	-.05	.04			-.04	.03
Életkor	-.06	.05			-.09	.07	-.10	.14
Politikai nexusdiverzitás (mezoszint)	.28	.54	.17	.42	.18	.27	.13	.27
Politikai heterofília (network mikroszint)	.13	.18	.11	.13	.13	.12	.07	.08
R^2	.18		.09		.19		.09	
N	1479		1479		1479		1479	

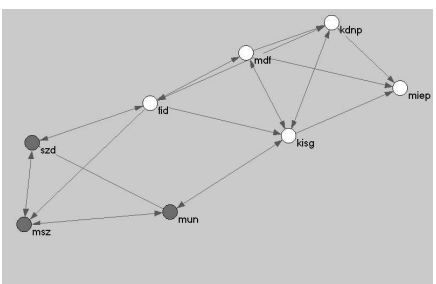
Egyértelmű a tapasztalat:, a politikai nexusdiverzitás mutatója nemcsak minden vonatkozásban a nagyobb befolyás, a véleménynyilvánítási készség irányában hat, hanem összességében valamennyi egyéb változónál nagyobb, sőt abszolúte is jelentős mértékben hat ebben az irányban. De ezt az összefüggést erősíti – ha nem is ennyire pregnánsan – a mikrokörnyezet politikailag heterofil jellegével kapcsolatos hasonló tapasztalat is. A két tényező együttesen a társadalmi, gazdasági erőforrásokhoz hasonló erővel, esetenként még számottevőbben is befolyásolja a szóban forgó vélemény-, illetve magatartásszindrómát.[14] A szóban forgó nexusdiverzitás úgy is tekinthető, mint a politikai hézagok, illetve a strukturális hézagok betöltése, s a vele kapcsolatos bónuszok e sajátos brókertevékenység honoráriumaként is felfoghatók.

A fentiekben vázolt mikro- és mezoszintű vizsgálatokon felül egyfajta „makroszociometrikus" megközelítésként tekinthető az a párttáborok látens

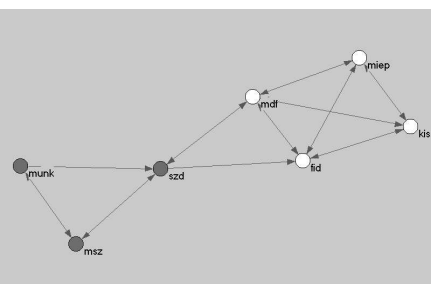
viszonylatainak felderítésére irányuló elemzés, amelyet az egyes pártok iránti individuális (hétfokú szimpátia-hőmérőn alapuló) rokonszenv–ellenszenv-attitűdök alapján körvonalaztunk három időszakra vonatkozóan.

Technikailag nézve, valamennyi párt szavazótábora felől valamennyi párt irányába megállapíthatók a szóban forgó értékelési átlagok. Az így kialakuló mátrixot a várható értékhez viszonyítva egyfajta sztenderdizált formára hozzuk (ahol az 1 fölötti értékek fejeznek ki pozitív affiliációt, kétfajta viszonyítást is bekalkulálva: 1. a szavazók oldaláról nézve a saját átlagos értékeléseikhez képest, 2. az értékelt pártok oldaláról nézve az összes szavazó között megfigyelhető általános értékelésükhöz képest). Majd az így adódó mátrixadatokat egy következő lépésben 1 és 0 értékekre redukálva, a strukturális networkvizsgálat blokkmodell-elemzéseinek megfelelő adategyüttest visszük tovább különböző grafikus ábrázolások, illetve az egyes szavazótáborok strukturális pozícióját (így centralitásukat és strukturális autonómiájukat) körvonalazó további elemzések számára.

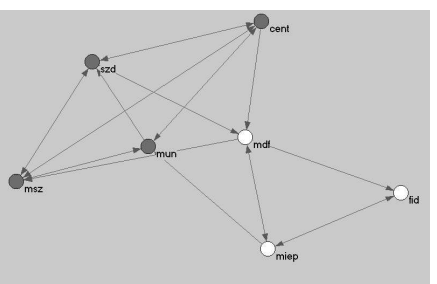
2. ábra. Pártok a politikai rokonszenv–ellenszenv értékelések által kirajzolt makromezőben (Pajek 1.0)

1997

1998

2003

Az elmúlt három ciklust átfogva, a képek a viszonylagos stabilitás és a nem jelentéktelen változások párhuzamos érvényesülését sugallják. Viszonylagos stabilitásról beszélhetünk, amennyiben a különböző színhatásokkal is jelzett alaptömbök összetétele lényegében változatlan maradt. Azonban a módosulások is figyelmet érdemelnek. Így a Fidesz korábbi – jóllehet már a jobboldali tömbbe tagolt, de a másik blokk irányában és felől is virtuális szálakkal ren-

delkező – centrális pozíciója a kormányra kerülést követően már blokkspecifikusabbá vált. Már 1998-tól megfigyelhető az MSZP és a Fidesz közti kapcsolat gyengülése, ebben a virtuális értelemben is egyre inkább megvalósuló eltávolodása, mely 2003-ra még pregnánsabbá vált. A másik oldalon az SZDSZ pozíciójában figyelhető meg bizonyos eltolódás ekkoriban a blokk-közi centralitás irányában. 2003-ra fontos változás a jobboldali tömb és az ezen belüli virtuális szálak számszerű csökkenése – az itt lezajlott belső koncentráció nyomán –, míg a másik oldal a korábbiakhoz képest új komponenssel bővült a Centrum Párt felől érkező, illetve felé tartó virtuális szálak alapján. A tömbön belüli kapcsolati sűrűség növekedése és az MSZP itt elfoglalt központi szerepe eredményezi a párt strukturális pozíciójának erősödését 2003-ban, a szóban forgó kölcsönös értékelések, virtuális kontaktusok alapján. Az MSZP mellett blokkhoz kötődő centralitásával szemben az MDF centralitás-adatai ugranak ki erre a legutolsó időszakra vonatkozóan, de míg az előbbi a tömbön belüli, az utóbbi a tömbök közötti (köztes-közvetítő) pozícióhoz kapcsolódott. A későbbiekben a DKMKA Választáskutatás Programja 2008-as és 2009-es panelhullámainak adatai alapján válik majd lehetővé az aktuális mintázatok felrajzolása.

Az itt jelzett makrohálózati megközelítés – amelyet a bevezetőben vázolt tipológia többdimenziós alsó térfeléhez, a személyes és a pártokban megtestesülő intézményes szint összekapcsolódásához sorolhatunk – támpontokat nyújthat az egyes pártok és blokkjaik vonzási és taszítási körének, belső kohéziós viszonylatainak és külső „szabad vegyértékeinek", összességében koalíciós lehetőségeik és korlátjaik felismeréséhez. Az itteni megállapítások, csakúgy, mint a politikai homofília összességében stablilizálódott tendenciájáról, a tömbök hosszabb időn keresztül érvényesült szétválásáról előzőleg elmondottak, mind csak adalék a bal–jobb-törésvonal erősödéséhez, az ezzel kapcsolatos politikai polarizálódás folyamatához.[15]

Ezen a ponton térhetünk vissza a fejezet elején feltett kérdéshez: ahhoz a paradoxonhoz, hogy hogyan járhat együtt a politikai érdeklődésnek a másfél évtizeden keresztül tapasztalt mérséklődése a választási részvétel összességében tapasztalt fennmaradásával, sőt esetenként valamelyest még növekvő trendjével. Ahogy már előzőleg is utaltunk rá, a paradoxon feloldása a kapcsolathálózatokhoz köthető normatív nyomások környékén kereshető, ezeknek a nyomásoknak pedig az előzőekben vázolt polarizációs tendenciájával hozható összefüggésbe. Mint a Függelékben bemutatott 11. és 12. táblázatokból kiderül, az – egyébként inkább alacsony iskolázottságúakra jellemző – politikai homofília a pólusok felé hajló politikai attitűdökkel jár együtt, ez utóbbi pedig a politikai érdeklődés, illetve a részvételi hajlandóság magasabb fokával. Bár a politikai homofíliára vonatkozóan a 2003-as felvétel előtt nem volt kidolgozott index (és a 2009-es DKMKA MVP panelfelvételből az eredmények ezután állnak csak rendelkezésre), nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy időben emelkedett az egynemű politikai környezetek előfordulása. Míg az érdeklődés

általános csökkenése önmagában véve a részvétel mérséklődése irányában hathatott, a tömbösödési folyamattal járó homofília és polarizáció ezt a hatást lényegében közömbösítette. Egy másik megközelítésből úgy tűnik tehát, hogy a politikai polarizáció az elmúlt másfél évtizedben egyszerre járt együtt a választási részvételre ösztönző, a mobilizálhatóság irányába ható tömbszerű kikristályosodással és a politikától való elidegenedés erősödő légkörével.

FÜGGELÉK

8. táblázat. A politikai érdeklődés iskolázottsági szint szerinti alakulása 1991 és 2008 között (0 és 100 közötti indexértékre vetítve, zárójelben a szóródással)[16]

Iskolai végzettség	1991 (Szonda Ipsos)	1994 (KKCS)	1997-98 (Szonda Ipsos)	2003 (DKMKA)	2008 (DKMKA)
Alsó szint[1]	34,0 (17,8)	37,0 (19,1)	29,3 (15,2)	27,3 (12,6)	27,3 (14,1)
Alsó közép	53,4 (17,1)	47,8 (19,5)	42,5 (17,3)	33,3 (15,0)	34,0 (14,6)
Közép	63,3 (17,2)	58,9 (17,2)	50,0 (18,0)	37,3 (15,0)	36,0 (15,6)
Felső szint	72,3 (14,9)	65,6 (15,2)	62,0 (18,2)	52,7 (18,0)	44,3 (17,3)
Diff. Felső-Alsó	38,3	29,6	32,7	30,3	17,0
Eta[2]	,17	,10	,08	,06	,03
Felső szint-középérték (50)	+22,3	+15,6	+12,0	+2,7	-5,7
Relatív szórás					
Alsó szint	0,52	0,52	0,52	0,46	0,52
Alsó közép	0,32	0,41	0,41	0,45	0,43
Közép	0,27	0,29	0,36	0,40	0,43
Felső szint	0,21	0,23	0,29	0,34	0,39

9. táblázat. Társadalmi, demográfiai és politikai homofília Magyarországon, 1997–98 és 2003 (nominális asszociációs mutatók)

	1997-98 N=1800		2003 N=1500	
	Lambda (symm)	Phi	Lambda (symm)	Phi
Iskolázottság (4 kategória)	.21		.20	
Iskolázottság (2 kat.)		.46		.42
Életkor (4 kat.)	.18		.22	
Életkor (2 kat.)		.21		.23
Nem	.00	-,002	.00	-.009
Vallás (felekezet) (5 kat.)	.20		.16	
Párthovatartozás(4 kat.)	.45		.60	
Pártblokk-hovatartozás (2 kat.)		.61		.68

	1997-98 N=1800		2003 N=1500	
Filterezett értékek				
A válaszadó iskolázottsága				
Max. 8 oszt.		.60		.72
Szakmunkás		.63		.70
Középiskola		.46		.64
Egyetem		.55		.72
	1997-98 N=1800		2003 N=1500	
Életkora				
18–29 év		.61		.68
30–44		.56		.66
45–59		.55		.68
60 és fölötte		.57		.71
A válaszadó kapcsolata (viszonylata)				
Házastárs		.58		.71
Gyerek		.58		.70
Szülő		.56		.71
Testvér		.58		.72
Rokon		.56		.67
Barát		.55		.69
Munkatárs		.50		.69
Szomszéd		.40		.51
Ismerős		.26		.40

Forrás: Angelusz–Tardos, 2005a

10. táblázat. A bal–jobb skálán elfoglalt pozíciók megoszlása 1994-ben, 1998-ban és 2003-ban N=1000; 3000; 1500 (felnőtt népesség) (az érdemben válaszolók százalékában)

Bal–jobb, 10 fokú	1994. ápr. (MTA–ELTE KKCS)	1998. febr.–márc. (Szonda Ipsos)	2003. nov. (MVP PTP-felvétel)	2008. ápr. –jún. (MVP RK-felvétel)
Bal pólus(1+2)	9	9	17	14
3+4	26	23	16	17
Centrum (5+6)	47	45	33	28
7+8	13	16	19	24
Jobb pólus (9+10)	5	8	13	18
Összesen	100	100	100	100
Pólusok együtt	14	17	31	32
Hiányzó önbesorolás	15	27	20	18
Polarizációs (pólus/centrum) index	.31	.39	.93	1.14

Forrás: Angelusz–Tardos, 2005a (az 1994 és 2003 közti adatokra vonatkozóan)

11. táblázat. A bal–jobb skálán elfoglalt pozíciók megoszlása és polarizációs index 2003-ban politikai homofília–heterofília szerint; DKMKA Politikai Tagolódás Projekt (az érdemben válaszolók százalékában)

Bal–jobb, 10 fokú	Homofíl	Blokkszerű	Heterofíl
Bal pólus (1+2)	22	14	19
3+4	16	27	20
Centrum (5+6)	20	27	28
7+8	21	18	22
Jobb pólus (9+10)	21	14	11
Összesen	100	100	100
Pólusok együtt	*43*	*28*	*30*
Polarizációs (pólus/centrum) index	**2.15**	**1.04**	**1.07**
N	447	44	191

12. táblázat. Részvételi hajlandóság bal–jobb önbesorolás szerint, 2003 őszén
10-fokú skála, öt fokozatra összevonva, DKMKA Politikai Tagolódás Projekt N=1195, százalékban

		bal–jobb 5 fokozat					Total
		Bal (1,2)	Inkább bal (3,4)	Közép (5,6)	Inkább jobb (7,8)	Jobb (9,10)	
Ha most vasárnap lennének a választások, elmenne-e szavazni	biztosan elmenne	83,0%	72,3%	56,2%	77,2%	79,2%	70,7%
	valószínűleg elmenne	7,3%	14,1%	16,0%	10,3%	8,8%	12,1%
	valószínűleg nem menne el	3,4%	3,8%	8,4%	2,7%	1,3%	4,7%
	biztosan nem menne el	5,3%	9,4%	17,6%	8,0%	8,8%	11,0%
	nem tudja	1,0%	,5%	1,8%	1,8%	1,9%	1,4%
Total		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

JEGYZETEK

[1] A természettudományok felől kiinduló hálózatelméleti alapvetésekről lásd pl Newman-Watts-Barabasi (2006), vagy a magyar nyelven is hozzáférhető irodalomból Barabási (2003), Csermely (2006), vagy a Magyar Tudomány (természet- és társadalomtudományi diszciplínákat is átfogó 2006. novemberi különszámát).

[2] Lásd Angelusz-Tardos (2006).

[3] A politikai hálózati irodalom ma már meglehetős kiterjedtségét jól illusztrálja, hogy egy közelmúltbeli – tapasztalataink szerint akár a törzsirodalom néhány klasszikus darabját tekintve sem teljes – nemzetközi bibliográfia (Schneider et al 2007) 84 oldalt, és – igaz, átfedésekkel – több mint ezer tételt tartalmaz.

[4] A Lin-Dumin technika foglalkozási pozíciókra (meghatározott foglalkozások körében regisztrált, többnyire lazább ismeretségekre) épül, azonban az alkalmazás más, például politikai jellegű ismeretségekre, különböző pártok támogatóihoz fűződő kapcsolatokra is kiterjeszthető (erre az egyik első ilyen példa Angelusz-Tardos 2005, amelynek eredményeiről ebben az áttekintésben is szó esik).

[5] Újabb fejlemény az erőforrás-generátoros technika kifejlesztése (Snijders-van Gaag 2005), azonban korábban a reputációs módszer alkalmazása is (Laumann-Pappi 1976) is voltaképpen ebbe a körbe sorolható.

A pozíciógenerátoros technika politikai vonatkozásban továbbfejlesztett változata a tágabb ismeretségi kör kapcsolataira vonatkozó pártgenerátor. Ennek korábbi változatáról lásd Angelusz-Tardos 2005a, illetve a szóban forgó kötet függelék L blokkjában szereplő kérdőív, újabb, immár mind a tágabb, mind a szűkebb kapcsolati kört bevonó verziójának kifejlesztéséről a jelen cikk további alfejezeteit.

[6] A tágabb ismeretségi kör jellemzőire vonatkozó Lin-Dumin-féle foglalkozási pozíciógenerátoros technika alkalmazására a DKMKA Magyar Választáskutatás Program újabb ciklusának 2008-ban kezdődött longitudinális felvételsorozat első tavalyi hullámában került sor, melynek eredményeiről előkészületben lévő kötetekben számolunk majd be (a 2008-as felvétel alaperedményeit lásd www.valasztaskutatas.hu).

[7] E felvétel során egy kérdés a barátok számát tudakolta, egy másik kérdéscsoport pedig a releváns kapcsolatokhoz – rokonokhoz, barátokhoz, ismerősökhöz – fűződő segítség-nexus meglétéről, illetve a társas együttlét, vendégeskedés gyakorlatáról (a kifejezetten network-fókuszú kutatásokban is hangsúlyos két vonatkozásról) érdeklődött. A network-ellátottság indexét (egy ötfokú, a kapcsolatgazdagtól a periférikus helyzetig terjedő skálát) az említett a mutatókra alapoztuk

[8] A kombinált index a fenti tényezők (másodlagos) főkomponens-elemzésének első rotálatlan faktorára épült.

[9] A körök mérete az egyes háztartás-családok központi vagy periférikus helyzetét jellemzi a településen belüli interakciók alapján, míg a színjelzés a participáció fokára utal: a fekete szín a magas, a fehér az alacsony részvételhez társul.

[10] Az irodalom más számba vett tulajdonságok alapján is foglalkozik azzal a körülménnyel, hogy bizonyos percepciós torzítások – amelyet akár a szavazói viselkedés felidézésének retrospektív torzításához is hasonlíthatnánk – az észlelt homofília mértékét valamelyest felülbecsli. Ahogy azonban a korábbi pártpreferenciák utólagos felidézéséről sem mondhatunk le e körülmény miatt a vizsgálatok során, úgy ez a fajta torzítás sem vonja kétségbe a téma empirikus vizsgálatának indokoltságát, és a feltárt alaptendenciák, esetünkben a szóban forgó politikai egyneműsödés folyamatának stabilizálódását, némi erősödését.

[11] Azt, hogy a kisebb pártok hívei körében bizonyos fokig más a helyzet – a homofíl kapcsolatok száma alapjában véve az ún. mérethatás magyarázza (melynek a csoportközi interakcióban betöltött szerepével Blau foglalkozott hangsúlyosan). A kis csoportok esetében a csoporton belüli érintkezés puszta valószínűsége (a formális matematikai esélyek szempontjából) kisebb, mint a nagyobb csoportok tagjai között, s ez világosan érvényre jut a szóban forgó összefüggések esetében is. Ami az utóbbiakra vonatkozó tendenciát illeti, ez már ellentmondásosabb (a balol-

dali blokk kis pártjai esetében a homofilia általános tendenciáját követi, a jobboldali esetében már nem).

[12] A nemzetközi irodalomban rendelkezésre álló adatokat tekintve (így Marsden 1988) is hasonló a kép. Említettük, a politikai homofilia empirikus kutatása aránylag csekély múltra tekint vissza, s az említett forrás is csupán iskolázottsági, életkori, nemi és felekezeti összehasonlításokat tesz lehetővé az Egyesült Államokra vonatkozóan. Míg az iskolázottságra és a nemre vonatkozó adatok (lambda .07, illetve .18) lényegesen alacsonyabbak a politikai homofilia hazai értékeinél, az életkori és a felekezeti asszociációs mutatók (lambda .35 és .38) megközelítik azt. Egyedül az etnikai hovatartozás partnerek közötti szelektivitását tekintve tapasztaltak a fentihez hasonló értéket a nyolcvanas évek közepén az Egyesült Államokban (lambda .59). (A csoportközi kapcsolatokra vonatkozó kutatások – így Blau-Schwartz 1984 – ugyancsak aláhúzták az etnikai tényező kitüntetett jelentőségét a partnerkapcsolatok amerikai szerveződésében.)

[13] Ahogy az erős kötésű politikai homofília-heterofília esetében tettük, ide is kívánkozik egy megjegyzés. Mivel már egyetlen más irányú politikai kapcsolat előfordulását a heterofília megnyilvánulásaként tekintettük, ez valamelyest növelte az ilyen típusú politikai kapcsolatok számba vett előfordulását. A tendencia jellegét mindez alapvetően azonban itt sem befolyásolja.

[14] Megjegyezzük, hogy a politikai nexusdiverzitás tényezője nem csak a fentiekben jelzett közéleti-politikai aktivitás, hanem például a személyes keresetek terén is érvényesült az elvégzett többváltozós regresszióelemzések szerint (ahol az utóbbi a függő, az előbbi a független változók közt szerepelt). Legerősebben az az összefüggés a 45 éven felüli férfi keresőknél jelent meg, olyan közegben tehát, ahol a politikai kapcsolatok, intézményes erőforrások szerepe viszonylag jelentékeny (a 45 éven aluli korosztályon belül viszont már inkább a nők körében bizonyult számottevőnek a szóban forgó össszefüggés).

[15] Lásd az erre vonatkozó adatokat a 10-fokú bal-jobb skála szélső és középső pozícióira épülő index 1994 és 2008 közti adatai alapján a Függelék 10. táblázatában.

[16] 1991 és 1997-8 között ötfokú, 2003 és 2008 között négyfokú skála alapján.

[17] 1997-8 előtt 8 osztálynál kevesebb, utána max. 8 osztály.

IRODALOM

Adamic, L. A. and N. Glance (2005): The Political Blogosphere and the 2004 U.S. Election: Divided They Blog', Annual Workshop on the Webloging Ecosystem, WWW 2005, Japan.

Angelusz R.–Tardos R. (2003): Miért mennek el mégis? *Századvég*, 18 (4): 3–31.

-------- (2004): A választási részvétel hazai atlaszához. In: Mészáros József–Szakadát István (szerk.): Magyarország politikai atlasza. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 2005. 67–82.

------- (2005a): A választói tömbök rejtett hálózata. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon.* Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 65–159.

-------- (2005b): Választási részvétel és politikai aktivitás. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon.* Budapest, DKMKA. 323–384.

-------- (2006): Hálózatok a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó. 2006. 227–252.

-------- (2008): Assessing Social Capital and Attainment Dynamics – Position Generator Applications in Hungary, 1987–2003 In: Lin, Nan–Bonnie Erickson (szerk.): *Social Capital. Advances in Research.* Oxford, Oxford University Press. 394–420.

Baldassarri, B. and P. Bearman (2007) Dynamics of Political Polarization. *American Sociological Review,* Volume 72,Number 5 * October 2007 784–811.

Barabási A.-L. (2003): *Behálózva – a hálózatok új tudománya.* Budapest, Magyar Könyvklub.

Blau, P. M. (1960): Structural effects. *American Sociological Review,* 25 (April, 1960): 178–193.

Blau, P. M. and J.E: Schwartz (1984): *Crosscutting social circles: testing a macrostructural theory of intergroup relations.* Orlando, Academic Press.

Bourdieu, P. (1998): *Practical Reason: On the Theory of Action*. Cambridge, Polity Press.

Breiger, R.L. (1991): A nemzetek közti gazdasági kapcsolatok struktúrái. In: Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata.* Budapest, MKI 111–135

Bruszt, L.–B. Vedres and D. Stark (2005): Shaping the Web of Civic Participation: Civil Society Websites in Eastern Europe. *Journal of Public Policy,* 25(1):149–163.

Burris, V. (2005): Interlocking Directorates and Political Cohesion among Corporate. Elites. *American Journal of Sociology,* November 111:249–283.

Burt, R. S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Burt, Ronald S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action.* New York, Academic Press.

Coleman,J. S. (1990): *Foundations of social theory.* Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press.

Csermely P. (2006): *A rejtett hálózatok ereje.* Budapest, Vince Kiadó.

Csite A. (2001): Europeanising Rural Hungary. Rural policy networks and policy representations of the countryside in Hungary in the 1990s, In: H. Tovey–M. Blanc eds.: *Food, Nature and Society: Rural Life in Late Modernity.* Institut National de la Recherche Agronomique, France. 253–273

Csizmadia E. (2003): *A politika és az értelmiség.* Budapest, Századvég Kiadó

Csizmadia Z. (2008): Kapcsolathálózatok és társadalmi „tőkék". A társadalmi viszonyok felértékelődése a szociológia legújabb szakaszában, In Némedi Dénes (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák.* Budapest, Napvilág Kiadó. 265–321 Letenyei L. –Takács K. (2006): Az előzetes esélyek önerősítő vagy öncáfoló szerepe. Elemzés kísérletek és közvélemény-kutatási adatok segítségével, In: Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Mérésről mérésre. A választáskutatás módszertani kérdései.* Budapest, DKMKA, 293–314.

Diani, M. and D. McAdam (2003): *Social movements and networks: Relational approaches to collective action.* N.Y., Oxford University Press.

Emirbayer, M. (1997): Manifesto for a Relational Sociology. *The American Journal of Sociology,* Volume 103, Number. 2. 281–317.

Fokasz N. (2004): *Istenek nélkül, Politikai táborok* születése Görögországban. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Fowler, J. H. (2005): Turnout in a Small World, in: Zuckerman, Alan: *Social Logic of Politics,* Philadelphia: Temple Univ. Press, 269–287

Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology,* 91 (3): 481–510, November

Huckfeldt R. and J. Sprague (1995): *Citizens, Politics and Social Communication: Information and Influence in an Election Campaign.* N.Y., Cambridge University Press

Huckfeldt, R., P. E. Johnson and J. Sprague (2005): Individuals, Dyads and Networks: Autoregressive Patterns of Political Influence, in: A. S. Zuckerman ed. *Social Logic of Politics.* Philadelphia,Temple Univ. Press, 21-50.

Ikeda, K. and T. Kobayashi (2008): Making democracy work via the functioning of heterogeneous personal networks: An empirical analysis based on a Japanese election study. (In) Ray-May Hsung, Nan Lin, & Ronald Breiger (Eds.): *Contexts of Social Capital: Social Networks in Markets, Communities and Families.* London: Taylor & Francis. 72–90.

Kadushin, Ch. (1988): Kapcsolathálózatok a kultúra termelésében. *Szociológiai Figyelő,* 3. sz., 33–38.

King, G., O. Rosen, M. A. Tanner and A. F. Wagner (2008): Ordinary Economic Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler. *The Journal of Economic History,* Cambridge University Press, vol. 68(04), 951–996.

Kmetty Z.–Matics E. (2009): *Kivel beszélünk a politikáról? – A politikai diskurzus hálózatelemzési oldalról. VI. Hungarian Sunbelt Conference for Social Network Analysis.* Budapest, 2009. jún.

Knoke, D. (1992): *Political Networks.* N.Y., Cambridge University Press.

Knoke, D., F. U. Pappi, J. Broadbent and Y. Tsujinaka (1996): *Comparing Policy Networks: Labor Politics in the U.S., Germany, and Japan.* Cambridge, Cambridge University Press.

Krassa, M. (1991): Társadalmi csoportok, szelektív észlelés és magatartási fertőződés a közvéleményben. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata.* Bp.: MKI 263–291.

Kriesi, H., S. Adam and M. Jochum (2006): Comparative Analysis of Policy Networks in: Western Europe. *Journal of European Public Policy,* 13(3): 341–361.

Kürtösi Zs. (2004): Nők a felsővezetésben: Hozhat-e újat a kapcsolathálózati megközelítés? *Szociológiai Szemle,* (2) 77–95

Laumann, E. O. (1973): *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks.* New York, John Wiley.

Laumann, E. O. and F. U. Pappi (1976): *Networks of Collective Action: A Perspective on Community Influence Systems.* New York, Academic Press.

Laumann, E. C. and F. U. Pappi (1991): A közösség és az elit egymásra hatása In: Angelusz R.–Tardos R. (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata.* Budapest, MKI 263–291.

Lazarsfeld, P., B. Berelson, and H. Gaudet (1944): *The People's Choice.* New York, Columbia University Press.

Lengyel Gy. (1993): *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között.* Budapest, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.

Lin, N. and M. Dumin (1986): Access to Occupations through Social Ties. *Social Networks,* 8:365–85.

Lup, O. (2006): *Whose Influence Matters? An analysis of the political relevance of personal networks in Hungary. ECPR workshop 23: The Role of Political Discussion In Modern Democracies.* Nicosia, Cyprus, April 2006.

M. Newman, D. Watts, and A.-L. Barabási (2006): *The Structure and. Dynamics of Networks Princeton.* Princeton Univ. Press.

Marsden, P.V. (1988): Homogeneity in confiding relations. *Social Networks,* 10: 57–76.

McAllister, L. and C. S. Fischer (1978): A Procedure for Surveying Personal Networks. *Sociological Methods and Research,* 7, (2): 131–148.

Mizruchi, M. (1992): *The Structure of Corporate Political Action: Interfirm Relationships and Their Consequences.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.

Moreno, J. L. (1934):. *Who shall survive? Foundations of sociometry, group psychotherapy and sociodrama.* New York, Beacon House.

Pálné Kovács I., Futó P., Fleischer T. (2003): Governance in regional and environmental policies in Hungary: challenges of Europeanisation and adaptation. In:. Paraskevopoulos-Getimis-Rees (eds):, *Adapting to EU Multi-Level Governance.* Aldershot, Ashgate, 107–135

Pappi, F.-U (1991): A kispolgárság és az új középosztály. In: Angelusz Róbert–Tardos Róbert (szerk.): *Társadalmak rejtett hálózata.* Bp.: MKI 92–110

Putnam, R. D., R. Leonardi and R. Y. Nanetti (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy.* Princeton, Princeton University Press.

Rigler András–Bartha Eszter (2006): Diffúziós modellek és szimulációs eljárások a pártok választási mozgósításának vizsgálatában In: Angelusz R. –Tardos R. (szerk.): *Mérésről mérésre. A választáskutatás módszertani kérdései.* Budapest, DKMKA 315–340.

Rogers, E. –Kincaid, D. L. 1981. *Communication Networks: Toward a New Paradigm for research.* New York, Free Press.

Sampson, R. J., D. McAdam, H. MacIndoe and S. Weffer-Elizondo (2005): Civil Society Reconsidered: The Durable Nature and Community Structure of Collective Action. *The American Journal of Sociology,* 111 (3): 673–715.

Schneider V., A. Lang, Ph. Leifeld, B. Gundelach, (2007): *Political Networks – A Structured Bibliography.* Konstanz, Universitaet Konstanz (epaper)

Scott, J. and C. Griff (1985): *Directors of Industry: The British Corporate Network, 1904–1976.* Cambridge, Polity Press.

Sik E. (1990): Networks to Cope with Crisis. The Case of Transylvanian Refugees in Contemporary Hungary. *Innovation,* Vol. 3., No. 4., 729–748.

Stokman, F. N., R. van Oosten (1994): The Exchange Of Voting Positions: An Object-Oriented Model of Policy Networks. In: B B. de Mesquita and F, N. Stokman (eds): *European Community Decision Making: Models, Applications, and Comparisons.* New Haven, Yale.

Szántó Z., Janky B. (2007): Az InvesTel története (1991-98). Szervezettörténeti leírás. In: Szántó Z. –Vedres B.(szerk): *Kapcsolathálók, szervezeti kultúra, pénzügyi teljesítmény. Szervezetszociológiai tanulmányok a magyar távközlésfejlesztés finanszírozásáról.* Budapest, AULA, 7–31.

Tóth I. J. (2002): Szisztematikus eltérések a pártpreferencia-vizsgálatok eredményeiben. In.: Kolosi,T– Tóth I. Gy. –Vukovich, Gy. (szerk.):*Társadalmi Riport (2002),* Budapest,Tárki, 368–384.

Useem, M. (1984): *The Inner Circle.* New York, Oxford University Press.

Van der Gaag, M. P. J., T. A. B. Snijders (2005): The Resource Generator: measurement of individual social capital with concrete items. *Social Networks*, 27:1–29.

Vedres B. (1997): Bank és hatalom. A bankok helye a magyar nagyvállalatok kapcsolathálójában. *Szociológiai Szemle,* 1997/2, 101–123.

Vedres B. (2006): Politikusok a magyar nagyvállalatok hálózatában 1987–2001 között. *Magyar Tudomány,* (11) 1339–1344.

Verba, S., K. L. Schlozman and N. Burns (2005): Family Ties: Understanding the Intragenerational. Transmission of Political Participation. in Zuckerman, A. ed.: *Social Logic of Politics,* Philadelphia, Temple Univ. Press, 95–114

Woolcock, M. (1998): Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and Society,* 27,2, 151–208

Zuckerman, A. S. (2005): *The Social Logic of Politics.* Philadelphia, Temple Univ. Press.

A következő oldalakon olvasható tanulmány az alábbi kötetben jelent meg, amelyet Buda Béla, a jól ismert és nagyra becsült orvos, pszichiáter, addiktológus és nem utolsó sorban kiváló kommunikációkutató emlékére állítottak össze tisztelői, kollégái, barátai. A tanulmány tulajdonképpeni szakmai szövege előtt néhány sorban felidéztem sok évtizedes barátságunkat. Mivel e rövid visszaemlékezésnek többféle vonatkozásban is fontos eleme a kommunikáció, úgy éreztem, nem stílustörés, ha e személyesebb részt is benne hagyom a tanulmányomban. Előre is köszönöm az Olvasó figyelmét. T.T.

KI LÁTOTT ENGEM?

BUDA BÉLA 75

Szerkesztette
Spannraft Marcellina,
Sepsi Enikő, Bagdy Emőke, Komlósi Piroska
és Grezsa Ferenc

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2014

TUDATOS ÉS *SZÁNDÉKOLT* VERSUS *TUDATTALAN* ÉS *NEM SZÁNDÉKOLT* AZ EMBERI KOMMUNIKÁCIÓBAN

TERESTYÉNI TAMÁS

Első találkozásom Buda Bélával 1969. július elsején különösen emlékezetes számomra, mivel az egyetem padjaiból való kilépés utáni első munkanapomon a friss alapítású Tömegkommunikációs Kutatóközpont által szervezett kommunikációelméleti konferencián történt, ahol kezdő kutatóként lenyűgözve hallgattam a közvetlen emberi kommunikációról szóló előadását.[1] Közelebbi szakmai együttműködésünk a *Minerva Nagy Képes Enciklopédiá*nak az emberi kommunikációról szóló kötetével kezdődött, amikor a kötet szerkesztőjeként sikerült megnyernem egy fontos fejezet megírására.[2] Későbbi együttműködéseinkből kiemelhetem a társadalmi beilleszkedési zavarok nyolcvanas évekbeli országos kutatási főirányban való részvételünket és az ezredforduló környékén a rendszerváltás kommunikációs aspektusaival foglalkozó konferenciákon, illetve tanulmánykötetekben való közös szerepléseinket az Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézet égisze alatt.[3] Kapcsolatunkban fontos szál, hogy feleségem, Dezséry Judit pszichológus a Nemzeti Egészségvédelmi Intézetben dolgozott, amikor a kilencvenes években főigazgatóként Buda Béla vezette egy ideig az intézményt. Utolsó találkozásunk 2012 késő őszén volt, amikor meglátogatott bennünket és átadta *Az elme gyógyítása* című könyvének egy dedikált példányát.[4] Arról mesélt, hogy már nem tud annyi kötelezettséget vállalni, mint

---

1 A konferencia anyagát összefoglaló kötet: Szecskő Tamás – Szépe György (szerk.): *Nyelv és kommunikáció.* Budapest, 1969, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

2 Buda Béla: Kommunikáció beszéd nélkül. In Terestyéni Tamás (szerk.): *Az emberi kommunikáció.* Minerva Nagy Képes Enciklopédia. V. Budapest, 1975, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Minerva Szerkesztőség, 246–254.

3 Lásd Sárközy Erika (szerk.): Rendszerváltás és kommunikáció. Budapest, 1999, Osiris Kiadó; Schleicher Nóra (ed.): Communication Culture in Transition, Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó; Buda Béla – Sárközy Erika (szerk.): Közéleti kommunikáció. Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó.

4 Buda Béla: *Az elme gyógyítása.* Háttér Kiadó, Budapest, 2011.

korábban, és sok mindenből kivonult, de szakmai-tudományos érdeklődését a legkevésbé sem veszítette el, és igyekszik aktív maradni.

Az alábbi írás olyan témával – a kommunikációs lényeg meghatározásának kétféle irányával – foglalkozik, amelyről több alkalommal is hosszasan beszélgettünk, de nem sikerült teljes egyetértésre jutnunk. Talán nem érdektelen a Buda Bélára emlékezők számára, hogy egy régi szakmai barátságban milyen tudományos kérdéseket próbáltunk körüljárni.

*

A kommunikáció vizsgálatában határozottan elkülönül egymástól két megközelítés a szerint, hogy milyen szerepet tulajdonítanak a tudatos, szándékolt, akaratlagos és a nem tudatos, nem szándékolt, nem akaratlagos tényezőknek az információs-kommunikációs folyamatokban.

A kommunikációs és a nem kommunikációs jelenségek elhatárolása szándéktulajdonítás alapján

Az emberek – és persze az állatok is – képesek információkat felvenni környezetükből és információk forrásául szolgálni egymás számára. E képességük gyakorlása azonban még nem feltétlenül jelent kommunikációt. Nagyon sok információnak nincs kommunikációs forrása, aktív közvetítője, ezeket kommunikációs közreműködés nélkül közvetlenül tapasztaljuk meg vagy következtetjük ki. Például abból, hogy azt látom, sötét felhők gyülekeznek az égen – vagyis egy közvetlen érzéki tapasztalatból –, arra következtethetek, hogy vihar közeleg. A sötét felhők azonban szokásosan annak feltételezése nélkül jelentik számomra vihar közeledtét, hogy valaki – mondjuk egy felsőbb hatalom – azért borította volna sötét felhőkkel az eget, hogy tudomásomra hozza, közölje velem, hogy hamarosan vihar fog tombolni. De ott sem feltétlenül zajlik kommunikáció, ahol az információ cselekvői aktivitásból ered. Tegyük fel például, hogy otthonomhoz közeledve azt veszem észre, hogy egy idegen a lakásom bejárati ajtajának zárján matat. A látvány természetes módon azt az információt hordozhatja számomra, hogy az illető valami rosszban sántikál, talán éppen betörő, aki abban a hiszemben, hogy senki sem látja, be akar hatolni a lakásomba. Bár a jelenetből fontos információ adódhat számomra, aligha állítható, hogy a megfigyelt (tetten ért?) személy a zár körüli matatással kommunikálni, közölni akarta volna velem ezt az információt. Éppen ellenkezőleg, valószínűleg nagyon is titkolni szerette volna betörési szándékát.

A kommunikációs és nem kommunikációs információfelvétel elhatárolásában döntő szerepet játszik egy olyan fogalompár, amelyre a nyelvfilozófus Paul Grice hívta fel a figyelmet.[5] Grice azon jelenségek körében, amelyekből egyáltalán információt ismerünk fel, megkülönböztetett egymástól természetes és nem természetes jelentésűeket. Természetes jelentés akkor áll elő, amikor valaminek úgy tulajdonítunk jelentést, hogy nem feltételezzük, hogy azzal a kommunikációs szándékkal jött létre, hogy valamilyen jelentést, valamilyen információt, valamilyen üzenetet közvetítsen felénk. Grice egyik példáját idézve, egy orvos számára bizonyos foltok a bőrfelületen azt jelentik, hogy a betegnek himlője van. Nem mondhatjuk azonban, hogy azok a foltok annak alapján jelentenek himlőt, hogy valakinek szándékában állt volna ezt a jelentést, ezt az információt kifejezni általuk. A foltok nem valakinek az információközlő szándékából, kommunikációs aktivitásából, hanem egy természeti ok következményeként álltak elő. Sőt, ha kiderülne, hogy a foltokat maga a páciens (vagy valaki más) idézte elő azzal a szándékkal, hogy a betegségre utaló információt hordozzanak az orvos számára, akkor ez a próbálkozása megtévesztő fondorlatként, csalásként lepleződne le.

A jelentéses dolgok másik típusát az jellemzi, hogy azzal a céllal jöttek létre, pontosabban azzal a célzattal hívták életre őket, hogy valamilyen jelentést hordozzanak, valamiről informáljanak, valamilyen kommunikációs üzenetet adjanak át. Amikor ilyen jelenségekkel találkozunk, akkor értelmezési stratégiánknak az a feltevés vagy felismerés képezi az alapját, hogy valamilyen jelentés felismertetésének szándékával, azaz kommunikációs törekvéssel van dolgunk. A jelenségeknek ebbe, a Grice által nem természetes jelentésűnek nevezett típusába tartozik az összes olyan megnyilatkozás, amelyben konvencionális jelrendszerekben értelmezhető megnyilatkozások fordulnak elő. Így például, amikor valamilyen (általunk ismert) verbális nyelven szólnak hozzánk, akkor szokásos körülmények között tudjuk, vagy legalábbis feltételezzük, hogy kommunikálni akarnak velünk, azaz a megnyilatkozónak szándékában áll megnyilatkozásával valamilyen jelentést felismertetni, valamilyen üzenetet átadni. Vagy egy nem verbális példát véve az alkalmi (nem konvencionális) jelentéstulajdonítások köréből, ha az országúton azt látjuk, hogy egy ember széles karmozdulatokkal integet a közeledő autók felé, akkor kézenfekvőnek tűnik mozdulatait azon feltevés alapján értelmeznünk, hogy szándékában állt valamilyen üzenetet kifejezni, mondjuk valami olyasmit, hogy: „Kérem, álljanak meg és nyújtsanak segítséget!"

[5] Grice, Paul: Jelentés. Fordította Terestyéni Tamás. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, 1997, Osiris, 188–197.

A természetes és a nem természetes jelentés megkülönböztetésének jelentősége abból adódik, hogy világosan elhatárolja egymástól a nem kommunikációs és a kommunikációs jelenségeket. „Annak érdekében, hogy felismerjük azt a struktúrát, amely meghatározza a kommunikációs eseményt – mint amely különbözik a természetes eseménytől – a felismerés aktusába be kell építenünk a szándék feltételezését. Fel kell tennünk, hogy az általunk felismert struktúrát bizonyos értelemben a 'szimbolizálás' vagy kommunikálás céljaira 'készítették', hajtották végre vagy hozták létre."[6]

Grice megkülönböztetését felhasználva, megfogalmazhatunk néhány olyan fontos feltételt, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy valamely jelenséget kommunikációnak tekinthessünk. Az első ezek közül nyilvánvalóan az, hogy a kommunikáció egy ágensnek a cselekvését, a dolgok menetébe való szándékos beavatkozását, egy állapotváltozás szándékos előidézését feltételezi. Ott, ahol nincs ágens, nincs szándék és nincs cselekvés, kommunikáció sincs, még akkor sem, ha valaki információ birtokába jut. Például a távoli mennydörgés vihar közeledtéről informál bennünket, de erősen antropomorf világszemlélettel sem gondoljuk, hogy az ég azért dörög, hogy tudasson velünk valamit, és a legtöbben azt sem hiszik, hogy valaki (egy felsőbb lény, istenség, Jupiter) akaratlagosan idézi elő e hangjelenséget, hogy általa közölje velünk, vihar közeleg, vagy éppen kifejezze haragját irányunkban. A mennydörgés (természetes jelként) információt hordoz(hat), de maga nem kommunikáció. Lehetséges az is, hogy szavak kimondásakor látszólag kommunikáció történik, az esemény mégsem tekinthető igazi kommunikációnak, mert a potenciális közlőnek az adott helyzetben nemhogy kommunikációs szándékai nincsenek, de egyáltalán nincsenek is szándékai. Így gyakran előfordul, hogy valaki mindenféle szándék nélkül önkéntelenül, tudattalanul, például álmában mond ki bizonyos szavakat anélkül, hogy tudna erről.

A következő feltétel, hogy kommunikációról csak olyan cselekvés esetében beszélhetünk, amely információ átvitelére (=egy lehetséges tényállás felismertetésére) irányul; ha egy cselekvést nem motivál ilyen szándék, akkor tévedés kommunikációnak tekinteni. Előfordulhat, hogy amikor azt látjuk, hogy valaki az országúton széles mozdulatokkal integet, gesztusait úgy értelmezzük, hogy valamilyen üzenetet, valamilyen információt akar átadni nekünk, például segítséget kér vagy veszélyre figyelmeztet. Ez a kommunikációs értelmezés azonban tévedésnek bizonyulhat, ha kiderül, hogy az illető csak elzsibbadt karjait tornásztatja. A látszatkommunikáció sajátos esete, amikor valaki tanulási céllal mond hangosan egy szöveget. Az sem tekinthető valóságos kommunikációs

[6] Worth, Sol – Gross, Larry: Szimbolikus stratégiák. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció.* 1–2. köt. Budapest, 1977, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 37.

aktusnak, ha meglepetésszerűen rákiáltunk valakire azzal a szándékkal, hogy megijesszük, hiszen ekkor a hatást – az ijedtséget – fizikai úton a hangerővel érjük el, nem pedig szavaink jelentésével, az átvitt információval. Ha váratlanul és jó hangosan kiáltunk, teljesen mindegy, hogy szavaink mit jelentenek.

Az utóbbi példa arra is rávilágít, hogy olyan cselekvéseket, illetve cselekvési kísérleteket, amelyek nem információ felismertetésére, hanem olyan hatás kiváltására irányulnak, amelyek nem állnak a befogadó kontrollja alatt, nem lehet kommunikációnak, illetve a kommunikáció szerves részének tekinteni. Gyakran előfordul, hogy egy kommunikációs aktus a befogadóban ijedtséget, félelmet vagy éppen örömöt, jókedvet vált ki, sőt az is megtörténhet, hogy egy interakciónak éppen a félelemkeltés vagy az örömszerzés az elsődleges célja. Az azonban, hogy valaki megijed, félelem és rémület keríti hatalmába, vagy éppen ellenkezőleg, öröm, jókedv uralkodik el rajta, általában nem tudatos választás, elhatározás kérdése, hanem olyan állapot, amely jórészt az akarattól függetlenül következik be. Nem azért ijedek meg vagy érzek örömöt, mert elhatározom, hogy így fogok érezni, hanem mert kevéssé vagy egyáltalán nem kontrollálható hatásként rám tör ez az érzés. Lehetséges, hogy egy kommunikációs aktus egy bizonyos lelkiállapotot idéz elő bennem, de nem annak következtében, hogy felismertem, hogy a szóban forgó kommunikációval ilyen érzést akartak kiváltani belőlem. Előfordulhat, hogy valaki azt közli velem, örömöt szeretne nekem szerezni, szavai mégis dühös elutasításra indítanak. Bár számos kommunikációs aktust, sokféle nem természetes jelentést kísérnek ilyen jellegű hatások, mégsem tekinthetjük őket a kommunikációs történés lényegi elemeinek, még akkor sem, ha szoros összefüggés van a közlés tartalma és az általa előidézett érzelmi állapot között. Például a halálozási hírek általában szomorúságot váltanak ki, a kiváltott szomorúság azonban nem része az elhalálozásról szóló szövegek konvencionális jelentésének. Egy kárörvendő ember akár örülhet is korábbi vetélytársa halálhírének.

Fontos leszögeznünk azonban, hogy – és Grice természetes jelentés és nem természetes jelentés megkülönböztetésének éppen ez a lényege – még az információátadási szándék megléte sem teszi feltétlenül kommunikációvá az információt hordozó eseményeket. Ha például valaki oly módon kívánja a rendőrséget informálni arról, hogy egy bűnténynek ki a tettese, hogy a tetthelyre odacsempészi az illetőnek egy ruhadarabját, aligha állítható, hogy az információ átadásának ez a módja kommunikáció lenne a szó szokásos értelmében. Vagy egy klasszikus példával élve: Shakespeare drámájában Jago úgy kínál Othellónak bizonyító erejű információt Desdemona hűtlenségéről, hogy fondorlatos ügyeskedéssel eléri, a féltékeny férj Cassio kezében pillantsa meg asszonyának kendőjét. Az átadni szándékolt információ célba ér, de Jago

ármánykodását meglehetősen szokatlan lenne kommunikációnak minősíteni. A kommunikáció legfőbb sajátossága, hogy nyíltan, a befogadó számára átlátható módon visz át információt. A Grice által lefektetett keretekben ez azt jelenti, hogy a kommunikáció nemcsak azt feltételezi, hogy a cselekvés információ átvitelére (egy tényállás felismertetésére) irányul, hanem azt is, hogy a cselekvésben jelen van ezen információátviteli szándék felismertetésének, azaz nyílttá tételének a szándéka.

De még az eddig tárgyalt feltételek teljesülése esetén is maradhatnak kétségek egy esemény kommunikáció voltát illetően. Előfordulhat ugyanis, hogy a közlő kommunikációsan akar a befogadó tudomására hozni valamilyen információt (azaz úgy produkál valamilyen megnyilatkozást, hogy ezzel szándékában áll felismertetni valamilyen információt, és szándékában áll ezt a szándékát felismertetni, nyílttá tenni), azonban a befogadó nem azért ismeri fel a közlő által felismertetni szándékolt információt, mert felismeri a közlő felismertetési szándékait, hanem valamilyen más okból. John Searle, a Magyarországon is több művén keresztül ismert amerikai nyelvfilozófus a szóban forgó összefüggést a következő példával igyekezett megvilágítani.[7] Képzeljük el, hogy a második világháború alatt az Itáliában partra szálló amerikai hadsereg egyik katonája olasz katonák egy csoportjába botlik. Elkerülendő az olaszokkal való összetűzést, az az ötlete támad, hogy az olaszokkal szövetséges német katonának adja ki magát. Azonban az egyetlen dolog, amire német tanulmányaiból emlékszik, egy közismert Goethe verssor, ezért ezt kiáltja az olaszok felé: „Kennst du das Land, wo die Zitronen blühen." Lehetséges, hogy az olaszok a német szöveg hallatán elhiszik, hogy egy német katonával állnak szemben, nyilvánvaló azonban, hogy ez nem a hangoztatott német verssor tényleges tartalma alapján történik, hiszen az semmi olyat nem jelent, hogy „ich bin ein deutscher Soldat". Nyilvánvaló, hogy itt nem a kommunikáció szokásos esetéről, hanem a német szavak azon természetes jelentésének kihasználásáról van szó, hogy aki németül beszél, az német is. A példa szemléltette megfontolás alapján még egy további feltételt is felállíthatunk a kommunikációs cselekvések mibenlétének meghatározásához: a közlőnek nemcsak azt kell elérnie, hogy a befogadó hozzájusson valamilyen információhoz, és felismerje, hogy a közlőnek volt információátviteli szándéka, hanem azt is, hogy az információ ne valamilyen más okból, hanem éppen az által, éppen annak következtében jusson el a befogadóhoz, hogy felismerte a közlő erre irányuló szándékát.

A kommunikációnak a Grice-féle nem természetes jelentésre épülő felfogását sokan továbbvitték és – nem utolsósorban beszédaktus-elméleti keretben

[7] Searle, John R.: *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language.* Cambridge, 1969, Cambridge University Press.

– beépítették saját elgondolásaikba (például: Searle 1969[8], Schiffer 1972[9], Strawson 1997[10]). Ezeknek fényében – összefoglalva a fentieket – a magunk részéről akkor tekintünk kommunikációs kísérletnek valamilyen aktivitást, ha azzal az ágensnek (a közlőnek)

(i) szándékában állt egy befogadónak valamilyen információt átadni (azaz a befogadóval egy tényállást felismertetni);

(ii) szándékában állt, hogy a befogadó ezt az (i) szándékát felismerje, azaz szándékában állt (i) szándékát nyílttá, felismerhetővé tenni;

(iii) szándékában állt, hogy (i) szándékának megvalósulásában (ii) szándékának megvalósulása játsszon szerepet.

EGYÜTTMŰKÖDÉS, KÖLCSÖNÖS TUDÁS, INTENCIONALITÁS

A kommunikációs kísérlet természetesen még nem jelent megvalósult teljes kommunikációs eseményt. Ahhoz, hogy sikeres kommunikációs kísérletről, megvalósult teljes kommunikációs eseményről beszélhessünk, a közlő (i), (ii) és (iii) szándékainak meg kell valósulniuk, vagyis a kommunikációs kísérlet akkor válik teljes, sikeres kommunikációs cselekvéssé, ha a megcélzott befogadó megérti, veszi az üzenetet, mégpedig szándékolt kommunikációs üzenetként veszi az.

Az emberek, vagyis olyan lények számára, akik magas intelligenciával és gazdag információátvitelt lehetővé tevő nyelvvel rendelkeznek, az (i), (ii) és (iii) típusú kommunikációs szándékaik megvalósítása egyáltalán nem tűnik bonyolult feladatnak, elég szavakba önteni szándékaikat, embertársaik többnyire gond nélkül megértik őket, és ezzel a kommunikációs esemény teljessé is válik. Például ha azt az információt kívánjuk valakinek a tudomására hozni, hogy szeretnénk, ha becsukná az ajtót, elég annyit mondanunk, „(Kérlek,) csukd be az ajtót", az illető megérti, és minden rendben van. (Persze az, hogy megértette kérésünket, még egyáltalán nem jelenti, hogy teljesíti is.)

Ha azonban egy kissé mélyebbre tekintünk, beláthatjuk, hogy még ez a nagyon egyszerű kommunikációs történés is bonyolult *együttműködés*t feltételez a közlő és a befogadó részéről. Azt, hogy még egy hétköznapi kérésre vonatkozó információ közlése sem feltétlenül magától értetődő, már az a tény is jelzi, hogy ezt az információt nagyon sokféle formában is megkísérelhetjük átadni,

---

[8] Searle: i. m.

[9] Schiffer, R. S.: *Meaning.* Oxford, 1972, Clarendon Press.

[10] Strawson, Peter F.: Intenció és konvenció a beszédaktusokban. Fordította Sebes Gábor. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés.* Budapest, 1977, Osiris. 198–212.

például olyan mondattal is, amelynek szó szerinti jelentése egyáltalán nem kérés, hanem egy művelet végrehajtásának képességére vonatkozó kérdés: „Be tudnád csukni az ajtót?" De ha pusztán annyit mondunk: „Ajtó!"; szándékunk már ebből is világossá válhat. Vagy előfordulhat, hogy szavainkban egyáltalán nem is történik explicit utalás ajtóra és becsukásra, megnyilatkozásunkból mégis az ajtó becsukásának szándékára vonatkozó információ következtethető ki: „Huzat van."

De képzeljünk most el egy olyan helyzetet, hogy K-t és B-t (a közlőt és a befogadót) hangszigetelő üvegfal választja el, amelynek ajtaja csak B oldalán nyitható, és K szeretne átmenni. Abban a pillanatban, amint elvész a közös nyelv használatának lehetősége, rögtön előtűnik, mi mindent megspórol számunkra ez a specifikusan emberi kommunikációs eszköz. A verbális kommunikáció kizárása következtében K-nak nincs más lehetősége, mint az, hogy alkalmi jelekkel, gesztusokkal, mimikával hívja fel magára a figyelmet, és ismertesse fel B-vel a szándékát. Ahhoz viszont, hogy K próbálkozása sikerrel járjon, B-nek is erőfeszítéseket kell tennie: az alkalmi gesztikulációból, mutogatásból, arcmozgásból ki kell találnia, mit akarhat tőle K. Vagyis amikor K információközlő szándékával – képletesen mondva – elindul B felé, B-nek információkereső szándékkal elébe kell mennie, hogy találkozhassanak.

Hasonló feladatot persze csimpánzok is képesek megoldani. De most tegyük fel, hogy az üvegfal egy bank előcsarnokát választja el az utcától, és K a bank alkalmazottja, aki kiment cigarettázni az utcára, és véletlenül becsukódott mögötte az ajtó, B pedig egy ügyfél, aki még sohasem látta K-t. B azt bizonyára könnyen felismeri, hogy K be akar jutni, de amikor K a jogosultságokat, illetve az ezekről való meggyőződés lehetőségeit próbálja megvilágítani (bankalkalmazott vagyok, kérdezze csak meg a főnökömet, aki a harmadik emelet egyik szobájában dolgozik stb.), valószínűleg jóval nehezebb lesz a dolga, különösen, ha B bizalmatlan típus. El kell képzelnie, mit gondolhat a másik, és gesztusait, mozdulatait ehhez, továbbá a másiknak a válaszmozdulataiból felismert vagy legalábbis felismerni vélt feltételezéseihez kell igazítania. És ugyanígy az üvegfal belső oldalán B-nek, ahhoz, hogy felismerje, mi mindent akar közölni vele K, feltételeznie kell, hogy K annak függvényében formálja mozdulatait, amit róla feltételez, és amit az ő válaszmozdulataiból felismer vagy felismerni vél.

És a kommunikációnak éppen ez a lényege: az egyik fél felismertető (információt adó) szándékának találkoznia kell a másik fél felismerési (információt kereső) szándékával, és ahhoz, hogy ez a találkozás létrejöhessen, együtt kell működniük oly módon, hogy megnyilatkozásaikról a másik félről alkotott feltételezések alapján feltételezhető legyen, hogy elvezetnek a felismertetni szándékolt információk felismeréséhez.

A kommunikációs felismertetés együttműködő mechanizmusának leírására David Lewis a játékelméletből kölcsönzött *koordinatív kooperatív játék* fogalmát javasolta.[11] A *koordinatív játékok* olyan nem zérus összegű játékok, amelyeket az jellemez, hogy a játék során a játékosok vagy mindnyájan nyernek, vagy mindnyájan veszítenek attól függően, hogy el tudnak-e érni egy közös célt. Ami nyereség az egyiknek, az nyereség a másiknak is, és fordítva, ami veszteség az egyiknek, az veszteség a másiknak is. Nyilvánvaló, hogy ilyen helyzetben a játékosok akkor számíthatnak sikerre, ha kölcsönösen hozzásegítik egymást a közös nyereség eléréséhez, és a játékszituáció kínálta cselekvési lehetőségek közül úgy választanak, hogy választásuk találkozzon a többiek választásával. Nem nehéz belátni, hogy sikeres megoldás akkor következhet be, ha valamiképpen mindegyik résztvevő kalkulálni tud azzal, hogy mit tesznek a többiek, és saját választásait és cselekvéseit a többiekéhez tudja igazítani. Tipikus koordinációs probléma az a szituáció, amikor találkozni akar két ember, akik elvesztették egymás címét. Ha ugyanabban az időpontban ugyanarra a helyre mennek, mindketten nyernek, ha nem, akkor mindketten veszítenek. Ezért mindkettő megpróbálja elgondolni, vajon mikor és hová mehet a másik, és a saját viselkedését ennek megfelelően tervezi el. A kommunikáció tipikus koordinációs probléma: a közlőnek valamiképpen ki kell számítania, hogy aktivitásait miképpen értelmezi a befogadó, a befogadónak pedig ki kell számítania, hogy mit akarhatott a közlő, amikor éppen azt tette, amit tett. Vagyis mindvégig szem előtt kell tartaniuk, hogy vajon mi járhat a másik fejében, és vajon a másik mit gondolhat arról, hogy mi jár az ő fejükben.

Ha az ágensek csak találgatásokra kénytelenek hagyatkozni azt illetően, hogy mi van a másik fejében, akkor meglehetősen bizonytalan, hogy a befogadó rátalál-e arra az információra (tényállásra), amelyet kommunikációs cselekvésével a közlő fel akar ismertetni. Biztos sikert az kínál, ha a felek nemcsak találgatják, hanem kölcsönösen tudják is egymásról, hogy kommunikációs cselekvéseik mit jelentenek, milyen tényállásokra vonatkoznak, milyen információk felismertetésére alkalmasak. A kommunikációban kódként funkcionáló jelrendszerek kölcsönös tudás tartományok, amelyek meghatározzák, hogy e jelrendszerek elemei, azaz a szavak és más jelek mit jelentenek, miképpen, milyen szabályok szerint vonatkoznak a világ dolgaira és miképpen használhatók kommunikációs szándékok megvalósítására, információk átadására. Ezek a kölcsönös tudás tartományok – nyelvek, vizuális, akusztikus-zenei, mozgásos stb. jelrendszerek – képezik azt az együttműködési alapot, amelyre az ágensek közötti kommunikációkban egymás szándékainak és üzeneteinek a felismerése, megértése épül.

[11] Lewis, David: *Convention*. Cambridge, Mass., 1969, Harvard University Press.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a kommunikációs eseményeket jellemző, a felek egymás belső világára irányuló értelmezési stratégia az emberi viselkedésben alapvető szerepet játszó *intencionalitás* egyik speciális esete. A kognitív képességeket filozófiai nézőpontból vizsgáló, Magyarországon is több művén keresztül ismert Daniel Dennett megfogalmazásában „az intencionális alapállás egy entitás (személy, állat, mesterséges tárgy, bármi) viselkedésének értelmezésére szolgáló stratégia, amely úgy kezeli az adott entitást, *mintha* az racionális ágens volna, amelyet 'cselekedetei' 'megválasztásában' 'elképzelései' és 'törekvései' irányítanak."[12] Az a körülmény azonban, hogy valamely élőlénynek a viselkedését úgy tekintjük, mint ami e lény belső állapotairól, vélekedéseiről, vágyairól, szándékairól informál bennünket, önmagában még nem teszi kommunikációvá ezt a viselkedést. Ez sokkal inkább a Grice-féle természetes jelentések, tehát a nem kommunikációs események tartományába tartozó jelenség, amelyet úgy írhatunk le, hogy valamely viselkedés természetesen jelent valamilyen belső állapotot, vágyat, szándékot.

Dennett az intencionalitás, illetve az intencionális alapállás elemzésében nem is áll meg pusztán annak megállapításánál, hogy egy intencionális rendszer belső állapotokkal, vélekedésekkel, vágyakkal, szándékokkal rendelkezik, illetve intencionális alapállásból ilyeneket tulajdonítunk neki, hanem megkülönbözteti az intencionalitás három fokozatát. „Egy *elsőrendű* intencionális rendszernek vélekedései és vágyai (stb.) vannak, nincsenek azonban vélekedései és vágyai vélekedések*ről* és vágyak*ról*. [...] Egy *másodrendű* intencionális rendszer ennél kifinomultabb; vannak vélekedései és vágyai (s kétségkívül egyéb intencionális állapotai is) vélekedésekről és vágyakról (és más intencionális állapotokról) mind másokra, mind saját magára vonatkoztatva. Így például:

X azt akarja, hogy *y azt higgye,* hogy *x* éhes.
X azt hiszi, hogy *y azt várja,* hogy *x* balra ugrik.
X fél, hogy *y felfedezi,* hogy *x*-nek van egy táplálék rejtekhelye.

A *harmadrendű* intencionális rendszer olyan állapotokra képes, mint
X azt akarja, hogy *y azt higgye, hogy x azt hiszi,* hogy egyedül van ott."[13]

Ebben a felfogásban, amely egyébként a legszorosabb összhangban áll logikai természetű formális elemzésekkel,[14] „[...] úgy élünk a gondolat világában, hogy eleve feltételezzük, hogy a másiknak is elméje van, és abban gondolatai. Vagy-

[12] Dennett, Daniel: *Micsoda elmék.* Budapest, 1996, Kulturtrade Kiadó, 34.
[13] Dennett, Daniel: *Az intencionalitás filozófiája.* Budapest, 1998, Osiris, 107–108.
[14] Lásd Dretske, Fred: *Knowledge and the Flow of Information.* Cambridge, Mass., 1981, The MIT Press.

is mint emberek nem egyszerűen szándéktulajdonító lények vagyunk, hanem magasabb rendű intencionális rendszerek. A másik embert úgy kezeljük, mint akinek a fejében gondolatok vannak, sőt gondolatok arról, hogy a másik fejében gondolatok vannak."[15] A Grice-féle nem természetes jelentés fogalmára épülő jelentéstulajdonítási stratégia sem pusztán úgy értelmez valamely jelenséget, mint amely mögött valamilyen vélekedés és/vagy szándék húzódik meg, hanem úgy, mint reprezentációs-kommunikációs célzatú aktivitást, amely valamilyen üzenetet szándékozik közvetíteni, és mint ilyen, egyfelől az üzenet tárgyára, másfelől más ágensekre, illetve más ágensek elméjére irányul. Maga Dennett, a következőképpen jellemezte Grice elméletét: „Intuitíven kézenfekvő s formálisan jó magyarázó erejű kritériumokat határoz meg a kommunikációra, melyek közé minimálisan beletartozik az, hogy a kommunikációhoz olyan harmadrendű intencionális állapotokat rendelünk, mint a közlő *szándéka az*, hogy a Közönség *felismerje*, hogy a közlő *szándéka az*, hogy a Közönség az *r* reakciót produkálja."[16]

Mindennek alapján „[...] csak azt a viselkedésformát nevezhetjük valódi kommunikációnak, amelyben kimutatható az intencionalitás, az adó szándéka, hogy a vevő elmeállapotát valamiképpen befolyásolja, és a vevő szándéka, hogy odafigyel, miről is van szó."[17] „Csak az [...] érti meg a kommunikációs szándékot, aki követni tudja mások rá, azaz egész pontosan az ő intencionális állapotaira vonatkozó intencionális állapotait."[18]

TUDATTALAN, NEM SZÁNDÉKOS TÉNYEZŐK A KÖZVETLEN EMBERI KOMMUNIKÁCIÓBAN

A fentiekben nagy vonalakban ismertetett megközelítés a pszichiáterek, pszichoanalitikusok, pszichoterapeuták és valószínűleg számos pszichológus számára meglehetősen távolinak és idegennek tűnhet, mégpedig éppen azért, mert a kommunikáció lényegét a tudatos, a szándékolt, az akaratlagos információadásban véli megtalálni. Ezek a mélylélektani irányultságú szakemberek – Buda Béla hangsúlyosan közéjük tartozott – azon az álláspontón vannak, hogy két ember kapcsolatában mindennemű információáramlás kommunikáció, függetlenül attól, hogy tudatos vagy nem tudatos, szándékos vagy nem szándékos információadásról, illetve -befogadásról van szó, sőt, bizonyos

[15] Pléh Csaba: A humán kommunikáció a megismeréstudomány perspektívájából. In Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris, 1999. 241.

[16] Dennett: i. m. 109–110.

[17] Csányi Vilmos: *Az emberi természet*. Budapest, 1999, Vince Kiadó, 232.

[18] Tomasello, Michael: *Gondolkodás és kultúra*. Budapest, 2002, Osiris, 112.

értelemben a tudattalan, a nem szándékolt még meghatározóbb is lehet, mivel a személyiségnek egy mélyebb, az ember fejlődésében már az állatvilágból való kiemelkedésének korai időszakában eredendően meglévő rétegét képviseli.

Buda Béla a közvetlen emberi kommunikációról szóló, számos kiadásban megjelent könyvében a következőképpen foglalta össze a tudatos és a tudattalan kommunikációbeli szerepéről vallott nézeteit. „[...] A személyiség maga sokkal bonyolultabb és nagyobb rendszer, mint vezérlő alrendszere, az én, és még *az énen belül is viszonylag kis rész az, ami tudatos.* [...] Az egész személyiség motivációs irányulása nem mindig azonos az én motivációs állapotaival. Az én mást akarhat – egészen nyersen szólva – mint a személyiség. A szabályozó és a szabályozott rendszer divergenciája, belső feszültsége rontja, károsítja a magatartás egységét és effektivitását [...] A motivációk egyik része akar valamit, másik része nem. Ilyen esetben tapasztalható a viselkedésben az inkongruencia valódi jelentkezése. A tudatos én szándéka az, amely az interakciók szintjén a viselkedést minősíti, ezt tükrözi a direkt kommunikáció. A személyiség más rétegeinek motivációi pedig, amelyeket a tudatos én elnyom, a metakommunikációban jelentkeznek, amely általában az egész személyiség viszonyulásának képviselője. [...] Az embernek sui generis tulajdonsága, hogy a másik ember jelenléte, stimulusa kiváltja belőle valamennyi késztetésének kommunikációját, ami csak benne van. Az ember tehát természeténél fogva 'őszinte' lény, mint ahogyan szükségszerűen őszinte az állat is. Az ősember ennek folytán valószínűleg zavartalan, teljes nem verbális hálózatban élt, amelyben az inkongruencia szóba sem jöhetett, nem is volt lehetséges. A civilizáció fejlődésével a fejlett kultúrákban azonban az ember szinte korlátlan biológiai képességei alapján kialakult a verbális kód révén az én, a tudatosság, a külső verbális kommunikáció inkorporációja és 'belső beszéddé' válása. [...] Lassanként így alakult ki a mai ember, akiben nagyon fejlett a tudatosság, bonyolult konceptuális munkákra képes, ennek alapján külvilágát gyökeresen átalakította, és olyan életlehetőségeket teremtett, amelyek már sajátosan visszahatnak a pszichikumára. Kialakult a tudatos szándékok rendszere és ezek érdekében a viselkedés belső irányításának lehetősége. De a tudatos elemek még mindig csak vékony kérget alkotnak a személyiség tudattalan rétegei felett, amelyek nagyobb része nem biológiai, hanem szociális képződmény, ugyanúgy eltanult, mint a nyelv és a formális gondolkodás képessége, csak sémákban, motivációs mintákban, rejtett képekben rögzült, ezért az én számára nem hozzáférhető. Az egész személyiség pedig továbbra is ugyanolyan természetességgel és biológiai eredetű 'szándékkal' közli a kommunikációhoz való általános, érzelmi viszonyulását a metakommunikációban, mint egykor. A hazugságot tehát az ember – ha az emberen nemcsak a benne tudatos részt értjük – ugyanúgy kommunikálja a

másik felé, mint ahogyan az én kommunikálja szavakban a hamis tartalmat. E kommunikáció felfogására minden ember képes, más kérdés, hogy mivel a metakommunikáció percepciója sem tudatos, a jelzések a befogadó pszichikumában könnyen elfojtódnak. [...] A metakommunikációban tehát az ember ősi, valódi emberi kommunikációs törekvései kapnak kifejezést. Az egészen új és sajátos modalitás, hogy a társadalmilag nagyon hangsúlyozott, neveléssel és tanítással elsajátított verbális, direkt kommunikációhoz viszonyítva, ennek az ősi közlési formának 'meta'-jelentősége van."[19]

A kommunikációban mindig szándékot és tudatosságot feltételező felfogás, amelynek néhány alaptételét tanulmányunk első részében próbáltuk megvilágítani, a nem tudatos, nem szándékolt, intencionális alapállás nélküli információmozgást egyáltalán nem tekinti kommunikációnak, így határozottan szemben áll a Buda Béla által kifejtettekkel. E szándéktulajdonító felfogás mögött az angolszász analitikus filozófia, a logikai pozitivizmus, a nyelvfilozófia, a logikai szemantika, a beszédaktus-elmélet és a kognitív tudomány – vagy szűkebben: ezeken a diszciplínákon belül nem elhanyagolható irányzatok – gondolkodásmódja húzódik meg, amely egyfelől a közvetlen tapasztalatra nem visszavezethető fogalmakat (sok filozófus és kognitív kutató szerint a pszichoanalízis és a mélylélektan tudattalanja kissé bizonytalan státuszú ebből a szempontból) kizárja a tudományos vizsgálódás köréből, másfelől az emberi aktivitások vizsgálatában központi jelentőségű felelősség fogalmát a legszorosabban összekapcsolja a tudatosság és a szándékosság kérdésével: ahol nincs tudatosság és nincs szándék, ott cselekvés és felelősség sincs; egy cselekvést az minősít, hogy milyen szándékot tulajdonítunk az ágensnek.

A másik felfogás, amely hangsúlyozottan a Freud munkásságával induló pszichoanalitikus hagyományra építkezik, úgy tartja, hogy „lehetséges nem tudatos kommunikáció és nem tudatos szándék a kommunikációban."[20] „[...] Nem szükséges feltétele a kommunikációnak a közlés szándéka. Kommunikáció történik akkor is, ha a potenciális befogadó jelenlétében, annak bármiféle hatására jelzések indulnak ki a kommunikátorból, és azokat a jelzéseket a befogadó dekódolja. Nem szükséges a dekódolás tudatossága sem. Ha a jelzés automatikusan kivált olyan reakciót, amely a jelzés jelentését kifejezi, máris megtörténtnek tekinthető a kommunikáció."[21]

A nyilvánvaló szembenállás ellenére vannak érintkezések, kisebb-nagyobb átfedések a kétféle megközelítés között. Mindenekelőtt az, hogy a tudattalan

---

[19] Buda Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.* Budapest, 1988, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 179–180.

[20] Buda: i. m. 64.

[21] Buda Béla: *Empátia – A beleélés lélektana.* Budapest, 2006, Urbis Könyvkiadó, 48.

szerepét kiemelő felfogás sem vitatja, hogy a kommunikációnak van egy olyan meghatározó rétege – Buda terminológiájában ez a direkt kommunikáció –, amelynek értelmezésében a tudatosság, a szándékoltság megkerülhetetlen tényező. A kommunikációban álló felek az üzenetek tartalmának, jelentésének megállapítása érdekében szüntelenül kutatják, méregetik, hogy a másik fél szavait és magatartását milyen szándékok vezérelhették. Közismert például, hogy bizonyos megnyilatkozások bizonyos körülmények között azért minősülnek sértésnek, mert a befogadó úgy értelmezi őket, mint amelyeket a közlő a sértés, a becsmérlés szándékával küldött feléje.

A másik oldalon azok, akik hajlamosak gyanakvással fogadni a tudattalan fogalmát, bizonyos vonatkozásokban egyáltalán nem vitatják, hogy a szándéktulajdonítással magyarázott kommunikációs jelenségekben nem tudatos tényezők is jelen lehetnek. Ilyen nem tudatos tényezők a mindennapi rutinból, a megszokásból mintegy automatikusan végrehajtott cselekvések, amelyeknél aktuálisan nem feltétlenül tudatosul a kommunikációban jelen lévő szándékok teljes együttese. Így amikor beszélünk, a nyelvünket, az emberi kommunikáció legtermészetesebb eszközét használjuk, amely eszköz a nyelvi szabályok, a konvenció erejénél fogva akkor is alkalmas kommunikációs szándékok megvalósítására, információk felismertetésére, átadására, ha aktuálisan nem gondoljuk végig, hogy a Grice-féle (i), (ii) és (iii) szándékokkal nyilatkozunk. A nyelvbe, a szavakba (és persze minden konvencionalizálódott jelrendszerbe) mintegy bele van építve az intencionalitás: nyelvi jeleink a kommunikációs szándékok megvalósításának rendeltetésszerű eszközei. Ez sokszor csak akkor tudatosul, amikor zavar támad, például valamilyen zaj az átvivő csatornán akadályozza a kölcsönös megértést és a kommunikációs felek bizonytalanságban maradnak egymás szándékai felől. (Lásd a korábban említett banki példát.) A rutinszerűség, a mindennapi használatban uralkodó automatizmus azonban nyilvánvalóan nem azonos a személyiségnek azzal a mélyen rejtőző tudattalan rétegével, amely a pszichiátriai-mélylélektani megközelítésben mintegy kontroll alatt tartja, minősíti a tudatos, a szándékolt direkt kommunikációt.

Bizonyos mértékű átfedést a metakommunikatív jelenségek vonatkozásában is tapasztalhatunk a két felfogás között. A metakommunikatív jelzések egy részét a szándéktulajdonító megközelítés is kommunikációnak tekinti, de persze azon az alapon, hogy jól felismerhetően tudatosság és szándék húzódik meg mögöttük. Idesorolhatók például az olyan kacsintások, amelyek adott esetben arra szolgálhatnak, hogy a verbális közlés tartalmát – mondhatni – idézőjelbe téve, azt jelezzék, hogy a mondottakat nem a konvenció szerinti, szó szerinti jelentésükben, hanem ironikusan vagy tréfaként kell érteni. A direkt kommunikációt kísérő jelenségek másik nagy csoportját azonban, ha megjelenésükben

nem feltételezhető szándék és tudatosság, a szándéktulajdonító felfogás nem tekinti kommunikációnak. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem is vesz róluk tudomást, és nem tulajdonít nekik jelentőséget. Éppen ellenkezőleg, nagyon is számol velük: ezek a jelenségek a Grice féle természetes jelentés tartományába tartoznak: nem kommunikációs célzatúak ugyan, de fontos információ ismerhető fel belőlük. Ha például valaki egy hozzá intézett kérdés nyomán elvörösödik, sebesen pislogni kezd, elkapja a tekintetét és akadozva fűzi válasza szavait, abból a kérdező vagy egy külső megfigyelő arra a megállapításra juthat, hogy a kérdés a beszélő számára érzékeny ügyet, kellemetlen, kínos témát érintett. Nem valószínű azonban, hogy azt gondolná, hogy a beszélő a zavarnak ezekkel a jeleivel a közlés, a kommunikáció szokásos értelmében (úgy mintha azt mondta volna: „erről én most nem szívesen beszélnék") közölte, kommunikálta volna, hogy számára kellemetlen téma került terítékre.

Az itt jelzett érintkezések és részleges átfedések, bár valamelyest árnyalják, a legkevésbé sem teszik semmissé az elkülönülést a tudattalan szerepét hangsúlyozó és a szándéktulajdonító kommunikációs felfogás között. Különösen szembetűnő az ellentét a hazugságok elemzésénél. Buda Béla több helyen is kiemeli, hogy a nem szándékos, tudatalatti kommunikáció működését legvilágosabban „a hazugság jelenségéből lehet kibontani. [...] A metakommunikáció közli, hogy a direkt közlés tartalmának valóságértéke mekkora, tehát közli, ha a kommunikátor hazudik."[22] „A hazugságot tehát az ember – ha az emberen nemcsak a benne tudatos részt értjük – ugyanúgy kommunikálja a másik felé, mint ahogyan az én kommunikálja szavakban a hamis tartalmat. E kommunikáció felfogására minden ember képes, más kérdés, hogy mivel a metakommunikáció percepciója sem tudatos, a jelzések a befogadó pszichikumában könnyen elfojtódnak."[23] Ez meghökkentő gondolatmenet, amelyből fura következtetések adódhatnak, például olyanok, hogy tulajdonképpen nem is lehet hazudni, hiszen a hazugság kimondásakor – tudattalanul – metakommunikáljuk, hogy hazudunk; továbbá mivel a metakommunikatív üzenet (vétele) is tudattalan marad, elfojtódik, a befogadó számára akkor sem lepleződik le a hazugság, ha a metakommunikációból észlelte azt. Ezeket a logikai paradoxonokra emlékeztető ellentmondásokat látva, felvetődhet, vajon a hazugság elemzésében (de akár magának a teljes kommunikációs jelenségkörnek a leírásában) feltétlenül szükséges-e tudatalatti motivációk után kutatni, nem elég-e csupán azt mérlegelni, hogy az ember együttműködő, szabálykövető lény, akiben az, hogy aktuálisan nem együttműködő, nem szabálykövető magatartásra vállalkozik,

[22] Buda Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.* Budapest, 1988, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 178.

[23] Buda: i. m. 180.

belső feszültséget idéz elő, és e feszültség olyan nem szándékolt, tudatosan kevéssé uralható jelenségeket vált ki, mint a hazug üzenetet kísérő elvörösödés, szótévesztés, artikulációs elakadás, szemforgatás, a szembenézés kerülése stb. Ezek a jelenségek a zavarnak, a belső feszültségnek a Grice-i értelemben vett természetes jelei, amelyekből a kommunikációs partner vagy a megfigyelő, ha egyáltalán észreveszi őket és jelentőséget tulajdonít nekik, korábbi tapasztalatai alapján arra a következtetésre juthat, hogy a beszélő talán nem mond igazat. (Juthat persze egészen más következtetésre is, például arra, hogy a közlő fizikailag rosszul érzi magát vagy a téma, amely szóba került, nagyon kínos számára.) A hazugság kimondója ismeri a morális szabályt, tudja, hogy együttműködést, igazmondást várnak tőle, és természetesen azt is tudja, hogy hazudik, tehát tudja, hogy nem az elvárt, szabálykövető, együttműködő módon cselekszik. Ha ez utóbbit nem tudná, ami persze megtörténhet, akkor nem hazugságról, hanem tévedésről lenne szó. Ezekből a tudásaiból, pontosabban e tudások ütközéséből (inkongruenciájából, kognitív disszonanciájából?) adódik az árulkodó természetes jeleket előidéző belső feszültség. Így nézve mintha semmi sem indokolná a tudattalanra való hivatkozást – kapna Occam borotvája *(entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem)* után egy megrögzött pozitivista.

Kommunikáció és empátia

Úgy tűnik, a kommunikációs lényeg megragadásában a szándéktulajdonításra épülő magyarázat nehezen egyeztethető össze a tudattalannal operáló felfogással: a kétféle megközelítés nem csak abban látszik különbözni, hogy eltérő fogalmi értelmezésekkel próbálják megragadni tárgyukat, de mintha nem is egészen ugyanazt a tárgyat, nem is egészen ugyanazt a jelenségvilágot vennék célba, ezért aztán óhatatlanul elbeszélnek egymás mellett. Buda Béla gazdag életművében azonban van egy olyan tárgykör, amely – legalábbis első pillantásra – természetesen illeszkedni látszik a kommunikáció szándéktulajdonító felfogásához. Ez az empátia, amivel behatóan foglalkozott egy sok kiadást megélt, nagy sikerű könyvében.[24]

Mint korábban láttuk, a kommunikációs megértésben, a kommunikáció mélyén rejtőző koordinatív játék probléma megoldásában, az intencionális alapállásban meghatározó szerepet játszanak a felek egymásról, egymás kommunikációs szándékairól alkotott feltevései: közlő és befogadó megpróbálják kölcsönösen kitalálni, mi járhatott a másik fejében, amikor kommunikációba

[24] Buda Béla: *Empátia – A beleélés lélektana*. Budapest, 2006, Urbis Könyvkiadó.

lépett és mondta, amit mondott, vagyis megpróbálják magukat a partner helyzetébe képzelni. Ez nagy hasonlóságot mutat az empátiával, hiszen ez utóbbinál is a másik helyzetébe való beleélésről van szó. A hasonlóság szembetűnő, azonban egyáltalán nem jelent lényegi azonosságot. Míg ugyanis a kommunikáció szándéktulajdonító felfogásában a másik helyzetébe való belehelyezkedés a másik feltevéseinek, tudásainak, gondolatainak, propozicionális attitűdjeinek, kognitív sajátosságainak a gondolati, tehát kognitív letapogatásával, felismerésével, kikövetkeztetésével valósul meg, az empátiának a Buda Béla és általában a pszichiáterek, pszichoanalitikusok, pszichoterapeuták által képviselt értelmezése nyomatékosan nem kognitív, nem gondolati, nem propozicionális, hanem érzelmi beleélést, a másik érzelmi világába való belehelyezkedést jelent. „Általánosan meghatározva az empátia a személyiség olyan képessége, amelynek segítségével a másik emberrel való közvetlen kommunikációs kapcsolat során az ember bele tudja élni magát a másik lelkiállapotába. Ennek a beleélésnek a nyomán meg tud érezni és érteni a másikban olyan emóciókat, indítékokat és törekvéseket, amelyeket az szavakban direkt módon nem fejez ki, és amelyek a társas érintkezés szituációjából nem következnek törvényszerűen. A megértés és megérzés fő eszköze az, hogy az empátia révén a saját személyiségben felidéződnek a másik érzelmei és különféle feszültségei. Ezt úgy is ki lehet fejezni, hogy a személyiség beleéli, mintegy a másikba vetíti önmagát."[25] Az empátiában az „szükséges, hogy érzelmi és indulati elemek álljanak előtérbe, és ne racionális szempontok."[26] Nem empátia a társadalmi ismeretekre támaszkodó projekció,[27] és „[az sem], ha a másik ember belső, érzelmi helyzetének megértését nyílt kommunikáció segíti elő."[28] És itt át is érünk a tudattalan kommunikációnak a szándéktulajdonító felfogásban nem nagyon kezelhető témaköréhez: az empatikus beleélés szempontjából „nem szükségszerű feltétele a kommunikációnak a közlés szándéka."[29]

Következtetésünk tehát az lehet, hogy a kommunikációnak egyfelől a szándéktulajdonító, másfelől a tudattalannal operáló felfogása az empátia vonatkozásában sem tud azonos álláspontra jutni. Azonban ha a tudattalannak a kommunikáció vizsgálatában meghatározó szerepet juttató pszichiáteri-pszichoanalitikusi megközelítés szerint az empátiát nem is lehet tudatos, racionális, gondolati elemek feltételezésével vagy felismerésével azonosítani, annyi bizonyára mindkét felfogás számára elfogadható, hogy az érzelmi-indulati beleélés

[25] Buda: i. m. 39.
[26] Buda: i. m. 42.
[27] Buda: i. m. 43.
[28] Buda: i. m. 45.
[29] Buda: i. m. 48.

képessége, mivel nyitottá tesz a másik fél felé, a kommunikációnak a tudatossággal és szándéktulajdonítással jellemzett (direkt) rétegében is jelentősen segítheti a kölcsönös megértést.

Irodalom

Buda Béla: Kommunikáció beszéd nélkül. In Terestyéni Tamás (szerk.) *Az emberi kommunikáció. Minerva Nagy Képes Enciklopédia. IV.* Budapest, 1975, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Minerva Szerkesztőség, 246–254.

Buda Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.* Budapest, 1988, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Buda Béla: *Empátia. A beleélés lélektana.* Budapest, 2006, Urbis Könyvkiadó.

Buda Béla: *Az elme gyógyítása.* Budapest, 2011, Háttér Kiadó.

Buda Béla – Sárközy Erika (szerk.): *Közéleti kommunikáció.* Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó.

Dennett, Daniel: *Micsoda elmék.* Budapest, 1996, Kulturtrade Kiadó, 34.

Dennett, Daniel: *Az intencionalitás filozófiája.* Budapest, 1998, Osiris.

Dretske, Fred: *Knowledge and the Flow of Information.* Cambridge, Mass., 1981, MIT Press.

Csányi Vilmos: *Az emberi természet.* Budapest, 1999, Vince Kiadó.

Grice, Paul: Jelentés. Fordította Terestyéni Tamás. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés.* Budapest, 1997, Osiris, 188–197.

Lewis, David: *Convention.* Cambridge, Mass., 1969, Harvard University Press.

Searle, John R.: *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language.* Cambridge, 1969, Cambridge University Press.

Pléh Csaba: A humán kommunikáció a megismeréstudomány perspektívájából. In Béres István – Horányi Özséb (szerk.): *Társadalmi kommunikáció.* Budapest, 1999, Osiris.

Sárközy Erika (szerk.): *Rendszerváltás és kommunikáció.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó.

Schiffer, R. S.: *Meaning.* Oxford, 1972, Clarendon Press.

Schleicher Nóra (ed.): *Communication Culture in Transition.* Budapest, 2000, Akadémiai Kiadó.

Szecskő Tamás – Szépe György (szerk.): *Nyelv és kommunikáció.* Budapest, 1969, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Strawson, Peter F.: Intenció és konvenció a beszédaktusokban. Fordította Sebes

Gábor. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, 1977, Osiris, 198–212.
Tomasello, Michael: *Gondolkodás és kultúra*. Budapest, 2002, Osiris.
Worth, Sol – Gross, Larry: Szimbolikus stratégiák. In Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció*. 1–2. köt., Budapest, 1977, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Horányi Özséb

Sajáttest – sajátvilág – sajátlélek[1]

Kulcsszavak: *sajáttest, valaki sajátteste, sajátvilág, valaki sajátvilága, sajátlélek, valaki sajátlelke, humán ágens, fakultás, szignifikáció, szignifikációs lánc, szignifikáns, szignifikátum, szignifikatív eset, szimptomatikus, osztentatív, szimbolikus, transzcendens, fakultás, PTC*

(1.1) Az egyik mértékadó tradíció szerint[2]
– a ‹test› ([corpus], [body]);
– a ‹szellem› ([ingenium], [mind]); illetőleg
– a ‹lélek› ([anima], [spirit])
együttesen teszi ki a világot: a világunkat.

1 A jelen szöveg hátteréhez lásd Horányi Özséb tanulmányát: *Arról, ami problematikus, arról, ami szignifikatív, valamint arról, ami kommunikatív* (szinopszis, 7.3 változat). *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából.* Szerk. Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János. Akadémiai Kiadó, Budapest 2009, 201–235. Köszönöm Demeter Márton, Gion Zsófi és Kovács Lajos érdemi hozzájárulásait a szöveg jelen változatához. Köszönöm Lukács László teológiai és Tarjányi Béla biblikus lektorálását. A szöveget azonban még nem tekintem véglegesnek.

2 A test, a szellem és a lélek fogalmai körüli terminológiai zűrzavar görög és latin megfelelőik kapcsán is felmerül, de ha bekapcsoljuk a keleti, az afrikai vagy épp a latin-amerikai hagyományokat, akkor a fenti kifejezések tudományos igényű használata – külön definiálás nélkül – elképzelhetetlen. Ezért ez a diszkusszió e fogalmakat mindig a diszkusszió elején bevezetett értelemben használja, és igyekszik a szóhasználatban támaszkodni legalább az egyik mértékadó hagyományra. A konceptusok történetéről és a jelentések változásairól lásd például Stephen P. Stich – Ted A. Warfield (eds): *The Blackwell Guide to the Philosophy of Mind.* Blackwell MA – Oxford 2003, vagy Maryanne Cline Horowitz (ed): *New Dictionary of the History of Ideas.* Thomson – Gale, London 2005.

Ebben a tradícióban szokásos diskurzusokban azonban a három terminus közül többnyire csak valamelyik kettőről van szó: ‹test›ről és ‹lélek›-ről vagy ‹test›-ről és a ‹szellem›-ről. Ebben a diszkusszióban azonban mindhárom terminusra szükség lesz.[3]

Ha ugyanis a három közül bármely kettőből indulnánk ki, beleütköznénk a dualizmus réges-régi problémájába. A dualizmus a régi görögöknél jelent meg és még manapság sem tekinthető meghaladottnak. Ebben két önálló, a másikra vissza nem vezethető létező (illetőleg létezőtípus) léte van feltételezve, amelyek valahogy együttműködnek egymással, de ez az együttműködés nem korlátozza egyik önállóságát sem. A dualista elméletek, amelyekből számtalan van, azzal küzdenek, hogyan koncipiálják a két egymástól független létező kapcsolatát.

Természetesen léteztek és léteznek manapság is olyan ontológiai elméletek (magyarázatkísérletek), amelyek egyetlen létezőtípusból indulnak ki (ezeket szokás monista elméleteknek nevezni):[4] ha – az egyszerűség kedvéért nevezve így: – a lélekből, idealizmusnak szokás nevezni az elméleteknek ezt az osztályát.[5] Ha pedig a testből, akkor materializmusnak[6] vagy naturalizmusnak.[7] Az európai művelődéstörténet tanúsága szerint ezek az egyetlen létezőtípusból kiinduló elméletek mindegyike reduktív természetű.

3 Természetesen van, pontosabban volt olyan felfogás korábban, amely szerint a három valóság együtt adja ki az ember lényegét. *Trichotizmus*nak nevezték. Ennek a felfogásnak azonban hosszabb ideje nincs képviselője (talán a legutolsó Photiosz konstatinápolyi pátriárka volt, meghalt 898k), ezért ez a diszkusszió nem is tárgyalja.

4 A *Mind-Body* kognitivista nézetek szerint például valójában nem is léteznek (létezhetnek) ezek önállóan, egymástól függetlenül; azon a módon, ahogy a papírlap két oldala is szükségszerűen feltételezi egymást; lásd George Lakoff – Mark Johnson: *Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind & its Challenge to Western Thought*, Basic Books, New York 1999.

5 Vö. http://plato.stanford.edu/entries/idealism

6 Vö. http://plato.stanford.edu/entries/mind-identity, http://plato.stanford.edu/entries/physicalism

7 Vö. http://plato.stanford.edu/entries/naturalism

Ez a diszkusszió most maga mögött hagyja a korábbi ajánlatokat és egy olyannal áll elő, amely – talán és ebben a formában – előzmény nélküli, ha nem is teljesen az.[8]
(2) Induljunk ki magunkból, az emberből, és nevezzük magunkat (azt a fajtát, ami vagyunk) ‹humán ágens›-nek[9] vagy egyszerűen ‹ágens›-nek. A kérdés pedig ez: ki vagy mi az ‹ágens› valójában?

8 Ilyen (inkább ismeretelméleti, semmint ontológiai) előzmény például a szemiotika. Ízelítőül néhány hivatkozás: Barthes, Roland: A szemiológia elemei. Válogatott írások, Európa, Budapest 1971; Morris, Charles: *Writings on the Theory of Signs*. Ed. Th. A. Sebeok, The Hague – Paris, Mouton 1971; Peirce, Charles S.: Colleted Papers II., Cambridge, HUP, 1931–35, 1958; *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, 1–3. Ed.: Thomas A. Sebeok, Mouton de Gruyter, Berlin – New York – Amsterdam 1986; vagy az újabban divatba jött reprezentációelméletek. Ízelítőül néhány hivatkozás: Bloor, David: Collective Representations. *Images and Reality. Proceedings of the 1996 Miskolc, Conference.* Ed:. Forrai, Gábor, Miskolc 1997; magyarul: Kollektív reprezentációk. Ford.: Cserne Katalin, *Tudásszociológia szöveggyűjtemény.* Szerk.: Fehér Márta – Békés Vera, Typotex, Budapest 2005, 225–237.; Merlin W. Donald: *Origins of the Modern Mind. Three stages in the evolution of culture and cognition.* Harvard, 1991; magyarul: *Az emberi gondolkodás eredete.* Ford. Kárpáti Eszter, Osiris, Budapest 2000; Fazekas Péter – Zemplén Á. Gábor: Molyneux Kérdései – a Reprezentáció Filozófiai Problémájától Az Intermodális Transzferig. *Magyar Pszichológiai Szemle* 2005, LX 4, 527–52.; Fraassen, Bas van: *Scientific representation: paradoxes of perspective.* Oxford 2008; Gombrich, Ernst H.: *Art and Illusion.* Washington, 1959; magyarul: *Művészet és illúzió.* Ford.: Szabó Árpád, Gondolat, Budapest 1972; Goodman, Nelson: *Languages of Art. An Approach to a Theory of Symbols.* Bobbs–Merrill, Indianapolis – New York 1968; az első két fejezet magyarul: *Sokarcú kép.* Szerk.: Horányi Özséb, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1975; a második, módosított kiadás alcíme: *Válogatott tanulmányok a képek logikájáról.* Typotex, Budapest 2003; László J.: A szociális reprezentáció járvány-tana. *Replika* 41–42 (2000); Moscovici, Serge: A szociális reprezentációk elmélete. *Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok.* Szerk.: László János, Osiris, Budapest 2002, 210–289.; Pléh Cs.: *Bevezetés a megismeréstudományba.* Typotex, Budapest 1998.

9 A ‹ és a › csúcsos zárójelek azt jelzik, hogy a közéjük írt szó terminusértékű: ebben a diszkusszióban kategóriának van tekintve. A kategóriák szignifikánsait [...] jelöli, szignifikátumait (a szignifikátumok tartományait) |...| és végül a szignifikánst és a szignifikátumot összekapcsoló szignifikációt a {...} jelöli.

(2.1) Kétségtelen, hogy az ‹ágens› mutatkozhat ‹test›-ként,[10] amelyeket a ‹fizika›, a ‹kémia› és a ‹biológia›, illetőleg az ‹etológia› terminusaival lehet leírni, és így a ‹nyers fakultás›[11] részének számít.

De az is kétségtelen, hogy a ‹humán ágens›-eket nem lehet csak ezekkel a terminusokkal kimerítően leírni.

(2.2) Máshonnét közelítve pedig mondhatnánk például azt, hogy ahhoz, hogy valamely létező ‹ágens›-ként legyen képes monitorozni környezetét, hatással lenni környezetére; miközben működésében sajátos feltételeknek kell eleget tennie: sajátos felkészültségekkel kell rendelkeznie; például olyan szerkezeti elemekkel, mint a ‹test›, gyakran ‹szellem›-mel[12] is, amely valamely ‹ágens›-sel összefüggésben a ‹pszichikus fakultás› részének

10 A [test] lexémáról a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1962, VI. 646kk) többek között azt írja, hogy (1) *Vmely élőlénynek, főleg az embernek a szervezete, a maga anyagi mivoltában, külső fizikai formájában.* (2) *Az emberi szervezet élettani folyamatainak összessége ‹a lelki jelenségekkel szemben›.* (3) *Szilárd halmazállapotú anyagnak, ill. anyagoknak egy egységet alkotó, más anyagoktól határozottan elkülönülő tömege.*

11 A ‹nyers fakultás› része mindaz, ami kimerítően és ellentmondásmentesen leírható a ‹fizika›, a ‹kémia›, a ‹biológia› és az ‹etológia› más terminusokra vissza nem vezethető terminusaival. Hátterében Karl R. Popper három világ elmélete áll. Vö. *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach.* Clarendon, Oxford 1972, például 154kk; a ‹nyers›-et nevezi Popper a három világból az elsőnek, a *fizikai*, illetőleg a *fizikai állapotok* világának (w_1). Manapság a szilárd testeken kívül a légnemű állapotúakat és a folyékonyakat is idesorolják; továbbá a ‹nyers fakultás› részének számít az energia és a legkülönfélébb sugárzás (így a fény is). Beleértve ebbe a sötét anyagot és energiát is.

12 A [szellem] lexémáról a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1962, VI. 155k) többek között azt írja, hogy (1) ‹Babonás hiedelem szerint v. költői elképzelésben› *test nélküli, természetfeletti lény.* (2, csak egyes számban) *Az ember lelki, külön. értelmi képességeinek összessége, főleg abból a szempontból tekintve, hogy maradandó alkotásokat képes létrehozni.* (3, csak egyes számban, irod.) *Az emberi értelem által kitermelt javak, értékek összessége és törvényszerű összefüggése; kultúra.* (4, csak egyes számban, Fil.) ‹Az idealista filozófia szerint› *a jelenségek nem anyagi természetű alapja.* (5, csak egyes számban) *Az emberek egy csoportjának (pl. az egy korban élt embereknek, vmely nemzet v. társadalmi osztály tagjainak) a magatartását meghatározó elvek, gondolkozás- és érzésbeli sajátosságok összessége.*

A ‹szellem› kategória filozófia-, teológia- és művelődéstörténeti összefüggései szinte beláthatatlanok, vö. a 15. jegyzettel is.

számít;[13] vagy ‹ágens független›-ül a ‹szimbolikus fakultás› részének.[14] Esetenként ‹lélek›-kel is,[15] amely a ‹transzcendens fakultás›

13 A ‹pszichikus fakultás› része mindaz, ami kimerítően és ellentmondásmentesen leírható a ‹pszichológia›, illetőleg a ‹szociálpszichológia› más terminusokra vissza nem vezethető terminusaival. Popper (uo.) ezt nevezi a második vagy *mentális* világnak, a *mentális állapotok* világának (w_2).

14 A ‹szimbolikus fakultás› része mindaz, ami kimerítően és ellentmondásmentesen leírható ‹szociálpszichológia›, illetőleg a ‹kulturális antropológia› más terminusokra vissza nem vezethető terminusaival. Popper (például i. m. 229–235.) három világ elméletében leginkább ez feleltethető meg a harmadik világgal (w_3): az *intelligibiliák* világával (Popper, i. m. 166., 154n1) vagy az *objektív értelemben vett ideák* világával; sőt: a *gondolat lehetséges tárgyai*nak világával; de a legbeszédesebb talán a *tudó nélküli tudás* világa megnevezés (Popper i. m. 103–153.). Elég tarkabarka ez a megnevezéshalom, és a vele kapcsolatos magyarázatok is azok; talán azért, mert nincs különbség téve a ‹szimbolikus› és a ‹transzcendens› között, amit viszont ez a diszkusszió élesen megkülönböztet egymástól. Az ágens-független szimbolikus fakultást ez a diszkusszió nem érinti (amelybe nem csak a kultúra artefaktumai tartoznak bele, az írott művekkel együtt, de az emberi közösségek – és így a társadalom – intézményeiben fellelhető felkészültségek is).

15 Magyar Értelmező Kéziszótár (szerk. Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós Akadémiai Kiadó, Budapest 1972) *lélek* fn 1. Vall is: Az emberben az életnek és a személyiségnek a testtől független (anyagtalan) létezőként képzelt hordozója. *Kiadja a lelkét*: meghal. Képzeletbeli, test nélküli lény. *Gonosz* ~. kiv Kísértet. Hazajáró ~. 2. Az emlékezés, képzelet, értelem stb. folyamatainak összefüggő egésze, az ember belső valósága. *Lelkébe lát vkinek*. Lélt. rég Pszichikum. *Az ember érzelemvilága. Vmi betölti a lelkét*. Akaraterő, bátorság. *Lelket önt vkibe*. Lelkiismeret. Nem visz rá a ~. Bensőséges (művészi) átélés. Játékában nincs ~. 3. Vmilyen tulajdonságokkal rendelkező ember. Jó ~. kissé nép: Lelkem: ‹kedveskedő, néha leereszkedő megszólítás›. hiv. Személy. A lakosság 500 ~. ‹Tagadó kif-ekben› Egy (árva v teremtett) ~ sem: senki sem. 4. Vminek éltető eleme, legfontosabb tagja, része. A társaság lelke. 5. nép: A toll lelke: a toll gerincének üregében lévő hártya. 6. Zene Vonós hangszer belsejében a fedőlap és a hátlap közé feszített pálcika. Sz: *lelke rajta*: viselje ő a(z erkölcsi) felelősséget érte; (már csak) *hálni jár belé a ~*: nagyon beteg; *kiteszi a lelkét vkiért, vmiért*: minden tőle telhetőt megtesz érte.

A lélek keresztény fogalmáról elmondható, hogy a legtöbb vallási hagyományban egyike a fő kategóriáknak (mindezt mi sem példázza jobban, mint az a tény, hogy az Encyclopedia of Religion a *lélek* címszó alatt 40 oldalnyi szöveget közöl (Jones, Lindsay (ed. in chief): *Encyclopedia of Religion*. Thomson–Gale, 2005, 8531–8570.). Az Újszövetség görög szövegében olvasható

[psyche] terminus a héber [nefesh] megfelelője, a magyar nyelvű szöveg mindkettőt [lélek]-nek fordítja. Az ősi sémi gondolkodás szerint a {nefesh} a test leheletfinom másolata. A {nefesh} oppozícióba állítható a {ruah} kifejezéssel, amely hangutánzó szóként a lélegzet hangját imitálja, és általában az élet princípiumát jelenti (gyakran a hús vagy a test ellentéteként). Az újszövetségi {psyche} viszont komplex kifejezés: gyakran az életet jelenti, de szintén gyakorta a ma {self}-nek hívott személyiségrészt, máskor az örök élet letéteményesét (mely túléli a test halálát). A lelket ember nem, csak Isten képes elpusztítani (Mt 10,39). A keresztény antropológia szerint a {lélek} fogalma nem elemezhető az emberi {személy} fogalma nélkül, hiszen csak valakinek, nevezetesen egy személynek, van mind teste, mind lelke.

A keresztény teológián belül a {lélek} egy más fogalma is ismeretes, amelyre az újszövetségi görög eredeti a {pneuma} kifejezést használja (és amely gyakran az ószövetségi {ruah} helyén is áll). A [pneuma] alatt az Újszövetség általában Isten Lelkét, a Harmadik Isteni Személyt, vagyis a Szentlelket érti, noha a kifejezésnek vannak más előfordulásai is (Lk 24,37).

A lélek filozófiai fogalmáról. A mai filozófiai nyelvhasználatban a {lélek} fogalmát általában mellőzik, újabban szívesebben beszélnek {elmé}-ről, ami a hagyományosan [lélek]-ként referált entitásnak legjobb esetben is töredéke. A [lélek] kifejezés ma sokkal inkább a teológia nyelvhasználatára jellemző, míg a [psziché] kifejezéssel elsősorban a pszichológia dolgozik.

A [lélek] kifejezés a filozófiatörténetben gyakran a görög [psziché], illetőleg a latin [anima] kifejezés helyett áll (Borchert, Donald M. (ed): *Encyclopedia of Philosophy*. Thomson–Gale, 2006.). A [psziché] görög megfelelője Homérosznál már megtalálható, ahol első jelentésben {élet}-et jelent, majd később {test}-et elhagyott lelket, másképp: {szellem}-et. A {psziché} először Szókratésznél jelenti a személy mind racionális, mind emocionális oldalát. A test és a lélek közti oppozíció mint a lélekkel kapcsolatos filozófiai irodalom egy fő kérdésköre, elsőként talán Platónnál bukkan fel, aki szerint a |lélek| a |test| börtönében él. Feltételezhető, hogy Platón e gondolatot az orphikus doktrínákból merítette. (Hasonlóan vélekedtek ugyanakkor a pitagoreusok is, akik emellett a lélekvándorlásban is hittek.) Platón számára a léleknek csupán a racionális része halhatatlan (Platón szerint ugyanis a léleknek három része van: a racionális, az emocionális és a vágyakozó). Mindenesetre Platóntól ered a mai szóhasználattal szubsztancia-dualizmusnak nevezett elmefilozófiai alapállás, miszerint a testi állapotoknak lehet lelki, a lelki állapotoknak lehet testi hatása.

A preszokratikus filozófia számára maga az univerzum is kvázi-organizmus jellegű, lélekkel telt entitásként jelenik meg, és ez tulajdonképp összeegyeztethető Platón *Timaeus*-ban kifejtett azon nézetével, mely szerint létezik a világlélek, mely az univerzum működését munkálja. Az emberi és

részének számít.[16] Vagyis, legalábbis egyes ágensek esetében, maga az ágens nem építkezhet kizárólag a nyers fakultásból,

az állati lélekről később Arisztotelész írt híres értekezést (*De Anima*), melyben – Platóntól eltérően – a lelket nem testtől független szubsztanciaként, hanem az élő test formájaként láttatja. Így például a növényeknek vegetatív, az állatoknak érzékelő, az embernek pedig racionális „lelke" van. A mai szóhasználatban az arisztoteliánus lélekfelfogást szokás úgy is kifejezni, hogy az embereknek egyáltalán nincs is lelkük (mint szubsztancia): vagyis pusztán anyagból állnak. Az arisztotelianizmus tehát e tekintetben materializmusnak is tartható.

A sztoa filozófusai számára a lélek a kozmikus logosz egy aspektusa, míg az epikureusok szerint rendkívül finoman szemcsézett atomok kombinációja.

Érdemes megemlíteni, hogy Descartes-tól kezdve a filozófusok szívesebben használták a lélek kifejezés helyett az elme [mens] terminust. Az elme e felfogásban a lélek tudatos, gondolkodó része, de például Locke szerint az elme pusztán a megértés, felfogóképesség szinonimája. Descartes úgy tartotta, hogy az elme (a testtől) független és anyagtalan szubsztancia. Ezért ered Descartes-tól a test–elme problémaként ismeretes kérdéskör, mely máig a filozófia igen markáns részét képező elmefilozófia egyik fő problémája.

A lélek pszichológiai fogalmáról A pszichológia – lélektan – szóhasználatában a lélek (psziché) egy individuális tudatot jelöl. Jung szerint a psziché önszabályozó, és a pszichével rendelkező személy individuációs (önmeghatározó) tevékenységének eredményeképp egyre jobban definiálódik. Az analitikusan orientált pszichológiában a lélek (psziché) általában szintén a tudatra redukált, legalább konceptuálisan, hiszen a {tudatalatti}, {tudatelőttes} stb. fogalmak konceptuálisan a {tudat} fogalmából vezethetők le. A nem analitikus pszichológiai irányzatok pedig általában direkt (bevallott) módon főként a tudattal foglalkoznak. Látható, hogy a pszichológia az eredeti lélekfogalomnak általában (még a mai filozófiai szóhasználathoz képest is) redukáltabb fogalmával dolgozik (vö. még Craig, Edward (ed.): *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Routledge, 1998; Strickland, Bonnie R.: *Gale Encyclopedia of Psychology*. 2nd ed. Gale Group, 2001).

16 A ‹transzcendens fakultás› része mindaz, ami kimerítően és ellentmondásmentesen leírható az ‹ontológia› és a ‹teológia› más terminusokra vissza nem vezethető terminusaival. A jelen diszkusszió nem kívánja bekapcsolni a *pneumára*, illetőleg az újabb keletű *pneumatológiára* vonatkozó tradíciót. A {lélek}-ről lásd még: Herbert Vorgrimler *Neues Theologisches Wörterbuch*. Freiburg im Breisgau, Herder, 2002; magyarul: *Új Teológiai Szótár*. Szerk.: Mártonffy Marcell, Göncöl, Budapest 2006, 396–399.

a ‹pszichikus fakultás›-ból is szükséges építkeznie. Sőt a ‹transzcendens fakultás›-ból is lehetséges építkeznie.

Ezt állítva egyúttal azonban azt is mondanánk, hogy ‹ágens›-ek valójában nincsenek, noha egyes ‹létező›-k képesek ‹ágens›-ként működni, és ezt alkalomadtán meg is teszik. Vagy másként: nincsenek olyan ‹létező›-k, amelyek kizárólag az ‹ágens› címkével volnának megcímkézhetők, de vannak olyan ‹létező›-k, amelyek alkalomadtán ‹ágens›-ként is címkézhetők.[17]

(3.1) A ‹test›, a ‹szellem› és a ‹lélek› is a magyar nyelvben (bár nem csak ebben) grammatikai értelemben köznevek. Mind attributív, mind pedig predikatív funkcióban használhatók. Logikai értelemben pedig nyitott formuláknak számítanak, vagyis kiegészítés(eke)t igényelnek; ez nyomban világossá válik, ha megfontoljuk, hogy a ‹test› valójában szinte mindig ‹vki teste› értelemben van használva, és hasonlóan ehhez a ‹szellem›, meg a ‹lélek› is; vagyis ‹valaki szelleme›, illetőleg ‹valaki lelke› értelemben.

Ez a diszkusszió a ‹test›, a ‹szellem› és a ‹lélek› lexémákat a [saját][18]

17 Lásd még Horányi Özséb – Szabó Levente: A kommunikáció ágenséről. *A kommunikáció mint participáció.* Szerk.: Horányi Özséb, Typotext, Budapest 2007, 175–235.

18 A [saját] a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1962) V. 112, III. 1. értelmében: *olyan dolog, ami vkihez, mint saját tulajdona, anyagi vagy szellemi birtoka hozzátartozik, amivel ő rendelkezik.* A [saját] mint visszaható (anaforikus) névmás értelme: {a birtokos személyraggal megjelölt személyhez, tárgyhoz, dologhoz tartozó, vele birtokviszonyban levő} (főleg birtokos személyragos főnév jelzőjeként; bármilyen személyű birtokos ragos főnévvel).

Ebben a diszkusszióban a következő változatokat érdemes figyelembe venni:

– ‹vki sajátteste›, ‹sajáttestem›, ‹sajáttested›, ‹sajátteste›, ‹sajáttestünk›, ‹sajáttestük›;

– ‹vkik sajáttestei›, ‹sajáttesteink›, ‹sajáttesteitek›, ‹sajáttesteik›;

– ‹vki sajátvilága›, ‹sajátvilágom›, ‹sajátvilágod›, ‹sajátvilága›;

– ‹vkik sajátvilága›, ‹sajátvilágunk›, ‹sajátvilágotok›, ‹sajátviláguk›;

– ‹vki sajátlelke›, ‹sajátlelkem›, ‹sajátlelked›, ‹sajátlelke›;

– ‹vkik sajátlelke›, ‹sajátlelkünk›, ‹sajátlelkeitek›, ‹sajátlelkük›.

névmással módosítva ‹sajáttest›,[19] ‹sajátvilág›,[20] ‹sajátlélek› formában használja; pontosabban ‹vki sajátteste›, ‹vki sajátvilága› és ‹vki sajátlelke› formában. Sőt, birtokos személyragos formában is; például ‹sajáttestem›, ‹sajátvilágom›, ‹sajátlelkem›; ellentétben a ‹sajátteste›, ‹sajátvilága›, ‹sajátlelke› alakokkal.

Mind a ‹sajáttest›, mind a ‹sajátvilág› mind pedig a ‹sajátlélek› ágenshez kötött; amelyre a ‹valaki› bővítmény kötelező jellege utal; vagyis az alkalmazandó formulák a ‹valaki-sajátteste›, a ‹valaki-sajátvilága› és a ‹valaki-sajátlelke› lesznek.

A ‹valaki-sajátteste›, a ‹valaki-sajátvilága› és a ‹valaki-sajátlelke› kategóriákat felfoghatjuk úgy is, hogy a ‹test›, a ‹sajátvilág› és a ‹lélek› mint predikátumok különböző esetkeretekbe illeszkedhetnek, és az egyik ilyen a ‹valaki-sajátteste›, a ‹valaki-sajátvilága› és a ‹valaki-sajátlelke›. Lehetnek olyan esetkeretek is, amelyekben valamely bővítmény nem kötelező, mint például a ‹valamilyen› a ‹valaki-valamilyen-sajátteste›-ben, a ‹valaki-valamilyen-sajátvilága›-ban, a ‹valaki-valamilyen-sajátlelke›-ben, például [valaki-reszketeg-sajátteste], [valaki-izgalmas-sajátvilága], [valaki-nyugtalan-sajátlelke]. Hasonlóan nem volna kötelező bővítmény a ‹sajátlélek› se. Hasonlóan nem volna kötelező bővítmény például a ‹valamikor› sem, legalábbis a használati kontextusok nagyobb részében. A [hö.] viszont egy olyan lehetséges paraméter, amelyet a nyitott formulákban a ‹valaki› kötelező bővítmény helyére helyettesítve a formulák zárttá válnak.

19 Nyilvánvalóan különbség van például a ‹sajáttestem› és a ‹sajáttested› (és így tovább) között. A ‹sajáttestem›-ről egészen más tudásom van, hasonlóan mint a [Fáj a fejem] esetében, a ‹sajáttested›-ről, amikor azt mondod, hogy *fáj a fejem* (vagyis ténylegesen a Te fejed fáj). Ha vannak/lehetnek is támpontjaim, amelyek valószínűsítik, hogy fáj a fejed; ezek egészen másfélék, mintha arról volnának, hogy az én fejem fáj. Más úton-módon, de ugyanehhez a *sajáttest*hez közelít R. Barthes is (*Roland Barthes per Roland Barthes*. Seuil, Paris 1975 et 1997; magyarul *Roland Barthes Roland Barthes*-ról. Ford.: Darida Veronika, Typotex, Budapest 2016 7kk. vö. még a 10. és a 18. jegyzettel is.

20 Ezt a terminust Edmund Husserl (1859–1938) életvilágára [Lebenswelt] emlékezve alkalmazza a diszkusszió a ‹szellem› terminus helyett (Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die Transzendentale Phänomenologie, *Husserliana VI.* (Martinus Nijhoff, The Hague, 1976; eredetileg: 1936); magyarul: *Az európai tudományok válsága* I–II. Atlantisz, Budapest 1998; különösen: 33–34§§).

A ‹sajátteste›, pontosabban például a ‹hö. sajátteste› extern perspektívából elérhető, a vele tett állítások igazságértéke megállapítható, illetőleg megvitatható. A ‹sajáttestem› referenciája viszont extern perspektívából nem érhető el, így a vele tett állítások igazságértéke nem állapítható meg és meg sem beszélhető, bár esetenként elhihető.

Három forma: ‹sajáttestem›, ‹vki sajátteste› (ennek változata ‹vki teste›), illetőleg ‹hö. sajátteste› és változata ‹hö. teste›. A ‹vki sajátteste› és ‹vki teste› egymással szinonim kifejezések, itt a [saját] voltaképpen redundáns. A ‹hö. testé›-ben a [hö.] a [vki] nyitottságát zárja be, egyebekben nincs többletjelentése. A ‹sajáttestem›-nek van olyan reflexív többlete, ami vizsgálódást igényel.

(3.2) Nyilvánvalóan az a legnehezebben megválaszolható kérdés – akár dualista, akár monista hozzáállásból építünk is fel magyarázó elméletet –, hogy miként kapcsolódik össze a ‹sajáttest› a ‹sajátvilág›-gal és a ‹sajátlélek›-kel. A tétje pedig annyi, vajon ennek a diszkussziónak az ajánlata jelent-e előrelépést a probléma történetében, kiállja-e a kritikát?

Ez a diszkusszió a kapcsolatot köztük ‹szignifikáció›-ként koncipiálja. Nem egyetlen ‹szignifikáció›-ról van szó – természetesen –, hanem inkább ‹szignifikációs lánc›-ról.

Nevezzük ‹szignifikációs lánc›-nak a ‹humán ágens› ingerkezelési vagyis ingerfeldolgozási (spektációs) és ingergerjesztési (konstitúciós) folyamatát,[21] és ennek kategorizálására használjuk a terminust, amely csak annyiban igényel újdonságértéket, hogy az egyes ‹szignifikáció›-kat különböző módokban látja működőnek: ‹szimptomatikus›-nak, ‹szimbolikus›-nak, ‹osztentatív›-nak és így tovább.[22] Vagyis nem egyfélének. Természetesen ebben a diszkusszióban nincs lehetőség részletesen bemutatni ezt a láncot és elemeit, ezért a diszkusszió csak arra vállalkozik, hogy néhány kiindulópontot rögzítsen.

(3.2.0) Az ‹ágens sajátlelke› mint ‹szignifikátum› jelenik meg az ‹ágens sajátteste› és az ‹ágens sajátvilága› által alkotott ‹szignifikáció›-val mint

21 Ezek valójában most nem diszkutálandó input, illetőleg output aktusok.

22 Lásd még az 1-es jegyzetet.

‹szignifikáns›-sal[23] összefüggésben. Ebben először is ‹az ágens sajátteste› ‹szignifikál›-ja ‹az ágens sajátvilágá›-t. Nevezzük ezt ebben a szerkezetben primér ‹szignifikáció›-nak. Erre a primér ‹szignifikáció›-ra mint ‹szignifikáns›-ra épül rá, másodszorra, az ‹ágens sajátlelke› mint ‹szignifikátum›. Tekintsük ezt ‹metaszignifikáció›-nak.

A primér ‹szignifikáció›-ról nem állítható, hogy teljes; az sem, hogy kimerítő, de kétségkívül ‹szignifikáció›. A ‹sajátvilág› az, amit az ‹ágens sajátteste› ‹szignifikál›; vagy az ‹ágens sajátteste› ‹szignifikál›-ja az ‹ágens sajátvilág›-át. Tekintsük ezt paradigmatikus szerkezetű ‹szignifikáció›-nak, amely az ágens különböző vonatkozásai között áll fenn.[24]

(3.2.1) Mindennapos ‹esemény›, hogy ‹valaki› (egy ‹ágens›) érintkezik valamivel,

– akár saját magával is: például töprengés közben megvakarja a fejét. Valójában fiziológiai szempontból nincs jelentősége a fejvakarásnak a gondolkodás eredményességét illetően, ugyanakkor ez az ‹eset› ‹szignifikatív›-ként kategorizálandó, amennyiben az ‹ágens› a fejvakarást a gondolatok előhívásának eszközeként alkalmazza: az ‹ágens› számára ekkor a fejvakaráshoz mint ‹szignifikáns›-hoz, az önmaga által előhívott gondolatok tartoznak mint ‹szignifikátum›-ok ‹szimptomatikus› módon;

– az is mindennapos ‹esemény›, hogy az ‹ágens› szelíden végighúzza az ujját vagy a tenyerét egy ‹Másik› ‹ágens› karján (esetleg többször egymás után); vagyis megsimogatja a ‹Másik›-at. Ez a gesztus a ‹Másik›-ból valamilyen reakciót vált ki. Szokták ezt kiváltott reakciónak nevezni, és többnyire úgy értik, hogy ez a kiváltott reakció voltaképpen a simogatás értelme, ‹szignifikátum›-a az ‹ágens› számára; amely kevéssé függ a ‹Másik›-on kívül eső tényezőktől, de függ a simogató ‹ágens›-hez fűződő viszonyától.

23 A ‹szignifikáns› és a ‹szignifikátum› viszonya az elmefilozófiában egészen különféle interpretációkra ad alkalmat. Például az epifenomenalizmus szerint a ‹szignifikátum› csak „véletlen baleset"; a szupervenienciára alapozó interpretáció szerint minden ízében ráépülő, de önálló jelentőségű entitás. Az emergenciára alapozó elmefilozófiai diskurzus szerint pedig egy egészen sajátságos, redukálhatatlan, csak emergens rendszerszinten magyarázandó entitás. És így tovább.

24 Vö. a 8. jegyzettel is.

Ezt a ‹szignifikátum›-ot a ‹Másik› ‹ágens› kategorizálhatja pozitívként, de negatívként is.[25] Tulajdonképpen a simogatás mint ‹szignifikáns› és a kiváltott reakció mint ‹szignifikátum› között sajátos kapcsolat van: nevezzük ezt a sajátosságot ‹szimptomatikus szignifikáció›-nak. Ennek a ‹szimptomatikus szignifikáció›-nak a ‹médium›-a az ‹ágens› bőre, vagyis ‹taktilis médium›-ról van szó. Ez közvetít (adja a kapcsolatot) a két ‹ágens› között, és a médium változásai maguk mint támpontok adják a ‹szignifikáció›-ban magát a ‹szignifikáns›-t.

Mindennapos ‹esemény› a szagok érzékelése is:

– az ‹ágens› érzi a ‹sajáttesté›-nek illatát, és amennyiben ennek bármi jelentőséget tulajdonít (netalán valamilyen beavatkozással megváltoztatja): az ‹esemény› ekkor ‹szignifikatív›-ként értelmezendő; a ‹szignifikáció› módja különféle lehet: esete válogatja, lehet ‹szimptomatikus› és/vagy ‹szimbolikus› egyaránt;

– ‹kommunikatív eset›-nek számít a Másik ‹ágens› illatának érzékelése: ez az illat, a ‹Másik› ‹sajátvilág›-ának (vagy egy szegmensének) ‹szignifikáns›-aként mutatkozik meg az ‹ágens› számára. Az, hogy vonzó vagy taszító a ‹Másik› illata, ‹ágens›-függő. Ugyanaz a szag lehet vonzó az egyik ‹ágens› számára, és taszító egy másik számára.[26] Az is előfordulhat, hogy egy ‹Másik›-nak megváltozik az illata, legalábbis az ‹ágens› számára. Ilyenkor lehetséges, hogy az input is változik ‹szimptomatikus›-an (vagyis a ‹Másik› ‹sajátvilág›-ának állapota), de az is lehetséges, hogy csupán az ‹ágens› számára változik.

Mindennapos ‹esemény› az ‹ágens› számára

– ‹sajáttest›-ének látványa is. Ez az ‹esemény› ‹szignifikatív›, ha az ‹ágens› karikás szemeinek látványából arra a következtetésre jut,

25 A két ‹ágens› individuális tulajdonságaitól, természetesen, függ a kiváltott reakció. Szokták ezt még úgy is megnevezni – a népi pszichológia nyelvén –, hogy stimmel-e egymáshoz a két ‹ágens›-nek a kémiája vagy nem. Például az egyik ‹ágens› ‹etológia›-i értelemben negatívan reagál a simogatásra, míg egy másikat csak a simogatás által lehet „megszelídíteni". És közben arról se feledkezzünk meg, hogy ez a helyzet voltaképpen a ‹szignifikatív›-on túl egyúttal ‹kommunikatív› is.

26 Lásd az 1. jegyzetet.

hogy több alvásra volna szüksége; a látás ‹esemény›-e kiindulópontjában bizonyosan ‹szimptomatikus›;

– a ‹Másik› látványának érzékelése ‹kommunikatív eset›: a ‹Másik› látványa a ‹Másik› ‹sajátvilágá›-nak ‹szignifikáns›-aként mutatkozik meg az ‹ágens› számára. A ‹Másik› látványa mint ‹szignifikáns› reakciót vált ki: valamilyen benyomást kelt az ‹ágens›-ben. Ez a benyomás mint ‹szignifikátum› komplex ‹szignifikáció›-ként kapcsolódik a látványhoz mint ‹szignifikáns›-hoz: a látvány érzékelése ‹szimptomatikus›, a benyomás minősége azonban ‹szimbolikus›-ként mutatkozik meg. Hiszen például az öltözködés számos szimbolikus tartalmat hordozhat. A látás során ‹vizuális médium› közvetít az ‹ágens›-ek között, és akár a simogatás vagy szaglás esetében szintén ezen ‹médium› változásai teszik ki az adott ‹szignifikáció›-ban a ‹szignifikáns›-t.

Mindennapos ‹esemény› az ‹auditív médium› által meghatározott ‹szignifikáció› is,

– például az ‹ágens› azt tapasztalja, hogy berekedt, ami ‹szimptomatikus szignifikáció›-ként jelzi számára, hogy nem kímélte a hangját;

– ennek ‹kommunikatív eset›-e, ahol a ‹Másik› által kiadott szabályozott vagy tudatosan nem szabályozott hangok jelentik a ‹Másik› ‹sajátvilágá›-nak ‹szignifikáns›-át. A ‹szignifikátum› a hangok értelme az ‹ágens› számára. Amennyiben tudatosan szabályozott hangokról, mint például verbális közlésről van szó, a ‹szignifikáció› ‹szimbolikus›. Ha tudatosan nem szabályozott, akár a nyelvi produkciót kiegészítő szupraszegmentális elemek adják a ‹szignifikáns›-t, akkor a ‹szignifikáció› ‹szimptomatikus›. Zene esetén komplex ‹szignifikáció›-ról van szó: míg a harmónia érzékelése többnyire ‹szimptomatikus›, a zene műfaji vagy szerzői sajátosságainak felismerése ‹szimbolikus szignifikáció›-t jelent.

Mindennapos ‹esemény› az ízlelés is:

– az ‹ágens› számára ‹szignifikatív eset›, amikor szájíze megváltozik: a szájízhez mint ‹szignifikáns›-hoz a várandósság vagy valamilyen (például cukor-) betegség mint ‹szignifikátum› rendelhető: ekkor a ‹szignifikáció› ‹szimptomatikus›;

– az ízlelés mint ‹kommunikatív esemény› sajátos, intim kapcsolatot feltételez az ‹ágens›-ek között: ahol a ‹szignifikáns› a ‹Másik› ‹sajátvilágá›-ból eredő íz, a ‹szignifikátum› pedig a ‹Másik› számára ezen íz érzékelése, a ‹szignifikáció› tehát ‹szimptomatikus›. Akár a szaglás esetén (a két érzékelés nagymértékben összekötött), ez a tapasztalat ugyanúgy lehet vonzó vagy taszító.

További mindennapos ‹esemény› az ‹ágens› térérzékelése is:

– ‹szignifikatív eset›, ha az ‹ágens› helyszűkében találja magát. Például egy kis térfogatú felvonóban rossz közérzetéből mint ‹szignifikáns›-ból arra következtet, hogy klausztrofóbiás, ami ezúttal a ‹szimptomatikus szignifikáció› ‹szignifikátuma›;

– hasonló szignifikáció figyelhető meg két ‹ágens› egymáshoz való fizikai közelségében, a kettejük közötti térköz szabályozásában, azaz a proxemikában.[27] Ezen folyamatban a ‹Másik› számára az input az ‹ágens› által felkínált távolság (vagy éppen közelség), az output pedig az ‹ágens›-ben ‹szimptomatikus›-an kiváltott reakció mint ‹szignifikátum›, ami vagy elfogadó, vagy nem: vagy közeledik, vagy távolodik.

Mind a hat esetben megfigyelhető kiindulásként a ‹szimptomatikus szignifikáció›. A ‹humán ágens› működésében egyébként ennél még elemibb szinten is felfedezhetők ‹szimptomatikus szignifikáció›-k. Ilyen például a pupillareflex vagy a bőr izzadása: biológiai szabályozórendszerek működésének az eredményeként.

(3.2.2.1) A ‹szignifikációs lánc› elején bizonyosan olyan ‹szignifikáció› áll, amelynek ‹szignifikánsa› ‹nyers›. Vagyis a ‹szignifikációs lánc› kiindulópontjában olyan ‹szimptomatikus szignifikáció›-nak kell lennie, hogy az ‹ágens›-nek módja legyen ‹bemenet›-ein (például ‹érzékszerv›-ein) megjelenő ‹nyers› változásokat ‹támpont›-ként (ingerként) kezelni.[28] Természetesen

27 Lásd például E.T. Hall: *The Hidden Dimensions*. Anchor Books, Doubleda, New York 1966; magyarul: *Rejtett dienziók*. Gondolat, Budapest 1975.

28 Ennek a diszkussziónak nyilván nem feladata pszichológiai észleléselméleti kérdéseket tematizálni (vö. ehhez például Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.): *Általános Pszichológia. I. Észlelés és figyelem*. Osiris, Buda-

a legelső ‹szignifikáció›-s lépést követően is lehetnek ‹szimptomatikus szignifikáció›-k, de néhány lépés után szinte bizonyos, hogy már más típusú ‹szignifikáció›-k is megjelennek, mint például ‹szimbolikus szignifikáció›-k. Ez(eke)t, az elsőre következő további (második, harmadik és további) ‹szignifikáció›-(ka)t nevezhetjük ‹metaszignifikáció›-(k)nak, és eredményét ‹metaszignifikátum›-(ok)nak, amely(ek) már nem feltétlenül ‹nyers›(-ek). Végeredményben ez indokolja a ‹szignifikációs lánc› terminus használatát.

Ez pedig éppen azt jelenti, hogy a ‹test›-ünkre önfelülmúlásként[29] épül rá a ‹sajátvilág›-unk. Más szavakkal ezt úgy is mondhatjuk,

pest 2007). A diszkusszió szempontjából ezeket sajátos, adott esetben több lépéses szignifikációknak tekintjük.

29 Például Weissmahr Bélánál: „...keletkezése során létrejövő új léttökéletességek nem magyarázhatók olyképpen, hogy összességükben más (a tökéletesítendő létezőtől különböző) létezőkre vezethetjük vissza őket, hanem abból kell kiindulni, hogy a keletkezés során létrejövő új mindig magától a keletkező létezőtől *is* származik, tehát hogy mindenben konkrét keletkezés egyszersmind a keletkező való önfelülmúlása is." (Weissmahr Béla: *Ontologie.* Stuttgart – Berlin – Köln, W. Kohlhammer, 1991; magyarul: *Ontológia.* Ford.: Gáspár Csaba László, Mérleg, Bécs – Budapest – München 1992, 285–291. Az önfelülmúlás terminus (eredetileg németül: [Selbst-überbietung]) Weissmahr Bélától ered (távolabb pedig Karl Rahnertől, akire Weissmahr hivatkozik: például Die Humanisation als theologische Fragen [*Das Problem der Humanisation*, P. Overhage – K. Rahner, Freiburg, 1961]; Rahner pedig mások mellett Aquinoi Szent Tamás *Summa contra Gentiles*ét idézi). Ugyancsak megtaláljuk a terminust Weissmahr Béla például *Isten léte és mivolta* című könyvében (Róma, 1980, Teológiai Kiskönyvtár II/I., 90–108.); vagy *Keletkezhet-e szellem anyagból?* című írásában (*Az emberi lét értelme. Metafizikai írások.* Szerk.: Szombath Attila, Akadémiai Kiadó, Budapest 2012, 226–255.); eredetileg németül: *Zeitschrift für Katholische Teologie.* Ford.: Endreffy Zoltán, 121., 1999, 1, 1–24.). Ez a koncepció bizonyosan a dualizmus meghaladását is jelenti (243). Nem ez a hely az, ahol részletezni kell, hogy a mindig is tiszteletreméltó arisztoteliánus hagyományok tomista formájukban sem elfogadhatók manapság (például ahogy azt Weissmahr Béla művelte); nem így az önfelülmúlással megjelölt kognitív tartalom, ami nagyon is az, különösen az a tény, hogy Weissmahr ezt összeköti az *evolúció* fogalmával, amely nála (egyébként Teilhard de Chardin felfogásával erős rokonságban, a tökéletesedést jelenti) még teleologikus fogalom, míg az evolúció mai elméletei nem azok (lásd pél-

hogy ‹test›-ünk mint ‹szignifikáns› funkcionál ‹sajátvilág›-unk mint ‹szignifikátum› számára médiumként. Ennek részletei a mai (empirikus) kutatások homlokterében állnak.

A későbbi fázisokban is lehetnek ‹szimptomatikus szignfikáció›-k (‹nyers›-‹nyers›)[30] és vele akár párhuzamosan működő ‹osztentatív szignifikáció›-k (‹nyers›-‹nyers›, illetőleg ‹transzendens›-‹nyers›[31]

dául John Maynard-Smith – Eörs Szathmáry: *The Major Transitions in Evolution.* Oxford 1995; magyarul: *Az evolúció nagy lépései.* Ford.: Kustos Ferenc, Müller Viktor, Lengyel Máté, Scientia, Budapest 1997; Szathmáry Eörs: Kulturális folyamatok: az utolsó nagy evolúciós átmenet. *Kognitív idegtudomány.* Szerk.: Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs; Osiris, Budapest 2003, 32–48.).

Végül nem lehet említetlenül hagyni Niklas Luhmannt, ha az evolúcióról van szó a társadalom közegében, aki egész más (végső soron nem arisztoteliánus) perspektívából tekintett az evolúcióra. Luhmann megkülönböztette az önszerveződést és az autopoiéziszt és az evolúciót ez utóbbihoz kötötte; lásd Niklas Luhmann: *Soziale Systeme.* Suhrkamp, 1984; magyarul: *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai.* Ford.: Brunczel Balázs – Kiss Lajos András, AKTI – Gondolat, Budapest 2009; Niklas Luhmann: *Einführung in die Systemtheorie.* Heilderberg, Carl-Auer-Systeme, 2004; magyarul: *Bevezetés a rendszerelméletbe.* Ford.: Brunczel Balázs, Gondolat, Budapest 2006; vö. még: Bognár Bulcsú – Karácsony András: *Kommunikáció és társadalom. Luhmann olvasókönyv.* Gondolat, Budapest 2014.

30 Szimptomatikus szignifikáció, például
– vörös folt a bőrön a rovarcsípés következményeként: a szignifikáns;
– a rovar méreganyagától keletkezett gyulladás: a szignifikátum.

31 Példa a transzcendens szignifikációra:
– A *stigma* testi jegy vagy fájdalom, amely olyan testtájakon jelenik meg, amik Jézus keresztre feszítését idézik (vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Stigma). Két híres stigmatizáltra emlékeztetek: az első stigmatizáltra, Assisi Szent Ferencre (1182–1226, vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Assisi_Szent_Ferenc) és egy híres 20. századira: Padre Pio de Pietrelcinára (1887–1968, vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Pietrelcinai_Szent_Pio). Mindkét esetben öt seb (a két kézen [de nem ott, ahol a torinói lepel mutatja, hanem a hagyománynak megfelelően a tenyéren], a két lábon és az oldalán) mint Jézus Krisztus sebei mutatkoznak. A sebek mint (nyers) szignifikátumok szignifikálják Jézus Krisztus valaha volt sebeit. A szignifikáció módjára egyelőre nem találtak természetes magyarázatot (ez Padre Pio esetében azt is jelentette, hogy életében folyamatos vizsgálatoknak volt kitéve és kapucinus szerzetes élete a szó szoros értelmében a 20. század nyilvánossága előtt zajlott; ennek következtében egyelőre mint olyan osztentatív szignifikációt címkézhetjük, ahol a szignifikáns nyers, a szignifikátum pedig transzcendens;

vagy ‹szakrális›, azaz ‹transzcendens›-‹szimbolikus›[32]) vagy

– kép a torinói leplen: ez a kép (amennyiben az) egy férfit mutat, szokás a Lepel Emberének nevezni, és az évszázados vita az ezzel, hogy vajon a Lepel Embere azonos-e Jézus Krisztussal. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom tetemes, vö. például Pályi Gyula: *A torinói lepel.* (Szent István Társulat, Budapest 2011). Végső soron a történeti, a pollenológiai, botanikai, radiokarbonos kormeghatározási kísérletek, anatómiai, traumatológiai, törvényszéki, orvostani, paleografiai, numizmatikai vizsgálatok valószínűsítik a Lepel Emberének azonosságát Jézus Krisztussal (a látszólag ellentmondó adatok mind elrendezhetők koherens elméletbe); de nincs olyan adat, ami végérvényesen eldöntené a kérdést. Tekintsük nyers szignifikánsnak a torinói lepel azon részeit, amelyeken nyomot hagyott a test, vagyis mint a fényképező lemez működtek. Ezt a szignifikánst valami olyan hatás érte (talán sugárzás, gyakran mint egy fotónegatívról készült pozitív képet értelmezik, ami a lepel anyagának felszínét színezte el. Vélhetően ez a hatás nem akkor érte, amikor a Lepel Emberét beborították ezzel mint halotti lepellel, hanem utóbb, amikor a test „elhagyta" a leplet (különösen: 147–150.). Ennek a nyomatnak (fényképnek?) a keletkezésére jelenleg nincs fizikai magyarázat. Magukat a nyomokat (a Lepel Emberének megmutatkozását) mint nyers szignifikátumot kategorizálhatjuk.

32 Szakrális szignifikáció

– liturgia (Herbert Vorgrimler: *Neues Theologisches Wörterbuch.* Herder, Freiburg im Breisgau 2002; magyarul: *Új Teológiai Szótár*, szerk.: Mártonffy Marcell, Göncöl, Budapest 2006, 406.): többnyire szabályozott vallási cselekvések összessége, mint például a keresztség vagy a bűnbocsánat szertartása (a gyónás). A keresztségben (egy átmeneti rítusban) szignifikánsként címkézhetők a keresztelés verbális formulái: „Megkereszteltellek az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében", valamint a vízzel való leöntés. Szignifikátuma pedig az eredendő bűn eltörlése, illetőleg az egyházba egyháztagként való beiktatás. A szignifikáns itt egy szimbolikus szignifikáció; a szignifikátum pedig transzcendens.

– {Eucharisztia} (régebbi katolikus megnevezése: {Oltáriszentség}; a protestáns felekezetekben {Úrvacsora}) – a teológiai különbségeket, beleértve a {transsubstantiatio} tanát ez a diszkusszió nem tematizálja, vö. Herbert Vorgrimler *Neues Theologisches Wörterbuch.* Herder, Freiburg im Breisgau 2002; magyarul: *Új Teológiai Szótár*, szerk.: Mártonffy Marcell, Göncöl, Budapest 2006, 164–166.); a katolikus felfogás szerint a szignifikáns: a konszekrált ostya, illetőleg bor; a szignifkátum pedig: Jézus Krisztus valóságos jelenléte. Ez a jelenvalóság nem lehet ma más, mint transzcendens; ennek következtében az Eucharisztia osztentatív szignifikáció által létrejött valóság.

‹nyers›-‹szimbolikus›,[33] illetőleg ‹szimbolikus›-‹szimbolikus›,[34] amelyeknek lehet akár közös (ugyanazon) ‹szignifikátum› a kimenetük. A láncban egymásra következő ‹szignifikáció›-k ‹szignifikátum›-ai egyre inkább távolodhatnak a ‹test›, illetőleg a ‹nyers› kategóriáival szignifikálhatóaktól, ugyanakkor egyre inkább a ‹sajátvilág› kategóriáival szignifikálhatók.

(3.2.2.2) A ‹szignifikációs lánc› másik végén állhat olyan ‹osztentatív szignifikáció›, amelynek ‹szignifikátum›-a tulajdonképpen ‹transzcendens›, ‹szignifikáns›-a pedig a sorban előtte álló ‹szignifikáció›-k rövidebb vagy hosszabb lánca, akár a ‹szignifikációs lánc› legelejéig. Ennek a ‹szignifikációs lánc›-nak kell alkalmasnak lennie arra, hogy a ‹transzcendens›-nek mint ‹szignifikátum›-nak ‹osztentatív› módon ‹szignifikáns›-a lehessen. Ezt a ‹szignifikációs lánc›-ot nevezhetjük a ‹transzcendens› médiumának.

Ebben a ‹szignifikációs lánc›-ban nem lehet éles határokat kijelölni: eddig a pontig tart ‹valaki-sajátteste›, és innen kezdődik ‹valaki-sajávilága› és a ‹valaki-sajátvilága› meg ‹valaki-sajátlelké›-nek határvonala is életlenek (ha szabad magamat így kifejeznem).[35]

33 Például a jungi kollektív tudattalan archetípusai; ahol is Jung szerint az archetípusok a nyers fakultás részei, hiszen az archetípus „olyan markáns, ösztönös tendencia, mint a madár belső késztetése arra, hogy fészket készítsen" (C. G. Jung: *Az ember és szimbólumai.* Göncöl Kiadó, Budapest 1993, 68.). Jung tehát az archetípusokat voltaképpen fiziológiai természetűnek tekinti. Ezzel szemben a konkrét megnyilvánulások (egyedi álmok) esetében már szimbólumokról beszélünk, melyek időben és térben rendkívül változatos formákban jelentkeznek. Az analitikus terápia során ezekből a szimbólumokból próbál a terapeuta az archetípusra, vagyis a szignifikátumra következtetni.

34 Tipikus példa erre Людмила Улицкая: Даниэль Штайн, переводчик (Издательстов „Экмо", Москва, 2006) című regényének magyar fordítása: Ljudmila Ulickaja: *Daniel Stein, a tolmács* (ford.: Morcsányi Géza, Magvető, Budapest 2009). Vagyis két különböző nyelven mint szimbolikus rendszeren (itt az orosz nyelven írt és a magyar nyelven) írt szöveg egymásnak való megfeleltetése (vagyis fordításként való elismerése).

35 Ezt az éles vs. életlen (https://en.wikipedia.org/wiki/Fuzzy_concept) oppozíciót mind Wittgenstein ‹nyelvjáték›-okra vonatkozó elgondolásával, mind pedig a ‹fuzzy set› koncepció (https://en.wikipedia.org/wiki/Fuzzy_set) segítségével lehet értelmezni (a fuzzy set-et szokás magyarul életlen halmaznak is nevezni).

(3.2.3) Ezek a ‹szignifikációs lánc›-ok tetszés szerinti módon lehetnek bonyolultak: lehetnek akár szigorúan lineárisak (így egy valamilyen ‹szignifikáció›-hoz mint ‹szignifikáns›-hoz társuló ‹metaszignifikátum), de a tapasztalatok szerint a (sok komponensű) szerkezetek (többnyire: hálózatok) egyaránt tartalmaznak lineáris részeket (éleket), illetőleg nem lineáris (alternáló) elágazásokra épülő részeket. Lehetséges olyan ‹osztentatív› és ‹szimbolikus› ‹szignifikációk› párhuzamos működése is, amelyeknek közös (ugyanazon) ‹szignifikátum› a kimenetük. Két (vagy több) ‹szignifikáns› bemenetnek lehet ugyanaz a ‹szimbolikusan szignifikál›-t ‹szignifikátum› a kimenete. Két különböző ‹szignifikáns› és egyetlen ‹szignifikátum›; nevezzük ezeket komplex ‹szignifikáció›-knak (nem egyszerűnek), ilyen a ‹pszichikus szignifikáció› és a ‹szakrális szignifikáció›. Ezek az alternálások lehetnek az ‹ágens›-ekre akár individuálisan jellemző konfigurációjúak.

Ha a párhuzamosan működő ‹szignifikáció›-k ‹szimptomatikus›-ak és ‹szimbolikus›-ak, akkor a komplex szignifikáció ‹pszichikus› kimenetet ad. Például az illat érzékelése tulajdonképpen ilyen komplex, ‹pszichikus szignifikáció›-ként kategorizálható, ahol a ‹szimptomatikus szignifikáció› az illat következményeképp megélt tapasztalat (‹szignifikátum›), a ‹szimbolikus szignifikáció› pedig az ezen ‹szimptomatikus szignifikáció›-ból fakadó szimpátia érzése vagy nem érzése, mint ‹szimbolikus szignifikátum›. Ugyanígy a térköz érzékelése is: a proxemika ugyanis kultúrafüggő, azaz ugyanarra az inputra különböző kultúrákban különböző outputok lehetnek a reakciók (‹szignifikátumok›). Ha pedig a párhuzamosan működő ‹szignifikáció›-k ‹szimptomatikus›-ak és/vagy ‹szimbolikus›-ak, és a következő ‹szignifikáció›-s lépésben megjelenik például egy ‹osztentatív szignifikáció› ‹transzcendens› ‹szignifikátum›-mal, akkor a komplex szignifikáció ‹szakrális› kimenetet ad.

Igen fontosnak tűnik fel az, hogy a ‹szignifikációs lánc› nem szakadhat meg, noha magán a ‹szignifikáció›-s szövedéken lehetnek folytonossági hiányok. Ezt az első látásra törékenynek

mutatkozó konstrukciót részben ‹redundanciá›-k, részben pedig az ‹alternáció›-k teszik ellenállóbbá.[36]

(3.3) Magunkról mint ‹ágens›-ekről azt tartjuk, hogy nyitottak vagyunk/lehetünk a ‹transzcendens› irányába. Nyitottságunk a ‹transzcendens› irányába azt jelenti, hogy bár nincs olyan bemenetünk – mint a fénymintázatokra a szemünk –, amely képes közvetlenül felfogni a ‹transzcendens›-t, de közvetetten, például ‹valaki-sajátteste› mint ‹szignifikáns› és a ‹valaki-sajátvilága› mint ‹szignifikátum› együttesen, mint sajátos ‹szignifikáció›, amely (újabb: meta) ‹szignifikáns›-ként ‹osztentatív› módon mutatja (és az ‹ágens›, mert felkészült erre, felismeri) a ‹transzcendens› ‹metaszignifikátum›-ot. Ennek a megjelenésnek a következménye a ‹valaki-sajátlelke›. Pontosabban, például [hö.-sajátlelke].

Még egyszer, másként: a ‹lélek› ‹transzcendens szignifikátum›-ként ‹osztentatív› módon mutatja magát [hö.-sajáttesté]-ből és [hö.-sajátvilágá]-ból álló ‹szignifikáns›-ban: ez a mutatkozás immáron [hö.-sajátlelke], amely már nem pusztán ‹transzcendens›, hanem [hö.-sajáttesté]-ből és [hö.-sajátvilágá]-ból álló ‹szignifikáns› által ‹osztentatív› módon van kölcsönhatásban a ‹lélek›-kel és lesz belőle [hö.-sajátlelke]. Vagyis ‹szignifikáció›-ként koncipiálható, amely megőrzi ‹transzcendens› eredetét.[37] És mint ‹szignifikáció› folyamatosan képes alakulni (voltaképpen ezektől a változásoktól válik ténylegesen individuálissá [hö.-sajátlelké]-vé).

A ‹lélek› halhatatlanságának kérdése csak ott, olyan ‹ágens›-ek számára válik problémává, mint amilyenek mi vagyunk, nyitottak a ‹transzcendensre›. A probléma a következő: |hö.-sajátlelké|-nek ‹szignifikáns›-a (amely [hö.-sajáttesté]-ből és [hö.-sajátvilágá]-ból álló ‹szignifikáció›) legalábbis az időnek alá van vetve. Azt kell azonban feltételeznünk, hogy |hö.-sajátlelke| (amely szignifikánsa a ‹transzcendens›-nek mint ‹szignifikátum›-nak) mint ‹szignifikátum› valójában nincs az időnek alávetve. És ez pontosan

36 És nyilván a ‹sajátvilágon› belül lehetnek/vannak hibajavítási lehetőségek. Ezek most nincsenek diszkutálva.

37 Lásd például Weissmahr Béla felfogását: *Isten léte és mivolta*. Róma 1980, 67–90.

azt jelenti, hogy |hö.-sajátlelke| is mint ‹szignifikátum› halhatatlan (nem úgy a hozzá tartozó ‹szignifikáns›, a [hö.-sajáttesté]-ből és [hö.-sajátvilágá]-ból álló ‹szignifikáció›). Erről az állapotról nem sokat tudunk, de megalapozhatja a hö. személyes feltámadásának lehetőségét és mindazokat a tapasztalatokat, amelyeket e tekintetben az idők folyamán szereztünk.[38]

(4) Mindezek a ‹szignifikáció›-k (‹szignifikációs lánc›-ok) tartozhatnak ugyanazon ‹ágens›-hez. A ‹szignifikátum›-ok ilyenkor bizonyosan az ‹ágens sajátvilágá›-nak a tartalmai. A ‹szignifikátum›-okat létrehozó ‹szignifikáció›-k is a ‹sajátvilág› eseményei. Következésképpen a ‹szignifikációs struktúra› kiindulópontjában található ‹nyers› ‹szignifikáns›-ok sem lehetnek mások, mint a ‹sajátvilág› részei.

Valamely ‹ágens›-hez tartozhatnak olyan ‹szignifikáció›-k, amelyekkel azonos (gyakorlatilag azonos) ‹szignifikáció›-k más ‹ágens›-ekhez is tartoznak.

Létrejöhet

– két (vagy több) ‹ágens›-ben egymástól független, de kölcsönösen azonos (gyakorlatilag azonos) ‹szignifikáció›;

– lehetséges azonban az is, hogy két különböző ‹ágens›-ben egymástól függetlenül létrejövő ‹szignifikáció› közös abban az értelemben, hogy valamely külső, de mindkettőjük részére elérhető ‹kultúra› mint ‹szignifikációs alap› alapozza meg;

38 Vö. például Krisztus megjelenéseit húsvéti feltámadását követően: „Miközben ezekről beszélgettek, maga Jézus állt meg közöttük, és így köszöntötte őket: Békesség nektek! Azok megrettentek, és félelmükben azt hitték, hogy valami szellemet látnak. Ő azonban így szólt hozzájuk: Miért rémültetek meg, és miért támadt kétség a szívetekben? Nézzétek meg a kezeimet és a lábaimat, hogy valóban én vagyok! Tapintsátok meg és nézzétek meg jól! Mert a szellemnek nincs húsa és csontja, de amint látjátok, nekem van. És ezeket mondva megmutatta nekik a kezeit és a lábait. Amikor pedig még mindig hitetlenkedtek örömükben, és csodálkoztak, megkérdezte tőlük: Van itt valami ennivalótok? Ők pedig adtak neki egy darab sült halat. Elvette, és a szemük láttára megette." (Lk 24,36–43) Vagy „Bár az ajtók zárva voltak, bement Jézus, megállt középen, és azt mondta: Békesség nektek!" (Jn 20,26).

– és lehetséges az is, hogy valamely ‹ágens›-ben, pontosabban ‹az ágens sajátvilágá›-ban létrejövő ‹szignifikáció› valamely, az ‹ágens› számára elérhető ‹kultúra› alapján jön létre.[39]

Az ‹ágens›-ek ‹sajátvilág›-ában a ‹szignifikációs lánc›-ok, illetőleg szövedékek felderítése empirikus kérdés; noha az esetek egy jelentős részében ez roppant nehézkes; mert például a ‹humán ágens›-ek ‹sajátvilága› extern perspektívából nem érhető el még magának az ‹ágens›-nek sem. Csupán következtetni tud rá a ‹szignifikációs lánc› kiindulópontjában ‹támpont›-okként kezelt ‹nyers› ‹szignifikáns›-okból.

(5) A még nehezebben megválaszolható kérdés ezen struktúrák létrejöttének kérdése. Manapság szokásos válasz az evolúcióra hivatkozás.[40] Ekkor azonban egy külső szempontból gondolkozunk a jelenségről. Talán szerencsésebb kiindulópontnak kínálkozik viszont az ‹önfelülmúlás› kategóriája, amely egyáltalában nincs ellentétben az evolúciós szemponttal, de annak külső (extern) perspektívája helyett ez belső (intern) perspektívából kínál kiindulópontot.

Az ‹önfelülmúlás›[41] kategóriával megragadható a ‹test›-től a ‹lélek›-ig tartó ‹szignifikációs lánc› felépülése. Ez a lánc lehet előkészítése a ‹transzcendens› iránti nyitottságnak, de önmagában még nem garantálja a ‹transzendens› megjelenését.

A ‹lélek› mutatkozása ‹valaki-sajáttest›-éből és ‹valaki-sajátvilág›-ából létrejövő ‹szignifikáció›-ban; avagy a PTC nyelvén a

39 Az ‹ágens személye›, természetesen, nem azonos az ‹ágens›-re jellemző ‹szignifikáns lánc›-cal. Az individuális ‹szignifikáns lánc› a ‹személy› egy lehetséges deskripciója, amint az újabban divatos individuális élettörténet is az. Ez a diszkusszió a ‹személy›-t, amennyiben az ‹ágens›-ről állítható, hogy ‹személy›, valamilyen egyedi ‹szignifikációs konfiguráció›-val azonosítja.

40 Lásd például Csányi Vilmos: *Az evolúció általános elmélete.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1979; Csányi Vilmos: *Evolúciós rendszerek*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988; Csányi Vilmos: *Az emberi természet. Humánetológia.* Vince, Budapest 1999; Csányi Vilmos: *Etológia és társadalom.* Ulpius, Budapest 2005; Csányi Vilmos: *Az emberi viselkedés.* Sanoma, Budapest 2006; Csányi Vilmos: *Íme, az ember.* A humánetológus szemével. Libri, Budapest 2015.

41 Lásd a 25. jegyzetet.

‹transzcendens› ‹szignifikátum› ‹osztentatív› módon való megmutatkozásához ‹valaki-sajáttest›-éből és ‹valaki-sajátvilág›-ából létrejövő ‹szignifikáció›-ban mint ‹szignifikáns›-ban külső (‹transzcendens›) beavatkozás szükséges minden egyes ágens esetében: ez a ‹teremtés›, amelynek eredménye individuális: ‹valaki sajátlelke›.

Rezumat

Trup propriu – lume proprie – spirit propriu

Cuvinte cheie: *trup propriu, lume proprie, spirit propriu, agent uman, facultate, semnificaţie, semnificant, simbolic, transcendent, simptomatic, PTC*

Conform unei tradiţii viabile, realitatea în care trăim poate fi divizată în trei domenii majore: trupul, lumea şi spiritul/sufletul. De cele mai multe ori însă noi ne referim doar la două dintre acestea, găsindu-ne, prin urmare, în robia unui dualism milenar fără scăpare reală. Acest studiu oferă cititorului o nouă perspectivă: să vorbim despre trup-propriu în loc de trup, despre lumea proprie în loc de lume şi despre spirit propriu în loc de spirit. Această nouă premisă oferă autorului posibilitatea să-şi înşire ideile legate de constituirea semnificaţiei şi diseminarea semnificaţiei. Autorul se străduieşte să-şi prezinte viziunea asupra problemei pornind de la limbă (care se întâmplă să fie maghiara). Abordarea sa are caracter epistemologic, cu toate că se axează pe probleme ontologice.

Abstract

Own-body – Own-world – Own-spirit

Keywords: *own-body, own-world, own-spirit, human agent, faculty, significant, signification, symbolic, transcendent, symptomatic,* PTC

According to a reliable tradition, the reality we live in can be divided into three major domains: the body, the world, and the soul. However, the fact is that we usually trace our things back to just two of these; and consequently, we find ourselves shackled in the thousand-year-old fetters of dualism with no real escape. This study offers the reader a new

proposition: let us talk about the own-body instead of the body; about the own-world instead of the world; and about the own-spirit instead of the spirit.

This novel proposition allows the author of this study to thread his thoughts on the questions of the constitution of meaning and the dissemination of meaning. He strives to present his vision starting off from language (which happens to be Hungarian). His diction is epistemological in character yet it always focuses on ontological questions.

Horányi Özséb – Budapest, 1942. Jelenleg is Budapesten él; négy gyermeke és öt unokája van. Professzió: villamosmérnök (1967, Budapesti Műszaki Egyetem), általános nyelvészet (1973, MTA kandidátusi fokozat), kommunikációkutató (1983-tól egyetemi tanár Pécsen és Budapesten; 2013-tól a Budapesti Corvinus Egyetem professor emeritusa).

A kommunikáció participációs elméletével kapcsolatban megjelent publikációi:

2014 *Konstruált világok. A jelenségek kommunikatív leírása.* Szerk.: Demeter M. Budapest, Typotext; p. 236.

2012 *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók.* Szerk.: Bajnok A. – Korpics M. – Milován A. – Pólya T. – Szabó L. Budapest, Typotext, p. 453.

2007 *A kommunikáció mint participáció.* Szerk. Horányi Ö. Budapest, Typotex – ORTT-AKTI. p. 329.

A tanulmány témájában a szerzőtől megjelent egyéb írások:

2013 A dialógusok sikerfeltételeiről. In: *»Kezdetben van a kapcsolat«: Interdiszciplináris dialógus a dialógusról.* (szerk.: Farkas Edit) Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – Faludi Ferenc Akadémia – L'Harmattan Kiadó, 21–33.

2009 *Tudatos médiahasználat.* Az ORTT médiatudatosságra vonatkozó lehetséges stratégiájának néhány alapeszméjéről és a stratégia megvalósításának néhány eszközéről. Kézirat. Az AKTI megrendelésére készült 2009 decemberében.

2009 Arról, ami problematikus, arról, ami szignifikatív, valamint arról, ami kommunikatív (szinopszis, 7.3 változat). In: *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából.* (Szerk. Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János) Budapest, Akadémiai Kiadó, 201–235.

2005 *Néhány szempont egy új médiatörvény kidolgozásához.* Kézirat. Készült az *Alkalmazott Kommunikciótudományi Intézet* felkérésére; nyomtatásban nem jelenik meg (2005. október 4., módosítva: 2005. december 3.).

2003 *Arról, ami szimbolikus és arról, ami kommunikatív (szinopszis, 7.1 változat).* Kézirat.

DÁVID BEÁTA – ALBERT FRUZSINA

ÉRZÉKI CSALÓDÁSOK

fiatalok és szüleik
a szerelemről és partnerkapcsolatokról

Vajon mennyit tudunk gyermekeinkről, eleget-e? – tesszük fel oly gyakran ezt a kérdést. Sajnos néha túl későn vesszük észre, hogy kamasz gyermekeink nagyon szívesen elmesélték volna apró-cseprő dolgaikat, és ad absurdum egy-egy jó beszélgetés végén talán még tanácsainkat is megfogadták volna. Persze ezekre a beszélgetésekre nem úgy és nem akkor kerülhet sor, mikor mi azt gondoljuk, és beilleszteni próbáljuk naptárunk egy-egy sorába. Ezek a beszélgetések a legváratlanabb pillanatokban kezdődnek, és ha nem vagyunk elég éberek, gyakran egyszeri és megismételhetetlen lehetőséget szalasztunk el.

...gyakran egyszeri és megismételhetetlen lehetőséget szalasztunk el...

Többek között hasonló dilemmák vizsgálatát tűztük ki célul, mikor 2002-ben egy olyan kérdőíves kutatást készítettünk, ahol 15 és 20 év közötti fiatalokat és szüleiket kérdeztünk meg mindennapjaikról, emberi kapcsolataikról, testi és lelki egészségükről.[1] Úgy gondoltuk, hogy a választott módszer, a szülők és gyermekeik együttes vizsgálata számos, előre nem látott összefüggésre hívhatja fel a figyelmet.

Ebben a tanulmányban négy témát járunk körbe. Először a megkérdezettek körében legkevésbé előforduló jelenséget, a szülőknek a gyermekük részére tervezett „barátszerzési kísérleteit" elemezzük. Ezt követően a bizalmas beszélgetések, szerelem és a partnerkapcsolatok családon belüli kommunikációját vizsgáljuk.

A KUTATÁSRÓL

Az adatfelvétel Veresegyházon, 2002. május és június között történt. Noha a kutatás elsősorban kérdőíves felmérésen alapult, számos nyitott kérdést szerepeltettünk a kérdőívben, és különös hangsúlyt fektettünk a barátság meghatározásának, az interperszonális kapcsolatok eltérő szeleteinek (pl. társas támogatás) minél részletesebb és az egyéni szempontokat maxi-

málisan figyelembe vevő vizsgálatára. Az adatfelvétel a szociológiai szempontok mellett pszichológiai (pl. depresszió, általános lelki egészség, ellenségeskedés, coping-potenciál), népegészségügyi és dietetikai dimenziókra is fókuszált. A kérdőíveket úgy alakítottuk ki, hogy a testi és lelki egészség mérésére lehetőleg olyan mérőeszközöket alkalmazzunk, melyekkel más országos, reprezentatív vizsgálatok is dolgoztak, hogy helyi kutatásunkat megbízhatóan országos kontextusba helyezhessük.

A 250 felkeresett fiatal[2] közül elemzésre 244 kérdőívét találtuk alkalmasnak. 241 esetben a családtagok által kitöltött kérdőívek is megfelelőek: 191 esetben „teljes" háromszögről beszélhetünk, azaz a gyerek mellett az anya és az apa adatai is rendelkezésünkre állnak. 50 esetben a háromszög „csonka", vagyis a gyermek mellett a kérdőíveket csak az egyik szülő – zömmel a anya (90%) – töltötte ki. Ennek leggyakoribb oka, hogy az anya egyedül neveli a gyermeket (29 eset). Tíz esetben fordult elő, hogy a társ elhunyt, és négy esetben az apa nem volt hajlandó válaszolni. A teljes minta így 244 gyerek és 432 felnőtt.

A KÉTGENERÁCIÓS CSALÁDOK SZOCIO-DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐI

A megkérdezett 15-20 éves fiatalok átlag 4 fős családokban élnek. A két fős háztartások aránya 6, a három fős 21, a négy fős családok aránya 39%. Öt vagy annál több fős háztartásban a fiatalok 34%-a él. A gyerekek 13%-a él csonka családban. 12%-uk nem nukleáris családban él: az un. *egyéb* családtípusba sorolt esetek kb. fele több generációs, a másik fele pedig egyéb rokonnal vagy ismerőssel való együttélést jelent.

A fiatalok 99%-a vér szerinti édesanyjával él együtt. Az anyák 88 százalékának további gyermekei is vannak. A vér szerinti apák aránya alacsonyabb, 91%. Családtípus szerint vizsgálva a „Te gyereked" legmagasabb arányban az *egyéb* családtípusban fordul elő: ebben a típusban közel minden negyedik gyerek nem vérszerinti apjával él együtt.

A mintánkba került szülő-generációra jellemzőek az országos adatokon is megfigyelhető trendek: az anyák között az apáknál magasabb arányban találunk alacsony iskolai- (max. 8 osztály) illetve középfokú végzettségűeket. Az apák felülreprezentáltak a szakmunkások és a diplomával rendelkezők csoportjaiban. A felsőfokú végzettségűek aránya az országos átlagnál mintánkban magasabb. Az anyák átlag életkora 44 év, az apáké 46 év. Az egészségi állapot szempontjából kritikus un. küszöbkorosztályba (40-49 év) a megkérdezett szülők kb. 60%-a tartozik.

A férfiak között alig van olyan, aki egyedül – valamilyen társ nélkül él: majdnem egytizedük házasként nem feleségével, hanem egy másik nővel él együtt, akinek gyakran[3] a gyerekét is neveli. A nők között jóval magasabb a társ nélkül élők aránya, kb. 15%.

A megkérdezett fiatalok, akiket elemzésünkben gyakran szüleikre vo-

natkoztatva gyerekekként említünk, a két nemet fele-fele arányban képviselik (123 fiú és 121 lány). A fiúk és a lányok azonos korúak.

Az adatfelvétel időpontjában a kérdezett fiatalok kilenctizede (89%) valamilyen formában tanult. Az Ifjúság2000© vizsgálat (Laki 2002:90) adataival összehasonlítva mintánkban magasabb a tanulók aránya: ők a budapesti hasonló korú gyerekekhez képest is valamivel előnyösebb helyzetben vannak. (Budapesten a 15 és 19 évesek között 93, míg Veresegyházon 96% a tanulók aránya.)

Az iskolatípusok szerinti megoszlásból a nemek közti különbség jól ismert tendenciái mutatkoznak meg: míg szakmunkásképzőbe a fiúk, addig a gimnáziumokba inkább a lányok járnak. A szakközépiskolába és gimnáziumba járók aránya nemek szerint hasonló. Az egyik érdekes különbség a lányok és a fiúk között az általános iskolába járók aránya. A fiúk hasonló koruk ellenére magasabb arányban járnak még általános iskolába. Az általunk vizsgált életkorban általános iskolába az évvesztes gyerekeken kívül az osztályt ismétlő gyerekek járnak. Adataink szerint az összes kérdezett kb. 4 százaléka 16 évnél idősebb, még általános iskolába járnak.

Barátszerzés – ahogy a fiatalok és a szülők látják

A mai világban az, hogy a szülők barátot próbálnak szerezni gyermekeik számára, kiváltképp a 15 és 20 év közötti fiatalok körében, nem jellemző. A fiatalok összesen 7%-a válaszolta, hogy előfordult, hogy szülei barátot próbáltak neki szerezni. Ez az szám teljesen megegyezik a szülők válaszaival: anyák 6%, az apák 5%-a válaszolt igennel arra a kérdésre, vajon előfordulte már, hogy ő próbált gyermekének barátot szerezni. A 244 család közül összesen 7 esetben fordult elő, hogy a válaszok azonosak voltak, azaz a gyerek valóban megélte azt, amiről a szülei úgy gondolták, hogy megtették érte. Sajnos egy ilyen kérdőíves felmérés nem alkalmas arra, hogy mintegy következő lépésként a szülőktől megkérdezzük, hogy milyen lépéseket tettek a barátszerzés terén, és a fiatalokat beszámoltassuk egy-egy ilyen kísérletről. A szocio-demográfiai változók mentén vizsgálódva nem találtunk markáns összefüggéseket. Kivételt képez a közép- és felsőfokú iskolai végzettségű apák csoportja, akik elsősorban fiaiknak próbáltak barátot szerezni.

Problémák megbeszélése, bizalmas kapcsolatok

Az emocionális támasz, bizalmas, vagy akár „lelki szemetesláda" funkciót szolgáló emberi kapcsolatok mérésére az un. fontos beszélgetési hálózatokat használtuk fel.[4] Azt találtuk, hogy a vizsgált mintában problémáit, fontos dolgait a gyerekek 7, az anyák 12, az apák 19%-a nem tudta kivel megosztani, azaz azt is mondhatnánk, ezeknek az embereknek nincs lelki bizalmasuk, igazi emocionális támaszuk.

Ha csak az egyazon családból megkérdezett apa-anya-fiatal hármasára

fókuszálunk, a következő kép bontakozik ki. A párként együtt élő felnőttek csupán az esetek 39 százalékában nevezték meg mindketten a másikat olyan személyként, akivel problémáit megoszthatónak vélik. Ugyanilyen arányban nevezte meg csak egyikük (egyoldalúan) társát, viszont csaknem minden negyedik esetben egyikük sem említette ebben a kontextusban a másikat.

Elgondolkodtató, hogy a megkérdezett fiatalok csaknem felé (44%) egyik szülőjét sem említette bizalmasaként. (Közülük minden ötödik fiatal senki mást sem tudott bizalmasaként megnevezni, azaz gyakorlatilag érzelmi támasz nélkül áll a világban). Elenyésző számban, főként fiúk csak apjukat tartják bizalmasuknak (2%), csaknem harmadnyian (29%) csak anyjukkal osztják meg problémáikat, míg csupán minden negyedik megkérdezett beszél mindkét szülőjével bizalmasabb természetű dolgokról /gondokról .

Statisztikai értelemben szignifikáns összefüggésben áll mindez a szóban forgó anyák iskolai végzettségével: azaz azokban a családokban, ahol az anya iskolai végzettsége magasabb, kevésbé jellemző, hogy a fiatalok egyik szülőjükkel sem osztják meg gondjaikat, és nagyobb eséllyel támaszkodhatnak e tekintetben mindkét „felmenőjükre" is.

Azokban a családokban, ahol a szülők házasságát gyermekük negatívan ítélte meg, azaz inkább rossznak, vagy nagyon rossznak tartotta azt, jelentősen nagyobb számban találunk olyan fiatalokat, akik egyik szülőjüket sem tisztelik meg bizalmukkal (55-64%), és körükben elenyésző azoknak a száma, akik viszont mindkét szülőjükkel megoszthatnák életük intimitásait is (6 illetve 0!%, v.ö. 37 százaléka azoknak, akik szüleik házasságát nagyon jónak ítélik).

Adataink alapján a szülők „énképe" e tekintetben egyáltalán nem tükrözi a rideg valóságot. A szülőket megkérdeztük arról, vajon gyermekük a személyes problémáit milyen mértékben beszéli meg velük. Az anyák – önbevallásuk szerint – partnerükhöz képest fokozottabb mértékben beszélgetnek gyermekeikkel: legtöbben (56%) úgy érzik, hogy minden lényeges dolgot megbeszélnek, 38%-uk a legapróbb dolgot is megbeszéli, és mindössze 6% azoknak az aránya, akik kevés dolgot beszélnek meg. Ez utóbbi csoportba tartozók úgy gondolják, hogy a gyermek személyes problémái nem tartoznak rájuk. A legapróbb problémák megbeszélése inkább anya és lánya között zajlik. A lányos anyák kevésbé érzik azt, hogy a kelleténél többet faggatnák gyermeküket, épp ellenkezőleg, a fiús anyákhoz képest kétszer annyian[5] (10%) vannak közöttük olyanok, akik úgy gondolják, hogy gyermekük még több mindent szeretne velük megbeszélni.

Akár saját, akár nem saját gyermekükről van szó, az apák jóval kevésbé beszélgetnek azok személyes problémáiról. Minden negyedik apa válaszolta[6] azt, hogy a gyermek személyes problémája nem tartozik rá. A vá-

laszadást – ebben az esetben – nem befolyásolta a gyerek neme. Ugyanakkor az apák között is kb. 10% azoknak az aránya, akik úgy érzik, hogy gyermekük többet szeretne beszélgetni velük. A szülők hiányérzete, ha nem is nagyon erősen, de összefügg, azaz ha az egyik szülő úgy érzi, hogy keveset beszélgetnek, akkor valószínűleg a másik szülő is hasonlóan érez.

Az adatok tükrében azonban azt kell mondjuk, hogy a szülők túlzottan pozitívan értékelik saját „teljesítményüket" a fenti vonatkozásban. Ráadásul azok, akiket gyermekük egyáltalán nem tekint bizalmasának, legalább olyan kedvezően látják a helyzetet családjukban e téren, mint azok a szülők, akiket bizalmasaként nevezett meg a gyermekük. Azoknak a fiataloknak a csoportjában (a minta 44 százaléka), akik egyik szülőjüket sem tekintik bizalmasuknak, az anyák 35 százaléka érzi úgy, hogy a legapróbb részleteket is megbeszélik gyermekeikkel, míg további 60 százalékuk szerint minden lényeges dolgot megbeszélnek a szóban forgó fiatal személyes gondjai kapcsán. Az az csak 5 százalékuk van tisztában azzal, hogy családjukban e téren némi hiány mutatkozik, és csak pont ennyien (bár nem ugyanazok) tartják az anyák közül, hogy gyermekük többet szeretne velük beszélni. Az apák ilyen szempontból reálisabban értékelik a helyzetet: a bizalmasként nem megnevezett apáknak „csak" tizede érezte úgy, hogy fiatalkorú gyermekével a legapróbb részleteket is megbeszéli, s harmaduk szerint kevés dolgot beszélnek meg.

...az első szerelembe esés ideje a 13. életév környéke...

Minderre talán részleges magyarázat lehet az, hogy maguk a szülők sem gyakran emlegetik 15-20 éves gyermekeiket gondjaik, problémáik megbeszélése kapcsán: a vizsgált családok háromnegyedében egyik szülő sem jelölte meg bizalmasaként gyermekét, csak az apa az esetek 6, csak az anya a családok 15, míg mindketten csak a családok 2 százalékában tettek így. Mondhatnánk: „amilyen a mosdó, olyan a törülköző" – lehetséges, ha lelki életünk, problémáink legalábbis bizonyos szeleteibe jobban beavatnánk gyermekeinket, ők is inkább megosztanák velünk saját bajaikat.

Mindenesetre ne legyünk nyugodtak: lehet, hogy úgy érezzük, támaszként jelen vagyunk gyermekünk számára, legalábbis személyes problémái vonatkozásában, az adatok tanúsága szerint nagy az esély arra, hogy ezt ő nem így ítéli meg!

A SZERELEMRŐL

A fiatalok túlnyomó része (88%) számolt be arról, hogy már volt szerelmes. A fiatalok sem nem, sem kor szerint nem különböznek e tekintetben. Az anyák közel ugyanilyen arányban (84%) válaszoltak a kérdésre igennel, lányos és fiús anyák egyaránt. Az apák kevésbé pontosan válaszoltak: 76%-uk tartotta úgy, hogy szóban forgó gyermeke már átélte ezt az érzést. A „jól válaszoló"[7] apák aránya 80%. A 15-16 éves gyerekek apja – talán szemellenzősen / homokba dugott fejjel – kevésbé van ezekkel a dolgokkal tisztában. Közöttük[8] 68% a „jól" válaszolók aránya, addig a 20 éveseknél az arány 92%!

A szülők tudása arra vonatkozólag, hogy gyermekük mikor volt először szerelmes, nagyjából megegyezik: a papák némileg idősebbnek gondolják gyermeküket az első szerelemkor (13,55 versus 13,96 éves). A fiatalok válaszai alapján az első szerelembe esés ideje a 13. életév környéke. A szülők szerint a nemek között e tekintetben nincs különbség, a fiúknak és lányoknak azonos időben „dobban meg" először a szíve. Ha azonban az érintettek felől közelítünk, akkor a lányok kb. egy évvel korábbi időpontot említenek, mint a fiúk.

...az évek múlásával a szerelem definíciója változik meg...

Érdekes, de valószínűleg további pontosítást érdemlő összefüggés, miszerint minél fiatalabb a kérdezett, annál hamarabb volt először szerelmes. Míg a 18, 19 és 20 évesek 14 évesen estek először szerelembe, addig a 15 évesek 11, a 16 évesek 12 és a 17 évesek 13 évesen érezték ugyanezt. Kérdés, hogy tendencia-e, hogy egyre fiatalabban lesznek szerelmesek, vagy egy, a kérdezés adott pillanatától számítva mindenki kb. ugyanannyi évre tekint viszsza, ami jelen esetben 4 év. Ha a válaszokat aszerint nézzük, hogy az azonos korú kérdezettek átlag hány éve voltak először szerelmesek, kiderül, hogy ez a kérdezettek kora szerint évenként különböző, de nem lineárisan változó: a 20 évesek átlag 5.8 éve voltak először szerelmesek, a 17 évesek 3.2, míg a 15 évesek átlag 4.11 éve. Az is lehetséges persze, hogy az évek múlásával a szerelem definíciója változik meg, és ez okozza a fenti különbséget. Sajnos adataink ennél mélyebb összefüggés feltárására nem alkalmasak, viszont kijelölik következő kutatásunk nyomvonalát. A kamaszkort nem elég 5 éves blokkokban vizsgálni, szerintünk megfelelő nagyságú mintára van szükség, ahol évekre lebontva lehet vizsgálni ezt a hihetetlen sebességgel változó, hullámvölgyekből és hullámhegyekből álló, drámai fordulatokat rejtő világot. Ebben a titokza-

tos, rejtőzködő, de mégis magunkat láttatni akaró életkorban nagyon fontos, hogy a kamasz az általa megélt „eseményeket" meg tudja osztani, el tudja valakinek mondani. Ebben a korban a szerelem már nem a legkurrensebb téma, így, vagy úgy, valamilyen formában már majdnem mindenki átélte. Fontos tehát, hogy megnézzük vajon a fiatalok kivel is beszélgetnek a szerelemről. A „story"-t legtöbben a legjobb barátjuknak (84,5%) mondják el, őt az anya (63%), és a testvér (43%) követi. Nem véletlen, hogy az apák annyira tájékozatlanok, közülük csak 36% értesül a dologról első kézből. Ennél már csak az egyéb rokonok (30%) vannak hátrébb egy képzeletbeli rangsorban. A kérdőívben felsorolt öt kapcsolat közül a fiatalok szerencsére nem csak egyvalakivel beszélgetnek (átlag 2,44). Ugyanakkor szomorú, hogy minden tizedik kérdezett senkivel sem beszélt a témáról. A fiúk zárkózottabbak, köztük magasabb a nem beszélők aránya (15%), a lányok mindössze 5%-a nem beszélt a szerelméről. Leginkább a felsőfokú végzettségű apák azok, akik lányaik szerelmi helyzetéről alig értesülnek, talán kimondott vagy kimondatlan elvárásaiknak köszönhetően. Míg a középfokú végzettségű apák 40%-ával beszélt a lányuk, addig a felsőfokú végzettségű apák között ez az arány 8%.

...vajon a fiatalok kivel is beszélgetnek a szerelemről...

Nem véletlen, hogy a fiúk kisebb arányban tudják megtárgyalni szerelmi életüket másokkal. A lányok előnyösebb helyzete részben abból adódik, hogy ők a szerelemről, mint általában mindenről, gyakrabban és inkább beszélgetnek az édesanyjukkal. Ezzel szemben a fiúk esetében az apák nem játszanak fokozottabb szerepet. A lányok, nemcsak mamájukkal, hanem az egyéb rokonokkal (gondolhatunk például unokatestvérre) is magasabb arányban beszélnek szerelmi ügyeikről, mint a fiúk.

Ahogy más kutatásunkból is kiderült (Örkényi et al. 2003) az édesapa tájékozottságának mértéke erősen függ attól, hogy együtt él-e a gyerekével vagy sem. Egy 2003-ban iskoláskorú gyerekek körében végzett kutatásunkból kiderült, hogy azok az édesapák, akik nem élnek együtt gyermekeikkel, jóval kevésbé beszélik meg velük fontos dolgaikat, vagyis a különélés jelentősen gyengíti az apa–gyerek kapcsolatot. Ugyanakkor a nevelőapa, még ha van is, nem tud az édesapa helyébe lépni, vele ugyanis sokkal kevésbé beszélnek fontos dolgokról a fiatalok. A kétgenerációs vizsgálat eredményei is azt mutatják, hogy azokban a családokban, ahol az édesapa együtt él a gyerekkel, magasabb arányban tud vele a fiatal egye-

bek között a szerelemről is beszélni, mint azzal az édesapával, aki külön él. Ezen nincs is mit csodálkozni, valószínűleg ritkábban találkoznak, és esetleg túl rövid időre ahhoz, hogy ezekről a dolgokról elbeszélgessenek.

Szerelemről beszélt	Gyerek válasz	Anya válasz	Apa válasz
Anyával	**63**	**78**	*83*
Apával	**36**	*55*	**50**
Testvérrel	43	58	56
Egyéb rokonnal	30	34	25
Legjobb baráttal	84,5	81	75

1. táblázat Ki-kivel beszélt a szerelemről? (%)

Adatbázisunk talán egyik legfontosabb hozadéka, hogy a fiatalok szülőkre vonatkozó válaszait ellenőrizni tudjuk. Az 1. táblázatban azokat a számokat tüntettük fel, amik azt mutatják, hogy a három csoport (gyerek-anya-apa) hogyan válaszolt ugyanarra a „Kivel beszélt a szerelemről?" kérdésre. A szülők magukról és társukról hasonló, kissé felfelé torzító képet festenek. Az anyák és az apák kb. 15%-a mondhatni érzéki csalódásban él: míg ők úgy gondolják, hogy gyermekük beszélget velük a szerelemről, addig gyereküknél ez fel sem merül.

Ennél is érdekesebb talán a szülők érzéki csalódása egymásra vonatkozólag: a szülők egyötöde él abban a biztos tudatban, hogy gyermekük beszélgetett a társukkal erről a témáról, míg ennek a „fele sem igaz". Mintha a felelősséget egymásra is áthárítva úgy gondolnák, hogy a gyerek már biztosan elmesélte ezt a másiknak, vagyis neki ezzel már nem is kell annyira törődni. Vagy ennyivel többen bíznak abban, hogy a gyerek a másik szülőnek is elmondja az „eseményeket". Egy biztos: ez a beszélgetés inkább az anya dolga.

A testvérek szerepét a két szülő egymáshoz teljesen hasonlóan, gyermekeikhez képest fontosabbnak látja. Az egyéb rokonra vonatkozólag az eltérések nem jelentősek. A legjobb barát jelentőségét és szerepét a szülők – főleg az apák – mintha alábecsülnék. Csak ebben az esetben fordult elő, hogy az anyák a gyermekükhöz képest alacsonyabb arányban gondolták, hogy a legjobb barát is hallott a szerelmi „kalandokról".

Az édesanyák jól érzik, hogy inkább lányaik beszélgetnek velük. Szerintük gyermekük, ahogy idősödik, egyre inkább apjával is beszélget: legkevésbé a 15 évesek, míg a 17 évesek közül minden negyedik gyermek az apjával is szót ért. A férfiak válaszaiból elsősorban az derül ki, hogy szerintük lányaik inkább egyéb rokonokhoz, míg fiaik legjobb barátaikhoz fordulnak.

PARTNERKAPCSOLATOK

A szülők érzéki csalódásának egyik legmarkánsabb terepe gyermekük partnerkapcsolata és az ezzel kapcsolatos elképzelések. Napjainkban, mikor a gyerekek már az iskolák falain belül is egyre kevésbé érezhetik magukat biztonságban saját iskolatársaik szexuális zaklatása miatt (lásd Kossuth rádió 2004. november 29.), érdemes elgondolkodnunk azon, hogy vajon mi készteti a fiatalokat arra, hogy egyre hamarabb és egyre több szexuális partnerük legyen. Az eddig bemutatott adatokból is látszott, hogy a szülők gyermekükkel kapcsolatos tudása, információja inkább saját elvárásaikat, mint a valós helyzetet tükrözi. A „másképp tudás" egyik legjobb példája a partnerkapcsolatok ismeretére vonatkozik. Míg majdnem minden második fiatalnak (46%) már legalább egy komoly partnerkapcsolat van a háta mögött, addig a szülők mindössze egyharmada tud ezekről a kapcsolatokról. A partnerkapcsolatok léte elsősorban korfüggő: 15 és 20 év között a legmarkánsabb választóvonal 18-19 éves korra tevődik. Míg a 18 évnél fiatalabb kérdezettek egyharmadának volt már komoly partnerkapcsolata, addig a 19 és 20 évesek esetében az arány már 65-70%. A partnerkapcsolattal rendelkezők átlag 18 évesek. Az első partnerkapcsolat időpontját tekintve a fiatalok és szüleik válasza között körülbelül egy évnyi különbség van. Természetesen a szülők gondolják azt, hogy a nagybetűs „Randik" egy évvel később kezdődtek. Partnerkapcsolata a fiúknak és a lányoknak egyforma arányban van, ugyanakkor a lányok mintha hamarabb kezdenék e kapcsolatok kialakítását.

...egyre hamarabb és egyre több szexuális partnerük legyen...

A fiatalok válaszai alapján a 15 és 18 évesek között az arányokat tekintve nincs különbség. A szülők érzéki csalódása /„másképp tudása" gyermekük partnerkapcsolatát illetően pont abból ered, hogy a fiatalabb gyerekek szülei jóval kevésbé vannak tisztában egy-egy ilyen kapcsolat létével. A 15 éves gyerekek szülei között mindössze 5% azoknak az aránya, akik szerint gyermeküknek már volt partnerkapcsolata, a 16 éveseknél az arány 15%, szemben a 15 és 16 évesek saját bevallásával, ami rendre 32 illetve 31%.

A 15 és 16 évesek esetében egy komoly partnerkapcsolat kialakítása elég korai, ebben a korban inkább barátokra és haveri társaságokra volna szükség, ahonnét később majd „kiválasztásra" kerülhet a jövőbeli partner.

Azok a gyerekek, akik lelki bizonytalanságban élnek, akik keresik, de nem találják a helyüket, és úgy érzik, hogy ebben nem kapnak otthon segítséget, bizonyos értelemben „lelki otthontalanok" és ezért menekülnek egy partnerkapcsolatba. Adataink egyértelműen mutatják, hogy azon fiatalok között, akiknek már volt partnerkapcsolata, magasabb a lelkileg „zűrösek"[9], a magukat bizonytalannak érzők aránya. Különösen igaz ez a fiatalabb korúakra: a partnerkapcsolattal nem rendelkezők közül lelkileg mindenki egészséges volt, míg a másik csoportban 12,5% volt a mentális zavarral küszködők aránya.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy valójában az üres lakásból menekülnek el, és azért, mert naphosszat nincs otthon senki, aki megkérdezné, hogy hova megy, és mikor jön haza. Statisztikailag is kimutatható a különbség: ahol az anya otthon van, azaz gazdaságilag inaktív, kisebb a partnerkapcsolattal rendelkező fiatalok aránya, mint a gazdaságilag aktív mamák körében. Azokban a családokban, ahol a mama „hivatalból" otthon van, gyereke(i) életét folyamatosan és közelebbről tudja nyomon követni. Ezek a mamák, ha nem is állandóan lelkiznek, mégis inkább bizalmasai gyermeküknek. A mama otthon tartózkodása erősebb védő faktornak tűnik, mint egy képzett, nagy tudású, de soha ott nem lévő diplomás mama tudatosabb odafigyelése. Ezt alátámasztandó a magasabb iskolai végzettségű, nagy többségben aktív nők gyermekei között jóval magasabb a lelkileg „zűrös" fiatal.

Az az érzéki csalódás, ami a szülőket jellemzi, jól látható a 2. táblázatból is, ami a partnerkapcsolatról való kommunikációt mutatja be a gyerek-szülő háromszögben. A „teljesen egyetértett" kategória azt jelzi, hogy az adott személy teljes mértékben helyesli a fiatal döntését a partner személyére vonatkozólag.

	Gyerek válasz		Anya válasz		Apa válasz	
	Nem beszélt	Teljesen egyetértett	Nem beszélt	Teljesen egyetértett	Nem beszélt	Teljesen egyetértett
Anyával	**25,5**	47	**8**	57	27	40
Apával	**41**	36	21	47	**15**	47
Testvérrel	37	46,5	33	51	38	0
Egyéb rokonnal	56	27,5	64	29	76	15
Legjobb baráttal	13	77	22	66	25	66

2. táblázat. Ki kivel beszélt az első partnerkapcsolatról (%)

A fiatalok egynegyede nem beszélt édesanyjával partnerkapcsolatairól, míg az anyák mindössze 8%-a állította ugyanezt. Felmerül a kérdés, hogy

tulajdonképp ki mit mondott, ki mit tekintett beszélgetésnek. Ugyanez az egyensúlytalanság talán még szembetűnőbb az apák esetében: a gyerekek közel fele nem mondta el azt, amiről az apák 85%-a azt gondolja, hogy tudja! Ezzel ellentétes irányú érzéki csalódás jellemzi a legjobb barát szerepét a történetben: mindkét szülő egyformán alábecsüli a barát tájékozottságát és a kérdezett választottjának személyére vonatkozó egyetértésének fokát.

A fiatalok válaszaiból az derül ki, hogy a fiúk anyjukkal kevésbé, barátjukkal inkább beszélnek. Az egyéb rokonoknak a fiatal választottját illető rosszallása főleg a lányok esetében érhető tetten.

...„lelki otthontalanok" és ezért menekülnek egy partnerkapcsolatba...

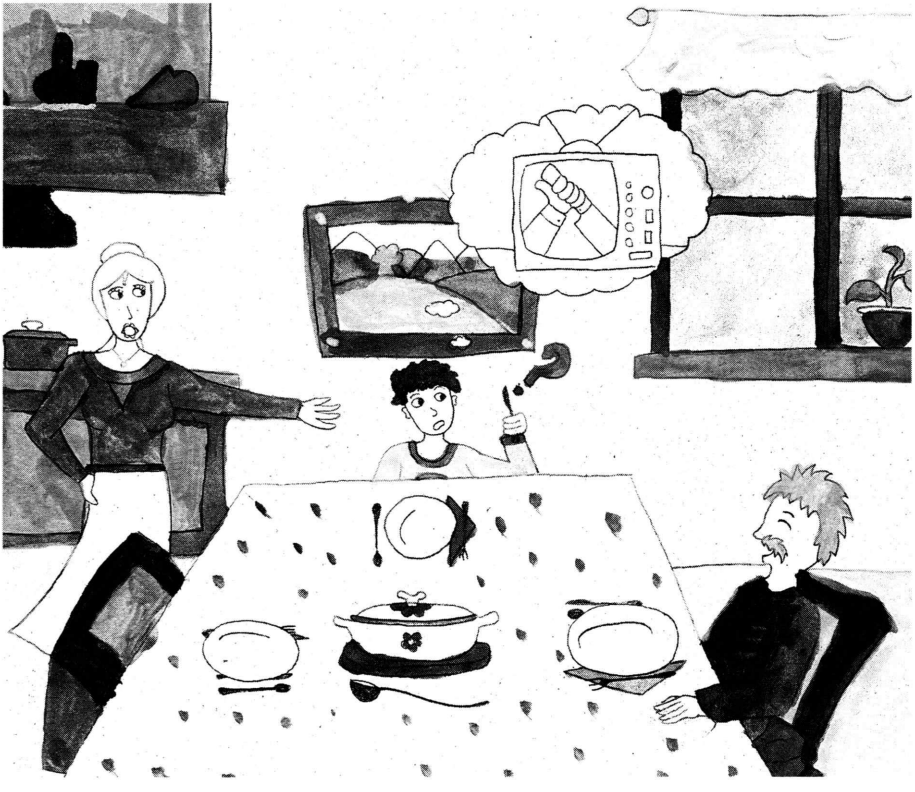
A testvér szerepe is érdekes: életkor szerint változik, hogy a kérdezett mennyire közlékeny a testvérével, és hogy a testvér mennyire ért egyet a hallottakkal.

A szülői „érzéki csalódások", azaz a megkérdezett fiatal és szülője válaszainak eltérése meglepő módon az inaktív anyák csoportjában a legalacsonyabb. Ennek oka talán részben az lehet, hogy azért értékelik reálisabban a helyzetet, mert gyermekük szem előtt van, és így „mindent látnak". Érdekes, hogy az inaktív anyák az aktívaknál jóval kevésbé értettek egyet a partner személyével is. Ezzel szemben az aktív mamák zöme, 94% úgy gondolja, hogy a gyermeke beszélt vele a partneréről, akinek a személyével többnyire egyet is értett. Az anyák iskolai végzettség szerint különbözőképpen látják a testvérek szerepét: minden felsőfokú végzettségű anya úgy gondolja, hogy gyermekei egymással beszélgetnek ilyen dolgokról.

A nemi különbségekhez adalékként: az apák lányaik partnerválasztásával nagyobb mértékben elégedetlenek, mint fiaikéval. A fiatalok szexuális magatartására vonatkozó két kérdést[10] önkitöltős formában tettük fel, abban a reményben, hogy így megbízhatóbb válaszokat kapunk. Ezek a kérdések még így is kényesnek mondhatók, hiszen a választ megtagadók aránya 8% volt, ami a többi hasonló módon feltett kérdéshez képest 3-4%-kal magasabb arány. Nem meglepő módon, néhány esetet (8 fiatal) kivéve a szexuális kapcsolatnak előfeltétele, illetve velejárója a komoly partnerkapcsolat. A kérdezett fiatalok 38%-a már szeretkezett: egynegyedük 14 éves kor alatt, 26%-uk 16 évesen, másik 24%-uk pedig 17 éves korában alakított ki először szexuális kapcsolatot. Minden harmadik fiatal, akinek partnerkapcsolata van, már szeretkezett is: a kor szerinti választóvonal ezúttal 16 és 17 év között húzódik. A partnerrel rendelkező 16 évesek egyhar-

mada szeretkezett már, míg a 17 évesek között ugyanez az arány 86%. Az első szeretkezés a lányok és a fiúk életében ugyanakkor, átlag 15,8 évesen történik. Egy partnere volt eddig 40 százalékuknak, csaknem minden negyedik fiatalnak pedig már több mint 3.

A partnerkapcsolatokra jellemző szocio-demográfiai összefüggések ebben a vonatkozásban még markánsabbak. A lelkileg labilisabb fiatalok között jóval magasabb azoknak az aránya, akik már szeretkeztek: 72 versus 33%. Szintén nagyon erős az összefüggés abban a tekintetben is, hogy az édesanya otthon van-e, vagy aktívként dolgozik. Az aktív mamák gyerekei között magasabb azoknak az aránya, akiknek volt már szexuális kapcsolata. Ha az azonos iskolai végzettségűeket vizsgáljuk, a legalacsonyabb iskolai végzettségű és a középfokú végzettségű mamák esetében ez a különbség az inaktív és aktív anyák gyermekei vonatkozásában különösen jelentős. A partnerkapcsolatok előfordulása szerint az azonos korú fiatalok között iskolatípus szerint nem találtunk különbséget. A szexuális aktivitás iskolatípus szerint viszont eltér: a gimnáziumba járó tanulók között alacsonyabb, a szakközépiskolába járók között magasabb azoknak az aránya, akik már szeretkeztek.

Juhász Janka (12 éves, Gödöllő) rajza

Összegzés

Az elemzés végén – gyakorló anyák lévén – kissé bizonytalanul tesszük le a „lantot", és magunktól is azt kérdezzük, vajon legnagyobb jó szándékunk dacára akár, mennyiben fedi egymást az általunk képzelt, és gyermekeink által megélt valóság? Valóban ott vagyunk mellettük, mikor kell, vagy csak ezzel általtatjuk magunkat? Amellett, hogy a legjobbat szeretnénk értük tenni, valóban azt is tesszük-e? Az adatok azt mutatják, hogy nemcsak elvi támogatásunkra, szép szándékainkra van szükségük, hanem fizikai jelenlétünkre, „rendelkezésre állásunkra" is.

Hivatkozások

- Laki László (2002): Munkaerő-piaci helyzet, gazdasági aktivitás, foglalkoztatottak, földbirtoklás és vállalkozás IN: Ifjúság 2000 Tanulmányok I. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet Budapest pp: 61-115.
- Marsden, Peter V. 1991a. Az amerikaiak fontos beszélgetési hálózatai. IN: *Társadalmak rejtett hálózata* szerk: Angelusz R.-Tardos R. MKI, Budapest pp.353-371.
- Örkényi Ágota - Koszonits Rita - Dávid Bea - Tóth Olga (2003): VÉP Oktatási Felmérés I. rész (kézirat)
- Szexuális játékok az iskolában Erőszak vagy gyakorlat? 2004. november 29., hétfő 11:44 http://www.radio.hu/index.php?cikk_id=115890&rid=PVl6Tg==:

Jegyzetek

1 A kutatást az 1/017/2001 számú NKFP program, az F 034608 számú OTKA és az A.1804/V/01 számú OKTK pályázat támogatta.

2 Nem és kor (év) szerint reprezentatív minta.

3 A házas vagy élettárssal élő férfiak 28%-ánál a vizsgálatunkban megkérdezett gyerek nem a sajátja volt.

4 A kérdés: „Ha az elmúlt fél évre gondol, kik azok az emberek, akikkel Ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte?". A válaszadó maga ítélhette meg, mit is tart fontosnak. Korábbi vizsgálatok alapján várható, hogy ez a kérdés erős, intim és pozitív kapcsolatokat térképez fel.

5 Lányos mamák 10%-a, fiús mamák 5%-a válaszolta azt, hogy gyermeke többet szeretne megbeszélni, mint amit Ő meg tud hallgatni.

6 A férfi válaszolók 10%-a mondta, hogy a legapróbb dolgokat is megbeszélik, 64%-uk minden lényegest megbeszél.

7 Akik ugyanazt válaszolták, amit a gyerek mondott, akár igen, akár nem.

8 Lányos és fiús egyaránt.

9 Az ún. GHQ-12 skála a lelki egészség mérésére használt önbecslő skála. A lelki élet és működés terén jelentkező 12 tünet előfordulására kérdez rá. A skálán elért magas pontszám arra utal, hogy a személy lelki egészsége nem kielégítő. A szakirodalom adatai alapján a legalább 5-ös GHQ érték jól azonosítja azokat a személyeket, amelyeknél célzott vizsgálatokkal valamilyen mentális zavar diagnosztizálható. Néhány kérdés: az elmúlt két hétben előfordult-e, hogy feszült voltál; menyire tudtál megbirkózni problémáiddal; mindent egybevéve mennyire érezted boldognak magadat?

10 „Hány éves korodban szeretkeztél először?" és „Hány partnerrel feküdtél már le?"

A *HÁT* DISKURZUSJELÖLŐ A TELEVÍZIÓS VITAMŰSOROKBAN

Schirm Anita

Bevezetés

A diskurzusjelölők a nyelvi elemeknek egy nehezen meghatározható körét alkotják, a kutatók (pl. Dér 2010) azonban abban többnyire egyetértenek, hogy a diskurzusjelölők diskurzusszegmenseket kötnek össze és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Az egyes diskurzusjelölők írott és beszélt nyelvi megvalósulásai között azonban különbség van, az élőbeszédben – annak spontaneitása és kevésbé tervezettsége miatt – ugyanis gyakrabban és többféle szerepkörben fordulnak elő ezek az elemek. A különféle beszélt nyelvi műfajok közül tanulmányomban a televíziós vitaműsorokban megjelenő diskurzusjelölő-előfordulások közül a *hát* szerepköreit vizsgálom. Ez ugyanis a magyarban az egyik leggyakoribb diskurzusjelölő (Dér–Markó 2007), amelyhez a beszédtervezési funkción kívül számos szerepkör tartozik. Korábbi kutatásaim során (pl. Schirm 2007–2008) a *hát* grammatikalizálódásával és mai funkcióival zömében írott anyagok elemzésével foglalkoztam, ezért kíváncsi voltam arra, hogy az akkor elhatárolt szerepkörökhöz képest a beszélt nyelvi anyag bevonása a vizsgálatba milyen új eredményeket hozhat. A kiinduló hipotézisem az volt, hogy a *hát* a televíziós vitaműsorokban a műfaj jellegzetességéből adódóan az arculatmunka szolgálatában áll.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A *hát* diskurzusjelölő funkcióinak a feltérképezéséhez televíziós vitaműsorokat használtam fel, s mindig az egyedi megjelenésekből kiindulva, adatközpontúan vizsgálódtam. A funkciók megadása azonban korántsem problémamentes. A diskurzusjelölőknek tulajdonított textuális funkciót a legkönnyebb megragadni, ám az interakciós és attitűdjelölő funkciók egzakt leírása már nehezebb. A funkciók vizsgálatakor azonban nem szabad elfelejteni, hogy a „funkció nem merev kategória, [...] hanem folyamat jellegű jelenség, amely a beszélői vagy hallgatói feldolgozás révén jön létre" (Tolcsvai 2005: 350). A szerepmegjelöléseknél tehát mindig figyelembe vettem a kontextuális tényezőket és a vizsgált anyag jellegzetességeit is. Az egymással néha ellentétes funkciók motiváltságának alapjaira és azok magyarázatára jelen tanulmányban nem térek ki, mivel ezt más munkában már megtettem (vö. Schirm 2011).

A felhasznált korpusz 3 órányi hangzó szövegből, 4 vitaműsorból állt: az ATV-n 2002-ben sugárzott *Pro és kontra* című műsor Médiaegyensúly részét és a *Közhang* című műsort elemeztem, illetve az MTV *A szólás szabadsága* című műsorának két 2010-es májusi adását. Szándékosan úgy választottam ki a vizsgált műsorokat, hogy egymástól kissé eltérő szerkezetű anyagok kerüljenek bele, a feltételezésem ugyanis az volt, hogy a műsorszerkezet is befolyásolja a *hát* elemnek az arculatmunkában betöltött szerepét. Nézzük röviden az egyes műsorok forgatókönyvét!

A *Pro és kontra* az ATV-n hetente jelentkező félórás vitaműsor volt, Elek István vezetésével. A műsorba mindig két eltérő álláspontot képviselő híres embert (politikust, újságírót, történészt) hívtak meg. A vitaműsor adásai közül a 2002. szeptember 5-i adást választottam elemzésem tárgyául, melyben Kerényi Imre és Kocsi Ilona vitatkoztak a médiaegyensúly kérdéséről.

A *Közhang* az ATV-n hetente jelentkező 55 perces vitaműsor volt, melyet Juszt László vezetett. A stúdióba meghívott közemberek (általában négy fő) beszélgetése volt a magánélet és a közügyek számukra fontos jelenségeiről. Interaktív műsor SMS-küldéssel, telefonos megszólalási lehetőséggel. A diskurzusjelölők és az arculatmunka vizsgálatára különösen alkalmas műsortípus, hiszen azon túl, hogy a 2-2 vitapartner ellentétes álláspontot képviselt, a betelefonálók is alakították megszólalásaikkal és SMS-eikkel a műsort.

A harmadikfajta vitaműsor az MTV-n hetente látható *A szólás szabadsága* című közéleti magazinműsor volt, melynek Krizsó Szilvia a műsorvezetője. A 2010-es májusi adások közül a 17-én sugárzott *A távozó kormányfő összegez – interjú Bajnai Gordonnal* című részt, illetve a május 31-én bemutatott *Megalakult az új kormány, megvan az első konfliktus* című műsort elemeztem. A két eddig bemutatott politikai vitaműsortól abban különbözik *A szólás szabadsága*, hogy itt mérsékelten konfrontatív légkörben zajlik a beszélgetés, s a műsorvezető egyszerre mindig csak egy vendéggel beszélget, így a kizárólagos kérdezői és irányító szerepéből adódóan a kialakuló verbális konfliktus sem olyan heves. Verbális konfliktuson Vuchinich (1990: 118) alapján a két vagy több résztvevő között kialakuló konfrontációt tartalmazó szóbeli eseményt értem. Továbbá *A szólás szabadságá*nak magazinműsor jellegét biztosítja az is, hogy a beszélgetések előtt mindig egy összefoglaló bejátszás látható a téma előzményeiről.

A vitaműsor a szemtől szembe interakció tipikus példája, s ez a műsortípus a hírműsoroktól eltérően egyszerre közöl információt és egyszerre szórakoztat is, vagyis alapvetően hallgatóorientált. A vitaműsoroknak általában többszörös hallgatóságuk van: egyrészt a közvetlenül megcímzett hallgatók, akik közelről érintettek a témában, másrészt a stúdióban lévő nézők, harmadrészt pedig azok a tévénézők, akik (esetleg csak véletlenül) bekapcsolták a készüléket.

A választott műsorok a média ún. félintézményes diskurzusai (Ilie 1999; 2001) közé tartoznak. Ez azt jelenti, hogy vannak bizonyos külső elvárások és szabályok, amelyeket be kell tartani a társalgás során, de a kontroll lénye-

gesen alacsonyabb, mint a teljesen intézményes diskurzusok esetén, ám magasabb, mint egy teljesen kötetlen beszélgetés során.

Ezeknek a műsoroknak kétféle szereplőtípusa van: a moderátor, azaz a műsorvezető, aki irányítja a vitát; és a vitapartnerek. A beszélgetés szabályai a félintézményes vitaműsorok esetén bizonyos fokig szerephez kötöttek, ugyanis vannak elvárások arra vonatkozóan, hogy ki és milyen jellegű megnyilatkozásokat tehet (vö. Schirm 2007: 133–134), vagyis megkülönböztethetjük a szerephez illő, illetve a szerephez nem illő megnyilatkozásokat. A moderátor kérdését csak az korlátozza, hogy ne térjen el az újságírói semlegességtől (Clayman 1992: 163), a vitapartnerekre pedig az a megszorítás érvényes, hogy nem tehetnek fel a műsorvezetőnek személyes kérdéseket, és nem kérdőjelezhetik meg annak a kérdezéshez való jogát és kérdésének a relevanciáját sem. A műsor intézményes jellemzőjéből adódó szabályai mellett a társalgási jelleg pedig abban nyilvánul meg, hogy a témaváltás, a kérdés feltevése és a fordulók hosszának a szabályozása nem kizárólag a műsorvezető joga, hanem bármely résztvevőé.

A *hát* diskurzusjelölő nem mutatott kizárólagos szerephez kötöttséget, ugyanis mind a műsorvezető, mind pedig a vitapartnerek használták ezt az elemet a megnyilatkozásaikban, a *hát* jellegzetes válaszjelölői funkciójából adódóan azonban sokkal gyakrabban fordult elő a vitapartnerek megnyilatkozásaiban, ahogy azt a következő fejezet példái is mutatják majd.

Eredmények

A korpuszban a *hát* elem összesen 61-szer jelent meg, s ezek az előfordulások a korábban az írott szövegekben megfigyelt használati körökhöz nagyon hasonlóan rendeződtek, vagyis ezek az adatok is a *hát* gazdag jelentéshálózatáról tettek tanúságot. A politikai vitaműsorok jellegzetes egységei a kérdés-válasz szomszédsági párok, így nem meglepő, hogy a *hát* gyakran válaszjelölői szerepben jelent meg. Ilyenkor a beszélő a saját véleményének a kifejtése előtt használta az elemet, ahogy azt az alábbi [(1) és (2)], a *Közhang* című műsorból származó példák is mutatják:

(1) C: Illetve nagyon furcsállom, hogy a hölgynek a kokárdáról, erről az áprilisi kokárdaviselésről az jutott eszébe, hogy itten Trianon revízióját akarják, nem is tudom, hogy akkor
R: Ugye nem alaptalanul jut ez az embereknek az eszébe?
C: **Hát** szerintem teljes mértékben alaptalanul jutott eszébe.

(2) A: De utána ami most volt, a Parlament előtt, arra viszont elmentem
B: De azt nem rendezte senki, az egy spontán megmozdulás volt.
A: Ugye ezt te most, ezt el is hiszed?
B: **Hát** asszem a rendőrség rendezte, de erre még rátérünk.

Az idézett két példában a kérdező saját állásfoglalást kért, s a válaszadó a mondanivaló szubjektivitását a diskurzusjelölő utáni elemekkel (*szerintem,*

asszem) jelezte, maga a *hát* pedig textuális szereppel bír, jelöli a megelőző kérdéshez való kapcsolódást, miközben az utána következő részre irányítja a figyelmet. A megnyilatkozások hangsúlya egyértelműen jelzi, hogy a példákban az elem nem megakadásjelenségként áll, és nem is a hezitációt jelöli, hanem nyomatékosítja a mondanivalót.

A válaszjelölői szerep egy másik alfunkciója is megjelent a korpuszbeli példák közt, amikor a *hát* azt jelölte, hogy a megkérdezett egy hosszabb válaszba, monológba vagy történetbe kezdett bele (vö. Dér 2010: 162). Ezt példázza a következő (3), *Közhang*beli részlet is:

(3) D: Illetve a kérdésem pontosan az Orbán beszédre irányult, nem is a tüntetés tényére, mer ez rendbe volt, a jobboldal ezt a sajtószabadság melletti tüntetésnek írja, az én olvasatomban ez az önkormányzati kampánynyitója volt a Fidesznek és a polgári köröknek és én kimondottan a kérdésem az Orbán beszédre irányul. Hogy erről mi a véleményetek, hogy ítélitek meg, mennyire tudtok vele azonosulni? És hogyha nem, akkor mi az, amiben nem?
C: **Hát** ezt próbáltam elmondani, hogy a miniszterelnök úrnak az volt a beszédének az volt a lényege, hogy egy olyan közszolgálati televízióra van szükség, ahol a baloldali értékrend és a jobboldali értékrend megfelelő egyensúlyban van. Tehát legalább a választási eredményeknek megfelelő egyensúlyt tud alkotni, ami azt jelenti, hogy 51-49, tehát a baloldal 51%-ot kapott áprilisban, a jobboldal 49-et.

A kérdésre adott választ indító *hát* sokszor a hezitálást és az időnyerés szándékát fejezi ki, ahogy azt a (4) példában is láthatjuk:

(4) A: De mitől fél?
B: **Hát**, sajnos Magyarországon sokaknak félniük van kell.

Ilyenkor a *hát* után jellemző a szünettartás és gyakran egyéb hezitálójelölő elemek (pl: *öööö*) is kísérik még a diskurzusjelölőt. Ez a fajta használati kör nem csupán kérdések után volt általános, ahogy azt az alábbi, (5) példa is illusztrálja:

(5) B: Menjünk tovább!
A: Menjünk, ezen lépjünk túl, mert mind a két oldalról mondom lehetne hozni ilyen-olyan példákat és **hát** öööö nem tudom.

A válasz szubjektivitásán, illetve a hezitálás kifejezésén túl a *hát*-ot a vitaműsorokban annak kifejezésére is használták, amikor a megkérdezett a véleményét mintegy tényként, evidenciaként mutatja be. Ilyenkor a diskurzusjelölő erős hangsúlya jelzi, hogy a beszélő az állítás nyomósítására használja az elemet, ahogy azt *A szólás szabadságá*ból (6) és a *Közhang*ból (7) származó példák is mutatják.

(6) R: De mondjuk a Malévet feltüntették, mint kockázati tényező? Hiszen a napokban Szijjártó Péter úgy fogalmazott, hogy bármikor hullhatnak még ki csontvázak a szekrényből. Ő például felhozta egyik példaként a Malévet.
B: **Hát** a Malév-tranzakcióról nagyon világos tájékoztatást adtunk, amikor az megtörtént, bekövetkezett ebben az évben.

(7) A: És mitől fél?
B: **Hát** nem fogja nyilvánosan kiadni magát!

Mindkét idézett példában a *hát* diskurzusjelölő azt fejezi ki, hogy a megkérdezett a választ magától értetődőnek tartja.

A korpusz a *hát* általános válaszjelölői szerepén túl sokféle egyéb használati módra is példát szolgáltatott. Az anyag tanúsága szerint a *hát* a televíziós vitaműsorokban jelezheti még a mondanivaló továbbvitelét, megakadásjelző elemként és önjavító szerepben is állhat, illetve lehet a magyarázkodás eszköze is. Állhat a 'vajon' jelentésben, kódolhatja az 'igen' értelmet, és következtető kötőszóként, 'tehát' értelemben is használatos. A beszélői attitűdök közül felfokozott érzelmi állapotot is képes jelölni: felindultságot, kételkedést, méltatlankodást és csodálkozást, erősítheti a kérdés retorikusságát, emiatt pedig arculatromboló elemként is funkcionálhat. Ez utóbbi aspektusra a későbbiekben még részletesen is ki fogok térni.

Nem csupán az elem funkcióját vizsgáltam meg, hanem a megnyilatkozásban betöltött helyét is. A pozíciók szerinti előfordulások arányai hasonlóak Dér Csilla Ilonának a BEA adatbázisból származó 4 órányi korpuszán elvégzett 2010-es kutatásának eredményeivel. Vagyis a pozíciók közül nálam is a leggyakoribb a mondatot, illetve tagmondatot megelőző használat volt. Ettől eltérő pozíciójú megjelenésre csupán egyetlen példa adódott a korpuszban: amikor a *hát* önmagában állt, s így többféleképpen volt értelmezhető. A mondat, illetve tagmondat előtti megjelenések pedig az alábbi, 1. ábrán látható arányban voltak jelen a mintában: a tagmondatot indító *hát*-ra 45 adat volt, a kötőszó utánira 12, míg más diskurzusjelölő után 3-szor fordult elő a *hát*.

1. ábra
A *hát* mondat, illetve tagmondat előtti előfordulásainak megoszlása

A funkciók és a pozíciók a korábban elvégzett vizsgálatokhoz (pl. Dér 2010; Schirm 2011) képest nem igazán szolgáltak új eredménnyel, azonban a beszélt nyelvi korpusz bevonása a vizsgálatba megerősítette egy korábbi hipotézisemet. Az 1660-as sárospataki hitvita elemzése kapcsán felvetettem, hogy a *hát* elem használata a hitvitában az udvariassággal, illetve az arculatmunkával is kapcsolatba hozható.

Az *arculat* (ang. *face*) nyelvészeti terminusként Goffmantól ered, s egy olyan tulajdonságegyüttest jelöl, amellyel mindenki rendelkezik. „Olyan énkép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak" (Goffman 1967/1995: 3). A beszélgetésben a résztvevők általában törekednek az arculatfenyegetés minimalizálására és saját arculatuk rendbe hozására, s legtöbbször olyan stratégiát alkalmaznak, amellyel el tudják kerülni az arculatfenyegető aktusokat, ideális esetben pedig arra is ügyelnek, hogy a beszélgetőpartnerük arculata se sérüljön az interakció során.

A sárospataki hitvitában a térítő pápisták az egész vita során nyíltan kifejezték a reformátusokkal szembeni ellentétüket, és ezt az attitűdöt a diskurzusjelölő elemekkel is erősítették. A térítő pápisták kérdései már a vita legelejétől kezdve erősen arculatrombolók voltak, s ezt a *hát* szócska is jelezte, amelynek használata a szerepekhez igazodott. Csupán a térítők használták kérdéseikben ezt az elemet, a térítendők nem, pedig ők is sokat kérdeztek a hitvita során. A *hát* elem a vitában nyomatékosító szerepéből adódóan képes volt az ellentét jelzésére, s a kérdés támadó jellegének a felerősítésére is (Schirm 2011: 37–38).

Azonban a sárospataki hitvita bármennyire is a beszédet szó szerint rögzítő, hitelesen adatolt dokumentum, mégiscsak történeti forrás, ezért a rá vonatkozó megállapítások hipotetikusak. Viszont napjaink vitaműsoraiban a *hát* adatainak egy része teljesen hasonlóan viselkedik, így a sárospataki hitvita diskurzusjelölőire vonatkozó megállapításokat a vitaműsorok elemzései igazolhatják. Így egyrészt a szinkrón nyelvhasználat segít a diakrón adatok értelmezésében, másrészt pedig az írott források adatairól tett állítások a beszélt nyelvi szövegek segítségével erősödnek.

Az általam vizsgált félintézményes vitaműsorok a sárospataki hitvitához hasonlóan arculatfenyegető aktusokat tartalmaztak. A vita lefolyása témától függetlenül általában azonos alapséma szerint zajlik, amihez meghatározott arculatmunka is köthető. A beszélgetést fordulókra bontva Muntigl és Turnbull (1998: 227) a vita szerkezetét a következőképpen adták meg: Tegyük fel, hogy van két beszélőnk, A és B. A beszélő F1-ben tesz egy kijelentést, amit a B beszélő az F2-ben vitat, mire A az F3-ban vitatkozik B-nek az F2-es kijelentésével, vagy úgy, hogy alátámasztja az eredeti F1-es kijelentését, vagy pedig direkt módon kifejti az F2-vel való egyet nem értését. Az arculatmunkát vizsgálva pedig a kutatók azt találták, hogy a verbális konfliktusban B beszélő F2-es megnyilatkozása rongálja A beszélő arcát. Erre A egy

arculatvisszaállító lépést tesz: F2 agresszivitásának a függvényében vagy F1-et védelmezi, vagy F2-t támadja.

Mivel az érvelés és a vitatkozás szükségszerű velejárója a politikai vitaműsoroknak, ezért nem meglepő, hogy az arculatmunka fontos szerephez jut bennük. A több résztvevős beszélgetésekben (*Pro és kontra*, *Közhang*) a moderátor feladata a vita elindítása, a vitapartnerek eltérő véleményének az előhívása, továbbá neki kell ügyelnie arra is, nehogy túlságosan eldurvuljon a vita. Szerepéből adódóan tehát felügyelnie és irányítania kell a vitapartnerek arculatromboló és arculatépítő tevékenységeit, úgy, hogy közben meg kell próbálnia semlegesnek maradni. A vitapartnerek tehát nem mondhatnak bármit és bárhogy, hiszen kontrollálják a megnyilatkozásaikat. Az általam vizsgált vitaműsorokban ezért a vitatkozó felek gyakran éltek azzal a stratégiával, hogy nem nyíltan, állítás formájában fejtették ki az ellentétes álláspontjukat, hanem szónoki kérdésbe burkolva közölték a véleményüket. Tipikusan a vitaparnerek érvelő monológjában fordult elő, s használatukkal a beszélők egyrészt óvták a saját arculatukat, másrészt pedig a megnyilatkozásaik nagyobb figyelemfelhívó erővel bírtak, hiszen a szónoki kérdések alakzatként rendkívül hatásosak. A beszélők ilyenkor kissé mást mondtak, mint amit gondoltak, ám a beszélői attitűdjüket diskurzusjelölő elemekkel, többek között a *hát*-tal tették nyilvánvalóvá. A szónoki kérdésben megjelenő *hát* diskurzusjelölő viselkedését szemléletesen mutatja az alábbi, a *Pro és kontrá*ból származó részlet (idézi Schirm 2008: 293–294).

(8) A: És szerintem maga is érti, hogy mi miről beszélünk, és maga segítsen nekünk, és mi okosak szépen bújjunk össze, nem így, a televízióban, meg a Parlamentben, hatan-nyolcan; hívjon meg embereket, a Hankiss tanár urat hívja meg, a Verebes Istvánt hívja meg. Egy csomó ember a ballibből érti ám, hogy mi mit beszélünk. **Hát** milyen alapon lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet? Melyik isten hatalmazta fel a szoclib tábort, hogy ez így legyen? Mi ezt vitatjuk, és kérjük a maguk segítségét, és ezért ki kell mennünk az utcára. És akkor engem nem zavar, hogy a magyar ATV-n a Fási Ádám hetvenöt darab műsort csinált egyfolytában MSZP-s polgármesterjelöltekkel és képviselőjelöltekkel, mer' akkor majd a mi képviselőjelöltünk, őket bemutatjuk ott. De **hát** így hogy lehet? Hogy az MSZP-s jelöltek hetvenöt műsorban, a mi jelölteink meg sehol. Melyik isten hatalmazta fel magukat erre?

Az idézett példa négy szónoki kérdést is tartalmaz, s mindegyik egy ellentétes értelmű állításnak feleltethető meg ('Semmilyen alapon nem lehet megmagyarázni a magyarországi médiahelyzetet', 'Semelyik isten nem hatalmazta fel a szoclib tábort', 'Így sehogy sem lehet', illetve 'Semelyik isten nem hatalmazta fel magukat erre'). A beszélő egyik feltett kérdésre sem várt választ, hanem hatáskeltő erejük miatt használta őket, hiszen a kérdések el-

hangzásakor a beszélgetőpartnerek fejében megképződött egy mentális válasz, amely valójában nem az ő feleletük volt, hanem az a tartalom, amit a kérdező sugallni, illetve bizonyítani akart. Ha a két, *hát*-ot tartalmazó kérdésből elhagyjuk a diskurzusjelölőt, azok továbbra is szónokiak maradnak, de a *hát* alkalmazása az elem nyomatékosító szerepéből adódóan felerősíti a retorikusságukat, s közben jelzi a beszélői attitűdöt. Az idézet tágabb kontextusát és az intonációt is figyelembe véve egyértelműen megállapítható, hogy a *hát* ellenvetést, erős felindultságot és méltatlankodást fejez ki, vagyis arculatromboló elem.

A másik jellegzetes kérdéstípus a korpuszban a vitázó kérdés volt, amelyben szintén megjelent a *hát* elem. Erre a *Közhang* című műsorból következzen egy példa (idézi Schirm 2008: 294).

(9) A: Az az igazság, hogy mind a két oldalról lehetne mindenfajta példát felhozni, tehát a jobboldal részéről is lehetne ugyanilyen példákat felhozni.
B: Konkrétan gyerektáborról?
A: Most nem gyerektáborról beszéltem; lehetne felhozni példákat.
B: **Hát** akkor honnan?

A *Hát akkor honnan?* kérdés vitázó kérdésnek tekinthető, mivel választ is vár a feltett kérdésre a beszélő. Ugyanakkor a szónoki kérdéshez hasonlóan ebben a kérdésben is benne rejlik az ellentétes értelmű állítás ('Sehonnan'). Az A beszélő ugyanis az előzőleg elhangzott megnyilatkozás igazságértékét kérdőjelezi meg. Nem információt kér, hanem nyíltan vitatkozik B álláspontjával, s a kérdés hangsúlyából kiderül, hogy a *hát*-ot annak a nyomatékos kifejezésére használja, hogy szerinte semmilyen példát nem lehet felhozni, vagyis a diskurzusjelölő az ellenvetést erősíti, és egyben retorizálja is a kérdést. Azaz a *hát* itt is arculatromboló eszköz.

A televíziós vitaműsorokban a *hát* diskurzusjelölő gyakran egymással ellentétes funkciókban jelent meg, ezért a hozzá kötődő arculatmunka sem kezelhető egységesen. A korpusz a diskurzusjelölő általi arculatfenyegetésre és az arculatvédésre is szolgált példával. Az időhúzást, hezitálást és a beszélő bizonytalanságát jelölő *hát* arculatvédő mechanizmusként értékelhető [(4) és (5) példa], míg a szónoki és vitázó kérdésekben előforduló *hát* [(8) és (9) példa] arculatromboló elemként funkcionál.

Következtetések

A tanulmányban a *hát* diskurzusjelölő funkcióit félintézményes televízós vitaműsorok adatai alapján elemeztem. A korpusz vizsgálata azt mutatta, hogy e beszélt nyelvi műfajban igen sokféle szerepkörben jelenik meg a *hát*. Az általános válaszjelölői funkción kívül az elem képes a mondanivaló szubjektivitását, bizonytalanságát, illetve a hezitálást is jelölni, de ennek ellentétére, az evidenciaként való értelmezésre is szolgáltatott példát a korpusz. Az

elemzés a *hát* funkciógazdagságának a megmutatásán túl azt is igazolta, hogy erősen konfrontatív környezetben a kérdések közül a *hát* főként szónoki kérdésekben és vitázó kérdésekben fordul elő, s szerepe az interpretációs mechanizmus segítése: erősíti a kérdésnek az állításként való értelmezését, ezáltal jelzi a diskurzusszegmens és a beszélő közti viszonyt, vagyis mutatja a beszélő attitűdjét.

A vitaműsorok elemzése pedig nem csupán a mai kommunikációs stratégiákról szolgált információkkal, hanem a szinkrón beszélt nyelv vizsgálata megerősítette a diakrón adatokról tett, korábbi hipotetikus állításainkat is, miszerint a *hát* elem a vitabeli kérdésekben arculatfenyegető eszközként funkcionál.

Irodalom

Clayman, Steven E. 1992. Footing in the achievement of neutrality: the case of news-interview discourse. In Drew, Paul – Heritage, John (eds.): *Talk at work: Interaction in institutional settings.* Cambridge University Press, Cambridge, 163–198.

Dér Csilla Ilona – Markó Alexandra 2007. A magyar diskurzusjelölők szupraszegmentális jelöltsége. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat.* Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 61–67.

Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelékelem" vagy új nyelvi változó? A *hát, úgyhogy, így* és *ilyen* újabb funkcióiról a spontán beszédben. *Beszédkutatás 2010.* 159–170.

Goffman, Erving 1967/1995. A homlokzatról: A rituális elemek analízise a társas interakcióban. In Síklaki István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai II.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 3–31. [Az eredeti mű: On face-work. In Goffman, Erving: *Interaction ritual. Essays on face-to-face behavior.* Penguin, Harmondsworth, 1967, 5–45.]

Ilie, Cornelia 1999. Question–response argumentation in talk shows. *Journal of Pragmatics* 31. 975–999.

Ilie, Cornelia 2001. Semi-institutional discourse: The case of talk shows. *Journal of Pragmatics* 33. 209–254.

Muntigl, Peter – Turnbull, William 1998. Conversational structure and face-work in arguing. *Journal of Pragmatics* 29. 225–256.

Schirm Anita 2007. A komplex kérdés mint nyelvhasználati stratégia. In Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai.* JATE Press, Szeged, 131–154.

Schirm Anita 2007–2008. A *hát* diskurzusjelölő története. *Nyelvtudomány* III–IV. 185–201.

Schirm Anita 2008. A *hát* diskurzusjelölő partikulához kötődő nyelvhasználati stratégia. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Jel és jelentés.* Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, Székesfehérvár–Budapest, 288–296.

Schirm Anita 2011. A diskurzusjelölők funkciói: a *hát*, az *-e* és a *vajon* elemek története és szinkrón státusa alapján. Doktori disszertáció, kézirat. SZTE, Szeged, http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf (A letöltés ideje: 2011. december 2.)

Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 129. 348–362.

Vuchinich, Samuel 1990. The sequential organization of closing in verbal family conflict. In Grimshaw, Allen D. (ed.): *Conflict talk – Sociolinguistic investigations of arguments in conversations.* Cambridge University Press, Cambridge, 118–138.

SAJTÓTÖRTÉNET, MÉDIAPOLITIKA

médiakutató 2006. tavasz

MÉDIAKUTATÓ

PROPAGANDA

Kiss Balázs
Missziótól marketingig
Fejezetek a propaganda emléktörténetéből 7

Lázár Guy
A szocialista nyilvánosság történetének alapvonalai
Kísérlet 23

BULVÁR

Neotelevízió: válság vagy megújulás?
Császi Lajossal és Síklaki Istvánnal Jenei Ágnes beszélget 39

TÖRTÉNELEM

Gyáni Gábor
Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából 57

KISEBBSÉGEK

Rimay Andrea
Csak ha vészmadár vagy
Politikusnők a sajtóban a 2004. decemberi népszavazási kampány idején 69

DIGITÁLIA

Jenei Ágnes
Televíziós közigazgatás Olaszországban
A RAIUtile „t-gov" kezdeményezése 83

Abstracts in English 103

E számunk szerzői 109

Gyáni Gábor

Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából

A tanulmány új kutatási irányt vázol fel a sajtótörténészek számára, amikor számba veszi a 19–20. századi magyar sajtó társadalomtörténeti szempontú vizsgálatának lehetőségeit. Áttekinti azokat a feldolgozásokat, amelyek ebben a szellemben készültek, s felhívja a figyelmet a hagyományos, leíró, elsősorban a tartalmat ismertető, a kulturális-társadalmi kontextust mellőző sajtótörténeti felfogással szemben a társadalomtörténeti s egyben értelmező, analitikus megközelítés várható eredményeire. Ha az újságot nem pusztán kivonatolandó betűhalmaznak, hanem olyan szövegnek tekintjük, amelyben az írás és a kép szoros egységet alkot, s így hat a befogadóra, s nemcsak a végtermékre, hanem az előállítás folyamatára, a folyamatban résztvevő sajtóvállalkozókra, szerkesztőkre és szerzőkre is figyelünk, a sajtóelemzés eddig kiaknázatlan, ám fontos ismeretekkel gyarapíthatja a társadalomról való tudásunkat.1*

Széchenyi Ágnes egy nem oly régi írásában némileg keserűen fogalmazta meg a sajtótörténet-írás egyik meghatározó dilemmáját, nevezetesen azt: hová forduljon segítségért, illetve honnan és onnan mit merítsen a sajtótörténész a maga épülésére. Szerinte:

> „A sajtótörténet mostoha területe a társadalomtudománynak. Maga a definíció, a sajtótörténet státusának meghatározása sem könnyű. Elegánsan interdiszciplináris területnek, kevéssé finoman segédtudománynak mondják, és akként kezelik. Manapság még annak sem" (Széchenyi, 2004: 1159).

Széchenyi a gondok közül leghosszabban a kívánatos anyagi támasz-támogatás hiányáról szól. Arról, hogy „A kutatásokhoz pénz kell. A »külső« pénz azonban ma a média és a nyomdák tulajdonosainál van" (Uo. 1161). Szakmai segítséget azonban onnan nem lehet várni. De akkor vajon honnan? Erre a kérdésre igyekszem a következőkben választ adni azt latolgatva, hogy a társadalomtörténeti diszciplína nézőpontját alkalmazva milyen lehetőségek vannak a 20. századi magyar sajtó történetével foglalkozók előtt.

A társadalomtörténeti nézőpont eddig szinte teljesen idegen maradt a honi sajtótörténet-írástól. A nyomtatott sajtó múltját ugyanis rendszerint a politika- és az irodalomtörténet kereteibe volt szokás illeszteni, mintegy a velük kapcsolatos diszciplínák „segédtudományaként" igyekeztek a sajtótörténet-írást művelni. Ez a szemlélet hatotta át az akadémiai sajtótörténeti vállalkozás eddigi két kötetének szerkesztőit és szerzőit is (Kókay szerk., 1979 és Kosáry–Németh G. szerk., 1985). Ami – önmagában – nem baj,

1* A kérdésről lásd még Szajbély Mihály A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról című írását a *Médiakutató* 2005. tavaszi számában.

nehezen tartható fenn viszont akkor, amikor a 20. századi (már nem csak nyomtatott) sajtó (média) történeti vizsgálata kerül sorra. Részint azért, mert e században megnőtt a távolság a sajtószöveg és az irodalmi fikciós szöveg esztétikuma között, és ez a tény erős kétségeket ébreszt a szorosan irodalomtörténeti megközelítés jogossága vagy haszna iránt. Másrészt azért, mert a tömegpolitika korában változik a sajtó (a tömegközlés) és a politika viszonya is, és ezt az újfajta kapcsolatot nem ragadhatjuk meg a „klasszikus liberalizmus" idejének közvélemény-teremtő és közvélemény-formáló sajtójára érvényes koncepciók alapján.

Ezek a kérdések akkor vethetők fel és vitathatók meg teljes mélységükben, ha kiegészítjük, netán felcseréljük az eddigi szemléleti (és tematikai) kereteket valamely új megközelítéssel. Ennek egyik lehetőségeként kínálja magát a *társadalmi kontextus* fogalma, amelynek előtérbe helyezését a társadalomtörténeti paradigma ma általános térnyerése szintén indokolhatja. Ráadásul a társadalomtörténeti látószög alkalmazása kapcsán nemcsak afféle homályos ígéretről, hanem kézzelfogható nyereségről is beszélhetünk; elég, ha utalok az Asa Briggs és Peter Burke szerzőpáros által írt és szinte azon nyomban magyarul is kiadott összefoglaló médiatörténeti munkára (Briggs & Burke, 2004).

A sajtó mint sajátos társadalmi szervezet vagy intézmény fogalma számos új kérdés vizsgálatára teremt számunkra lehetőséget. Közülük néhány megnevezésére és kissé részletesebb tárgyalására szorítkozom úgy, hogy folyton utalok a honi sajtótörténet-írás e tekintetben már most hozzáférhető egynémely eredményére és biztató kezdeményeire. A szóba jövő első kutatási probléma a sajtó előállításának és készítésének gazdaság- és társadalomtörténete. További égetően fontos kérdés lehet az újságírók társadalomtörténete; nem kevésbé figyelemre méltó a sajtó mint tömegkultúra-médium kutatása. Ez az utóbbi kérdés közvetlenül is érinti a sajtó, valamint a politikai kultúra (és nemcsak a pártpolitikai élet) szoros érintkezését és belső összefüggését, amely szintén érdemi kutatások tárgya lehet a jövőben.

A sajtó társadalomtörténete

Az utóbbi másfél-két évtized kifejezetten virágzó vállalkozás- és polgárságtörténeti kutatásai (lásd például Kövér, 2002; Sebők, 2004) során háttérben maradt a sajtóvállalkozás és a sajtóvállalkozó szférája. Noha már az 1960-as évek elején is akadt olyan próbálkozás, amely – esettanulmány formájában – ezt a kérdést vette górcső alá. Lengyel Géza könyvéről van szó, egy olyan munkáról, amely sajátos keveréke a tudományos és a személyes (újságírói) tapasztalatokon nyugvó történeti beszámolónak (Lengyel, 1963). A Légrády fivérek *Pesti Hírlap*ja, a Rákosi Jenőhöz kötődő *Budapesti Hírlap, Az Est-lapok*, valamint Vészi József *Budapesti Napló*ja állt a szerző érdeklődésének homlokterében, amikor némi betekintést adott a sajtóvállalkozások üzletmenetébe is. Az általa megkezdett utat azonban nem követték túl sokan, így jószerével ma még megíratlan a modern sajtóüzem mint vállalkozás hazai története. A kivételek közül való Lipták Dorottya közép-európai sajtóvállalkozó-esettanulmánya, amelyben a szerző Légrády Károly és a prágai Jan Otto

párhuzamos vállalkozói élettörténetét vázolta sok primer adat felhasználásával (Lipták, 1996).[2]

Mire kellene irányulnia a sajtótörténeti vállalkozás- és vállalkozótörténeti stúdiumnak? Mindenekelőtt gondos rekonstrukcióra vár a tömegsajtó mint tőkés vállalkozási forma 20. századi felívelésének a története, mely vállalatforma integráns részét képezte a modern (részvénytársasági) vállalkozások ez időben kibontakozott hálózatának. Külön nagy teret kell vagy kellene szentelni a sajtóvállalkozásban érdekelt személyek (a beruházók és a menedzserek) szűk körének, akik betagozódtak a kor (a két háború között már multipozicionális) elitjébe. Bizonyos jelekből arra lehet következtetni, hogy ez az egyébként nem nagyon népes elit mind a vállalkozói karrierminta, mind vagyoni és pozicionális helyzete folytán sajátos színt képviselt. Ez abból eredt, hogy gyakori volt körükben a *self-made-man* típusú tőkés karrier, ugyanakkor – más elitcsoportokkal egybevetve – kevésbé jellemezte a vállalkozók e csoportját a multipozicionalitás attribútuma.[3]

Nem egy szálon érintkezik az előbbivel, mégis külön témát képez az újságírók társadalomtörténete, amelynek eddig jószerével csak futó pillantást szentelt hazai sajtótörténet-írásunk. A kivételek között (a teljesség igénye nélkül) említhető Buzinkay Géza és Sipos Balázs néhány írása (Buzinkay, 2000; Sipos, 1997 & 2004: 133–215). A téma szerves része az értelmiség társadalomtörténetének, amely rendszerint a professzionalizáció folyamatának vizsgálatát tartja kiemelkedően fontos elemzési szempontnak. Érdekes problémát jelent továbbá az is, hogy miként alakult át az egzisztenciálisan független („önálló", ahogy a statisztika megnevezi) értelmiség alkalmazotti („tisztviselő", ahogy a statisztika sommásan számon tartja) értelmiséggé az idők folyamán – ami döntően módosított az értelmiségi szerepek külső és belső meghatározásán, az identitás és az imázs tartalmán is. Mindez és még számos ehhez kapcsolódó probléma különösen relevánsnak tűnik az újságírói hivatás (majd egyre inkább funkcionális ismérvekkel jellemzett szakma) belső világának alakulása szempontjából.

Sajnálatosan elhanyagolta sajtótörténet-írásunk ez utóbb említett kérdés társadalomtörténeti tanulmányozását, holott a nem túl népes újságírói szakma (ezres nagyságrendű csoportról van csupán szó) akár még az olyan mikrotörténeti vizsgálódást is megengedné, amely prosopográfiai (kollektív biográfiai) szinten, ilyen eszközök mozgósításával folyik. Az eddigi ez irányú szerény próbálkozások tapasztalatai sejteni engedik, hogy a két háború közt az újságíróelit (a főszerkesztők, a lapszerkesztők) karriermintáját nagymértékben az önrekrutáció (a szakma dinasztikus hagyományozása) jellemezte, valamint a gyors ütemű fluktuáció, továbbá – a „zsidó túlsúly" folytonos propagandisztikus sulykolása ellenére – a nem kimagaslóan magas (legföljebb egyharmados) izraelita képviseleti arány, a több lábon állás (multipozicionalitás) hiánya, a városi származás dominanciája és nem utolsó sorban a többi értelmiségi foglalkozáshoz mért mérsékeltebb iskolázottsági mutató (az egyetemi diplomások nem igazán magas aránya). Mindezt és a még számos egyéb fontos karakterisztikumot egy 148 fős mintán elvégzett prosopográfiai jellegű vizsgálat derítette ki (Balázs, 2000).

[2] A korai „sajtóvállalkozás" érdekes példáját dolgozta fel Kovács (1989: 113–147).
[3] Az egész problémához vö. Gyáni (2004: 247–258)

Az újságíró-„társadalom" történetszociológiai elemzése azért is elengedhetetlenül szükséges, hogy világossá váljanak az újságírói szerepfelfogás változásának hátterében megbújó társadalmi mozgatórugók. Ezek fényében jobban megérthetnénk, hogy a szüntelen státusbizonytalanság, amely olyan jelentős mértékben megszabta e hivatás űzőinek napi életét, mi módon hatott munkájukra, az újságírásra. Egyúttal tisztábban láthatnánk magunk előtt a politikai önállóság, valamint a politikai kiszolgáltatottság ideálja és valósága közötti állandó dilemma valós súlyát, az arra esetenként adott válaszok eredőit.

Ez utóbbi kérdés szorosan összefügg azzal, hogy a 20. század elejétől már folyton napirenden van a két háború között kiteljesedő folyamat, melynek eredményeképpen a sajtó valódi tömegkulturális médiummá alakult át. Nyilvánvaló, hogy e folyamatnak egyszerre volt oka és következménye az alfabetizáció (az írás-olvasás tömegessé válása), valamint a tömegpolitika korának eljövetele, mely utóbbi a politikai választójog, ha még nem is teljes körű, de a felnőtt népesség már tekintélyes részére (30–40 százalékára) történő kiterjesztésével valósult meg. Merőben más politikai súlyra és jelentőségre tesz szert az immár sokak által forgatott (fogyasztott) sajtó akkor, ha a választói magatartás formálásában is múlhatatlanul nagy lesz a szerepe, hiszen olyan olvasókhoz is eljut, akik híján vannak valamely határozott politikai véleménynek. Ez az, amit a kultúrkritikai hangoltságú gondolkodás a negatív csengésű *manipuláció* kifejezésével szokott illetni, ám aminek a pontos mechanizmusa tárgyszerű vizsgálatokra készteti (késztethetné) a sajtótörténet-írást. Ennek során elsőként ki kell vagy ki kellene kutatni, hogy kik, mit és hogyan olvastak; és az sem utolsó kérdés, hogy hol és milyen környezetben jutottak hozzá az olvasók a sajtótermékekhez. Igaz, a kifejezetten sajtótörténeti keretben felmerülő olvasásszociológia forrásnehézségei – mondhatni – számosak. Gyakorta még az sem tudható biztosan, hogy mekkora példányszámban jelentek meg bizonyos lapok, és mennyi jutott el belőlük nem előfizetés útján az olvasókhoz (ráadásul az előfizetési lajstromok sem állnak mindig a kutatók rendelkezésére). Különösen rosszul dokumentált továbbá az, hogy kik milyen lapokat olvastak, hogy mit és miként dolgoztak fel belőlük. Talán a mostoha történeti forrásadottságok is okai annak, hogy mind ez ideig alig folyt kutatás e téren, a dicséretes kivételek alapján pedig felettébb nehéz általánosan érvényes képet alkotni a szóban forgó kérdésről.[4]

Szólni kell továbbá arról, hogy milyen nagy (volt) a vizuális információ hatalma az olvasók fölött; ez okból kivált nagy (lenne) a jelentősége a nyomtatott sajtó képanyagát illető önálló és elmélyült vizsgálatnak, miközben persze hangsúlyozni kell, hogy a rajzok és a fényképek a szöveggel együtt alkotnak összefüggő információs kontextust.[5] A sajtótörténet és a mentalitástörténet, valamint a tömegkultúra története közötti szálak szorosra fűzését szorgalmazva nem feledkezhetünk meg azonban másféle lehetséges értelmezési kontextusokról sem. Hiszen a nem közvetlenül a sajtóhoz kötött, de hasonló funkciót betöltő médiumok (az utcai plakát, a pletyka, a híresztelés, illetve a nem nyomtatott saj-

[4] Néhány fontos és úttörő tanulmány: Pór (1979: 77–88), Kovács (1989: 147–205), Buzinkay (1992: 327–331 & 1997: 31–45), Lipták (1992: 175–199 & 2002: 115–179).
[5] E kérdés fontosságát hangsúlyozza Vörös (1984: 206–217).

tó, a rádió, a tévé, az internet) által szintúgy generált és formált tömeghangulat s tömegérzület összefüggésében is értékelhetjük és kell is értékelni a napi-, a hetilapok és a folyóiratok társadalmi hatását (lásd például Vigh, 1996: 251–267; B. Nagy, 1998: 175–187).

Közvélemény, néphangulat, politikai kultúra

A véleményformálás intézményes története, magyarán a sajtótörténet nem elégedhet meg történetileg állandóvá tett, időtlen és konstans analitikus fogalmak mechanikus alkalmazásával. Ezért gondoljuk úgy, hogy a 20. század sajtótörténete szempontjából hasztalan próbálkozás lenne azt a (liberális) közvélemény-kategóriát tekinteni egyedül mérvadónak, melyet még Jürgen Habermas rekonstruált (és konstruált) évtizedekkel ezelőtt (Habermas, 1971). Nem csupán azért, mert Habermas normatív fogalma – alkalmazásának korában, vagyis a 18. és a 19. század vonatkozásában – némi kiegészítésre, netán korrekcióra is szorul.[6] Indokolja ezt továbbá az is, hogy e tekintetben merőben más színben tűnik fel a 19., mint a 20. század. Igaza van John Lukacsnak, amikor kijelenti:

> „A közvélemény klasszikus kora nem a XX., hanem a XIX. század – pontosabban a XIX. század első fele, amely egyben a politikai gondolkodás utolsó aranykora. A közvélemény akkoriban Nyugat-Európában, és bizonyos mértékig az Egyesült Államokban is egy politikailag tudatos kisebbség véleményét jelentette" (Lukacs, 2004: 123).

Lukacs ezen az alapon tesz éles különbséget a *közvélemény* és a *néphangulat* között, megállapítva:

> „A klasszikus értelemben vett közvélemény a XIX. század elején hágott delelőre, amikor kézenfekvőnek látták, hogy a köz a nép világosabb fejű hányada; hogy szinte mindig kisebbség; hogy a közvélemény egyszerűen nyilvánosságra hozott vélemény; és hogy tagolt, tevőleges, tényleges, míg a néphangulat inkább lehetséges, mint tényleges, kifejeződése pedig rendszerint a közvéleménytől nyert eszmék függvénye" (Uo. 125).

A tömegpolitika korában, a minap elmúlt században a közvéleményt részben vagy egészben a néphangulat váltotta fel hasonló, vagyis a politikai nyilvánosság szerepkörében. Ez ugyan továbbra is közvéleményként hirdeti magát, ellenben sokkal inkább néphangulatként működik és hat. Ebben az összefüggésben döntően megváltozik a sajtó mint véleményformáló médium értelme és hatóköre. „A napisajtó története már nem kapcsolódik olyan szorosan a közvéleményhez, mint egy évszázaddal ezelőtt" – vonja le a következtetést Lukacs (Uo. 136). Hiszen az újfajta, a mindinkább magában a néphangulatban feloldódó, ilyenformán a tömegtársadalom igényeinek is megfelelő közvéle-

6 A kiegészítéshez lásd Sennett nyilvánosságfogalmát (Sennett, 1998); a korrekcióhoz vö. Calhoun (1992).

mény eleve nem a társadalomban, a sajtót fogyasztó olvasóközönségben már meglévő tudás és vélemény megszólaltatására, hanem egy efféle tudás és vélemény beléjük csepegtetésében és annak mint saját véleményüknek a kifejeződésében találja meg igazi hivatását. Ezért is jelentheti ki Lukacs:

> „Sokak szemében a publicitás [napjainkban] azonos a reklámmal. Ez [azonban] indokolatlanul leszűkített értelmezés, mert a publicitás ma sokkal tágabb kört fog át, mint a hirdetés. A népszerűsítés értelmét vette föl, mindenféle népszerűsítését, beleértve a többség képzetének megteremtését" (Uo. 138).

Ha magunkévá tesszük a közvélemény/néphangulat imént vázolt fogalmi kettősségét, hogy nyomban alkalmazzuk is e fogalompárt a 20. század radikálisan módosuló sajtóviszonyaira, akkor alaposan újra fogjuk értékelni a sajtóinformáció társadalmi funkciójáról és hatásának következményeiről vallott korábbi nézeteinket. Ami nemcsak a sajtó politikai funkcióit érinti közvetlen közelről, de a hirdetés mint közvetlen piaci befolyásolási eszközét is. Ezért tarthat számot komoly tudományos érdeklődésre a piaci, vagyis mind a vásárlói, mind a befektetői döntések befolyásolását célzó, ezt hatékonyan sikerre vivő sajtókommunikáció önálló vizsgálata, mely kérdésnek nálunk nemigen akadt még aktív kutatója a történészek között (kivéve Szabó, 1997: 71–101; Szakál, 2002: 215–263).

Mindaz, amiről ez utóbbi kérdés kapcsán röviden szó esett, része a politikai kultúra tág fogalmával jelölni szokott jelenségnek, amin belül a sajtót kivételesen nagy súly szokta megilletni. Ha ebben a kontextusban kezdenek el vizsgálódni a sajtótörténet-írás művelői, akkor nem árt, ha előbb széttekintenek a téma egészében, hogy teljes biztonsággal kijelölhessék benne saját helyüket, valamint hogy kérdéseiket is ezekhez a szemléleti keretekhez igazíthassák.[7]

*

Az áttekintett és persze még hosszan sorolható témák és fogalmi keretek újszerűsége megkívánja, hogy a sajtótörténész a számára megszokottól eltérő forrásokat vegyen kezébe, és hogy a korábbitól elütő módon faggassa őket. A pusztán csak magát a sajtót olvasó történész nem felelhet meg ugyanis ezen új kívánalmaknak, mivel az említett és a hasonló témák s problémafelvetések másféle forrásokat is igényelnek. A történésznek kézbe kell tehát vennie a kompaszokat, az anyakönyveket, az adókönyveket, a statisztikákat vagy az olyan személyes dokumentumokat (naplót, memoárt, sőt irodalmi fikciót), amelyek nemcsak anekdotikus életképek felidézésére szolgálnak majd számára. De túl ezen a források megszólaltatásának a módja, az elemzés miként je is különbözni fog az eddig követett gyakorlattól. Elodázhatatlan például a sajtó szövegeinek, valamint a sajtó vizuális információinak retorikai elemzése. Vagy, miután az újságok olykor mint életmódmintákat, életvezetési stratégiákat megfogalmazó, azokat hatásosan terjesztő médiumok kerülnek elé, vagy mint amelyek a politikai viselkedés (a választói magatartás) be-

[7] A politikai kultúra dualizmus kori historikumáról hasznos szakirodalmi szemlével szolgál Cieger (2000).

folyásolásában játszanak közvetlenül nagy szerepet, szimbólumokként fogjuk fel és így is elemezzük őket. A hermeneutikai belátást sem nélkülöző ezen utóbbi megközelítés során külön is vizsgálni kell a korabeli befogadói attitűdöket, olvasói értelmezői kódokat és érzékenységeket, hogy azok kellő tekintetbevételével „olvashassuk" el mi magunk is a sajtó üzeneteit.

Mindezen kívánatos (vagy inkább csak ajánlott) sajtótörténeti kutatási programoknak el kell távolodniuk saját korábbi és szokásszerűen követett gyakorlatuktól, attól, amely alig követelt többet az egyes sajtótermékek, a lapok tartalmi leírásánál és jellemzésénél, formai bemutatásánál (rovatbeosztás, tipográfia), valamint a politikai és az irodalmi összefüggések felvillantásánál. Ha úgy döntünk, hogy előnyben részesítjük a sajtó társadalomtörténeti narratíváját, vagy legalábbis ezt a megközelítési módot (látószöget) is beiktatjuk a sajtótörténet-írás szokványos gyakorlatába, akkor amellett is határozunk, hogy a használat kontextusában kezdjük el értékelni a sajtó közeli és távolabbi múltját. Ennek során arra keresünk feleletet, hogy mire szolgált vajon a sajtó a maga korában. Az általunk javasolt nézőpontváltás eredményeként kerül vagy kerülhet előtérbe a „nyelvhasználat" módjának történetírói megismerése, miután olyan intézmény működése vonja magára a történész figyelmét, amely a valóságot teremtő diskurzusok egyik legfontosabb megnyilvánulása és tárgyi hordozója.

Irodalom

Balázs Bálint (2000) *Sajtóelit a két háború között. Történetszociológiai alapkutatás.* (Egyetemi szakdolgozat.) ELTE Szociológiai Intézet.

B. Nagy Anikó (1998) Alkalmi művészet a nyomtatványokon. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából, XXVII.* Budapest.

Briggs, Asa & Burke, Peter (2004) *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Buzinkay Géza (1992) Mit olvastak egy bécsi kávéházban 1913-ban? In: Szili Ferenc (szerk.) *Somogy Megye Múltjából.* Kaposvár, Levéltári Évkönyv 23.

Buzinkay Géza (1997) Bulvárlapok a pesti utcán. *Budapesti Negyed,* 16–17. sz.

Buzinkay Géza (2000) „A haladás közvitézei". A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. század végén. *Magyar Média,* 1. sz.

Calhoun, Craig szerk. (1992) *Habermas and the Public Sphere.* Cambridge, Mass.: MIT.

Cieger András (2000) Magyarország politikai kultúrája a dualizmus időszakában (Módszertani áttekintés). *Múltunk,* 3. sz.

Gyáni Gábor (2004) Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor & Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest: Osiris Kiadó.

Habermas, Jürgen (1971) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Kókay György, szerk. (1979) *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kosáry Domokos & Németh G. Béla, szerk. (1985): *A magyar sajtó története II. 1–2. 1848–1867.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kovács I. Gábor (1989) *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kövér György (2002) *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok.* Budapest, Új Mandátum Kiadó.

Lengyel Géza (1963) *Magyar újságmágnások.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Lipták Dorottya (1992) A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében. In: Gyimesi Sándor (szerk.) *Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből.* Budapest, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Füzetek II.

Lipták Dorottya (1996) Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten. In: Lipták Dorottya & Ring Éva (szerk.) *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák.* Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek IV.

Lipták Dorottya (2002) *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Lukacs, John (2004) *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete.* Budapest: Európa Kiadó.

Pór Edit (1979) A sajtó egy nehézipari üzemben (Az 1939-es Hofherr-gyári fölmérés adatai). *Valóság,* 11. sz.

Sebők Marcell, szerk. (2004) *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából.* Budapest: KFKI–HVG.

Sennett, Richard (1998) *A közéleti ember bukása.* Budapest: Helikon Kiadó.

Sipos Balázs (1997) Az újságírói hivatás a két háború között Magyarországon. In: Pölöskei Ferenc & Stemler Gyula (szerk.) *Múltból a jövőbe.* Budapest, ELTE BTK.

Sipos Balázs (2004) *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében.* Budapest,: Napvilág Kiadó.

Szabó Dániel (1997) Hirdetési kultúra a századfordulón. *Budapesti Negyed,* 16–17. sz.

Szakál Gyula (2002) *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történeti modellváltás.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Széchenyi Ágnes (2004) A huszadik század hiányzó sajtótörténete – adósságlista és javaslat. *Magyar Tudomány,* 10. sz.

Vigh Annamária (1996) Nemzeti motívumok a magyar plakátokon (1900–1914). In: Hofer Tamás (szerk.) *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* Budapest: Néprajzi Múzeum–Balassi Kiadó.

Vörös Károly (1984) Látvány és mentalitás a napisajtó képanyagában a XIX. század második felében. In: Hofer Tamás (szerk.) *Történeti antropológia.* Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

ANGOL–AMERIKAI TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK

Frank Tibor

Britannia vonzásában

Gondolat Kiadó
Budapest, 2018

Liberális cenzor Metternich Magyarországán

Reseta János

A Metternich-éra cenzúrája a Szent Szövetség elvi, politikai és társadalmi szabályainak és értékeinek megerősítésére törekedett, hogy elejét vegye új forradalmak kitörésének. Ám a cenzúra modernizációja már e korszakot megelőzően, a 18. század második felében megkezdődött, Mária Terézia és II. József idején, a felvilágosult abszolutizmus jegyében.[1] A császárnő és tanácsadói fektették le annak a reformnak alapjait, melyet az 1780-as években Joseph von Sonnenfels, Gerard van Swieten és Karl von Zinzendorf szelleme hívott életre, s melynek nyomán „divatba jött" a progresszió a birodalomban.[2] Az 1781 és 1791 között Gottfried van Swieten báró (1733–1803) által vezetett bécsi Studien- und Bücherzensur-Hofkommission bizonyos fokú világi humanizmust képviselt.[3]

A közvélekedéssel és az utólagos általánosítással ellentétben a cenzorok nem voltak titkos ügynökök vagy kémek: tisztességes és tiszteletre méltó foglalkozás volt a Könyvbíráló Főhivatalban dolgozni, mely munkatársaitól több nyelv ismeretét követelte meg, alapos tájékozottságot kívánt a korszak eszméit illetően – és nagyon sok munkát. Nem volt joguk önálló döntések meghozatalára, észrevételeiket jelenteniük kellett a Helytartótanácsnak, mely az egyedi esetekben döntéseket hozott.[4]

[1] Oskar Sashegyi: *Zensur und Geistesfreiheit unter Josef II* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958); Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830* (Budapest, 1938). Vö. H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* (Budapest: Magvető, 1987), 52–112.

[2] Derek Beales: *Joseph II*. Vol. I: *In the Shadow of Maria Theresa 1741–1780* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 473–474.

[3] Mályuszné Császár Edit (szerk.): *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)* (Budapest: Gondolat, 1985), 5.

[4] Mályuszné Császár Edit (szerk.): i. m., 7.

A cenzorok tekintélyes férfiak voltak, többnyire helyi egyetemek professzorai vagy felszentelt papok. Bár nem kaptak jó fizetést, kárpótolta őket, hogy volt bizonyos hatalmuk és társadalmi státusuk a félelmetes Habsburg kormányzatban.[5]

Az 1839–40-es magyar Országgyűlést követően változott a cenzúra jellege. A mégoly keményen dolgozó, ám egyetlen *censor regius* a gyorsan szaporodó könyvek, újságok, folyóiratok és színművek elbírálására már nem bizonyult elegendőnek. Az izmosodó magyar irodalom már sok jól képzett szakembert igényelt, akik tipikusan a nemességből kerültek ki és léptek a Helytartótanács szolgálatába.[6] A cenzorok csapata 1840-ben állt munkába, s feladatuk nem csupán a kéziratok elbírálása volt. A 40-es évek cenzúrájának figyelme kiterjedt a könyvkereskedelemre, beleértve a nem kívánt áramlatokhoz tartozó könyvek aktív és előrelátó ismeretét és ellenőrzését is.

Noha az 1848-at megelőző idők cenzúráját jó néhány szempontból tanulmányozták már,[7] s 1985-ben Mályuszné Császár Edit a cenzúrahivatal működésének számos dokumentumát is közzétette, érdemes az ismert nevű és sokszor emlegetett Reseta János professzor különös esetét behatóbban megvizsgálni. Az ő iratait, többnyire a hozzá mint cenzorhoz intézett felsőbb utasításokat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára őrzi két nagy kötetben, a Helytartótanács iratai között (C 121).[8] Érdemes lenne a Reseta-hagyatékot a maga teljességében publikálni is, mert az nemcsak egy jól ismert pesti cenzor pályafutását mutatja be, de rávilágít a Metternich-éra magyar értelmiségének problémáira is. A következőkben – itt elsősorban az angol és amerikai vonatkozású cenzúrairatokra tekintettel – áttekintjük, hogy mit jelentett Reseta aktív cenzori működése, s milyen tipikus problémákat kellett megoldania. Mindaz, amit itt bemutatunk, egy későbbi részletes életrajz alapjául szolgálhat.

Reseta János (1776–1862) Székesfehérvárott született, a középosztályhoz tartozó családban. Virág Benedek, a korszak ünnepelt költője volt tanítója. Iskoláinak befejeztével Reseta maga is tanította előkelőbb családok gyermekeit, majd a német nyelv és irodalom professzora lett a pesti egyetemen.[9] Hozzávetőleg ekkor, 1832-ben kezdődött cenzori működése is, melyet az 1848-as forradalomig folytatott.[10]

[5] Uo., 7.

[6] Uo., 27–28.

[7] Kovács Magda: Fejezetek a cenzúra reformkori történetéből. In Lukácsy Sándor – Varga János (szerk.): *Petőfi és kora* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 249–287; Julius Marx: Metternich als Zensor. *Jahrbuch des Vereins der Geschichte der Stadt Wien,* Band 9, 1954; Julius Marx: Die österreichische Zensur im Vormärz. *Österreich Archiv,* Wien, 1959; Julius Marx: Die Zensur der Kanzlei Metternich. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 4/2, 1951.

[8] Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 21–27.

[9] Mályuszné Császár Edit (szerk.): i. m., 48–49, 56–57.

[10] Reseta sok éves cenzori működéséről lásd Havas József – Reseta János, 1845. január 17. Reseta János pesti cenzor iratai, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, C

Resetát jóindulattal említi Jókai Mór, mint aki liberális gondolkodású ember volt, és igyekezett a forradalmi gondolkodású Petőfit is segíteni.[11] Visszatekintve, Reseta inkább a születőben lévő magyar nemzeti irodalom támaszának látszik, nem pedig kerékkötőjének.[12]

A Reseta-iratok hasznos adalékokat tartalmaznak annak megértéséhez, hogy miként működött és milyen módszerekkel dolgozott a Könyvbíráló Főhivatal az 1840-es években.[13] A Hivatal először is minden újonnan létrehozott lapot vagy klubot arra kötelezett, hogy ún. *alaprajzot* vagy *előrajzot* nyújtson be a cenzúrahatósághoz, vagyis irányelveket fektessen le, amelyek alapján a későbbiekben a Hivatal az adott lap vagy klub tevékenységét megítélte.[14] A lapokban szigorúan tilos volt közölni bármit, ami „az alaprajzilag kiszabott határkörén túlterjeszked[ett]", és ha ez mégis megtörtént, a Hivatal szemrehányást is tett Resetának.[15] A híreket, de főként a kiemelkedően fontos tudósításokat hiteles forrásokra kellett alapozni, amelyeket aztán hivatalos kérésre bizonyítani kellett.[16] Miután a cenzor változtatott a cikk tartalmán, tilos volt ahhoz hozzányúlni, a szöveget kiegészíteni, azon módosítani. A liberális napilap, a *Pesti Hírlap* szerkesztőségét nyomatékosan figyelmeztették, hogy vegyék nagyon komolyan ezeket az irányelveket: Szalay László szerkesztőtől azt követelték, hogy tanulmányozza a Könyvbíráló Főhivatal utasításait, majd írja alá a papírokat, noha ő mindenféle vádat tagadott.[17] A nyomtatott anyagok magáncélra történő kiadását – például Szerelmey Miklós litográfiáinak esetében – néha

---

121, 2. k., 2. Vö. Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A Helytartótanácsi Levéltár ismertető leltára* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 495–496.

[11] Jókai Mór: *Az én életem regénye* (Budapest, 1912), idézi Mályuszné Császár Edit (szerk.): i. m., 56–57. Vö. Martinkó András: Petőfi útja a győri Hazánkhoz. In Lukácsy–Varga (szerk.): *Petőfi és kora,* i. m., 85–86.

[12] Martinkó: i. m., 86.

[13] A Metternich-korszak bécsi cenzúrájának iratait ismételten igyekeztem felkutatni a Polizei-Hofstelle irathagyatékában, az Allgemeines Verwaltungsarchivban és a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, Bécsben. Az idevágó iratok legnagyobb része azonban a Justizpalast 1927. évi égésekor megsemmisült vagy súlyosan megsérült, s így ma már nem vagy alig kutatható.

[14] Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1845. január 31. C 121, 2. k., 7; Szögyényi László Reseta Jánosnak, 1845. május 31., C 121, 2. k., 36.

[15] Czech János – Reseta János, 1845. augusztus 6., C 121, 2. k., 49.

[16] Havas József – Reseta János, 1845. január 17., C 121, 2. k., 1. „Legelső magyar intézvény melylyet vettem Januarius 17^{én} 1845," jegyezte fel Reseta cenzor erre az iratra. Ez fontos dokumentum: a mindennapi bürokrácia tanúságtétele arról, hogy 1845 januárjától megszűnt a latin mint magyarországi államnyelv. Vö. Szekfű Gyula (szerk. és bev.): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1926). – Hálás vagyok unokabátyámnak, Détshy Mihály építészettörténésznek és klasszika-filológusnak az 1844 végéig latin nyelven keletkezett dokumentumok értelmezéséhez nyújtott segítségéért.

[17] Szögyényi László – Reseta János, 1845. február 24., C 121, 2. k., 11, Szalay jegyzetének keltezése február 25.

csak azzal a megszorítással engedélyezték, hogy azok „nyilvános hirdetése, és áruba bocsátása […] tilalmaztatik".[18]

Szigorúan tiltották a külföldi könyvek Magyarországra hozatalát, és a csempészeket azonnal jelenteni kellett a hatóságoknak.[19] Amikor egy tiltott könyv külföldön megjelent, majd az országba becsempészték, a cenzor jogai és kötelességei közé tartozott a könyvárusok kilétének kinyomozása, a raktári példányok elkobzása és azoknak a kiadás helyére és/vagy a cenzori hivatalba történő eljuttatása. Amíg egy könyv kiadását nem engedélyezték, a cenzor feladata volt, hogy további intézkedésig minden kinyomtatott példányt zár alatt tartson.[20] Számos ilyen ügyet ismerünk. Valószínűleg ez lett a sorsa az egyik legfontosabb antifeudális értekezésnek, az *Anti-úrbérváltság*nak, amelyet 1846-ban Otto Wigand adott ki Lipcsében;[21] emellett Zerffi Gusztáv *Kunterbunt* című, szintén Lipcsében kiadott művének; és Altaroche *Reformation und Revolution* című könyvének, amelyet August Schultz adott ki Breslauban [magyarul: Boroszló, ma Wrocław].[22]

Lipcsében nyomtatták és adták ki a legtöbb másként gondolkodó könyvét,[23] mint például – először 1842-ben, majd ismét 1845-ben – az utóbb erdélyi gazdává és magyar patriótává[24] lett angol orvos, John Paget *Hungary and Transylvania*[25] című művének német fordítását *(Ungarn und Siebenbürgen. Politisch, statistisch, oeconomisch),*[26] melyet – miután becsempészték – Magyarországon erős cenzori elutasítás fogadott. Ilyen esetekben a cenzori hivatal ahhoz a „kétes, tilalmas, illetve megengedett" könyveket tartalmazó listához folyamodott, amely abban az időszakban a cenzorok munkáját szabályozta.[27] Maller Sándor szavaival „nem akadt volna cenzor, aki a teljes munkát átengedi […:] Paget politikai felfogása a magyar liberális ellenzékével volt azonos: nemzeti függetlenség és társadalmi haladás az ő eszménye is […]."[28]

[18] Szögyényi László – Reseta János, 1845. július 11., C 121, 2. k., 41.

[19] Czech János – Reseta János, 1846. október 23., C 121, 2. k., 140.

[20] Gróf Zichy Ferencz – Reseta János, 1847. október 31., C 121, 2. k., 257. E kiadványhoz Szemere Bertalan kért engedélyt.

[21] Vö. Hermann Éva: Az anti-úrbérváltság megjelenésének története. In Lukácsy–Varga (szerk.): *Petőfi és kora,* i. m., 289–307.

[22] Szögyényi László – Reseta János, 1846. február 20., C 121, 2. k., 98; Szögyényi László – Reseta János, 1846. február 6., C 121, 2. k., 94. Vö. Frank: *Egy emigráns alakváltásai,* i. m., 21–22; Szögyényi László – Reseta János, 1846. július 10., C 121, 2. k., 118.

[23] Karl Glossy: Eine Denkschrift der Wiener Buchhändler aus dem Jahre 1845. *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft,* 14. Jahrgang (Wien: Carl Konegen, 1904), 224–248.

[24] Maller Sándor: John Paget János. In John Paget: *Magyarország és Erdély. Válogatás* (Budapest: Helikon Kiadó, 1987), 329.

[25] John Paget, Esq.: *Hungary and Transylvania; with Remarks on Their Condition, Social, Political and Economical* (London: John Murray, 1839), I–II. kötet.

[26] Leipzig: Weber, 1842.

[27] Báró Mednyánszky Alajos – Reseta János, 1842. január 19., C 121, 1. k., 51.

[28] Maller: i. m., 336.

A fenti esetek egyikében sem engedélyezték a könyvek kiadását a Habsburg Monarchiában. Számos német kiadó, mint például Otto Wigand, a Reclam, Jr. és a Vereins Verlags-Buchhandlung kiadványainak terjesztését szigorúan tiltották.[29] A demokratikus és forradalmi szellemet szító külföldi értekezéseket ellenőrizték és rajta voltak, hogy az ilyesféle „democratikai szellemben [készített káté] […] sehol helyt ne találhasson".[30] A Hermann Püttmann által kiadott *Prometheus* című folyóiratot vétkesnek találták „nyilvános lázadásra izgató és communizmust terjesztő" tanainak publikálása bűnében, és behozatalát ugyancsak mereven tiltották. Ha mégis akadt volna belőle példány, azokat el kellett kobozni és a példányokat be kellett küldeni a Könyvbíráló Főhivatalba.[31]

Reseta általában a Hivataltól kapott és közvetített utasításokat arra vonatkozóan, pontosan mit kell megváltoztatni egy-egy szövegben. Még a konzervatív *Honderű*t kiadó Petrichevich Horváth Lázár *Byron Lord' élete s munkái* című köteteiben[32] is eszközöltek módosításokat, méghozzá magának Byronnak a szövegein. A *Manfred* című drámából kihagyásra ítélték például Manfred következő, alább **félkövéren** szedett szavait a drámában szereplő Apáthoz (97. o.):[33]

> Akármi voltam én, avvagy legyek,
> az köztem, és az ég között marad.
> **Halandót közbenjárónak kikérni**
> **Én nem fogok soha.** Hibáztam-e
> Parancs'tok ellen? Ám jó, bizonyíts
> 'S büntess.[34]

[29] Szögyényi László – Reseta János, 1846. június 19., C 121, 2. k., 114.

[30] Czech János – Reseta János, 1846. október 30., C 121, 2, k., 141. r-v. Ezt a röpiratot versailles-i emigrációban élő lengyelek terjesztették, „az ellenzéki párt felekezetének gyarapítása – úgy a' szegényebb nemesek és parasztoknak részére leendő hoditása végett". A traktátus a cenzúra hivatal értesülése szerint „nem sokára magyar oláh és tót nyelven kinyomatandó, és számtalan példányban csekély áron vagy ingyen valamint szinte a' nép csábítására számított 's mindenek előtt, kivált az ország határain kiosztandó röpiratok terjesztendők legyenek."

[31] Aláírás nélküli utasítás Reseta Jánosnak, 1847. április 23., C 121, 2. k., 207. r-v.

[32] Petrichevich Horváth Lázár: *Byron Lord' élete s munkái (Második rész)*. (Pesten: Landerer és Heckenast, 1842).

[33] Beke Kálmán utasítása Reseta Jánosnak, 1842. március 18. C 121, 1. k., 68.

[34] Byron eredeti szövege:

> (…) whate'er
> I may have been, or am, doth rest between
> Heaven and myself; **I shall not choose a mortal**
> **To be my mediator.** Have I sinn'd
> Against your ordinances? prove and punish!

Lord Byron: *Manfred,* III. felvonás, I. jelenet, 65–69. sor.

A kihagyást a megjelent szövegben a szerző tipográfiai eszközzel világosan jelezte, és bevezetőjében szóvá tette, hogy „Byron Lord' minden munkáit magyarosítani" többek között „szabadabb elvekre épített könyvbirálat" lesz szükséges.[35] Változtatást írt elő a cenzori hivatal Byron *Mazeppa* című drámájának szövegén is, ahol a „Menybe adatvák, ám de…" szavakat a „Szolgálhatnak ugyan, de…" kifejezésre cserélték (17. o.), ami inkább volt az Egyház kedvére való. A „Szentecs" [szent] szót az aligha zavaró „Lényeg"-gel cserélték fel (23. o.).[36]

Az *Eszmék a' koponyatan köréből* című könyvben végrehajtott változtatások és kihagyások arra utalnak, hogy a cenzúra igyekezett a börtönökre, illetve a veleszületett bűnözői hajlamra történő negatív utalásokat elkerülni.[37] Amikor a Könyvbíráló Főhivatal az *Eszmék a' koponyatan köréből* című művel foglalkozott, kinyilvánították, hogy a történelmi témájú szövegeket csak akkor kell cenzúrázni, „ha azok a jelen idők, alkotmányok ,s fönálló közrendeletekre vonatkozó politikai okoskodások szövésére használtatnak".[38] Itt utaltak a Habsburg Monarchia cenzorai számára irányelveket szolgáltató Könyvbíráló Főhivatal központi utasítása 11. paragrafusának (b) bekezdésére. Jellemzőbb volt a törvény és a törvényesség fogalmát övező változtatás-sorozat Hetényi János *Robot és dézsma*[39] című könyvében, ahol a „jog", „jogszeres" [törvényes], „jogszerűtlen" és „jogtalan" kifejezéseket törölték a 30., 37., 42., 60., 68., 74., 109. és 111. lapon, az „elnyomás" szót pedig kihúzták a 30. lapról. Tanulságosak a tiltott szavak helyettesítésére előírt kifejezések: „kor- és jogszeres" helyett „korszerű" (42. l.), „jogszerűtlen" helyett „okszerűtlen" (74. l.), „jogtalan" helyett „méltánytalan" (37. l.), „nem helyeselhető" (109. l.) vagy „nyomasztó" (111. l.). A „dogma" szót „állítás"-ra cserélték a 121. lapon.[40] Trattner és Károlyi 1847. évi nemzeti kalendáriumában a „barát" [szerzetes] szót ki kellett hagyni a „melly hasonlított a barát csuklyához" részmondatból, s helyette a „melly csuklyához hasonlitott" fogalmazást írták elő.[41] Alexis de Tocqueville *A' democratia Amerikában* című művének Fábián Gábor-féle fordítását némileg cenzúrázták, így az csupán az eredeti kézirat 73–74., illetve 277. oldalán eszközölt több kihagyással és változtatással kerülhetett nyomdába, s kiadása a második kötet után abba is maradt.[42]

[35] Petrichevich Horváth Lázár: Az olvasó közönséghez. In *Byron Lord' élete s munkái,* i. m., XI–XII.

[36] Beke Kálmán utasítása Reseta Jánosnak, 1842. március 18. C 121, 1. k., 68.

[37] Szögyényi László – Reseta János, 1845. május 23., C 121, 2. k., 30. r-v.

[38] Uo.

[39] Hetényi János, Királyi Pál, Ploetz Adolf: Robot és dézsma erkölcsi és anyagi, mező- és státusgazdasági tekintetben (Pest: Beimel, 1845). Három pályamunka.

[40] Czech János – Reseta János, 1845. július 18., C 121, 2. k., 47. r-v.

[41] Czech János – Reseta János, 1846. augusztus 28., C 121, 2. k., 131.

[42] Karácsonyi Mihály utasítása – Reseta János, 1841. február 12., C 121, 1. k., 2; Beke Kálmán utasítása Reseta Jánosnak, 1842. július 8., C 121, 1. k., 103; Povazanecz János utasítása Reseta Jánosnak, 1842. október 21., C 121, 1. k., 103. Lásd Tocqueville Elek: *A' democratia Amerikában.* A'

Ha egy könyvet nem lehetett „egyszerűen engedélyezni vagy kellően kigyomlálni”, mint például George Sand *Mauprat* című regényének magyar fordítását, annak kiadásával felhagytak. A *Mauprat* esetében ezt azért javasolták, mert „erkölcsi szempontból frivol és szabados” tendenciájúnak találtatott.[43] 1846 közepétől a *Le Charivari* francia szatirikus hetilapot sem lehetett az országba behozni, „az újabb időkben minden korlátot túlhágó rágalmazási iránya miatt”.[44]

A forradalom előtti Magyarország reformmozgalmának vezetőit kínosan alapos cenzúrának vetették alá. 1841-ben Reseta János azt az utasítást kapta, hogy a Könyvbíráló Főhivatal számára „pro vagy kontra” készítsen összefoglaló értékelést a gróf Széchenyi István által kiadott *A' Kelet népe* című munkáról.[45] Resetának meghagyták, hogy még a cenzúrázás előtt juttassa el Kossuth Lajosnak *A' Kelet népé*ről[46] szóló dörgedelmét gróf Széchenyi Istvánhoz.[47] Széchenyi saját, a Tisza szabályozásáról szóló munkájával kapcsolatban is megkövetelték a cenzúrát.[48] A cenzúrázás során ugyanakkor bizonyos mértékű egyensúlyra törekvés is megfigyelhető volt. Míg Kossuth *Pesti Hírlap*ba írt cikkeit azzal a feltétellel adhatták ki újra külön röplapokon, füzetkékben, ha egyesével újracenzúrázzák őket,[49] a Pest megyei megyegyűlés előtt elmondott beszédét pedig csupán megcsonkítva adhatták ki,[50] a „Kossuth politicai életrajza” című, Baloghy László tollából származó írást nyomtatásra alkalmatlannak ítélték, mert hangvételét túlságosan is marónak és gúnyosnak találták.[51]

A politikai szempontok teljesen nyilvánvalóan szerepet játszottak a politikai életről, a kormányról és a pártokról szóló könyvek esetében. „Semmi ollyas, mi a' fennálló szabályokkal összeférhetetlen, át ne bocsáttassék” – utasította Szögyényi László Reseta Jánost, amikor az ellenzéki Szalay László *Statusférfiak és szóno-*

---

franczia eredetiből fordította Fábián Gábor. I–II. kötet (Budán: A' Magyar Királyi Egyetemnél, 1841). A Povazanecz által kihagyandónak megjelölt szövegrészek azonosítása az egykori kézirat nélkül ma már aligha lehetséges. – A fordítóról, Fábián Gáborról Lévai Csaba közölt alapos tanulmányt: Fábián Gábor és az egyesült államokbeli rabszolgatartó rendszer megítélése az 1830–1840-es évek Magyarországán. *Századvég* 69/3, 2013, 5–29.

[43] Utasítás Reseta Jánosnak, 1842. augusztus 19., C 121, l. k., 120. Beterjesztve 1842. július 3-án.

[44] Szögyényi László – Reseta János, 1846. július 2., C 121, 2. k., 119.

[45] Beke Kálmán – Reseta János, 1841. június 15., C 121, 1. k., 13.

[46] Gróf Széchenyi István: *A' Kelet népe* (Pesten: Trattner-Károlyi, 1841).

[47] Beke Kálmán – Reseta János, 1841. július 2., C 121, 1. k., 15. Vö. Kossuth Lajos: *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak*. Közli Ferenczi Zoltán (kiad.): *Kelet Népe* (Budapest, 1925, repr. 1986). Ehhez lásd Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban* (1. kiadás: Budapest: Antiqua, 1946; 2., bővített kiadás: Budapest: Osiris, 2002), VI. fejezet: Küzdelem Széchenyivel, 276–316. A vita szép feldolgozását adta Lackó Mihály is: *Széchenyi és Kossuth vitája* (Budapest: Gondolat, 1977).

[48] Szögyényi László – Reseta János, 1845. december 27., C 121, 2. k., 88.

[49] Utasítás Reseta Jánosnak, 1843. szeptember 15., C 121, 1. k., 186.

[50] Czech János – Reseta János, 1847. május 29., C 121, 2. k., 217.

[51] Szögyényi László – Reseta János, 1845. február 28., C 121, 2. k., 12.

kok könyve című művének kiadásáról tárgyaltak.[52] Szögyényi egy másik esetben azt találta mondani, hogy a cenzúra akkor kezd érdeklődni a törvények iránt, amikor a cenzorok olyan változtatásokat indítványoznak, amelyek esetleg kihatnak a hatályos magyar törvényekre.[53] A Könyvbíráló Főhivatal Benjamin Constant *A' politikai ellenhatások* címen Halimbai Sándor által magyarra fordított művéve1[54] kapcsolatban is kihagyásokat javasolt, és nyíltan Reseta tudomására hozta, hogy a pesti ellenzéki klubról nem eshet szó, és az embereket fel kell szólítani, hogy ne vegyenek részt ellenzéki mozgalmakban.[55]

Az 1840-es évek legemlékezetesebb eseteinek egyike Táncsics Mihály (ekkoriban még Stancsics Mihály) *Népkönyv* című kiadványa (Pest: Emich, 1842; Lipcse: Keil, 1846).[56] Táncsics korábbi műveit, mint például a *Földművelési ipar ébresztésének egyetlen módjá*t már üldözték a cenzorok,[57] akik 1842-es új, bujtogató könyvének egyes részeit már korábban visszadobták.[58] A puszta tény, hogy a könyv „pro plebe destinatione", azaz „a nép számára" készült, gyanússá és veszélyessé tette, így elképzelhetetlen volt azt a nyomdától távol nem tartani.[59] 1845-ben Táncsics újabb kéziratáról, a *Fővárosi reform*ról rendelkezett úgy a Könyvbíráló Főhivatal, hogy „jelen munka kárhozatos elvei ,s iránya miatt a' kinyomtatástól elmozdítatott".[60] Táncsics *Népkönyv*ét továbbra is fokozottan veszélyesnek titulálták, és a cenzori hivatal világossá tette, hogy még reklámozni is csak a hatóság előzetes engedélyével lehet.[61] „Ezen minden tekintetben botrányos tartalmú és legveszedelmesebb irányú ,s a' köznép ámítására és ingerlésére czélzó röpirat[otl" szintén Lipcsében adta ki Ernst Keil 1846-ban és onnan csempészték az országba. Resetának nemcsak az volt a dolga, hogy minden példányt elkobozzon: a könyvkereskedőket is figyelmeztetnie kellett, hogy „a könyvbiráló főhivatal […] még könyvárusi szabadalmuktoli megfosztatásukat is illető helyen szorgalmazni és kieszközölni el

[52] Szögyényi László – Reseta János, 1845. október 17., C 121, 2. k., 74. r-v.

[53] Szögyényi László – Reseta János, 1845. május 23., C 121, 2. k., 39.

[54] Szögyényi László – Reseta János, 1845. május 31., C 121, 2. k., 37. Benjamin Constant: *A' politicai ellenhatások*. Ford. Halimbai Sándor (Pest: Trattner-Károlyi, 1845).

[55] Czech János – Reseta János, 1847. június 16., C 121, 2. k., 223.

[56] Táncsics és a cenzúra kapcsolatára lásd Kovács Magda: Fejezetek a cenzúra reformkori történetéből. In Lukácsy–Varga (szerk.): *Petőfi és kora,* i. m., 273–287; vö. Eva Hermann: Die Geschichte der Schrift *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak* von Mihály Táncsics. Ein Beitrag zu den deutsch-ungarischen buchhändlerischen Beziehungen im Vormärz. In *Studien zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen* (Berlin: Akademie Verlag, 1969), 214–231; Mályuszné Császár Edit (szerk.): i. m., 235–239.

[57] Báró Mednyánszky Alajos – Reseta János, 1842. március 14., C 121, 1. k., 69.

[58] Beke Kálmán – Reseta János, 1842. július 29., C 121, 1. k., 69.

[59] Beke Kálmán – Reseta János, 1842. augusztus 19., C 121, 1. k., 118.

[60] Szögyényi László – Reseta János, 1845. október 3., 1845, C 121, 2. k., 69. Vö. Mályuszné Császár Edit (szerk.): i. m., 239.

[61] Czech János – Reseta János, 1846. november 6., C 121, 2. k., 143.

nem mulasztandja", azaz könyvárusi engedélyük forgott kockán.[62] A *Népkönyv*et annyira veszélyesnek ítélték, hogy Resetának el kellett rendelnie, hogy a kereskedők bemutassák eredeti árulistájukat, amelyekből végül fény derült a csempészek kilétére.[63] Ez az eset azt a kérdést is felvetette, hogy valóban Németországban nyomtatták-e ki a veszélyes könyveket, vagy titokban valahol Magyarországon.[64]

A cenzorok más kötelezettségekkel is bírtak. Ahogy az 1840-es évek vége felé az ellenzéki mozgalom egyre jobban előtérbe került, a cenzor feladata lett, hogy a fennhatósága alá tartozó szerkesztőségekben megakadályozza a kisstílű versengés és a csoporton belüli rivalizálás kifejlődését, valamint a személyeskedést. Ez az intézkedés volt hivatott elérni, hogy „a' szerkesztőségeknek egymás közti jellem sértő személlyeskedéseik, mind a' más egyes személyek, testületek, közintézetek osztályok, 's nemzetiségek ellen irányzandó gyülöletes és sértő vagy éppen ingerlő kifakadások teljesleg eltávolíttassanak".[65] A cenzornak meg kellett fékeznie az újságokban eluralkodott „csipős, gúnyos, és izgató" hangnemet.[66] A lapok alkalmanként visszafelé betűzték ismert emberek neveit, és majdhogynem egyhangúlag űztek gúnyt belőlük és tették őket nevetségessé. Stílusuk néha nem csupán túlságosan személyeskedő, hanem roppant sértő is volt, és a cenzor feladata volt valamiféle egyensúly megteremtése és a kedélyek lecsillapítása.[67] Szintén az ő kötelességei közé tartozott a hivatalos információk nem kívánt kiszivárgásának megakadályozása. Amikor József főherceg-nádor 1847-ben súlyosan megbetegedett, tilos volt egészségi állapotáról bármilyen hírt is közölni.[68]

A forradalom előtti Magyarországon a cenzúra kiegyensúlyozó szerepet is betöltött, amennyiben megkísérelt bizonyos nemzeti és vallási kisebbségi csoportokat védelmezni. A Könyvbíráló Főhivatal rálelt Ľudovít Štúr *Das neunzehnte Jahrhundert und der Magyarismus* [A 19. század és a magyarizmus] című értekezésének eredeti kéziratára, és mivel azt sértőnek találta a magyarokra nézve, kiadását betiltotta.[69] Resetával tudatták, a Hivatal azt javasolja Štúrnak, hogy a horvátok mellett a szerbeket is méltassa, továbbá írja át a könyv második részét, és mellőzze a nemzeti kisebbségek közötti gyűlölködés taglalását.[70] Alig egy évre rá a Könyvbíráló Főhivatal már arra kapott utasítást, hogy ne akadályozza „a' tót könyvek, és tótokat

[62] Czech János – Reseta János, 1846. november 6., C 121, 2. k., 146.
[63] Czech János – Reseta János, 1846. november 15., C 121, 2. k., 148. r-v.
[64] Uo.
[65] Czech János – Reseta János, 1847. január 29., C 121, 2. k., 175.
[66] Czech János – Reseta János, 1847. június 16., C 121, 2. k., 222.
[67] Czech János – Reseta János, 1847. január 15., C 121, 2. k., 168, Vö. Frank: *Egy emigráns alakváltásai,* i. m., 24–25.
[68] Czech János – Reseta János, 1847. január 8., C 121, 2. k., 164, 166 [169].
[69] Mályuszné Császár Edit (szerk.): i. m., 259.
[70] Karácsonyi Mihály – Reseta János, 1844. október 11., C 121, l. k., 239.

védelmező iratok" „közöltethetésé[t]", hacsak nem ellenkeznek „a' könyvvizsgálat szabályaival".[71]

A zsidó asszimiláció kérdése az 1840-es években igen gyakran került napirendre a cenzúra hivatalban.[72] A Habsburgok bizonyos mértékű védettséget nyújtottak a Monarchia zsidó népességének, és ebben a Könyvbíráló Főhivatalnak is szerepe volt. A Hivatal határozottan visszautasított minden olyan tanulmányt vagy könyvet, amely ellenséges nézeteket mutatott a zsidókkal szemben vagy megkérdőjelezte emancipációjukat. 1842-ben a cenzorok nem engedték, hogy Pécsy Ferdinánd kiadassa *A zsidók amilyenek voltak, vannak és lenniük kellene, hogy polgárok lehessenek* című kéziratát.[73] 1844-ben Eördög Emil a *Tájékozódás a zsidóság múltja, jelene és jövendője felett* című kézirata „a legmagasabb helyen is elítéltetett, következésképpen a sajtótól egyszerűen távoltartandó".[74] Ebben a kérdésben a cenzúra következetes volt. Ugyanebben az évben Puky Simon is visszakapta *A zsidók polgárosítása ügyében, különös tekintettel Magyarországra* című írásának kéziratát azzal a világos üzenettel, hogy „ha csak nem tisztíttatik meg a zsidók mindenféle gyalázásától és kigúnyolásától, és a valótlanul összehordott, az igazságtól a lehető legmesszebb járó piszkolódásoktól nem szabadíttatik meg, illetve a sokféle méltatlan kifejezéstől nem mentesíttetik", nem adhatja ki.[75] Amikor Puky 1844 októberében ismételten a cenzor engedélyéért folyamodott, kéziratát azzal a határozott kifogással utasították el, hogy jelenlegi formájában műve az olvasót még mindig „a zsidó nép megutálására és gyűlöletére ösztönzi, és ennek a népnek a legnagyobb gyalázatát és csúfságát sugallja," s hogy „még mindig nem vált alkalmassá arra, hogy a zsidók meggyalázására és megszégyenítésére méltánytalanul összehordott, a valóságnak a legnagyobb mértékben ellentmondó gyalázkodásoktól annyira megtisztítottnak és a tömérdek méltatlan kifejezéstől megszabadítottnak lehetne nevezni".[76] Amikor Puky harmadszor is megpróbálkozott kéziratának elfogadtatásával, ismét ugyanilyen kemény és határozott ellenállásba ütközött.[77] Básty Károly *Rövid értekezés a zsidó emancipáció ügyében* című írása ugyanígy járt, bár a cenzúra hivatalban kétségkívül úgy vélték, hogy a művet „provocative" terjesztették be.[78]

A Hivatal ugyanakkor elég óvatosan járt el ahhoz, hogy a másik véglet szószólóit se hagyja teret nyerni. Rumy Károly kéziratától – *Die Emanzipation der Juden in Ungarn* [A zsidók magyarországi emancipációja] – azért tagadták meg a kiadási

[71] Czech János – Reseta János, 1845. július 18., C 121, 2. k., 45.

[72] Mályuszné Császár Edit (szerk.): i. m., 420–426.

[73] Báró Mednyánszky Alajos – Reseta János, 1842. május 6., C 121, 1. k., 81; Beke Kálmán – Reseta János, 1844. február 15. C 121, 1. k., 201.

[74] Kovács Pál – Reseta János, 1844. április 3., C 121, 1. k., 216.

[75] Karácsonyi Mihály – Reseta János, 1844. szeptember 20., C 121, l. k., 236.

[76] Kovács Pál – Reseta János, 1844. október 25., C 121, 1. k., 244.

[77] Szögyényi László – Reseta János, 1846. január 9., C 121, 2. k., 90.

[78] Utasítás Reseta Jánosnak, 1844. szeptember 20., C 121, 1. k., 235.

engedélyt, mert „olyan szellem járja át, amely nem a kereszténységeknek a zsidók elleni, hanem ezeknek azok elleni gyűlöletére szolgálhat azáltal, hogy mind az adminisztráció, mind a törvényhozás részéről a zsidók elleni embertelenséget tételezi fel […]”[79] Az indokláshoz szokatlanul hosszú hibajavítási javaslati listát is mellékeltek.

Reseta János tizenhat éven keresztül dolgozott cenzorként, míg 1849-ben végleg nyugdíjba nem vonult. 72 évesen, bevallottan a liberális ellenzékkel szimpatizáló egyetemi tanárként valószínűleg megkönnyebbült, amikor a Könyvbíráló Főhivatal részéről gróf Zichy Ferenctől a következő, 1848. március 17-i keltezésű, történelmi jelentőségű levelet kapta kézhez:

> Közbejött rendkívüli körülmények folytán úgy intézkedett a’ m. kir. helytartó Tanács: miszerint az előzetes vagy praeventív könyvbírálat és vizsgálat nyomban megszünjék; és a’ sajtó szabadon működhessen; a’ sajtókihágások visztorlása irányában – az e’ részbeni törvényes intézkedésig – szinte annak utján ideiglenesen gondoskodván, ’s mind ezekről az ország törvényhatóságait körrendeletileg már értesítvén.
>
> Ezek folytán Uraságodnak minden könyvbirálati vagy könyvvizsgálati teendői egész kiterjedésökben megszünvén: ugyan ezt Uraságodnak olly meghagyással adom tudtára, miszerint minden könyv vagy lapbírálattól és vizsgálattól, szóval minden ide vonatkozó teendőktől a’ legszigorúbban tartózkodjék.[80]

Ez a Reseta-iratoknak a szerző cenzori tevékenysége alatt született utolsó oldala. A lap alján a következő, kifejezetten személyes jellegű, a dicső márciusi napok szellemétől ihletett jegyzet található:

Már f. h. 15dikétől vajúdik a Haza:
mit hozand létre, csak Isten tudja –
De azt tudom, hogy Hazámért és
Királyomért élek és halok

Pesten, Martius 27kén 1848

Reseta m k e
Egyetemi tanár és volt kir.
Könyvbiráló.[81]

A Reseta-iratok az 1848 előtti cenzúrát olyan megvilágításba helyezik, amely bizonyos értelemben ellentmond a témával kapcsolatban széles körben elterjedt, gyakran hangoztatott nézeteknek. Az iratok alapján a Metternich-korszak cenzú-

[79] Kovács Pál – Reseta János, 1844. október 31., C 121, 1. k., 247.
[80] Gróf Zichy Ferencz – Reseta János, 1848. március 17., C 121, 2. k., 283.
[81] MNL OL: Reseta János iratai, C 121, 2. k., 283.

rája sokkal kevésbé volt rejtett és titkolózó intézmény, mint a régió későbbi cenzúrahatóságai. A könyvek és újságok kötelező érvényű, meghatározott szabályok szerint történő, ismert szakemberek által végzett, előzetes vizsgálatának rendszerét talán még nyitottnak is nevezhetnénk. A rendszer igen hatékonynak bizonyult, mert a cenzorok egyéni felelőssége alá rendelte a könyvek kereskedelmi forgalmának megakadályozását és a betiltott kiadványok útjának ellenőrzését is. Mindez fizikai tevékenységgel is együtt járt: a tiltott könyveket be kellett gyűjteni a boltokból.

Metternich kancellár késői éveiben a magyarországi cenzúra sokkal higgadtabbnak tűnik, mint amit általában feltételezünk róla: még olyan ellenzéki államférfiak ellen, mint Kossuth, vagy olyan, a konfliktusoknak rendszeresen kitett csoportok, mint a zsidók ellen sem lehetett nyílt, rosszindulatú támadást intézni. Angol–amerikai vonatkozású kéziratok, fordítások dolgában azonban a cenzúrahivatal különösen óvatos volt.

Reseta János esete alapján úgy tűnik, a cenzúra kétarcú volt. Mint az a korszakban tipikusnak látszik, a követelményeket szigorúság, azok végrehajtását pedig a híres-hírhedt osztrák-magyar hanyagság, *Schlamperei* jellemezte. A cenzúra gépezetét Bécsből és Pest-Budáról, hajthatatlan elvek alapján irányították, de a cenzor mindennapos tevékenysége során néha-néha mutathatott „engedékenységet" vagy „megértést". Még egy olyan közismerten liberális felfogású férfi, mint Reseta János is cenzorrá válhatott több mint másfél évtizedre. Noha elnéző magatartásáért felettesei gyakran egészen a megalázásig elmenően megdorgálták,[82] szolgálatait egészen az 1848-as forradalomig igénybe vették és megfizették. Iratainak tanúsága szerint végrehajtási utasítások alapján dolgozott, mondhatnánk: „parancsra tette", amit a könyvvizsgálat és könyvbírálat terén tennie kellett. A Metternich-korszak néhány cenzora valójában a Habsburg „gondolatrendőrség" gépezetének alacsony fizetésű, engedelmes és gyakran megalázott hivatalnoka volt.

Végül egy megjegyzés, amely óvatos és merész is egyben. Reseta János esete az 1848-as forradalom előtt sokakban felidézheti a magyarországi helyzetet az 1989–90-ben lejátszódott politikai változások előtt. Számos párhuzamot vonhatunk a két korszak között. Utalhatunk mindjárt a cenzoroknak előírt, három kategóriás rostálási rendszer hasonlatosságára az 1840-es és 1970–80-as évek között. A Könyvbíráló Főhivatal hármas felosztása „kétes, tilalmas, illetve megengedett" könyvekre érdekes párhuzamot kínál a Kádár-korszak kultúrpolitikájának „három T" (tiltott, tűrt és támogatott) kategóriájával és példa a térség autokrata uralmi struktúráinak hosszú, politikai rendszereken átívelő hagyományaira.

De hasonlatosság van a félszívűség között is, amellyel mindkét politikai rendszer kirendelt hivatalnokai: cenzorok, besúgók, rendőrök kormányukat szolgálták. Reseta, ez a liberális cenzor csak afféle tessék-lássék módra szolgálta a kormányzatot, amely viszont folyton csalódni kényszerült hivatalnoka működésében. Re-

[82] Mályuszné Császár Edit (szerk.): i. m., 49.

setának a helytartótanácsi iratok között őrzött hivatalos iratai, főként feletteseitől eredő utasításai megerősítik e cenzor liberális képét, és tovább építik a kelletlenül dolgozó, „csak kötelességét teljesítő" (valójában nem szívvel-lélekkel teljesítő) könyvvizsgáló képzetét. A reformkori Magyarország cenzúrájának e kétarcúságát már a titkosügynök Zerffi Gusztáv is felismerte 1852-ben, amikor Louis-Napoléon párizsi cenzorairól, a *Bureau de l'Esprit Public* munkatársairól a 48 előtti hazai „könyvbírálók" jutottak eszébe: „Ez csaknem ugyanaz a vircsaft, mint Magyarországon a márciusi mozgalom előtt, ahol a cenzúrahivatalnokok mindenkinek kedvében jártak, aki az ellenzékhez számított, súlyt helyezvén rá, hogy ne a kormány hű szolgáinak, hanem inkább álcázott liberálisoknak tartassanak."[83]

Reseta is követte a forradalomhoz vezető utat azáltal, hogy támogatta az ellenzék tagjait, noha 16 éven át rendületlenül szolgálta a kormányt. A Metternich-éra alatt végig állami alkalmazásában állt, bár közben mindvégig rendszeresen ostorozták elégtelen szigoráért. Az idősödő cenzor kétlelkűsége és késő 20. századi utódainak Janus-arca között könnyen fedezhetünk fel hasonlóságokat, mint ahogy az 1840-es és 1980-as évek robbanás előtti Magyarországának szellemi légköre is mutat párhuzamokat. A nagy horderejű politikai változások és társadalmi átrendeződések évadán, úgy tűnik, sok a közös vonás az állam szolgálatában álló, tudathasadásos elmék gondolkodásában és működési módjában.

▪ *Századok* 137/5, 2003, 1169–1178. (Bővített változat.)

[83] Frank: *Egy emigráns alakváltásai,* i. m., 26–27. Saját fordításom. A teljes szöveget német nyelven lásd uo., 290–294, az idézett részlet a 293.-on; eredetije 1852. június 16-i keltezéssel a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, Bécsben, Ministerium des Äussern, Informationsbüro, Karton 12, ad 4933/A.

GLOBÁLIS MÉDIA, GLOBÁLIS KULTÚRA

Bayer József
a politikatudomány doktora, igazgató, egyetemi tanár, MTA Politikatudományi Intézet
bayer@mtapti.hu

A kulturális globalizáció folyamatáról és annak várható társadalmi és politikai hatásairól szólva elõször röviden megvizsgálom a kulturális globalizáció korábbi fázisainak és mai felgyorsulásának viszonyát. Másodszor vázolom a globális média rendszerének kialakulását és szerepét a kulturális globalizáció elõrehajtásában. Harmadszor elemzem e folyamatok hatását a szociális és politikai identitás eddig kialakult uralkodó formáira, mindenekelõtt a nemzeti kulturális identitásra.

Egy közkeletû definíció szerint a globalizáció mindenekelõtt a mind intenzívebb kölcsönös kapcsolatok és függõségek világméretû rendszerének kialakulását jelenti, amelynek során a társadalmi és kulturális rendszerek földrajzi korlátai fokozatosan háttérbe szorulnak, és az emberek tudatában is vannak e változásnak. (Waters, 3.) A globalizáció folyamata persze igen régi, még ha fogalma új is. Az emberiség egységesülése hosszú történeti folyamat, mely azonban nem megszakítások nélküli evolúció formájában, hanem konfliktusokon és megtorpanásokon keresztül zajlik. Ebben a történetben sok a kitépett lap. A politikai és kulturális hegemónia is gyakran írta át a kulturális hagyomány tartalmát és formáit.

A kulturális globalizáció diszkrét történelmi szakaszokban zajlott le, amelyekben a kultúrának más-más intézményes közvetítése és terjedési logikája érvényesült. (Held et al. 1999, 327. skk.) Más volt a kulturális diffúzió természete az elsõ nagy civilizációk kialakulása idején, más a nagy birodalmak és a világvallások kifejlõdése idején, megint más az újkorral kezdõdõ európai expanzió és gyarmatosítás, a nemzetállamok kialakulása, a világpiac és világtörténelem, illetve a mai, politikai értelemben vett világrendszer létrejötte idején. Elvileg mindegyik szakaszra alkalmazhatjuk a globalizáció fogalmát, amennyiben az emberi közösségek közötti interakciók egyre nagyobb kiterjedtségét és intenzitását tekintjük a lényegének, de mégsem azonos értelemben voltak globálisak ezek a szakaszok. A globalizációt ezért helyesebb úgy felfogni, mint olyan új jelenséget, amely igazán a 20. század közepétõl vagy utolsó harmadától kezdõdött el, még akkor is, ha tudjuk, hogy egy hosszú történelmi folyamat utolsó fázisáról van csupán szó. Az új helyzet új fogalom után kiált, ezért vált általánossá a globalizáció terminusa, nem pedig valami felszínes tudományos divat kedvéért.

A ma felgyorsult globalizáció ugyanis minõségileg új szakasza az emberiség történetének. A globalizációs elméletekkel szembeni szkeptikus álláspont általában a globalizáció történelmi folyamatosságát helyezi elõtérbe, és indokolatlannak tartja, hogy a mai helyzetet rendkívülinek tüntessük fel. Eszerint minden kornak megvan a maga kivételességtudata, és a ma embere éppen a globalizáció terminusban fejezi ki ezt, pedig ha a fogalom korábban hiányzott is, a folyamatok lényege ugyanaz volt.

A mai globalizáció minõségi újdonságáról folyó vitát csak az döntheti el, ha a gazdaságban, a társadalom szövetében, a politikában és a kultúrában olyan új összefüggéseket találunk, amelyek új struktúrába rendezik a történéseket, és a változásokat új logika

szerint rendezik össze. Azt hiszem, ma éppen egy ilyen új rendszer szervezõdésérõl van szó. Ezért a globalizáció szkeptikus értelmezõivel és eufórikus híveivel szemben talán azok járnak a helyes úton, akik a mai globális átalakulás összetettségét és egyes elemeinek rendszerszerû összefüggéseit elemzik és kutatják, mielõtt elhamarkodott ítéletet hoznának.

A kulturális diffúzió és a kulturális termelés és fogyasztás globális rendszerré szervezõdése a globalizációnak talán a leglátványosabb és robbanás-szerûen táguló területe. *„Aligha van szembeötlõbb, elterjedtebb és áthatóbb kifejezése a globalizációnak, mint a nemzetközileg terített árumárkák megsokszorozódása, a populáris kultúra ikonjainak és termékeinek globális megszaporodása és az események szimultán közvetítése a szatellitadókon keresztül, milliónyi ember számára azonos idõben, minden kontinensen. A globalizáció legközkeletûbb szimbólumai a Coca-Cola, Madonna és a CNN hírei"* – írja egy multidiszciplináris kutatógárda, átfogó elemzést nyújtva a globális átalakulásról – a szerzõk D. Held, A. McGrew, D. Goldblatt és J. Perraton. (Held et al. 327. old.) A globalizáció egyik legközvetlenebbül érzékelt és tapasztalt formájának tehát éppen a kulturális globalizációt tartják. Igaz, hogy az emberiség történetének kezdetei óta ezen a területen vitathatók a legkevésbé a kulturális kölcsönzések és kereszthatások globális dimenziói. A történészek és a kulturális antropológia kutatói máig vitatkoznak arról, hogy az egyes nagy civilizációk és kultúrák elsõsorban mintakövetés útján vagy analóg kulturális minták és formák újrafelfedezése útján jöttek-e létre. De bármelyikre essék is a hangsúly, a kulturális diffúzió jelentõsége az emberiség története és a társadalmi fejlõdés szempontjából nem kérdéses. Ám ez nem jelenti azt, hogy a globalizáció különbözõ nekilendülései azonos módon mentek volna végbe, és hogy semmi új sincs a nap alatt. Épp ellenkezõleg. A kulturális globalizáció korábbi szakaszai és mai felgyorsulása között lényeges strukturális különbségek vannak, amelyeket érdemes megvizsgálni, ha a mai fejlemények újdonságát meg akarjuk érteni, és a további fejlõdés irányát és fõleg hatásait megfelelõen akarjuk felmérni.

A különbségeket Held és társai táblázatban foglalták össze (következõ oldal).

Ebbõl az összevetésbõl válik világossá, mekkora horderejû mennyiségi és minõségi fordulatot jelent a mai átalakulás, és meglehet, hogy még csak a változások kezdetén tartunk. A mai szakaszt szem elõtt tartva látható, hogy a különös kultúráktól a globális kultúra kialakulása felé vezetõ folyamat fõ motorja a telekommunikáció forradalmasodása és egy vagy néhány világnyelv (illetve nagy térségeket átfogó regionális nyelvek) kialakulása. A telekommunikációs infrastruktúra fokozatos kialakulását a múlt század közepe–vége, a távíró feltalálása óta követhetjük nyomon. Bõven dokumentálható az angol nyelv fokozatos uralkodóvá válása is, illetve a globalizáció *„lingua francáinak"* és azok hatóterületének kialakulása és mind nagyobb kiterjedése (az angol mellett gondoljunk a francia, a spanyol és a portugál, valamint az arab, a maláj, az orosz, a hindi és fõleg a kínai nyelv regionális szerepére).

A kulturális globalizáció fõ ágensei ma a kulturális termelés és elosztás átfogó rendszerét kialakító nagy transznacionális médiatársaságok, amelyek globális kulturális piacot alakítanak ki. Egészen a hetvenes évekig sok országban léteztek már nagy nemzeti médiavállalatok, ezt követõen azonban, fõleg a nemzetközi kereskedelem liberalizációja eredményeként, viharos gyorsasággal törtek elõre a nagy transznacionális médiaóriások. Az audiovizuális piacon (a rádió-, a film- és videoiparban, a CD-k és DVD-k piacán) elképesztõ mértékben megnõtt a tulajdon koncentrációja, és a köztulajdon helyét domi-

	Premodern (1500-ig)	**Korai modern** (1500-1850)	**Modern** (1850-1945)	**Jelenkori** (1945 után)
Fõ ágensek	kulturális terjedés és utánzás – migráció, háború és kereskedelem révén, világvallások, multikulturális birodalmak, fõ motiváció az üdvözülés és a politikai hatalom keresése	kulturális terjedés és utánzás – migráció, háború és kereskedelem révén, világvallások, multikulturális birodalmak, fõ motiváció az üdvözülés és a politikai hatalom keresése	európai globális birodalmak, transznacionális világi ideológiák (szocializmus, nacionalizmus, liberalizmus), transznacionális világi diskurzusok – nyugati tudomány, fõ motiváció az üdvözülés és a politikai és gazdasági hatalom keresése	nagy köz- és magánmédia, turizmus, szállítási és kommunikációs korporációk, transznacionális világi ideológiák és diskurzusok, globális szakértõi hálózatok, fõ motiváció a profit és a szórakozás keresése
Egyéb kulturális hálózatok	a legtöbb kulturális hálózat és áramlat lokalizált	a legtöbb kulturális hálózat és áramlat lokalizált	európai, latin- és észak-amerikai nemzetállamok kialakulása és megerõsödése	a nemzetállamok és a nacionalizmus globálissá lesz

1. táblázat • A kulturális globalizáció fõ történeti ágensei és kontextusa (D. Held et al., 1999., 362.)

nánsan a magántulajdon vette át. A médiapiacon ugyan diverzifikálás is végbemegy, termelési ágak, illetve a vásárlói rétegek különbözõ szegmensei szerint eltérõ tempóban differenciálódik a kínálat. Mégis egyre inkább tanúi lehetünk a legnagyobb tartalomszolgáltatók, a telekommunikációs nagyvállalatok és a számítógépes, valamint szoftverfejlesztõ óriáscégek egyesülésének. Így jött létre az a tíz–húsz gigavállalat, amely ma a kulturális piacot uralja, sokféle módon összekapcsolódva a második sorba tartozó helyi vállalatokkal, amelyekben meghatározó részvényeket vásárolnak, illetve amelyeket áruval látnak el. Ezek uralkodnak ma a rádiós mûfajok és a zenei termelés, a mozifilmek piaca, a televíziók és televíziós hálózatok piaca felett, meghatározva a kulturális termelés és terjesztés mennyiségi dimenzióit és minõségi normáit.

Ide sorolható végül a nemzetközi turizmus látványos fejlõdése is, amely a kulturális hatások terjedését is meggyorsítja. Mindezekben az Egyesült Államok és az OECD országai járnak az élen. A tíz legnagyobb médiavállalat közül: a Time Warner, Disney, Universal, Polygram, News Corporation, Bertelsman, Viacom, GE/NBC, Sony, MEI, nyolcnak az USA-ban van a fõ székhelye. (Herman/McChesney, 1999 11. skk., Morley/Robins, 14. skk.).

A globális kultúra és a globális média összekapcsolódása

A médiabirodalmak és a telekommunikációs ipar összeolvadása a tömegkultúra olyan globális univerzumát teremti meg, amely a korábbiakhoz képest jóval hatékonyabb és jóval kevésbé kikerülhetõ. Annyiban túl is mutat a hagyományos tömegkultúrán, hogy a perszonalizált médiaszolgáltatások felé halad, amelyek lehetõvé teszik az egyéni választást. A digitalizált televíziós csatornák, a széles sávú internet közvetítéssel párosulva, hamarosan lehetõvé teszik, hogy a fogyasztó maga állítsa össze a nézni kívánt mûsort a különbözõ kínálati elemekbõl. De azért nem szabad túlértékelni a választás szabadságát: ennek mértéke a kínált menütõl is függ.

A transznacionális médiavállalatok által közvetített kultúripari termékekre az jellemzõ, hogy a helyi viszonyokhoz való minden alkalmazkodás mellett (amely fõleg abban nyilvánul meg, hogy bevásárolják magukat a nemzeti kulturális vállalatokba) a közvetített kultúra a következõ vonásokat viseli.

• Erõsen követi az amerikai tömegkultúra mintáit, az amerikai életstílust és eszményeket közvetíti.

• A lehetõ legszélesebb piaci terítés érdekében erõsen standardizálja a tartalmakat. Ez végül nem kulturális konvergenciához, inkább egyetlen meghatározó kultúra dominanciájához vezet. Például a CNN hírszolgálati gyakorlatát illetõen sokakban jogos kétely támadhat abban a tekintetben, hogy valójában mennyire globális híreket sugároz, vagy inkább csak az amerikaiak nézõpontjából mutatja be a világ eseményeit. A CNN kétségkívül képes volt egyesíteni a világ vezetõ gazdasági és politikai elitjeit, de nem képes a helyi érdekek differenciáltabb megjelenítésére.

• A mûsorszolgáltatók a piachoz alkalmazkodva a lakosság különbözõ szegmenseit veszik figyelembe, azaz gyakran célzott közönséghez szólnak, annak érdeklõdése szerint tagolva a mûsorokat akár csatornánként is. (Pl. a kizárólagos sport- és zenei mûsorok, film- és zenei csatornák stb.) De az ezekben közvetített termékek is egy kaptafára készülnek, és így terítik õket a globális médiapiacon.

A globális médiacégeknek határozott küldetéstudatuk van. Új, globális kultúra követeinek tartják magukat, egy olyan világ hírnökeinek, amelyben közelebb hozzák egymáshoz az embereket. Ehhez a legjobb eszköznek a nemzeti szintû kulturális rendszerek deregulációját, a határok lebontását tartják, hogy a globális médiacégek világméretû terjeszkedésének semmi ne állja útját. A média új rendjének szerintük globális rendnek kell lennie. A nemzeti határok a múlthoz tartoznak; a nemzetközi média új realitásait a piaci esélyek kihasználása és nem a nemzeti identitás alakítja ki. E törekvés fõ ideológiája a nyitott világ, amelyben az eszmék és tapasztalatok valódi versenye folyhat, és ahol nem bürokratikus kormányok diktálják a médiapolitikát, hanem a fogyasztók ízlése és kívánságai, amelyekhez a médiacégek csak alkalmazkodnak. Ezt a valódi *„demokratikus forradalmat"* az új technológiák segítik elõ. Ahogy Steven Ross, a Time Warner vezérigazgatója nyilatkozta: az új technológiák révén *„rajtunk áll, azokon, akik az eszmék termelését és elosztását végzik, hogy elõre vigyük ezt a mozgalmat, és részt vegyünk benne, az egyetlen világ polgárai iránt érzett felelõsségünk tudatában… Segíthetünk azon, hogy minden faj, vallás és nemzet népei egyenlõséget és tiszteletet élvezzenek."* Hite szerint a globális média aktorai csak a McLuhan-i világfaluról szóló víziót valósítják meg, amelyet még 1960-ban fogalmazott meg. (Morley/Robins, 12.) A globális média elõretörése tehát e felfogásban világszerte a demokrácia kiteljesedését hozza. Steven Ross szerint a kelet-euró-

pai totalitárius diktatúráknak is a kommunikáció szabad áramlása vetett véget.

Mennyire igazolják a globális média kulturális hatásai ezt a küldetéstudatot? Miként fogadják e kulturális küldetést azok passzív elszenvedõi, vajon örülnek-e ennek a missziónak, vagy épp ellenkezõleg, a kulturális gyarmatosítás új válfajának tartják? A globális média kritikus elemzõi korántsem fogadják el a globális médiacégek pozitív önképét. Felpanaszolják a transznacionális médiaóriások agresszív nyomulását, amelynek révén az új média-világrend pusztán néhány korporáció uralmát erõsíti a kulturális termelésben és elosztásban. Azt állítják, ez nem szélesíti, inkább szûkíti a kulturális kínálatot. A szórakoztatóipar és az információs üzletág a telekommunikációs iparral összekapcsolódva, a maga hatalmas koncentrációjával elsorvasztja a helyi média fejlõdési lehetõségeit. A globális média áttörése elsõsorban a kereskedelmi (kommerciális) média nyomulását segíti elõ, háttérbe szorítva a közszolgálati programokat mind a kultúrában, mind a politikai információk terén. Ezzel megrendíti a hagyományos kulturális identitásokat, szûkíti a politikai nyilvánosság terét, hiszen a közönséget nem állampolgárként, hanem mindenekelõtt fogyasztóként szólítja meg.

Ami az egységes világfaluról kialakított MacLuhan-i metaforát illeti, a globális médiáról megállapítható, hogy legfeljebb virtuális egységet teremt a népek között. Elsõsorban a nagy médiahálózatok azok, amelyek az egységes világtársadalom szép utópiáját sugallják. A világ eseményeirõl beszámoló híradások azonban mindenekelõtt azoknak a világképét sugározzák, akik elég tõkével rendelkeznek ahhoz, hogy hírügynökségeket, információs hálózatot, adóberendezéseket, mûholdakat stb. tartsanak fenn. A hírek nemzetközi körforgalmában tehát elsõdlegesek a pénzvilág és az azt befolyásoló politika hírei. Ezek szinte azonnal éreztetik a hatásukat a világ legtávolabbi részein, amint azt az ázsiai pénzügyi válság, az olajárrobbanás, a rendszerváltozások stb. közvetlen gazdasági és politikai hatásaiból láthatjuk.

De nem kevésbé lehengerlõ a modern tömegkulturális ipar termékeinek áradata. A *„szatellitek, kábelek, sétáló és videomagnók, CD-k alkotják azt az érrendszert, amelyen keresztül a modern szórakoztató iparágak homogenizálják a globális kultúrát."* (Barnett/Cavanagh 71.) Ennek érdekében mind nagyobb szabású fúziók mennek végbe a világ sajtó- és médiapiacán; egész világrészeket besugárzó nagy hálózatok jönnek létre, amelyek gyökeresen megváltoztatják a helyi kultúrák helyzetét. A nagy térségeket átfogó médiamogulok uralják a mûsorgyártás és hírszolgáltatás piacát. *„A nagy médiabirodalmakban sosem nyugszik le a nap. (…) A Perzsa-öböl és Korea között minden az ausztráliai Rupert Murdoché. Mûholdas adója, a hongkongi székhelyû Star TV négy idõzónát lát el mûsorral, és ezen a területen él a Föld lakosságának fele."* Hasonlóan átfogó birodalmat épített ki Ted Turner a CNN-nel, amely idõközben beolvadt egy nála is nagyobb cégbe. *„Az õ képeik uralják az álmokat, és a tetteket az álmok határozzák meg"* (Martin–Schumann, 1998, 28-29.)

A médiakultúra megasztárjai ily módon óriási közönséget babonáznak meg, amelynek tagjai akár nagy távolságban is élhetnek egymástól. *„A szülõkkel, mullahokkal, fõnökökkel, bürokratákkal és politikusokkal szemben ezek* (a médiák) *keveset követelnek a hódolóiktól – legfeljebb arra késztetik õket, hogy érezzék jól magukat, és egyre csak vásároljanak."* (Barnett/Cavanagh, 72.) A tömegkulturális ipar termékei, a filmek és zeneszámok piaca pedig mind nagyobb és homogénebb. Elõfordul ugyan, hogy egyikmásik lokális kultúra követe megtermékenyíti a popzenét, de inkább csak a folklorisztikus dallamok és ritmusok csendes megrablása folyik. A film esetében legfeljebb a sztorik származnak már lokális környezetbõl.

A globalizáció ellen fellépõk legerõsebb érve az, hogy az amerikai filmipar dömpingje elsorvasztja a nemzeti filmgyártást. *„A brazil televízióban bemutatott négyezer film 99 %-a amerikai, általában hollywoodi – állítja Luis Carlos Barreto brazil filmproducer. A televízió a tömegnevelés leghatalmasabb ereje a szegény országokban. Latin-Amerika és Ázsia kulturális nacionalistái fel vannak háborodva azon, hogy a következõ generáció legbefolyásosabb nevelõi a hollywoodi filmstúdiók és a globális reklámügynökségek."* (Mander/Goldsmith, i. m. 77.) A magyar televízió lassan alig különbözik ettõl a mintától, az ORTT monitoring jelentései szerint a nálunk bemutatott filmek elsöprõ többsége is amerikai. A szélesebb európai kulturális piac ugyan valamelyest enyhíthet ezen az egyoldalúságon, a magyar filmgyártás és tévéprodukciók mégis drámaian visszaszorultak az utóbbi évtizedben. Ma legfeljebb a régebben készült filmeket játsszák újra; a nemzeti kulturális hagyaték legfeljebb a kulturális konzerv státusában marad meg. Ez a tendencia jellemzõ az egész világra, fõleg annak szegényebb részeire. A helyi kultúra képviselõi és a nevelés hagyományos ágensei nem tudnak versenyre kelni a globális média figyelemfelkeltõ és fõleg a fiatalokat megragadó, mintaadó hatásaival.

A kulturális globalizáció terén zajló változásokat összegezve azt mondhatjuk, hogy a kulturális képzetek és praktikák ma összehasonlíthatatlanul szélesebben és nagyobb tempóban áramlanak, mint a régebbi korszakokban, s ennek nyomán egyfajta virtuális egyidejûség alakul ki a kortárs kultúrában. Ennek a fejleménynek egyszerûen nincsenek történelmi párhuzamai. A teokráciák és intellektuelek korábbi domináns szerepével szemben ma a kulturális nagyvállalatok, az általuk megszervezett termelõk és az általuk kiszolgált fogyasztók a kulturális globalizáció fõ hordozói. A mai globális kultúra ezért mindenekelõtt tömegkultúra, miközben a magaskultúrában egyelõre még fennmaradt a nemzeti értelmiségi elitek dominanciája.

• A globális kultúrán belül mély belsõ rétegzõdésekkel találkozunk. Ezek részben területi jellegûek, mivel a telekommunikációs infrastruktúra eloszlása igen egyenlõtlen. Emiatt sokhelyütt korlátozott a hozzáférés a globális médiapiachoz, a világ jelentõs része pedig épp fejletlensége miatt ki is marad a globális kultúra áldásaiból. Mégis minden helyi kulturális tevékenység kontextusa megváltozott azáltal, hogy a világot elárasztják az egyetlen világ és az egységes emberiség szuggesztív képei, ennek erõteljes szimbóluma a világûrben lebegõ kék bolygó (a *Föld ûrhajó*).

Mi lesz a közvetlen hatásuk ezeknek a folyamatoknak? Az alábbiakban sorra vesszük a globális médiakultúra elõretörésének néhány fontos következményét.

1. A globális média hatása a politikára, a politikai kommunikációkra és lojalitásokra

A modern tömegkommunikációs eszközök, illetve ezek rendszerének kifejlõdése jelentõsen átalakította a társadalmi nyilvánosság szerkezetét és politikai funkcióját. Megváltoztatta a politizálás egész közegét, módosította a politikai diskurzus jellegét. A tömegmédia ma elismerten döntõ szerepet játszik a politikai közvélemény formálásában: már akkor a propaganda eszköze lett, amikor még nem volt képes érdemlegesen befolyásolni a politika napirendjét. Ma már a politika napirendjébe is beleszól. A televízió általánossá válásával, a médiapiac kommercializálódásával, az emberek mindennapjaiba hatolva átalakította a politika jelenségvilágát is: a politika nyilvános reprezentációja egyre inkább meghatározza azt is, hogy milyen kérdéseket vessenek fel és tematizáljanak a nyilvánosságban, a közéletben.

A „média az üzenet" tézis eredeti értelme MacLuhannál az volt, hogy a közlés hordozója

(médiuma) meghatározza az általa közölhetõ tartalmakat is, sõt, az üzenet közlési formája maga a lényeg, mert a tudat meghatározott konstitúciójához vezet. *Neil Postman* továbbfejlesztette ezt a tézist: szerinte *a média korunk metaforája*. Ez azt jelenti, hogy nem világos kijelentéseket tartalmaz a világról, hanem rejtett utakon hat. A média szinte észrevétlenül alakítja át kultúránkat, átstrukturálva a világ észlelési módját, értelmezi és tagolja számunkra. A médium, a technikai közvetítõ közeg sohasem semleges; meghatározza, mit lehet általa közölni. Postman fõ tézise, hogy a televízió megjelenése drámai, visszavonhatatlan változásokat idézett elõ a társadalmi nyilvánosság tartalmában és formájában. A televízióban ugyanis a nyilvános diskurzus túlnyomóan vizuális eszközökkel zajlik. Nem szavakat váltunk egymással, hanem képeket. Ennek politikai következményeként a televízió megkövetelte tartalom jelentõsen különbözik más médiákétól. *„Politikai eszméket nem lehet megmagyarázni a tévében. A tévé formája ellene hat az ilyen tartalomnak"* (Postman, 16.) Az érveknél fontosabbá válik a jó benyomás; akinek nincs jó kamera-appealje (nem vonzó a képernyõn – B. J.), az ne reménykedjen. *„A gondolkodás nem illik a képernyõre… nem mutat jól"* (Postman, 12.) A televízió uralkodó filozófiája a szórakoztatás, amelyben mindent megmerít. A racionális politikai diskurzus, az állampolgárok felelõs, felvilágosult tájékoztatása, amely Habermasnál a demokratikus társadalmi nyilvánosság alfája és ómegája volt, mind jobban átadja a helyét az *infotainment* (information+entertainment), vagyis az információkkal való szórakoztatás mûvészetének. A látványosság szempontja uralkodik el még a hírszerkesztésben is. Csak a szenzációs hír a jó hír, csak a sokkoló látványnak van hírértéke. Gyorsan, az összefüggések magyarázata nélkül peregnek a témák. Az értelmes politikai viták helyett mindegyre politikai show-mûsorokat látunk, amelyekben a résztvevõk már egyáltalán nem bocsátkoznak bele egymás érveibe. Az igényesebb eszmecserék éjszakai értelmiségi rétegmûsorokba számûzetnek.

Postman szerint az ésszerû nyelvi kommunikáció helyét mindinkább a látványtervezés veszi át (Postman uo., 110.). Fontosabb a jó nyakkendõ megválogatása, mint a politikai mondanivaló. Ennél is problematikusabb a valóság és a látszat végletes keveredése a televízióban. *Umberto Eco* a médiának a politikai diskurzusra tett hatását elemezve már korán rámutatott a hír és fikció összemosásának problémájára. A politikai események jelentõs részét eleve médiaeseménynek szervezik, a látszatteremtés és a valóságos politikai történések egymáshoz való viszonya pedig gyakran kibogozhatatlanná válik (Eco, 1992, 76. skk.). A befogadók egyfajta esztétikai passzivitásba merülnek, a látottak távoli, imaginárius világot képviselnek számukra, amelynek nincs közvetlen hatása mindennapi életükre. A kulturális és híripar folyamatos üzemében nivellálódik a jelentõs és jelentéktelen, a szenzációs és a banális, a tragikus és a komikus. Eközben a reklám mint a média önfenntartásának legfontosabb pénzügyi forrása már nemcsak az egyre hosszabbodó mûsorközöket árasztja el, hanem behatol magába a hírszolgáltatásba (minden híradó ideje egynegyedét-egyharmadát önmaga reklámozására fordítja („majd jövünk" és rövidesen megmutatjuk, csak Önöknek és csak a mi csatornánkon, maradjanak velünk), és behatol a kulturális mûsorokba is.

A diktatúrákban szigorú politikai ellenõrzés alatt tartották és tartják a média központi intézményeit. A demokráciákban ellenben alapvetõ jog az információforrások pluralizmusa, a sokféle forrásból való tájékozódás szabadsága. A média és a politika viszonya azonban igen összetetté vált. A politika közéleti kommunikációja a legkülönbözõbb elicsoportok együttmûködésén alapul, mi-

közben egymáshoz való viszonyuk homályban marad a nézõ elõtt. A médiakonform események megrendezése és a politikai marketing a versengés fõ mûsorpolitikai eszközeként pedig végképp áttekinthetetlenné teszi a nyilvánosság szerkezetét, és a politika napirendjére is visszahat. A média élénken részt vesz a politikai köznyelv kialakításában és befolyásolásában. Ebben áll a magyar médiaháborúságban is nagy szerepet játszó „nyelvpolitikai küzdelmek" jelentõsége.

A médianyilvánosságot befolyásolni lehet gazdasági és politikai nyomással és jogi eszközökkel is. (Terestyéni, 1995) Az amerikai modellben elvileg bárki létrehozhat és mûködtethet sajtót, rádió- és televízióadókat, ha megvannak ehhez a pénzügyi forrásai. A tájékozódás szabadságát egyedül a médiarendszer plurális szerkezete hivatott biztosítani. Az elv az: legyen minél több információforrás, s a befogadók szabadon megválaszthatják, melyiket veszik igénybe. Ez kedvez a kereskedelmi rádiózás és televíziózás terjedésének, miközben a közszolgálati adók kivételessé válnak, sõt, a hallgatók adományaira szorulnak fennmaradásukhoz. Az európai modellben fenntartották néhány normateremtõ köztévé, illetve rádió szerepét, amelyek a kereskedelmi adók erõsödõ konkurenciájával szemben is helytálltak. (Az angol BBC a minta, de a német és francia médiapolitika, valamint a kisebb nyugat-európai országok is ezen az úton járnak.) A média pluralitása mellett az eszközök koncentrációja azonban itt is uralkodó tendencia, az egyensúly fenntartását csak a médiamonopóliumok elleni törvények segítik valamelyest. A kulturális kínálat és a híranyag meghatározó részét egyre inkább a piacot uraló nagy reklám- és hírügynökségek, valamint médiamonopóliumok adják.

A világháló szerepe

A média globalizációjában új fejezetet nyitott a világháló kialakulása, amelyrõl sokan úgy vélik, hogy ellensúlyozhatja az egyoldalú tömegkommunikáció korábban rögzült rendszerét. A nagy informatikai hálózatok, az internet korában valóban megváltozhat a média és a politika viszonya, és idõvel gyökeresen átalakulhat a nyilvánosság szerkezete. A számítógépes hálózatok, a távközlés és a multimédia összekapcsolása olyan információs csatornákat nyit meg, amelyek interaktív kommunikációra adnak lehetõséget, sokoldalúan összekapcsolhatók, és politikai ellenõrzésüket igen nehéz anélkül megoldani, hogy az ne veszélyeztetné a gazdasági és társadalmi fejlõdést. A világhálónak e sajátossága lazítja a média diktatórikus ellenõrzését (lásd Kína gondjait az internettel), de a demokráciákban is egészen új helyzetet teremt.

Az új információs technikának kezdetben inkább a negatív oldalát hangsúlyozták. Félelmet keltõ víziókat fogalmaztak meg az egyének feletti totális ellenõrzés rendszerérõl, amelyben centralizált információs agyközpontok uralkodnak a polgárok spontán kommunikációja és minden életmegnyilvánulása felett. A személyi számítógépek viharos fejlõdése hamar elhessegette e rémálmokat, bár az adatvédelem mára a személyi alapjogok egyik legkényesebb kérdése lett. Ma mégis inkább az informatikai forradalom pozitív lehetõségeit hangsúlyozzuk, nevezetesen azt, hogy elvileg korlátlan lehetõséget nyújt az információkhoz való hozzáférésre és a horizontális kapcsolatfelvételre térben egymástól távol lévõ partnerek között is. A centralizált, hierarchikus információs központok helyett megnõtt a decentralizált, szabadon hozzáférhetõ hálózatok jelentõsége, amelyek szûkítik az információáramlás korlátozásának és ellenõrzésének korábbi lehetõségeit.

A hirtelen megnõtt információs szabadság azonban problémákat is felvet. A közölt infor-

mációk tartalmát nem lehet megszabni, a lehetséges visszaélések sora a pornográfiától a szélsõjobboldali politikai információk terjesztéséig, sõt a terrorizmus technikai receptjeinek forgalmazásáig húzódik. Próbaperek folynak, amelyek kitapogatják az információs szabadság határait a hálózati társadalom világában. Az információdömping feldolgozása még gyerekcipõben jár: még egy közönséges napilap információanyaga is rendezettebb, mint bármelyik internetes portálé. Mégis nyilvánvaló, hogy az információs források decentralizálásával a hálózatok egészen új jelenségeket indítanak el. A háló nyilvánosságának szerkezete egészen más, mint a sajtóé. Legfontosabb problémáit a hitelesség, az új információközösségek kialakítása, a közösségi identitások exterritorializálódása képezi. Hogyan hat ez vissza a politikára? Az optimista válasz szerint nõnek a közvetlen demokrácia (a teledemokrácia) lehetõségei. Amint megoldódik a háztartások ellátása internetes végpontokkal, a polgárok jelzéseket küldhetnek a központokba, amelyekben kifejezik állásfoglalásukat. (Az USA-ban helyenként már a választási kampányok részei az olyan virtuális falugyûlések, ahol a nézõk közvetlen kontaktusba léphetnek a politikusokkal, kérdéseket tehetnek fel, ellenvetésekkel élhetnek. A magyar internetes sajtó is ebbe az irányba fejlõdik, bár az internethasználók szerény száma és lehetõségei egyelõre korlátozza az eszköz hatását.) A pesszimista változat szerint mindez legfeljebb virtuális demokráciát teremthet. Egyrészt nehezen ellenõrizhetõ az információk hitelessége, másrészt a valódi döntések változatlanul centralizáltak, és rendszerint zárt ajtók mögött születnek. További veszélyforrás, hogy a „teledemokrácia" a politikai manipuláció soha nem látott mértékét eredményezheti. Fenyegeti a képviseleti demokrácia intézményeit, és demagóg politikusoknak kedvez. (Ld. a Ross Perot és Silvio Berlusconi jelenséget.) A fejletlenebb országokban, ahol még sokáig nincs esély arra, hogy minden háztartást bekapcsoljanak a hálózatba, nem remélhetõ az információs kirekesztettség gyors felszámolása sem, ott könnyen az elitek befolyásolási és manipulációs eszközévé válhat az internet. Az internet demokratikus felhasználásának támogatására világszerte mozgalom indult a közösségi teleházak rendszerének kialakítására. A centrum és a periféria közötti különbség felszámolását nagyban segítheti a helyi értelmiség, ha felkészült a legmodernebb eszközök használatára és elkötelezett a demokrácia iránt. Az ember ily módon a Föld bármely pontján bekapcsolódhat az információk világméretû körforgásába. Ez lehet a világpolgári állapot elérésének elsõ szakasza, amely a nemzetállamok területileg korlátozott és monopolizált információgazdálkodásának felszámolása irányába mutat.

De alternatívája lehet-e az internet a globális médiabirodalmaknak? Vagy ellenkezõleg, a médiaóriások képesek lesznek befolyásuk alá vonni az internetet és egyéb számítógépes hálózatokat is? A digitális kommunikáció fejlõdése mindinkább áttöri a határt a média-iparágak között, mint ahogy áttöri a média és a kommunikációs szektor közötti válaszfalat is. Ezt nevezik *konvergenciának;* a szemünk láttára bontakozik ki egy univerzális média- és kommunikációs világ képe, amelyben a média, a telekommunikáció és a számítógépipar egyetlen egységbe tömörül. Az információk – beleértve a kulturális információkat is – digitalizálása rövidesen radikálisan átalakítja kultúránk egész szervezetét és szövetét.

Az info-kommunikációs iparág már ma is a legerõsebb gazdasági húzóágazat. A nemzeti szuverenitás e tekintetben már anakronizmus, ezen a téren zajlik a leghevesebben a dereguláció. A hagyományos állami bürokrácia túl lassú, inkompetens, kezdeményezései törvényszerûen alulmaradnak az informatika által támogatott új telekommunikáci-

ciós eszközök (mint a mobiltelefónia) viharos térhódításával szemben. Az állami költségvetés nem is képes lépést tartani az e szektorba áramló hatalmas vállalkozói tõkével.

Ami e fejlõdés médiavonatkozásait illeti, még csak a kezdetén vagyunk a konvergenciának, de páratlan perspektívák nyílnak meg. Az internet, amely elõbb katonai, majd tudományos és képzési célokra jött létre, bevonult a piac világába. A széles sávú információátvételi lehetõségek révén a világháló lesz a kommunikáció fõ hordozója. Máris megváltoztatta a számítógéphasználat szokásait, megsokszorozta az információszerzõ és -feldolgozó kapacitást. Hogyan hat ez a média világára? A fejlõdés irányát az online lapok és a kereskedelmi portálok megjelenése mutatja. Az internet maga még nem hoz sok pénzt, de a hirdetések és az elektronikus kereskedelem révén életképessé tesz olyan médiavállalkozásokat is, amelyek nélküle nem létezhetnének.

Az internet az anarchia és az önszabályozás világa, tartalmát nehéz ellenõrzés alatt tartani anélkül, hogy egyúttal ne korlátoznák az információk szabad áramlását. Sokan tartanak attól, hogy a nagy üzlet itt is együtt fog járni a korlátozásokkal. *„Frank Beecham, aki 1995-ben még lelkes híve volt az internetnek mint a korporációk és az állam ellenõrzésén kívüli nyilvános szférának, egy évvel késõbb arra panaszkodott, hogy az internet kezd eltolódni a részvételi médiumtól, amely a köz érdekeit szolgálja, olyan közlési médiummá, amelyen keresztül a korporációk eljuttatják a fogyasztóknak címzett információkat. Az interaktivitás háttérbe szorul, és a kommunikáció a vásárlói tranzakciókra és e-mailekre redukálódik."* (idézi Herman/McChesney, 1997, 135.) Ha az internet a befolyásos kereskedelmi érdekek hálójába kerül, hamar elszállhat a remény, hogy a szabad véleménycsere nyilvános fóruma marad. A kibertérben már elkezdõdött a hirdetõk nyomulása. Lehet, hogy az interneten kívüli pénz és hatalom hamarosan a világhálón belül is éreztetni fogja a hatását. Sokan vélik úgy, hogy még a „beetetés" idõszakában vagyunk.

Manuel Castells, a globalizáció teoretikusa a hálót mindenesetre az új „hálózati társadalom" szimbolikus alapjává tette meg. Tárgyunkkal kapcsolatban érdekes a kultúra és a politika viszonyának alakulására vonatkozó okfejtése. Castells szerint a hatalom kódja a mai világban mindinkább a kultúriparba épül bele. A politika színházzá válik, a politikai intézmények már nem annyira a hatalom színhelyei, inkább amolyan brókercégek. A polgárok minderre defenzíven reagálnak: kivonulnak az államból. A politikai rendszer hatalmi szempontból kiüresedik, bár befolyását megõrzi; a hatalom nem tûnik el, csak átalakul; immateriálissá válik, de azért nem kevésbé valóságos. *„Az információs korszak hatalmi harcai kulturális harcok".* Ezek fõ szereplõje a média, de nem a média a hatalom tényleges hordozója. A küzdelem a politikai tényezõk önreprezentációjáról és a magatartás befolyásolásáról szól. Már nem érdekes, kik gyakorolják a hatalmat. Nincsenek is stabil hatalmi elitek, legfeljebb olyanok, akik a politikából merítik hatalmukat, miközben hatalmuk forrása a kultúra, az információcsere és a szimbólumok manipulációja feletti ellenõrzés. Ily módon a kultúra és a hatalom lesz a tõke megszerzésének eszköze is, és ez a hierarchia szolgál majd az új társadalmi rend alapjául. (Castells, III. 1998, 368.)

Függetlenül attól, hogy ezt az értelmezést elfogadjuk-e vagy sem, annyi bizonyos, hogy a valóság virtuális megjelenítése, az imázsalakítás és általában a látszatteremtés döntõ része lesz a hatalmi játszmáknak. Virtuális egyidejûségben zajlik a szimbólumok harca, amelyek mégis reális tapasztalatok hordozói. Az értékek egyidejûek, de nem érintkeznek: *„minden idõk minden kifejezõdése ugyanabban a hipertextusban jelenik meg, amelyet állandóan újrarendeznek,*

s bármikor újra közölhetnek, bárhol, a küldõk érdekeitõl és a fogadók hangulatától függõen. (…) Az idõtlen, területen kívüli, szimbolikus rendszerben alkotjuk meg a kategóriákat és idézzük fel a képeket, amelyek formálják magatartásunkat, politikákat ösztönöznek, álmokat dajkálnak, és lidércnyomásokat indítanak el." (Castells, III. 1998, 370.)

2. A globális kultúra hatása a nemzetállami kulturális autonómiára

Ugyan mit jelent még a globális világban a nemzetgazdaság? – kérdezik sokan. Feltehetjük azt a kérdést is: mi a nemzeti kultúra még egyáltalán? Vajon több-e pusztán a kulturális autonómiáért érzett aggodalomnál? A nyelvi kérdés középpontba kerülése mutatja e kérdés jogosságát, egy olyan korban, amelyben mindinkább a két- és többnyelvûség lesz a kötelezõ norma.

A kultúra és kommunikáció globális infrastruktúrája egy transznacionális elitet hoz létre. Olyan transznacionális politikai lobbikat, szövetségeket hív életre, amelyek támogatják a globális médiakultúra terjedését. E folyamat másik oldala a régi kultúrák defenzívába szorulása, diaszpórakultúrák és -közösségek létrejötte a globális kultúra holttereiben. A helyi politikai hatalom egyre nehezebben tud cenzúrát gyakorolni a kultúra és kommunikáció felett, vagy ez egyenesen lehetetlenné válik számára. A nemzetállam intézményeit mindez mégis arra készteti, hogy védjék saját nemzeti kultúrájuk autonómiáját. E törekvés eredményei a nyelvtörvények, importkorlátozások, a honi kulturális ipar védelme és fokozott állami támogatása.

Az érem másik oldala, hogy ellenzéki és diaszpóra szubkultúrák létrejöttének is nagyobb az esélye, mint korábban bármikor. Sõt, az új technológiák és kommunikációs hálózatok lehetõvé teszik új társadalmi mozgalmak, új közösségi identitások határokon átnyúló megszervezését is. A világháló máris létrehozott egyfajta transznacionális *episztemológiai közösséget* is tudósok, mûvészek és specialisták széles nemzetközi hálózatával, akik képesek egymással államhatárokon átnyúlóan érintkezni és közös ügyeket szervezni.

További kérdés, hogy milyen hatással lesz a hagyományos nemzeti kulturális önazonosságra az a tény, hogy a globális kultúra ma mindenekelõtt mint populáris kultúra létezik. Erre a kihívásra kezdetben apokaliptikus válaszok születtek, ma viszont differenciáltabb kép kezd kibontakozni. A transznacionális kultúripari óriásvállalatok kiszorítják vagy kivásárolják a nemzeti kulturális vállalatokat, de ha boldogulni akarnak, alkalmazkodniuk is kell a helyi kultúrához. Számításba kell venniük nemcsak a sajátos kulturális tartalmakat, hanem a helyi hagyományokhoz igazodó fogyasztásuk, befogadásuk módját is. A globális média követei igyekeznek rugalmasan igazodni e sajátosságokhoz. Ám ez olykor csak annyit jelent, hogy például a transznacionális kereskedelmi televíziók kelet-európai tervezõ részlegei egy kalap alá veszik, mondjuk Ukrajnát, Romániát és Magyarországot. Az áthághatatlan korlát a kulturális kínálat egynemûsége, amely enyhén szólva nem érzékeny a finom disztinkciókra. Ez a kínálat nem nagyon különbözik attól, amelyet az amerikai kultúriparról szóló elemzésben már a negyvenes években élesen bírált Adorno és Horkheimer. (Adorno-Horkheimer, 1990)

Ez a fajta globális kereskedelmi médiakultúra sokak rémképe szerint gyorsan lerombolhatja a helyi és nemzeti kultúrákat. A pesszimista kultúrkritikát most nem annyira baloldali antikapitalisták képviselik, mint inkább harmadikutas új mozgalmárok és nacionalista konzervatívok. A tradíciót szerintük felbomlasztja és kiszorítja egyfajta globális, amerikanizált tömegkultúra. A fejlett országok stúdióiban gyártott mûsorok kritikátlan befogadása új életstílus-eszményt te-

remt, gyakran irreális vágyakat plántálva befogadóikba. A helyi kultúra követei elnémulnak a világméretû sztárparádéban. Az új globális médiakultúra persze nemcsak az életstílusra és életfelfogásra hat, hanem azt is meghatározza, hogy minek lehet hírértéke a modern világban, s ennyiben politikai hatása is jelentõs.

Természetesen a hatás nem csak egyirányú. A világháló által nyújtott lehetõségek a kulturális önkifejezés, sõt akár a politikai különállás eszközeként is felhasználhatók. A globális kultúra tehát éppúgy hozzájárulhat a politikai és kulturális elidegenedéshez, mint ahogy megkönnyítheti új kulturális és politikai identitások kialakulását. A globális kultúra hatásaival szembeni szkepszis azért is jogosult, mert a kultúra fogyasztói korántsem mindig olyan passzívak, mint feltételezik. Növekednek a helyi, regionális és más disztinktív kulturális identitások esélyei, amelyek olykor egészen a politikai szuverenitás megosztásának követeléséig mehetnek el. Kérdés, hogy mindebbõl mi írható a kulturális globalizáció rovására, és mekkora az egyéb tényezõk hatása.

Igen jellegzetes e tekintetben a bevándorlók diaszpóráinak kialakulása, amelyek egy sajátos hibrid kultúrát testesítenek meg, kulturális szigetet alkotva egy-egy homogén nemzeti kultúrán belül. Saját identitásuk nem rendül meg, nem adják fel kulturális tradícióikat, de a befogadó ország tömegkulturális hatásai mégis fokozatosan átalakítják azt. D. Held és társai állítása nyomán a kulturális homogenizáció, az ideológiai hegemónia és imperializmus fogalmai nem adják vissza e folyamatok komplexitását.

A nemzeti identitás sorsa a globális kultúrában

Volt idõ, amikor a média jelentõs szerepet játszott a tömegek néppé, a népek nemzetté kovácsolásában. Sok országban a rádió és a televízió teremtette meg nemcsak a politikai nyilvánosság terét, hanem a közös, egységes nemzeti nyelvet is. Egy közösség integritása és folyamatos léte ma is alapvetõen függ kommunikációs szuverenitásától. (Morley, 44.) A nemzetállamok és a nemzeti identitás szempontjából problematikus, hogy nem gyakorolhatnak ellenõrzést az elektronikus információk és mûsorszolgáltatás nemzetközi áramlása felett, legalábbis demokratikus körülmények között többé nem áll módjukban kontrollálni, hogy állampolgáraik milyen kulturális termékeket és milyen híreket fogyasztanak. Persze a nemzeti identitás sem homogén, a tartalma a nemzetállamon belüli politikai erõk kulturális hegemóniateremtõ képességén múlik. A kultúra nem csak integráló, hanem megosztó is lehet, de a társadalmat sok más is összetarthatja, ebben nem szorul okvetlenül egységes kultúrára.

Ebben az összefüggésben érdekes a globális kultúra csekély integráló erejének tézise. A kultúra globalitásának kérdését meg kell különböztetnünk az azt hordozó technikai eszközök globalitásától. Ebben az összefüggésben fogalmazta meg szkepszisét a globális kultúra romboló hatásaival szemben Anthony Smith, a nemzetállam ismert teoretikusa és történésze. *„A globális kultúra analitikusan elkülönült elemekbõl volna összerakva: hatékonyan reklámozott árukból, népi és etnikai stílusok és motívumok egyvelegébõl, amelyeket megfosztottak kontextusuktól; néhány általános ideológiai diszkurzusból az »emberi jogokról és értékekrõl«, a kommunikáció és az értékelés standardizált, kvantitatív és »tudományos« nyelvezetébõl, és mindezeket alátámasztanák az új információs és kommunikációs rendszerek és azok komputerizált technológiái”* (Smith, idézi Tomlinson, 1999, p. 100.). Az ilyen kultúra azonban Smith szerint mesterséges és sekélyes, mert ahistorikus, idõtlen és emlékezet nélküli. Igaz ugyan, hogy egykor a nemzeti kultúrákat is kitalálták, de azok mégis különösek, idõhöz kötöttek marad-

nak, kifejezvén az emberek közösen osztott kollektív identitását, közös emlékezetét és sorsát. Ezzel szemben a globális kultúra nélkülözi a közös történelmi emlékezetet, vagy ha akad is ilyen közös emlékezet, az akkor is többnyire negatív. Smith joggal hangsúlyozza, hogy minden valódi kulturális identitás a nép bevonásán (inclusion) alapul; passzív népen nem hajtható végre az identifikáció. Az idõtényezõ, a hosszú tartam is lényeges. De van a Smith-i szkepszisnek egy mélyebb rétege is, amely azon a belátáson alapul, hogy a kulturális identitások nem exkluzívak, egyszerre többféle kulturális önazonosságnak is részesei lehetünk. A nemzeti identitás viszont legfeljebb más nemzeti identitástól határolható el, a globális identitás nem lehet ellenpárja. A nemzetállamoknak a kulturális identitás fenntartása érdekében tett hatalmas erõfeszítéseihez nem mérhetõk az emberiség globális otthonának szimbolikus konstrukciói. Az emberiség közös intézményei, élén az ENSZ-szel, nemzetköziek, azaz nem ellentétesek maguknak a nemzetállamoknak a törekvéseivel, tehát nem állnak azok fölött. (Smith, 1990.)

A globális kultúra viszont nem azonos a nemzeti kultúrák puszta összegzésével, hanem valami más. A globalizáció nem teremt olyan zárt és egyedi globális kultúrát, mint amilyenek a partikuláris és történetileg specifikus nemzeti kultúrák. Igaz viszont, hogy megváltoztatja magát a kulturális identifikáció módját. Legfontosabb vonása a területenkívüliség; olyan kulturális mintákat teremt és halmoz, amelyek az egyes nemzeti kultúrákon belül is egyre szélesebb körben hatnak. A világ bejön a lakásunkba, és megváltoztatja a privát otthon hangulatát. A globális kultúra egyfajta hibrid, amelyben különös módon keverednek a lokális identitások és a globális minták színei. A közvetített közelség az intimitás szférájának felszámolása irányába tart. A globális kultúra egyszerre teremt distanciát, és zárja ki azt. Éppúgy nõ a közöny, mint a morális érintettség tudata, a felelõsség elhárítása, mint a megfutamodás morális lehetetlenségének belátása.

Mit lehet tenni a globális médiakultúra nyomulásával szemben? Az elmúlt két évtizedben akadálytalanul nyomult elõre a globális kereskedelmi média, és e trend megfordítása alig lehetséges. A közszolgálati média mindenütt visszaszorulóban van, még ott is, ahol egyelõre tartja a hadállásait. A digitális forradalom és a konvergencia átformálja az egész jövõbeli médiarendszert, hordozói és motorjai pedig hatalmas üzleti érdekeltségek. A közmédia támogatói ezzel szemben gyengék és bizonytalanok, és nincs elég forrásuk a trend megállítására. Nem kivételes dolog, hogy az állam kivonul a médiából és a telekommunikációs rendszerbõl, ez a folyamat párhuzamosan halad azzal, hogy a közszféra más intézményeit is feláldozzák a neoliberális megtakarítási programoknak. Ami térségünkben ez szinte ellenállás nélkül, a rendszerváltás természetes kísérõjelenségeként nyert polgárjogot. Nem jártak jobban az iskolák, az egyetemek, a könyvtárak, a múzeumok, a színházak és mûvelõdési házak sem. A kormányzati források kivonásának mértékében a társadalom egész „ideológiai" szférája fokozatosan a piac törvényei alá kerül, és ezt a haladás netovábbjának tekintik. A média technikailag lehetségessé vált decentralizációja sem kínál megoldást, mert erõs pénzügyi támogatás nélkül ezek életképessége is utópia.

Herman és *McChesney* a média globalizációjáról írott könyvük konklúziójaként több receptet is felsorolnak az uralkodó trenddel szembeni fellépés lehetséges eszközeként. Az elsõ helyen a kereskedelmi programok befolyásolására, minõségének javítására irányuló lobbitevékenységet hangsúlyozzák. Az Egyesült Államokban például ilyen a kulturális környezetért indított mozgalom (Cultural Environment Movement). Hasonlóan fontos a médiaoktatás bevezetése, amely a

média tudatosabb használatára nevel. Ez a mozgalom Európában is erõsödik, sok önkéntes csoport monitorozza, bírálja a médiát, és nyomást próbál gyakorolni rá. A legnagyobb figyelem a gyermekprogramok minõségére irányul.

Másodszor, támogatni kell a közösségi rádió- és tévéállomásokat és más nyilvánosan elérhetõ programokat. Az ilyen nonprofit vállalkozások az egész világon terjedõben vannak, programokat cserélnek, és politikailag is szervezõdnek. A kezdeményezések sajnos a közpénzekbõl nem jutnak jelentõs támogatáshoz, rendszerint a helyi közösség lelkes tisztségviselõi végzik minimális állami támogatással. Ösztönzik a közönség részvételét és a horizontális interakciókat, helyi nyilvánosságot teremtve erõsítik a részvételi demokráciát. Erre itthonról is sok példát lehetne felhozni. Elsõsorban a rádiók terjednek, mert azok olcsóbbak, a televíziót sokkal nehezebb demokratizálni, mert drága, és nehéz hozzáférni a terjesztõhálózatokhoz. A helyi erõk gyakran csikamak ki helyet a nem kereskedelmi célú, a közösség ügyeivel foglalkozó közösségi adók számára a kábelhálózatoktól.

Az ellenállás eszközei közé sorolható a videotréning és saját videofilmek összeállítása is, ezt az olcsó videokamerák elterjedése tette lehetõvé. Végül, de nem utolsósorban, a számítógépes kultúra terjesztése és az internet kreatív használata is közelebb hozhatja a demokratikus kommunikáció jövõjét. A háló nonprofit, nem kereskedelmi célú médiaszektor kiépítésére is felhasználható. A nonprofit közösségi médiával összekapcsolva pedig mindkettõ minõsége javulhat. (Herman/McChesney, 197-204.)

E javaslatokkal gyakran csak az a probléma, hogy csak a felvilágosult aktivisták szûk körû elitjére támaszkodhatnak. A szegénység és fejletlenség miatt egyelõre csak álom például a széleskörû internet-hozzáférés mint a kultúra demokratizálásának feltétele. Ma minden országban, fõképp a kevésbé fejlett államokban a demokrácia egyik kulcskérdése, hogy a számítógépes kultúra terjesztését és az internetes hozzáférést közpénzekbõl is támogassák. A kereskedelmi média monopóliumát csak a civil társadalom szervezett erejével nem lehet megtörni, de negatív hatásai valamelyest korlátozhatók. Ehhez szükség van az érintett szférák, az oktatási intézmények, a szakszervezetek, az egyházak, a pártok és más civil szervezetek összefogására és támogatására. De nem kevésbé fontos a nemzeti kormányok akarata, hogy ne minden áron a transznacionális médiatársaságok expanzióját segítsék, hanem az új média demokratikus ellenerõinek kibontakozását is.

IRODALOM:

Barnett, R. – J. Cavanagh, 1996, *Homogenization of Global Culture*, in: Mander, J. – E. Goldsmith (Eds.): *The Case Against the Global Economy and for a Turn Toward the Local*. Sierra Club Books, San Francisco. p. 71-78.Castells, M. 1996-1998: *The information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I.: The Network Society. Vol. II.: The Power of Identity. Vol. III. End of Millennium*. Blackwell, Malden (MA), Oxford.

Eco, Umberto, 1992: *Az új középkor*. Európa, Bp.

Habermas, J. 1996: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. 2. kiad, Osiris, Budapest

Held, D. – McGrew, A. – Goldblatt, D. – Perraton, J. 1999: *Global transformations. Politics, Economics and Culture*. Stanford University Press, Stanford, California.

Herman, E. S. – McChesney, R. W. 1999: *The Global Media: the New Missionaries of Corporate Capitalism*. Cassell, London and Washington.

Martin, H. P. – H. Schumann 1998: A globalizáció csapdája. *Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Perfekt Kiadó, Budapest.

Morley, D. – Robins, K. 1997: *Spaces of Identity. Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. Routledge, London and New York.

Postman, Neil, 1985, *Amusing Ourself to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*. Penguin, New York.

Smith, A. 1990: Towards a Global Culture? In M. Featherstone (Ed.): *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. Sage, London, p. 17-91.

Tomlinson, J. 1999: *Globalization and Culture*. The University of Chicaco Press, Chicago.

Waters, M. 1995: *Globalization*. Routledge, London and New York.

A MÉDIA GYARMATOSÍTÁSA

Miért tartják egyes közép- és kelet-európai kormányok tiszteletben a sajtó szabadságát – és mások miért nem?

Bajomi-Lázár Péter
(Budapesti Gazdasági Főiskola Társadalomtudományi Intézet,
Médiakutató című folyóirat)

ÖSSZEFOGLALÓ

Miért rosszabb a sajtószabadság helyzete általában Közép- és Kelet-Európában, mint általában Nyugat-Európában? Miért különbözik a sajtószabadság helyzete az egyes közép- és kelet-európai országokban, illetve azokon belül a különböző időszakokban? E kérdésekre a pártrendszerek és a médiarendszerek közötti összefüggések feltárásával keresek választ. Az első kérdést vizsgálva úgy érvelek, hogy a fiatal demokráciák fiatal pártjai nélkülözik a pártépítéshez és a pártszervezéshez szükséges forrásokat, amelyeket az állam és a média gyarmatosításával és kizsákmányolásával pótolnak; a média megszállása magyarázza, hogy a sajtószabadság helyzete általában rosszabb Keleten, mint Nyugaton. A közép- és kelet-európai régión belül a sajtószabadság helyzetében térben és időben megfigyelhető variációkat a média gyarmatosításának különböző mintázataival magyarázom: minél centralizáltabbak a kormányzó pártok döntéshozó mechanizmusai, annál nagyobb az egypárti médiagyarmatosítás valószínűsége, és minél decentralizáltabbak a döntéshozó mechanizmusaik, annál nagyobb a többpárti médiagyarmatosítás valószínűsége. A média egypárti gyarmatosítása jobban korlátozza a sajtószabadságot, mint a média többpárti gyarmatosítása. Más szavakkal: posztkommunista kontextusban minél gyengébb a kormány, annál erősebb a média.*

Kulcsszavak: kartellpárt ■ klientizmus ■ pártrendszerek ■ sajtószabadság

BEVEZETÉS: KÁDEREK, KLIENSEK ÉS KARTELLPÁRTOK

Lengyelországban a 2005 szeptemberében tartott országgyűlési választást a Törvény és Igazság párt (PiS), valamint két leendő koalíciós partnere, a Len-

* Írásom alapja a Party Colonisation of the Media in Central and Eastern Europe címmel nemrégiben megjelent könyvem (Budapest & New York, Central European University Press, 2014). Az itt magyarul olvasható gondolatok egy része megjelent az *East European Politics & Societies* folyóiratban (Vol. 27, No. 1, 67–87, February 2013) The Party Colonisation of the Media. The Case of Hungary címmel, illetve megjelenés előtt áll a *Central European Journal of Communication* folyóiratban (Vol. 8, No. 1, 2015) Explaining Variations in Media Freedom címmel, valamint a *Media and Politics in New Democracies: Europe in a Comparative Perspective* című kötetben Political Actors and the Colonisation of the Media cím alatt (ed.: Jan Zielonka, Oxford University Press, 2015). E közlés célja az, hogy fontosabbnak gondolt érveimet magyarul is elérhetővé tegyem.

gyel Köztársaság Önvédelme és a Lengyel Családok Ligája nyerte. Az új parlamenti többség egyik első lépéseként új törvényt fogadott el, amely újraírta a médiahatóság, a Nemzeti Műsorszolgáltatási Tanács tagjainak kinevezési szabályait. A következő hetekben a tanács régi tagjait felmentették, helyükre újakat neveztek ki. Az új tagok kivétel nélkül az új kormánypártokhoz kötődtek. Például a testület új elnöke, Elżbieta Kruk korábban a PiS egyik helyi szervezetét vezette, egyik új tagja, Witold Kołodziejski a PiS varsói tanácsának dolgozott, másik új tagja, Tomasz Borysiuk a Lengyel Köztársaság Önvédelme párt parlamenti képviselőjének fia volt. Kazimierz Marcinkiewicz és Jarosław Kaczyński kormányai alatt a Lengyel Televízió felügyelő bizottságának kilenc tagjából öt a kormánypártokhoz kötődött; a testület elnöke, Janina Goss korábban a PiS egyik helyi szervezetének pénztárnoka volt. A Lengyel Televízió kuratóriumának öt tagja közül három kapcsolódott a PiS-hez; elnöke, Andrzej Urbański azelőtt Lech Kaczyński elnök tanácsadójaként dolgozott. 2006 májusában Bronisław Wildsteint nevezték ki a Lengyel Televízió elnökének, aki a PiS-t vezető Jarosław Kaczyńskival folytatott megbeszélés után fogadta el a posztot. A Lengyel Televízió hírszerkesztőségének régi vezetőjét, Robert Kozakot elbocsátották, a vezető pozíciókat a Kaczyński-fivérekhez közeli újságírók töltötték be. A hírszerkesztőség új vezetőhelyettesét Janusz Kaczmarek igazságügyi miniszter olyan szerkesztőként ajánlotta Urbański figyelmébe, aki „majd nekünk dolgozik". A volt televíziós újságíró, Jacek Żakowski szerint: „A közszolgálati média vezető pozícióit a PiS olyan politikai kommentátorok között osztotta szét, akik a választási kampány alatt a pártot támogatták"[1] (Klimkiewicz, 2007; Głowacki, 2008; Krajewski, 2008).

A volt kommunista (vagy volt államszocialista) Lengyelországot elemzők szerint olyan politikai kultúra jellemzi, amelynek „alapját a klientizmus és a személyes kapcsolatok" jelentik (Gwiazda, 2008: 806.), és amelynek része az is, hogy „a közmédia pozícióit gyarmatosítják" (Sula, 2008: 153.), olyannyira, hogy „a Kommunista Párt egyetlen nómenklatúrájának helyét többpárti nómenklatúra vette át. [...] A folyamatot Kaczyński pártja gyorsította fel, amely listát készített azokról a jelöltekről, akik az adminisztrációban szerepet vállalhattak" (Dobek-Ostrowska, 2012: 42ff). A 2005-ös kormányváltást követő években a Freedom House és a Reporters Without Borders leminősítette a sajtószabadság lengyelországi helyzetét.

Mindez nem lengyel sajátosság. Számos volt kommunista országban találunk példát arra, hogy az új parlamenti többség új médiatörvényt fogad el, majd – egy új nómenklatúra-rendszer segítségével – megszállja a médiahatóságot, a közmédiát és időnként a nemzeti hírügynökséget, ami azután a sajtószabadság helyzetének romlásához vezet. A közép- és kelet-európai fiatal demokráciák új pártjainak többsége szükségszerűen felülről szervezve, tömegbázis nélkül jött létre. Társadalmi kapcsolataik – legalábbis kezdetben – gyengék voltak.

E pártok nélkülözték a pártépítéshez, a pártszervezéshez, a választási kampányokhoz és a választókkal való folyamatos kapcsolattartáshoz szükséges forrásokat. Hogy e nehézségeket kezeljék, formális döntéshozatali mechanizmusaikat centralizálták, forráshiányuk csökkentése érdekében pedig megszállták az államot és a médiát, s az így az ellenőrzésük alá vont forrásokkal honorálták kádereik és kliensek pártépítő munkáját. Michels *Politikai pártok* című könyve (1911/2001) óta politikatudományi axióma, hogy a pártok – a pártokon belül pedig a pártvezetők – hatalmuk maximalizálására és pozíciójuk stabilizálására törekednek: az „oligarchia vastörvénye" szerint a párt idővel eszközből céllá válik. A pártok és az állam közötti szimbiózist, vagyis az állami forrásokra támaszkodó *kartellpárt* megjelenését nemcsak Közép- és Kelet-Európában (például Karasimeonov–Lyubenov, 2007; Sula, 2008), hanem Nyugat-Európában is megfigyelték (Katz–Mair, 1995). Ám – mint látni fogjuk – a fiatal, konszolidálódó (vagy épp dekonszolidálódó) demokráciákat jobban jellemzi, mint a konszolidált demokráciákat.

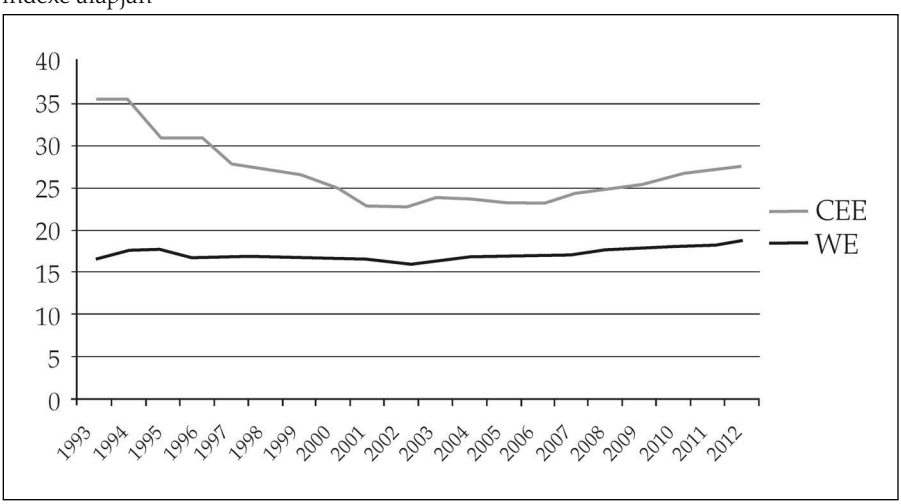
RENDSZERVÁLTÁS ÉS SAJTÓSZABADSÁG

A sajtószabadság megteremtése a rendszerváltás előtt valamennyi kommunista országban a demokratikus ellenzékek egyik kulcstörekvése volt, az 1989–91-es változások pedig véget vetettek a pártállamok média feletti monopolisztikus ellenőrzésének. A sajtószabadság kikiáltása és törvénybe foglalása azonban nem feltétlenül jelentette a sajtószabadság konszolidációját is. Hiába hoztak az immár demokratikusan választott parlamentek formálisan demokratikus médiatörvényeket, hiába teremtették meg mindazokat az intézményeket, amelyeknek feladata az lett volna, hogy megvédjék a közmédia politikai függetlenségét, hiába privatizálták a sajtó nagy részét, hiába engedélyezték a kereskedelmi rádiók és tévék működését, megteremtve a sokszínű tömegtájékoztatás lehetőségét, a sajtószabadság újra és újra csorbult az 1990-es és a 2000-es években. A legkülönbözőbb – régi és új, bal- és jobboldali – politikai elitek egyaránt, de nem egyforma mértékben igyekeztek nyomást gyakorolni a médiára, gyakorta szorosan együttműködve a hazai üzleti befektetőkkel. Számos elemző *sajtószabadság-deficitről* számol be a régió különböző országaiban, és azt írja: a hírmédia teljesítménye egyaránt elmaradt a normatív várakozásoktól és a nyugat-európai hírmédia teljesítményétől (Paletz et al., 1995, Sparks–Reading, 1998; Gunther–Mugham, 2000; Gross, 2002; Sükösd–Bajomi-Lázár, 2003; Paletz–Jakubowicz, 2003; Czepek et al., 2008; Klimkiewicz, 2010; Jakubowicz, 2012). Például Trionfi (2001: 49.) szerint: „Kétségtelen, hogy a kommunista rendszer bukása óta a sajtószabadság jelentős fejlődésen ment keresztül Közép- és Kelet-Európa új demokráciáiban. Mégis, az újságírók folyamatosan olyan

törvényekbe és gyakorlatokba ütköznek, amelyek komolyan korlátozzák a szólásszabadságot és az információk szabad folyását. [...] A rágalmazástól a nemzetbiztonságig, a magántitoktól a bírói intézkedéssel szembeni engedetlenségig a törvényeket gyakran használják olyan információk és vélemények eltitkolására, amelyeknek alapvetően napvilágra kellene kerülniük. [...] Kellemetlen riportok megjelenésének megakadályozásához gyakran alkalmaznak fizikai erőszakot, fenyegetést és megfélemlítést. Ráadásul a független média finanszírozásának hiánya és a médiatulajdon koncentrációja is bénítóan hat."

Valamennyi médium közül a közszolgálati televízióra nehezedett a legnagyobb politikai nyomás (Dragomir 2005). Mint Dragomir és Thompson (2008: 39.) írja: „A politikai elitek számos [közép- és kelet-európai] országban igyekeznek az ellenőrzésük alatt tartani a közszolgálati médiát. [...] Nyíltan arra törekednek, hogy befolyást szerezzenek felette, rendszerint úgy, hogy a híveiket delegálják a média irányító testületeibe. [...] A Lengyel Televízió felügyelő bizottságának tagjait ma is a pártok képviselői közül választják, szakmai tapasztalatuk nincs. Köztük találjuk egy helyi lovarda tulajdonosát, a varsói polgármester közeli ismerősét, valamint a volt miniszterelnök édesanyjának gyógyfűszállítóját. A Román Televízió testületét ugyanazokkal a mechanizmusokkal választják ki, amelyek politikai pórázon tartják az intézményt."

1. ábra. A sajtószabadság átlagos mértéke Közép- és Kelet-Európában (CEE), illetve nyugat Európában (WE), 1993 és 2012 között a Freedom House történelmi sajtószabadság-indexe alapján[2]

E kvalitatív értékeléseket megerősítik a sajtószabadság állapotát mérő kvantitatív vizsgálatok is. A Freedom House 1993 és 2012 közötti időszakot tükröző sajtószabadság-indexe szerint a sajtószabadság helyzete rosszabb volt az

Európai Unió keleti tagállamainak többségében, mint a nyugatiak többségében (lásd az 1. ábrát).[3] Általában a médiarendszerek és különösen a sajtószabadság helyzete természetesen különbözik az egyes volt kommunista országokban. Az elemzők a média kontextusában ezért nemegyszer „posztkommunizmusokról" (*multiple post-communisms,* Jakubowicz–Sükösd, 2008: 25.) vagy „széttartó utakról" (*divergent paths,* Mungiu-Pippidi, 2013: 40.) beszélnek. Közép- és Kelet-Európa országai nem egyetlen modellt, hanem „kevert, hibrid, heterogén, dinamikus régiót" alkotnak (Balčytienė, 2013: 32.).

A Freedom House részletes adatai szerint a médiaszabadság helyzete viszonylag jó volt a Cseh Köztársaságban, Észtországban, Lettországban, Lengyelországban és Litvániában, közepes volt Magyarországon (2010-ig, amikor a szervezet leminősítette), Szlovákiában és Szlovéniában, és rossz volt Bulgáriában és Romániában. A Freedom House történelmi sajtószabadság-indexe azt is elárulja, hogy az egyes volt kommunista országokban az idő multával nagymértékben változott a sajtószabadság helyzete – különösen a kormányváltások után. A sajtószabadság viszonylag rossz helyzetét az elemzők általában azzal magyarázzák, hogy a médiatörvények rosszak, gyakorlati megvalósításuk pedig még rosszabb – vagyis a sajtószabadság helyzete akkor javulna, ha jobb médiatörvényeket gondosabban ültetnének át a gyakorlatba (Dragomir, 2005; Jakubowicz, 2012).

Miért rosszabb a sajtószabadság helyzete általában Közép- és Kelet-Európában, mint általában Nyugat-Európában? Miért különbözik a sajtószabadság helyzete az egyes közép- és kelet-európai országokban, illetve azokon belül a különböző időszakokban? Az alábbiakban erre a két kérdésre keresek választ.

A sajtószabadság helyzetét közép- és kelet-európai kontextusban számos különböző tényező befolyásolhatja. A *sajtószabadság konszolidációjához* legalább az alábbi feltételeknek kell teljesülniük (Bajomi-Lázár, 2008):

– intézményes feltételek (vagyis demokratikus médiatörvények, médiahatóságok és egyéb médiaintézmények, lásd Milton, 1997),
– kulturális feltételek (vagyis politikai konszenzus arról, hogy a sajtószabadság és a főszabály és a cenzúra a kivétel, lásd Hall–O'Neil, 1998; Jakubowicz, 2003),
– attitudinális feltételek (vagyis a választók sajtószabadság iránti elkötelezettsége, lásd Downing, 1996),
– professzionális feltételek (vagyis szakmai konszenzus az újságírók körében a kritikus újságírás elsőbbségéről, lásd Vajda, 2001),
– üzleti feltételek (vagyis konszenzus a tulajdonosok körében arról, hogy a média inkább gazdasági, mint politikai befektetés, lásd Štětka, 2012; Örnebring, 2012),
– gazdasági feltételek (vagyis erős hirdetési és közönségpiac, lásd Sparks, 2012), és

– „külső" feltételek (vagyis az olyan politikai aktorok aktív szerepvállalása a sajtószabadság tiszteletben tartása érdekében, mint például Európai Unió, lásd Rupnik–Zielonka, 2013).

A sajtószabadság konszolidációját vagy dekonszolidációját az magyarázhatja, hogy a fenti feltételek mennyiben teljesülnek vagy nem teljesülnek. Minél több tényező minél nagyobb mértékben teljesül, annál stabilabb a sajtószabadság helyzete.

A fenti feltételek többsége az idő múltával csak keveset változik. Kettő közülük ugyanakkor meglehetősen gyakran módosul: mivel az új kormányok hajlamosak új médiatörvényeket kezdeményezni és új médiafelügyeleti szakembereket kinevezni, az intézményes és a kulturális feltételek gyorsabban változnak – vagyis a médiatörvények és azok gyakorlatba való átültetése gyakrabban módosul –, mint a sajtószabadság többi közvetlen feltétele. Az alábbiakban azt is vizsgálom, hogy e két feltétel változása miként magyarázza a sajtószabadság rövid távú változásait néhány közép- és kelet-európai országban.

AZ ÁLLAM ÉS A MÉDIA GYARMATOSÍTÁSA

Először Siebert, Peterson és Schramm (1956/1963: 1.) fogalmazta meg azt a tételt, hogy „a sajtó mindig felveszi azoknak a társadalmi és politikai struktúráknak a formáját és színezetét, amelyek között működik". Később Seymour-Ure írt arról, hogy „nyilvánvaló történelmi összefüggések mutatkoznak a sajtó és a pártrendszer között". A közelmúltban Hallin és Mancini (2004/2008: 19.) ugyancsak „a médiarendszerek és a politikai rendszerek szerkezeti és történeti összefüggéséről" értekezett. Dolgozatomban e kutatási hagyományt követve azt vizsgálom, milyen hatást gyakorolnak a volt kommunista országokban a pártrendszerek a médiarendszerekre.

Két irányzatot kötök össze: egyfelől azokét a médiakutatókét, akik a sajtószabadság kérdésére összpontosítottak, és abból a feltevésből indultak ki, hogy a különböző politikai aktorok (politikusok, pártok, oligarchák, egyházak stb.) azért igyekeznek a befolyásuk alá vonni a médiát, hogy így formálhassák a közvéleményt és a választói magatartást (például Trionfi, 2001; Paletz–Jakubowicz, 2003; Czepek et al., 2008; Mungiu-Pippidi, 2008), másfelől azokét a politológusokét, akik az állam pártok általi megszállását és az állami források kizsákmányolását tanulmányozták (például O'Dwyer, 2004; Kopecký, 2006; Grzymała-Busse, 2007; Kopecký–Scherlis, 2008). Kulcsfogalmam a két kutatási irányzatot összekötő „médiagyarmatosítás" *(party colonisation of the media):* ennek segítségével igyekszem egyfelől a pártok és a pártrendszerek, másfelől a sajtószabadság közötti összefüggéseket feltérképezni Közép- és Kelet-Euró-

pában, különösen Bulgária, Lengyelország, Magyarország, Románia és Szlovénia esetét elemezve.

A korábbi összehasonlító vizsgálatok arról árulkodnak, hogy a pártok és a pártrendszerek sok tekintetben különböznek Közép- és Kelet-, illetve Nyugat-Európában. A közép- és kelet-európai pártoknak átlagosan feleannyi tagjuk volt, mint a nyugat-európaiaknak (a választók 2,84 százaléka szemben a választók 4,40 százalékával, lásd Mair–van Biezen, 2001). Az új demokráciákban fele annyi választó bízott a pártokban, mint a régi demokráciákban (a választók 14,30 százaléka szemben a választók 29,2 százalékával, lásd IDEA 2007). Az ingadozó választók száma pedig átlagosan háromszor olyan magas volt Keleten, mint Nyugaton (a választók 40,75 százaléka szemben a választók 13,44 százalékával, lásd Mainwaring–Torcal, 2005). A fiatal demokráciák fiatal pártjai kevesebb bevételre tettek szert tagdíjakból, kisebb párthűséggel és pártfegyelemmel, valamint nagyobb párton belüli instabilitással kellett megbirkózniuk. Emellett gyakrabban váltottak ideológiát, mint a konszolidált demokráciák pártjai. A pártszakadások és a pártösszeolvadások ugyancsak gyakoribbnak tűnnek Keleten, mint Nyugaton. A pártok Közép- és Kelet-Európában jellemzően kevésbé ágyazódtak be a társadalomba, így – mint korábban már utaltam rá – híján voltak a pártépítéshez, a pártszervezéshez, a választási kampányokhoz és a választókkal való kapcsolattartáshoz szükséges forrásoknak (Biezen, 2000; Lewis, 2001; Jungerstam-Mulders, 2006; Enyedi–Bértoa, 2010).

Hogy gyengeségüket kompenzálják és pozíciójukat stabilizálják, a pártok igyekeztek megszállni az államot és kizsákmányolni forrásait. Kopecký (2006: 258ff) az állam „gyarmatosításának" *(party colonization of the state)* nevezi azt a stratégiát, amelynek révén „állami forrásokkal honorálják a politikai támogatást". Kopecký és Scherlis (2008: 358.) továbbá úgy érvel, hogy az állam megszállásának célja a pártfogás *(party patronage),* azaz a pártok „állami pozíciókkal jutalmazzák a támogatóikat az általuk a múltban nyújtott szívességeket honorálva vagy a jövőben elvárt szívességekért nyújtott előlegként". Rupnik és Zielonka (2013: 13.) szerint Közép- és Kelet-Európa számos országában „az állam [...] különböző érdekcsoportok túszául esett. [...] A jog pártérdekeket szolgál, a közpolitika a magáncélú forráskivonás eszközévé válik [...] úgy látszik, különösen a pártok viselkednek parazitaként". Balčytienė (2013: 35, kiemelés tőlem – B. L. P.) pedig megjegyzi, hogy: „A politikát és a médiát a közép- és kelet-európai országokban részint az »egyezségek kultúrája«, részint a különböző, *informálisan* szerveződő partneri hálózatoktól való függés formálja."

A politikai pártok gyakran nemcsak az államot, hanem a médiát is igyekeznek megszállni (Corneo, 2005; Petrova, 2005; Besley–Prat, 2006; Mungiu-Pippidi, 2013). A médiatörvényeket úgy szövegezik, hogy forrásokat vonhassanak ki a médiából és juttathassanak kádereiknek és klienseiknek, így hálálva

meg a pártnak a múltban tett vagy a jövőben elvárt „szívességeket". A médiahatóságok, a közszolgálati médiumok és a nemzeti hírügynökségek vezető testületei, vagyis a médiaforrások elosztását menedzselő szervek így nemegyszer a politikai hatalom „közvetlen kiterjesztéseként" (Jakubowicz, 2012: 16.) vagy transzmissziós szíjaként működtek, lehetővé téve, hogy a pártok nyomást gyakoroljanak ezekre az intézményekre. A formálisan a média függetlenségét biztosító intézmények így informálisan nemegyszer épp a politikai presszúra eszközeivé válnak.

Felmerül a kérdés, hogy ha a közép- és kelet-európai pártok gyengék, akkor miként lehetnek képesek a saját szükségleteikhez igazítani a médiatörvényeket. Kitschelt munkatársaival (1999) arra hívja fel a figyelmet, hogy a volt kommunista országokban a politikai pártok játsszák a legfontosabb szerepet a társadalmi értékek és érdekek közvetítésében és képviseletében. Kopecký (2006) pedig megjegyzi, hogy – Lettország kivételével – az Európai Unióhoz csatlakozott valamennyi volt kommunista ország alkotmánya szinte kizárólag a politikai pártok kontextusában definiálja a politikai részvételt. Grzymała-Busse (2007) szerint a pártoknak Közép- és Kelet-Európában gyakorlatilag monopóliumuk van a szakpolitikák és a forráselosztás felett, mert más politikai aktorok – az államelnökök, a civil szervezetek és a szakszervezetek – még náluk is gyengébbek. Más szavakkal: a közép- és kelet-európai pártok jellemzően gyengébbek, mint a nyugat-európai pártok, de jellemzően erősebbek, mint saját országaik határain belül potenciális riválisaik. Lewis (2001) ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a pártok szerepe országról országra változik. Lengyelországban például a rendszerváltást követő első években fontos szerepet játszottak a köztársasági elnökök és a szakszervezetek is. Magyarországon és Szlovéniában ma is nagy lobbyerőt képviselnek a nagyegyházak (amelyek kisebb médiabirodalmakat építettek ki), Bulgáriában és Romániában pedig állítólag megőrizték befolyásukat a kommunista titkosszolgálatok láthatatlan hálózatai. A civil társadalom viszonylagos gyengesége – amelyet például a civil szervezetek alacsony taglétszáma jelez – annyiban talán posztkomunista sajátosság, hogy a régióban ma is tovább él az egykori kommunista szervezetekkel szemben kialakult bizalmatlanság, amelynek oka az lehet, hogy a rendszerváltás előtti rezsimek valamennyi társadalmi szerveződési formát az ellenőrzésük alá vonták (Howard, 2002; Bernhardt–Karakoç, 2007).

A médiaszabályozás ezért jellemzően a pártok közötti (és a pártokon belüli) küzdelmek és alkuk eredménye, így egyaránt hatást gyakorolnak rá a pártok szükségletei, lehetőségei, valamint külső és belső erőviszonyai. A sajtószabadságra és a sokszínű tömegtájékoztatásra tett kötelező retorikai utalások mögött a pártok a médiatörvényeket nemegyszer a források újraelosztásának eszközeként kezelik. A médiapolitika sokszor nem a közjót szolgálja, hanem partikuláris érdekeket elégít ki. Sparks (2012: 44.) például arra hívja fel a fi-

gyelmet, hogy „a [média]források elosztása nagyon gyakran politikai tényezők közvetlen eredménye" volt. A legkézenfekvőbb példát a kereskedelmi műsorszórásban használt rádió- és televíziófrekvenciák elosztása során a régió számos országában érvényesülő politikai részrehajlás jelenti.

Míg a médiamegszállás *(media capture)* széles körben használt fogalma azt állítja, hogy a pártok azért vonják ellenőrzésük alá a médiát, hogy üzeneteiket eljuttassák a nagyközönséghez, befolyásolva a közvéleményt és a választói magatartást (lásd Corneo, 2005; Petrova, 2005; Prat, 2006; Mungiu-Pippidi, 2008), a képet árnyalják azok az interjúk, amelyeket a „Média és demokrácia Közép- és Kelet-Európában" című kutatási projekt keretében tíz, volt kommunista országban vezető pártpolitikusokkal készítettünk kollégáimmal, elsősorban Václav Štětkával és Henrik Örnebringgel.[4] Míg egyes politikusok úgy gondolták, hogy a média nagy hatást gyakorol a közvélekedésre és a választói magatartásra, több politikus azt mondta, e hatás legalábbis kétséges, a média megszállása pedig akár bumeránghatású is lehet, azaz nem megnyerni segít a választókat, hanem elidegeníti őket:

A sajtó és az emberek viselkedése közti kapcsolat gyakran megjósolhatatlan. (Cseh Szociáldemokrata Párt)

Az elmúlt húsz év bizonyítja, hogy az, aki szigorú ellenőrzésnek veti alá a közszolgálati médiát, elveszíti a következő választást. (Lehet Más a Politika)

Több bizonyíték szól amellett, hogy azok, akik ellenőrzik a médiát, elveszítik a választást, mint amellett, hogy megnyerik. (Lengyel Parasztpárt)

A pártom, mint minden más párt is, túlbecsüli a média szerepét. (Demokratikus Liberális Párt, Románia)

A médiának nincs akkora befolyása, amekkorát hinni szeretne. [...] A közszolgálati média ellenőrzése konraproduktív. [...] A szavazó nem hülye. (Szlovák Demokrata és Keresztény Unió)

A média feletti túlzott ellenőrzés visszaüt. (Szociáldemokrata Párt, Szlovénia)

A médiagyarmatosítás fogalma több különböző motívum együttes hatásával magyarázza a média feletti politikai ellenőrzést. Eszerint a pártok média feletti befolyásának nemcsak az a célja, hogy ellenőrzésük alá vonják az információkat és elérjék reménybeli szavazóikat (ahogyan azt a *media capture* koncepciója véli), hanem az is, hogy különböző forrásokat vonjanak ki a médiából: értékesíthető műsoridőt, rádió- és tévéfrekvenciákat, a médiahatóság, a közszolgálati média és a nemzeti hírügynökség vezető testületeinek jól fizetett pozícióit, a műsorok gyártására és az állami hirdetésekre szánt összegeket. Ezt támasztják alá egyes politikusok válaszai is:

> A közszolgálati média nagy üzlet, rengeteg pénz van benne. [A média feletti ellenőrzés] inkább az üzletről szól, mint a közvetített tartalmakról. (Hagyomány–Felelősség–Prosperitás 09 párt, Cseh Köztársaság)
>
> A média nagy üzlet. Bizonyos [közszolgálati] műsorok készítését külső gyártókhoz lehet kiszervezni. [...] Ezt nevezhetjük közvetett pártfinanszírozásnak is, bár a pénzt nem párteseményekre finanszírozására, hanem klientúraépítésre fordítják. (Magyar Szocialista Párt)
>
> A filmvásárlás, valamint az, hogy kit foglalkoztatnak, és hogy ki kerül a képernyőre – mindez a pénzről szólt. Ha egy társaságot megbíznak egy műsor gyártásával, később megengedheti magának azt is, hogy kampányanyagot készítsen X pártnak. (Szabad Demokraták Szövetsége)
>
> A Lengyel Televíziót olyan vállalkozások hálózata veszi körül, amelyek sok pénzt keresnek azzal, hogy az intézménynek gyártanak műsorokat. Nem a piaci verseny, hanem a hálózatok döntenek arról, ki kap lehetőséget a műsorgyártásra a Lengyel Televízió pénzéből. (Lengyel Családok Ligája)

A média gyarmatosítása abban segíti a pártokat, hogy mozgósítsák inaktív tagjaikat, megszólítsák reménybeli választóikat, új forrásokat találjanak „hátországuk" finanszírozására, csökkentsék a rivális pártok nagyközönség előtti láthatóságát, és befolyásolják a politikai döntéseket. A médiagyarmatosítás célpontja bármilyen médium lehet, így állami és magánmédium is, elsődleges célpontját azonban a médiahatóságok, a közszolgálati médiumok és a nemzeti hírügynökségek jelentik, hiszen ezek irányító testületeit eleve úgy tervezik meg, hogy a döntéshozó tagokat a politikai pártok jelöljék. A média gyarmatosítása természetesen nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem más fiatal demokráciákban is megfigyelhető. Voltmer (2012: 238.) szerint azokban az országokban, ahol az állam gyenge maradt, így különösen Afrikában, „csakúgy, mint más forrásokat, a médiát is a politikai elitek szűk körű klikkje ragadta meg és használja fel saját céljaira".

A Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon, Romániában és Szlovéniában 2010 és 2013 között végzett terepkutatásom során a médiagyarmatosítás három visszatérő formáját azonosítottam be. *Egypárti gyarmatosítás*nak azt nevezem, amikor a kormányzó párt vagy koalíció von ki valamennyi vagy közel valamennyi forrást a médiából, míg az ellenzéki pártok nem részesednek azokból. A *többpárti médiagyarmatosítás domináns párttal* mintája akkor jön létre, amikor valamennyi parlamenti párt részesül a médiaforrásokból, de a kormányzó párt vagy koalíció privilegizáltan, nagyobb mértékben fér hozzá ezekhez. A *többpárti gyarmatosítás domináns párt nélkül* mintája pedig akkor érvényesül, amikor valamennyi parlamenti párt nagyjából egyenlő mértékben részesül a médiaforrásokból.

Míg egyes országokban a médiagyarmatosítás elsődleges célpontját a médiahatóság és a közszolgálati média jól fizető vezető pozíciói jelentik (különö-

sen Lengyelországban, de kisebb vagy nagyobb mértékben a többi közelebbről is tanulmányozott országban is), máshol az állami hirdetések (Bulgária és Románia) és az újságszubvenciók (Szlovénia), megint máshol pedig a klienseknek juttatott műsorgyártási és frekvenciakoncessziók (Magyarország).

Miközben a pártok a médiaforrásokkal kereskednek, csorbul a sajtószabadság és az újságírók politikai függetlensége. A média átpolitizálódik, veszélybe sodorva a politikai rendszer átláthatóságát és számonkérhetőségét, valamint a választások tisztaságát, így rontva a demokrácia minőségét (vö. Diamond–Morlino, 2005). A pártok média feletti ellenőrzése sajtószabadság-deficithez vezet: megakadályozza az újságírókat abban, hogy ellássák azokat a feladataikat, amelyeket a legtöbb normatív médiaelmélet szerint demokratikus körülmények között el kellene látniuk. Ha a médiahatóság, a közszolgálati média és a nemzeti hírügynökség kulcspozícióiban párthívek ülnek, könnyűszerrel elmozdíthatják a kritikus szerkesztőket, a hírszerkesztőségek élére pártos újságírókat ültethetnek, így gondoskodva arról, hogy a hírek a kormányzó pártokra vessenek jó fényt. Képesek lesznek a közpénzeket azokhoz a magánkézben lévő cégekhez és médiumokhoz irányítani, amelyek visszhangozzák ideológiájukat és támogatják politikájukat, ugyanakkor kivéreztethetik a kritikus szerkesztőségeket – végső soron tehát korlátozzák a média sokszínűségét és csorbítják szabadságát. Azok a pártok, amelyek kiváltságos módon férnek hozzá az olyan médiaforrásokhoz, mint a műsoridő, a frekvencia és a szubvenciók, megbéníthatják a rivális pártokat azzal, hogy szűkítik azok láthatóságát – ez pedig kompromittálja a pártversenyt és veszélybe sodorja a választások tisztaságát.

A médiagyarmatosítás fogalmát érdemes megkülönböztetni a Seymour-Ure (1974) által bevezett politikai párhuzamosság fogalmától. A média ugyan mindkét esetben pártos, ám lényeges különbség, hogy *a médiagyarmatosítás* esetében az újságírók többnyire kényszerből, a pártok nyomására, egzisztenciális kiszolgáltatottságuk miatt válnak pártkatonákká, míg *a politikai párhuzamosság* (vagyis a pártok és a média közötti párhuzamosság) szerves történeti fejlődés eredménye, alapja pedig az, hogy a média – a pártokhoz hasonlóan – az állampolgárok és az állam közötti közvetítő szerepét tölti be, így ugyanazok a politikai-ideológiai törésvonalak szabdalják, mint a pártrendszert, vagyis ebben az esetben az újságírók többnyire önkéntesen, meggyőződésből támogatják egyes pártok politikáját. Fontos különbség az is, hogy az előbbi esetben közforrások kezeléséről van szó, míg az utóbbiban a pártos médiumok finanszírozása jellemzően magánforrásokból történik. Az előbbi esetben a pártok és a médiumok közötti kapcsolatok átláthatatlanok, míg az utóbbiban transzparensek (bár nem feltétlenül formalizáltak). Az előbbi esetben olyan állami médiumokról van szó, amelyeknek közügyekben meg kellene őrizniük a semlegességüket, az utóbbiban viszont ez nem követelmény.

A volt kommunista országok pártrendszereinek sajátossága – vagyis a pártok gyenge társadalmi beágyazottsága, amelyet egyebek mellett a média gyarmatosításával és a médiaforrások pártkáderekhez és pártkilensekhez való juttatásával igyekeznek ellensúlyozni – megmagyarázhatja, miért rosszabb a sajtószabadság helyzete általában Keleten, mint általában Nyugaton. De mi magyarázza, hogy a sajtószabadság helyzete – a hasonló történelmi gyökerek ellenére – eltér az egyes volt kommunista országokban, illetve az idő múlásával azokon belül is változik? Mi az oka annak, hogy a média egyes kormányok alatt több, más kormányok alatt kevesebb szabadságot élvez? Mi az oka annak, hogy egyes pártok kormányra kerülve megszállják a médiaszabályozást és annak gyakorlatba való átültetését, így pedig a médiát is, míg más pártok nem vagy csak kisebb mértékben tesznek így?

E kérdésekre választ keresve öt volt kommunista ország tíz kormányának médiapolitikáját és pártösszetételét vetettem össze. Az egyes kormányokat két kritérium alapján választottam ki. Egyrészt arra figyeltem, hogy parlamenti mandátumaik aránya közel azonos legyen, ami elméletileg egyforma módon és mértékben tette őket képessé arra, hogy a médialátképet befolyásolják. Másrészt olyan kormányokat választottam, amelyek hatalomra kerülésük után röviddel új médiatörvényeket hoztak vagy nagymértékben módosították a hatályban lévő médiatörvényeket, vagyis amelyek alatt a médialátkép jelentős mértékben alakult át. Azt reméltem, hogy e kormányok parlamenti pozíciójának hasonlósága és médiapolitikájának különbsége (ha van ilyen különbség) segít beazonosítani azokat a *visszatérő mintázatokat,* amelyek segítségével megválaszolhatom a kérdést: jellemzően milyen pártok milyen körülmények között és hogyan gyarmatosítják a médiát. (A kiválasztott kormányokat az 1. tábla ábrázolja.)

Itt nem jut hely a vizsgált kormányok médiapolitikájának részletes elemzésére, ezért a továbbiakban csak összefoglalom az ismételt terepkutatások máshol részletesebben kifejtett eredményeit,[5] az egyes kormányok közötti különbségekre fókuszálva. Az alább ismertetett mintázatokat a szakirodalomra és olyan, félig strukturált interjúkra támaszkodva rekonstruáltam, amelyek során a következő területeket vizsgáltam:

– Hogyan osztották el a médiahatóság és a közszolgálati média vezető pozícióit a különböző pártok hívei között (ha egyáltalán)?

– Milyen pártkáderekhez és pártkliensekhez kötődő cégek kaptak rádió- és tévéfrekvenciákat (ha egyáltalán)?

– Mennyi műsoridő jutott a közszolgálati média hírműsoraiban az egyes pártokra?

– Mennyi műsorgyártásra és hirdetésre szánt, illetve sajtószubvencióra fordított pénzt kaptak a különböző pártokhoz informálisan kötődő médiumok és lapok (ha egyáltalán)?

1. táblázat. A vizsgált kormányok összetétele és ideológiai háttere (a parlament alsó háza)

	Ideológia	Mandátumok száma
Bulgária		
Kosztov-kormány (1997–2001)		
Demokratikus Erők Uniója (SDS)	jobbközép	137 (240-ből)
Szimeon-kormány (2001–2005)		
II. Szimeon Nemzeti Mozgalom (NDSV)	liberális	120 (240-ből)
Jogok és Szabadságok Mozgalma (DPS)	liberális	21 (240-ből)
Magyarország		
Horn-kormány (1994–1998)		
Magyar Szocialista Párt (MSZP)	szocialista	209 (386-ból)
Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ)	liberális	69 (386-ból)
Második Orbán-kormány (2010–2014)		
Fidesz	konzervatív	263 (386-ból)
Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP)	keresztény	
Lengyelország		
Miller–Belka-kormány (2001–2005)		
Demokratikus Baloldali Szövetség (SLD)	szociáldemokrata	200 (460-ból)
Munkaunió (UP)	szociáldemokrata	16 (460-ból)
Lengyel parasztpárt (PSL)	agrár	42 (460-ból)
Marcinkiewicz–Kaczyński-kormány (2005–2007)		
Törvény és Igazság (PiS)	konzervatív	155 (460-ból)
Lengyel Köztársaság Önvédelme (SRP)	populista/agrár	56 (460-ból)
Lengyel Családok Ligája (LPR)	konzervatív	34 (460-ból)
Lengyel Parasztpárt (PSL)	agrár	25 (460-ból)
Románia		
Năstase-kormány (2000–2004)		
Szociáldemokrata Párt (PSD)	szociáldemokrata	155 (345-ből)
Tăriceanu-kormány (2004–2008)		
Nemzeti Liberális Párt (PNL)	liberális	64 (332-ből)
Demokrata Párt (PD)	jobbközép	48 (332-ből)
Romániai Magyar Demokrata Szövetség (UDMR)	jobbközép	22 (332-ből)
Román Humanista Párt (PUR)	konzervatív	19 (332-ből)
Szlovénia		
Második Drnovšek-kormány (1993–1996)		
Szlovén Liberális Demokrácia (LDS)	liberális	22 (90-ből)
Szlovén Kereszténydemokraták (SKD)	keresztény	15 (90-ből)
Szociáldemokraták Egyesült Listája (ZLSD)	szociáldemokrata	14 (90-ből)
Szlovénia Szociáldemokrata Pártja (SDSS)	szociáldemokrata	4 (90-ből)
Első Janša-kormány (2004–2008)		
Szlovén Demokratikus Párt (SDS)	konzervatív	29 (90-ből)
Új Szlovénia–Keresztény Néppárt (NSi)	keresztény	9 (90-ből)
Szlovéniai Nyugdíjasok Demokratikus Pártja (DeSUS)		4 (90-ből)

Számos további kérdést tettem fel kutatótársaimmal a kormányzó pártok kommunikációs stratégiáiról is, azt firtatva, hogy elismerték-e a politikai pluralizmust (ez esetben pluralista pártokról és politikai marketingről beszélhetünk) vagy ideológiai hegemóniára törekedtek (ebben az esetben inkább protohegemón pártokról és politikai propagandáról van szó, lásd még Bajomi-Lázár–Horváth, 2013).

Az interjúalanyok vezető pártpolitikusok, médiaintézmény-vezetők, vezető újságírók, *spin doctor*ok és tudományos kutatók voltak – országonként mintegy húsz ember.

MÉDIAGYARMATOSÍTÁSI MINTÁZATOK

Az alábbiakban tehát csak összegzem, nem részletezem kutatási eredményeimet, arra összpontosítva, hogy:

– a médiaszabályozás politikai és szakmai konszenzuson alapult-e;

– a kormány a társadalom ideológiai megosztottságának csökkentésére vagy ideológiai hegemóniára törekedett-e;

– továbbá kizárólag kádereinek és klienseinek igyekezett-e juttatni a „médiatortából", vagy az ellenzéki pártok támogatóinak is.

Bulgáriában mind a Kosztov-, mind a Szimeon-kormány működése a médiahatóság, a közszolgálati média és a Bolgár Hírügynökség vezető munkatársainak körében végzett tisztogatással kezdődött. Ám Kosztovval szemben Szimeon – szembesülve azzal, hogy intézkedései széles körű tiltakozást váltanak ki – hamar feladta a médiába való beavatkozás politikáját, és igyekezett békét kötni a műsorszolgáltatókkal. Kosztov alatt a médiaszabályozást az ellenzéki pártokkal és a szakmai szervezetekkel való egyeztetés nélkül módosították, Szimeon azonban megegyezésre törekedett ezekkel. Kosztov egyebek mellett arra használta a médiát, hogy saját és pártja ideológiáját a társadalomra erőltesse, ám ezzel csupán tovább növelte a társadalom ideológiai megosztottságát, míg Szimeon igyekezett áthidalni a társadalmat megosztó ideológiai szakadékokat. Kosztov az ellenőrzése alá vont médiaforrásokat kizárólag azoknak a kádereknek és klienseknek juttatta, akik a Demokratikus Erők Unióját támogatták, Szimeon kormánya viszont nem tett különbséget a pártok között a médiaforrások elosztása terén, és az ellenzéki pártoknak is arányosan juttatott ezekből. Más szavakkal: Kosztov alatt a *többpárti gyarmatosítás domináns párttal* mintája érvényesült, az egypárti médiagyarmatosítás néhány elemével, Szimeon alatt pedig inkább a *többpárti médiagyarmatosítás domináns párt nélkül* mintája rajzolódott ki. A Freedom House szerint Kosztov alatt romlott, Szimeon alatt javult a sajtószabadság helyzete.

Magyarországon a Horn- és a második Orbán-kormány első időszakát egyaránt a közszolgálati médiumokban végzett politikai tisztogatás jellemezte. Más téren azonban lényegesen különbözött egymástól a két kormányzat. Horn

kezdetben beavatkozott ugyan a média működésébe, ám később igyekezett békét kötni a műsorszolgáltatókkal és az újságokkal, olyannyira, hogy egy állami többségű bankon keresztül még egyes ellenzéki lapokat is finanszírozott, míg Orbán végig konfrontálódott a kritikus médiával. Horn alatt a médiatörvényt az ellenzéki pártokkal folytatott hosszas konzultáció után fogadták el, Orbán azonban nem vette figyelembe az ellenzék szempontjait. A Horn-kormány tiszteletben tartotta a társadalom ideológiai sokszínűségét, és kerülni igyekezett a konfliktust az ideológiai jellegű kérdésekben, az Orbán-kormány viszont arra törekedett, hogy ideológiai hegemóniát építsen ki – bár ténylegesen csupán tovább mélyítette a társadalmat megosztó ideológiai törésvonalakat. A Horn-kormány valamennyi parlamenti párt háttérembereinek juttatott a megszállt média forrásaiból, így az akkori ellenzéki pártokéinak is, míg az Orbán-kormány kizárólag saját pártszövetsége klienseinek juttatott ezekből, és igyekezett „kiéheztetni" a többi párt háttérembereit. A Horn-kormányt így a *többpárti médiagyarmatosítás domináns párt nélkül* mintája jellemezte, míg az Orbán-kormányt az *egypárti médiagyarmatosítás*. A Freedom House szerint a sajtószabadság helyzete a Horn-kormány alatt javult, az Orbán-kormány alatt viszont drámaian romlott.

Lengyelországban kezdetben a Miller–Belka-kormány és a Marcinkiewicz–Kaczyński-kormány is politikai tisztogatást végzett a közszolgálati médiumok kuratóriumaiban. A Miller–Belka-kormány azonban nem zárta ki e testületekből az ellenzéki pártok jelöltjeit, ahogyan a Marcinkiewicz–Kaczyński-kormány tette. Miller alatt a médiaszabályozást a médiatulajdonosokkal és a civil szervezetekkel konzultálva módosították (igaz, a konzultációkból kizárták az ellenzéki pártok képviselőit), a Marcinkiewicz–Kaczyński-kormány viszont egyetlen érintettel sem konzultált. A Miller–Belka-kormány markáns ideológiai napirend híján nem bocsátkozott ideológiai konfrontációkba, míg Marcinkiewicz és különösen Kaczyński ideológiai hegemóniára tört. A Miller–Belka-kormány médiapolitikáját így a *többpárti gyarmatosítás domináns párttal* mintája, a Marcinkiewicz–Kaczyński-kormányt pedig az *egypárti médiagyarmatosítás* jellemezte. A Freedom House szerint a médiaszabadság helyzete folyamatosan romlott a Marcinkiewicz–Kaczyński-kormány alatt, és a Kaczyński-időszakban volt a legrosszabb.

Romániában lényegesen különbözött egymástól a Năstase-kormány és a Tăriceanu-kormány médiapolitikája. Năstase alatt a média újraszabályozását a civil társadalommal folytatot „szimulált konzultációk" előzték meg (vagyis e konzultációkba a kormány pusztán azokat a civil szervezeteket vonta be, amelyeket a saját politikája támogatása érdekében hozott létre vagy támogatott), míg Tăriceanu – különösen kormányzásának első éveiben – igyekezett a valódi érintetteket is bevonni a törvényelőkészítési folyamatba. Năstase kormánya közvetlenül az irányítása alá igyekezett vonni a médiahatóságokat és

a közszolgálati médiumokat, Tăriceanu viszont ügyelt arra, hogy jelöltjein keresztül valamennyi parlamenti párt képviseltesse magát ezekben. Az állami hirdetések Năstase alatt szinte kizárólag a kormánypárti lapokban jelentek meg, Tăriceanu viszont olyan szakbizottságot hozott létre, amely objektív elosztási kritériumokat dolgozott ki, így politikai pozíciójától függetlenül valamennyi hírszerkesztőség kapott állami hirdetést, különösen a kormányzás első éveiben. Szemben a Tăriceanu-kormány gyakorlatával, Năstase alatt virágzott a kormányzati propaganda. A Năstase-kormányt így az *egypárti médiagyarmatosítás,* míg a Tăriceanu-kormányt a *többpárti médiagyarmatosítás domináns párt nélkül* mintája jellemezte. A Freedom House szerint a sajtószabadság helyzete az előbbi időszakban romlott, az utóbbiban viszont javult.

Szlovéniában ugyancsak lényegesen különbözött egymástól a második Drnovšek- és az első Janša-kormány médiapolitikája. Drnovšek alatt a médiatörvényeket az érintettekkel való érdemi konzultáció után fogadták el; nem így Janša alatt. Drnovšek ügyelt arra, hogy a jobb- és a baloldali pártokhoz kötődő személyek egyaránt helyet kapjanak a közszolgálati média vezető testületeiben, míg Janša politikai tisztogatást végzett a baloldali pártokhoz közel álló munkatársak körében. A Drnovšek-kormány alatt az olyan médiaforrások, mint a frekvencia, az állami hirdetési keretek és az újságszubvenciók nagyjából egyforma arányban jutottak el az összes párt támogatóihoz, míg Janša idején előnyben részesültek a kormánypártok emberei. Drnovšek alatt valamennyi parlamenti párt jelöltjei arányos módon szerepeltek a különböző médiairányító testületekben, Janša alatt viszont a kormánypártok jelöltjei aránytalanul magas számban dolgoztak ezekben. Más szavakkal: a Drnovšek-kormány alatt a *többpárti médiagyarmatosítás domináns párt nélkül* mintája érvényesült, a Janša-kormány alatt pedig a *többpárti médiagyarmatosítás domináns párttal* mintája. A Freedom House szerint a sajtószabadság helyzete az első időszakban javult, a másodikban viszont romlott.

A fentiek alapján megkockáztatható, hogy az egypárti médiagyarmatosítás kevesebb, a többpárti médiagyarmatosítás pedig több sajtószabadsághoz vezet. Ezt az magyarázhatja, hogy többpárti konfigurációban formális és informális belső „fékek és ellensúlyok" rendszere működik: ha valamennyi párt jelölhet tagokat a médiatestületekbe, akkor képviselőik kölcsönösen korlátozhatják egymás gyarmatosítási törekvéseit, így egyetlen párt képviselőinek sincs *túl sok* hatalma. Így pedig jobban érvényesülhet a sajtó szabadsága és sokszínűsége, egyes műsorok, médiumok és újságok pedig megőrizhetik kritikus hangjukat.

Különbségek mutatkoznak a többpárti médiagyarmatosítási minták között is. A többpárti médiagyarmatosítás domináns párttal kevesebb sajtószabadsághoz vezet, mint a többpárti médiagyarmatosítás domináns párt nélkül mintája. Ám e szabályszerűségre a vizsgált mintában csak két példát találtam –

Bulgáriáét és Szlovéniáét –, így nem világos, hogy ez a trend mennyire általános. Ugyanakkor azonban valószínűleg nem teljesen megalapozatlan azt feltételezni, hogy minél egyenlőbb mértékben oszlik meg a média szabályozása és felügyelete a különböző pártok között, vagyis minél több vétópont van a rendszerben, annál nagyobb szabadsága van a sajtónak (lásd a 2. táblát).

2. tábla. A médiagyarmatosítás és a sajtószabadság közötti kapcsolat

A médiagyarmatosítás mintázata	**Példa**	**A sajtószabadság szintje**
Egypárti médiagyarmatosítás	Orbán Marcinkiewicz/Kaczyński Năstase	Alacsony
Többpárti médiagyarmatosítás domináns párttal	Kostov Miller/Belka Janša	Közepes
Többpárti médiagyarmatosítás domináns párt nélkül	Szimeon Horn Tăriceanu Drnovšek	Magas

A különböző médiagyarmatosítási mintákat figyelembe véve a kiinduló kérdést (miért különbözik a sajtószabadság helyzete az egyes közép- és kelet-európai országokban, illetve azokon belül a különböző időszakokban?) így fogalmazhatjuk újra: milyen pártok milyen körülmények között hajlamosak arra, hogy egypárti médiagyarmatosítási mintát valósítsanak meg, és így nagyobb mértékben csorbítsák a sajtó szabadságát?

KORMÁNY- ÉS PÁRTMINTÁZATOK

A fenti kérdésre választ keresve az alábiakban összegzem a mondott kormányok és pártjaik legfontosabb sajátosságait, különösen ideológiájukat, szervezeti és döntéshozatali struktúrájukat, valamint a pártvezetők személyes hátterét.

Bulgáriában a Kosztov- és a Szimeon-kormány médiapolitikája közti különbségeket (többpárti gyarmatosítás domináns párttal vs. többpárti gyarmatosítás domináns párt nélkül) az magyarázhatja, hogy: 1. Kosztov egypárti kormányt vezetett, amelyet a Demokratikus Erők Uniója párt alkotott, és amelyben a döntéshozatal centralizált volt, míg Szimeon kormánya koalíciós volt, így a vezető kormányerőnek, a II. Szimeon Nemzeti Mozgalomnak a döntések előtt egyeztetnie kellett koalíciós partnerével, a Jogok és Szabadságok Mozgalmával. 2. A két kormány ideológiája különbözött: Kosztové határozottan konzervatív volt, és hangsúlyozta antikommunista pozícióját, ezzel növelte a társadalmat megosztó ideológiai ellentéteket, míg Szimeoné centrista és libe-

rális volt, és az ideológiai viták elkerülésére, az ideológiai konfliktusok feloldására törekedett. 3. Kosztov kormánya egyebek mellett azzal igyekezett növelni népszerűségét, hogy lerombolja a kommunista hálózatok maradványait, míg Szimeon kormánya kooptálta ezek képviselőit. 4. Kosztov személy szerint is rosszul viselte a kritikát, míg a nyugat-európai szocializációjú Szimeon nem bánta, ha a média bírálja. 5. Kosztovot széles körben karizmatikus vezetőként ismerték el, míg Szimeon pragmatikus politikus volt.

Magyarországon a Horn-kormány és a második Orbán-kormány médiapolitikája közötti különbségeket (többpárti gyarmatosítás domináns párt nélkül vs. egypárti gyarmatosítás) az magyarázhatja, hogy: 1. Horn kétpárti kormányt vezetett, amelyben a Magyar Szocialista Párt koalíciós partnere, a Szabad Demokraták Szövetsége viszonylag erős és befolyásos volt, így a nagyobbik koalíciós erő többnyire egyeztetésre kényszerült vele, míg a Fidesz–Kereszténydemokrata Néppárt-pártszövetségben a kisebbik pártot – amelynek képviselői a Fidesszel közös listán indultak – könnyűszerrel ki lehetett hagyni a médiapolitikai döntésekből. 2. A két kormány legitimációs stratégiája különbözött, amennyiben a Horn-kormány nagyobb pártja, a Magyar Szocialista Párt – annak érdekében, hogy csökkentse állampárti múltjában gyökerező legitimációs deficitjét – az ideológiai különbségek áthidalására törekedett, míg az Orbán-kormány markáns antikommunista (retorikai) pozícióját hangsúlyozta, és csupán elmélyítette a társadalmat megosztó ideológiai törésvonalakat. 3. Horn az ellenzéki hálózatok tagjainak kooptálására, míg Orbán a régi rend fennmaradt hálózatainak lerombolására törekedett. 4. Horn kormányának mindkét pártja belsőleg megosztott volt, egymással versengő platformokkal, míg Orbán kormányának mindkét pártja belsőleg egységes volt, és párton belül egységes médiakoncepcióval bírt. 5. A döntéshozó mechanizmusokat a Horn-kormány mindkét pártjában nagyfokú belső demokrácia jellemezte, míg a Fidesz és a KDNP egyaránt centralizált, nagyfokú pártfegyelmen alapuló párt volt, a miniszterelnök akaratát így a nyilvánosság előtt a két pártból senki nem kérdőjelezte meg. 6. A diplomatamultú Horn inkább pragmatikus, Orbán inkább karizmatikus vezető volt.

Lengyelországban a Miller–Belka-kormány és a Marcinkiewicz–Kaczyński-kormány médiapolitikája közti különbségeket (többpárti gyarmatosítás domináns párttal vs. egypárti gyarmatosítás) az magyarázhatja, hogy: 1. A Miller–Belka-kormány vezető ereje, a Demokratikus Baloldali Szövetség belsőleg ideológiai törésvonalak mentén megosztott párt volt, míg a Marcinkiewicz–Kaczyński-kormány vezető erején, a Törvény és Igazság párton belüli törésvonalak kevésbé voltak láthatóak, és a pártvezető jól kézbe tartotta őket. 2. A Demokratikus Baloldali Szövetség belső döntéshozatali struktúrái demokratikusak voltak, míg a Törvény és Igazság pártban a belső demokrácia inkább formalitás volt. 3. A Miller–Belka-kormány bal- és jobboldali pártok koalíciója volt, magát Millert és Belkát kevéssé érdekelték az ideológiai kérdések, míg a Marcinkiewicz–Kaczyński-kormány ideológiailag homogénebb volt, az ideo-

lógia – a „Negyedik lengyel köztársaság" ideológiája – pedig fontos szerepet játszott politikájában. 4. A két kormány miniszterelnöke más karakter volt: Miller inkább technokrata, Kaczyński pedig inkább karizmatikus személyiség volt. 5. Miller személy szerint jobban tolerálta a kritikát, mint Kaczyński.

Romániában a Năstase-kormány és a Tăriceanu-kormány médiapolitikája közötti különbségeket (egypárti gyarmatosítás vs. többpárti gyarmatosítás domináns párt nélkül) az magyarázhatja, hogy: 1. Năstase kormánya egyetlen pártból – a Szociáldemokrata Pártból – állt, míg Tăriceanué több párt koalíciója volt: a médiapolitikai döntéseket így egyeztetni kellett a Nemzeti Liberális Párt, a Demokrata Párt, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Konzervatív Párt képviselőivel. 2. A Năstase-kormány ideológiailag homogén volt, míg a Tăriceanu-kormány a liberalizmustól a konzervativizmusig a legkülönfélébb ideológiákat képviselte. 3. Năstase Szociáldemokarata Pártja ideológiailag egységesebb volt, mint Tăriceanu Nemzeti Liberális Pártja. 4. Năstase Szociáldemokrata pártjának döntéshozatali struktúrái centralizáltabbak voltak, mint Tăriceanu Nemzeti Liberális Pártjának struktúrái. 5. Maga Năstase kevésbé tűrte a kritikát, mint Tăriceanu, aki korábban újságíróként dolgozott.

Szlovéniában a második Drnovšek- és az első Janša-kormány médiapolitikája közötti különbségeket (többpárti gyarmatosítás domináns párt nélkül vs. többpárti gyarmatosítás domináns párttal) az magyarázhatja, hogy: 1. Drnovšek pártja, a Szlovén Liberális Demokrácia belsőleg megosztott volt, egymással versengő platformokból állt, míg Janša Szlovén Demokarata Pártja egységes volt. 2. A két kormány legitimációs stratégiái különböztek: a Drnovšek-kormány igyekezett áthidalni a szlovén társadalmat megosztó ideológiai ellentéteket, míg Janša militánsan antikommunista volt, és igyekezett saját konzervatív ideológiáját elfogadtatni a választókkal. 3. Drnovšek valamennyi párt hálózatait igyekezett kooptálni, így a jobboldali pártokéit is, míg Janša – hogy ellenfeleit megsemmisítse – elzárta előlük a forrásokat, így a médiaforrásokat is. 4. Drnovšeket pragmatikus és technokrata, míg Janšát karizmatikus vezetőként tartották számon.

Az öt összehasonlító esettanulmány alapján megkockáztathatjuk, hogy nagyobb az egypárti médiagyarmatosítás (és így a kevesebb sajtószabadság) valószínűsége:

– egypárti kormányok alatt,

– erősen centralizált döntéshozatali struktúrájú pártok alatt,

– ideológiailag egységes, nagy pártfegyelmet felmutató pártok alatt,

– markáns ideológiát képviselő kormányok alatt,

– olyan pártok alatt, amelyek azáltal igyekeznek növelni legitimációjukat, hogy az ellenzéki pártok támogatóitól megtagadják a forrásokhoz való hozzáférést,

– olyan miniszterelnökök alatt, akik személy szerint kevésbé tűrik a médiakritikát.

Többpárti médiagyarmatosítás domináns párttal vagy domináns párt nélkül (és így több sajtószabadság) nagyobb valószínűséggel jelentkezik:

– koalíciós kormányok alatt,

– demokratikus döntéshozatali mechanizmusokkal rendelkező pártok alatt,

– megosztott, versengő platformokból álló pártok alatt,

– ideológiailag diffúz pártok és kormányok alatt,

– olyan pártok alatt, amelyek társadalmi támogatottságukat az ellenzéki hálózatok kooptálásával és a forrásokhoz való juttatásával igyekeznek növelni,

– pragmatikus miniszterelnökök alatt, akik személy szerint is jól tűrik a bírálatot.

Minél centralizáltabbak tehát a kormányzó párt vagy pártok döntéshozatali struktúrái, annál nagyobb az egypárti médiagyarmatosítás valószínűsége, és minél demokratikusabbak ezek döntéshozatali struktúrái, annál kisebb az egypárti médiagyarmatosítás valószínűsége – vagyis, mint korábban is említettem, minél több vétópont van a rendszerben, annál kisebb mértékben képes egyetlen politikai párt az egész médiát az ellenőrzése alá vonni.

A többi pártindikátor szerepe nem világos. Míg a vizsgált országok többségében – így Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon és Szlovéniában is – inkább jobboldali kormányok igyekeztek az ellenőrzésük alá vonni a médiát, maga az ideológia nem tűnik e téren kulcsfontosságúnak: Romániában a Năstase-kormány esete azt mutatja, hogy egypárti médiagyarmatosítási minta kialakulhat és a sajtószabadság csorbulhat baloldali pártok alatt is. A pártok taglétszáma (amelyet itt külön nem tárgyaltam) ugyancsak irrelevánsnak látszott: a sok és a kevés taggal rendelkező pártok egyaránt igyekeztek gyarmatosítani a médiát – de e téren nehéz bármilyen véglegesnek szánt következtetést levonni, mert a taglétszámadatok önbevalláson alapulnak és elég megbízhatatlanok.

ÖSSZEGZÉS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Hogyan vezetnek az előzőekben leírt kormány- és pártmintázatok különböző médiagyarmatosítási mintázatokhoz és különböző sajtószabadság-szintekhez?

Egypárti kormányokban – szemben a koalíciós kormányokkal – a médiapolitikai döntéseket nem kell a koalíciós partnerekkel egyeztetni, és azok kádereinek és klienseinek sem kell a megszállt médiaforrásokból juttatni, így a média felett centralizáltabb módon lehet ellenőrzést gyakorolni, a sajtószabadság helyzete pedig romlik. Hasonlóképpen: azokban az egységes pártokban, amelyekben a döntéshozatali mechanizmusok centralizáltak és a pártfegyelem erős, a médiában érintettek érdekeit könnyebb ignorálni, és azokat a médiapolitikai döntéseket, amelyek csorbítják a sajtószabadságot, komolyabb ellenállás nélkül lehet keresztülvinni – nem úgy, mint azokban a megosztott pár-

tokban, amelyek döntéshozó mechanizmusai demokratikusabbak, és amelyekben gyenge a pártfegyelem. Emellett a markáns ideológiát képviselő pártoknak és kormányoknak – szemben azokkal, amelyek ideológiája diffúz – világos víziójuk van a médiáról, amelyet a médiatörvények elfogadásával hatékonyan fordíthatnak le a gyakorlat nyelvére. Továbbá azok a pártok, amelyek általában azzal igyekeznek növelni támogatottságukat, hogy megsemmisíteni próbálják – azaz nem kooptálják – az ellenzéki hálózatokat, legitim politikának tartják, hogy megtagadják ezektől a médiaforrásokat is. Végül azok a karizmatikus vezetők, akiknek döntéseit saját politikai táboruk vita nélkül fogadja el, és akik – mint a vizsgált esetekben – személy szerint is rosszul tűrik a kritikát, késztetést érezhetnek a média ellenőrzésére, míg azok a pragmatikus vezetők, akik jól viselik a kritikát, feleslegesnek érezhetik a média szoros ellenőrzését. Minél centralizáltabbak egy kormány döntéshozó mechanizmusai és minél könnyebben képes egy miniszterelnök az akaratát a szakpolitikák terén érvényesíteni, jellemzően annál rosszabb a sajtószabadság helyzete. Minél erősebb a kormány, annál gyengébb a média.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a Közép- és Kelet-Európában általában tapasztalt viszonylagos sajtószabadság-deficit – szemben a sajtó Nyugat-Európában általában tapasztalt viszonylagos szabadságával – végső soron egyebek mellett a volt kommunista országok pártrendszereinek sajátosságaiban (a pártok gyenge társadalmi beágyazottságában, illetve a médiapolitika alakítása és megvalósítása terén élvezett praktikus monopóliumában) gyökerezik. E megfigyelés alapján különbséget tehetünk a sajtószabadság-deficit proximatív és ultimatív okai között. A *proximatív okok* közé sorolhatjuk a rossz médiatörvényeket és azok rossz gyakorlati megvalósítását, az *ultimatív okok* közé pedig a pártrendszer azon sajátosságait, amelyek arra ösztönzik a pártokat, hogy gyarmatosítsák a médiát.

A Közép- és Kelet-Európában tapasztalt sajtószabadság-deficittel szembesülve az elmúlt tizenöt évben számos sajtószabadságot figyelő szervezet fogalmazott meg olyan szakpolitikai javaslatokat, amelyektől azt várta, hogy általában javítanak a sajtószabadság helyzetén és különösen a közszolgálati média függetlenségén. Ám e javaslatok közül kevés került be a médiaszabályozásba, és még kevesebb valósult meg. Azt pedig, hogy e javaslatok jó része nem valósult meg, a kartellpárti politika és a pártok médiagyarmatosítása (amelynek eszköze a médiapolitika, a médiaszabályozás és a médiszabályozás gyakorlatba való átültetésének gyarmatosítása) magyarázhatja. A médiagyarmatosítás elmélete tehát azt implikálja, hogy a sajtószabadság helyzetének javítását célzó javaslatoknak nem elég a médiaintézményekre fókuszálniuk, hanem a pártok és a pártrendszer intézményeinek kérdéseire is megoldást kell találniuk. *A sajtószabadság helyzetét az javíthatja, ha a parlamentek olyan arányos választási törvényeket fogadnak el, amelyek a koalíciós kormányoknak (vagyis a na-*

gyobb fokú hatalommegosztásnak) kedveznek, és amelyek javítják a pártfinanszírozás minőségét – vagyis végsősoron csökkentik a pártok médiagyarmatosítási késztetését.

Milyen korlátai vannak az itt bemutatott eredményeknek? Az esettanulmányok során mind a öt vizsgált országban hasonló visszatérő mintázatokat találtam, de ezek nem sokat árulnak el azokról az országokról, ahol a kutatás előkészítése során nem vagy csak kevesebb jele mutatkozott a médiagyarmatosításnak, és amelyeket ezért részletesen nem tanulmányoztam. Igaz, a dolog természetéből fakadóan az elitinterjúk nem feltétlenül alkalmasak az efféle gyakorlatok beazonosítására, hiszen a médiagyarmatosítás pontos feltérképezéséhez nem médiakutatóra, hanem tényfeltáró újságíróra lenne szükség. Az elitinterjúk révén szerzett információk egy része kiegyensúlyozatlan lehet, mert maguk az interjúalanyok is részt vehettek a kontroverziális médiagyarmatosítási gyakorlatokban.

JEGYZETEK

[1] Az idegen nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm.

[2] Nem számolva Ciprust és Máltát. Minél magasabb a pontszám, annál rosszabb a sajtószabadság helyzete.

[3] Lásd *http://www.freedomhouse.org/report-types/freedom-press#.VEpLdiKsVnM* (letöltés: 2014 október 24.). Figyelemre méltó, hogy mind Nyugat-Európán, mind Közép- és Kelet-Európán belül is látványos különbségek mutatkoztak: Skandináviában például jobb volt a sajtószabadság helyzete, mint az Ibériai félszigeten, és a balti országokban jobb volt, mint a Balkánon. A Nyugat–Kelet mintázat mellett tehát egy Észak–Dél mintázat is kirajzolódik a szervezet adataiból.

[4] Media and Democracy in Central and Eastern Europe, a European Research Council project based at Oxford University, 2009–2013, *http://mde.politics.ox.ac.uk/* (letöltés: 2015. január 26.).

[5] Lásd az 58. oldal lábjegyzetét.

IRODALOM

Bajomi-Lázár, Péter (2008): The consolidation of media freedom in post-communist countries. In: Karol Jakubowicz–Miklós Sükösd (ed.): *Finding the Right Place on the Map. Central and Eastern European Media Change in Global Perspective*. 73–84. Bristol–Chicago, Intellect Books.

Bajomi-Lázár, Péter–Dorka Horváth (2013): The Continued Relevance of the Concept of Propaganda. Propaganda as Ritual in Contemporary Hungary. *Global Media and Communication,* vol. 9, no. 3., 67–87.

Balčytienė, Auksė (2013): A Conceptual Guide to the Analysis of Central and East European Transformations. In: Ilja Tomanić Trivundža et al. (ed.): *Past, Future and Change: Contemporary Analysis of Evolving Media Scapes*. 29–39. Ljubljana, Slovene Communication Association & European Communication Research and Education Association.

Bernhardt, Michael H.–Ekrem Karakoç (2007): Civil society and the legacies of dictatorship. *World Politics,* vol. 59, no. 4, 536–567.

Besley, Timothy–Andrea Prat (2006): Handcuffs for the Grabbing Hand? Media Capture and Government Accountability. *The American Economic Review,* vol. 96, no. 3, 720–736.

Biezen, Ingrid van (2000): On the Internal Balance of Party Power. Party Organizations in New Democracies. *Party Politics,* vol. 6, no. 4, 395–417.

Corneo, Giacomo (2005): Media Capture in Democracy: The Role of Wealth Concentration. *CESIFO Working Paper,* no. 1402.

Czepek, Andrea–Melanie Hellwig–Eva Nowak (2008): *Press Freedom and Pluralism in Europe. Concepts and Conditions.* Bristol–Chicago, Intellect Books.

Diamond, Larry J.–Leonardo Morlino (2005): Introduction. In: Larry J. Diamond–Leonardo Morlino (eds): *Assessing the Quality of Democracy.* ix–xlii. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.

Dobek-Ostrowska, Bogusława (2012): Italianization (or Mediterraneanizition) of the Polish Media System? Reality and Perspective. In: Daniel C. Hallin–Paolo Mancini (eds): *Comparing Media Systems Beyond the Western World.* 26–50. Cambridge, Cambridge University Press.

Dragomir, Marius (2005): Overview. In: Marius Dragomir (ed): *Television across Europe: Regulation, Policy and Independence.* Vol. 1, 13–184. Budapest, Open Society Institute.

Dragomir, Marius–Mark Thompson (2008): Overview. In: Marius Dragomir–Mark Thompson (eds): *Television across Europe: More Channels, Less Independence. Follow-up Reports 2008*. 13–66. New York–Budapest, Open Society Institute.

Enyedi Zsolt–Fernando Casal Bértoa (2010): Pártverseny-mintázatok és blokkpolitika Kelet-Közép-Európában. *Politikatudományi Szemle,* 19. évf. 1. sz., 7–30.

Głowacki, Michał (2008): Political Pressure on Public Television in Poland. The Case of the National Broadcasting Council. In: Bogusława Dobek-Ostrowska–Michał Głowacki (eds): *Comparing Media Systems in Central and Eastern Europe. Between Commercialization and Politicization.* 111–122. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Gross, Peter (2002): *Entangled Evolutions. Media and Democratization in Eastern Europe.* Baltimore–London, The John Hopkins University Press.

Grzymała-Busse, Anna (2007): *Rebuilding Leviathan. Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies.* Cambridge, Cambridge University Press.

Gunther, Richard–Anthony Mugham (2000): *Democracy and the Media. A Comparative Perspective.* Cambridge, Cambridge University Press.

Gwiazda, Anna (2008): Party Patronage in Poland: The Democratic Left Alliance and Law and Justice Compared. *East European Politics and Societies,* vol. 22, no. 4, 802–827.

Hall, Richard A.–Patrick O'Neil (1998): Institutions, Transitions, and the Media: A Comparison of Hungary and Romania. In: Patrick O'Neil (ed): *Communicating Democracy: The Media and Political Transitions*. 125–145. Boulder–London, Lynne Rienner Publishers.

Hallin, Daniel C.–Paolo Mancini (2004/2008): *Médiarendszerek.* Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Kiadó.

Howard, Marc Morjé (2002): The Weakness of Postcommunist Civil Society. *Journal of Democracy,* vol. 13, no. 1, 157–169.

IDEA [International Institute for Democracy and Electoral Assistance] (2007): *Political Parties in Central and Eastern Europe. In Search of Consolidation.* Stockholm, International IDEA.

Jakubowicz, Karol (2012): Post-Communist Political Systems and Media Freedom and Independence. In: John Downey & Sabina Mihelj (eds): *Central and Eastern European Media in Comparative Perspective. Politics, Economy and Culture.* 15–40. Farnham–Burlington, Ashgate.

Jakubowicz, Karol–Miklós Sükösd (2008): Twelve concepts regarding media system evolution and democratization in post-communist countries. In: Karol Jakubowicz & Miklós Sükösd (eds): *Finding the Right Place on the Map. Central and Eastern European Media in a Global Perspective.* 9–40. Bristol–Chicago, Intellect Books.

Jungerstam-Mulders, Susanne (ed.) (2006): *Post-Communist EU Member States. Parties and Party Systems.* Aldershot–Burlington, Ashgate.

Karasimeonov, Georgi–Milen Lyubenov (2007): Internal party democracy in Bulgaria: Trends and Perspectives. In: Georgi Karasimeonov (ed): *Reshaping the Broken Image of Political Parties. Internal Party Democracy in South East Europe*. 70–101. Sofia, Bulgarian School of Politics.

Katz, Richard S.–Peter Mair (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics,* vol. 1, no. 1, 5–28.

Kitschelt, Herbert–Zdenka Mansfeldova–Radoslaw Markowski–Gábor Tóka (1999): *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation and Inter-Party Competition.* Cambridge, Cambridge University Press.

Klimkiewicz, Beata (2007): Poland. In: Leen d'Haenens–Frieda Saeys (eds): *Western Broadcast Models: Structure, Conduct and Performance.* 293–318. Berlin, Mouton de Gruyter.

Klimkiewicz, Beata (ed.) (2010): *Media Freedom and Pluralism. Media Policy Challenges in the Enlarged Europe.* Budapest–New York, Central European University Press.

Kopecký, Petr (2006): Political Parties and the State in Post-Communist Europe: The Nature of Symbiosis. *Journal of Communist Studies and Transition Politics,* vol. 22, no. 3, 251–273.

Kopecký, Petr–Gerardo Scherlis (2008): Party Patronage in Contemporary Europe. *European Review,* vol. 16, no. 3, 355–371.

Krajewski, Andrzej (2008): Poland. In: Marius Dragomir–Mark Thompson (eds): *Television across Europe: More Channels, Less Independence. Follow-up Reports 2008*. 267–313. New York–Budapest, Open Society Institute.

Lewis, Paul G. (2001): The 'Third Wave' of Democracy in Eastern Europe. *Party Politics,* vol. 7, no. 5. 543–565.

Mainwaring, Scout–Mariano Torcal (2005): Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization. *Working Paper* 319, *http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/319.pdf* (letöltve 2011. december 11-én).

Mair, Peter–Ingrid van Biezen (2001): Party Membership in Twenty European Democracies, 1980–2000. *Party Politics,* vol. 7, no. 1, 5–21.

Michels, Robert (1911/2001): *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy.* Kitchener, Batoche Books.

Milton, Andrew K. (1997): News Media Reform in Eastern Europe: A Cross-National Comparison. In: Patrick O'Neil (ed.): *Post-Communism and the Media in Eastern Europe*. 7–23. London, Frank Cass.

Mungiu-Pippidi, Alina (2013): Freedom Without Impartiality. The Vicious Circle of Media Capture. In: Peter Gross–Karol Jakubowicz (eds): *Media Transformations in the Post-Communist World*. 33–47. Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymuth, Lexington Books.

Mungiu-Pippidi, Alina (2008): How Media and Politics Shape Each Other in the New Europe. In: Karol Jakubowicz–Miklós Sükösd (eds): *Finding the Right Place on the Map. Central and Eastern European Media Change in Global Perspective*. 87–101. Bristol–Chicago, Intellect Books.

O'Dwyer, Conor (2004): Runaway State Building. How Political Parties Shape States in Postcommunist Eastern Europe. *World Politics,* vol. 56, no. 4, 520–553.

Örnebring, Henrik (2012): Clientelism, Elites, and the Media in Central and Eastern Europe. *The International Journal of Press/Politics,* vol. 17, no. 4, 497–515.

Paletz, David–Karol Jakubowicz (eds) (2003): *Business as Usual. Continuity and Change in East Central European Media.* Cresskill, Hampton Press.

Paletz, David–Karol Jakubowicz–Pavao Novosel (eds) (1995): *Glasnost and After. Media and Change in Central and Eastern Europe.* Cresskill, Hampton Press.

Petrova, Maria (2005): Inequality and Media Capture. *http://www.eea-esem.com/files/papers/EEA-ESEM/2006/1548/inequality_media_capture.pdf* (letöltés: 2012. február 27.).

Rupnik, Jacques–Jan Zielonka (2013): The State of Democracy 20 Years On: Domestic and External Factors. *East European Politics & Societies,* vol. 27, no. 1, 3–25.

Seymour-Ure, Colin (1974): *The Political Impact of Mass Media.* Beverly Hills, Sage.

Siebert, Fredrick S.–Theodore Peterson–Wilbur Schramm (1956/1963): *Four Theories of the Press.* Urbana–Chicago, Chicago University Press.

Sparks, Colin (2012): The Interplay of Politics and Economics in Transitional Societies. In: John Downey–Sabina Mihelj (eds): *Central and Eastern European Media in Comparative Perspective. Politics, Economy and Culture*. 41–61. Farnham–Burlington, Ashgate.

Sparks, Colin–Anna Reading (1995): Re-regulating Television after Communism: A Comparative Analysis of Poland, Hungary and the Czech Republic. In: Farrel John Corcoran–Paschal Preston (eds): *Democracy and Communication in the New Europe: Change and Continuity in East and West*. 31–50. Cresskill, Hampton Press.

Štětka, Václav (2012): From Multinationals to Business Tycoons: Media Ownership and Journalistic Autonomy in Central and Eastern Europe. *The International Journal of Press/Politics,* vol. 17, no. 4. 433–456.

Sükösd, Miklós–Péter Bajomi-Lázár (eds) (2003): *Reinventing Media. Media Policy Reform in East-Central Europe.* Budapest, Central European University Press.

Sula, Piotr (2008): Party system and media in Poland after 1989. *Central European Journal of Communication,* vol. 1, no. 1. 145–155.

Trionfi, Barbara (2001): Freedom of the Media in Central and Eastern Europe. In: Péter Bajomi-Lázár–István Hegedűs (eds): *Media and Politics*. 93–95. Budapest, Új Mandátum.

Vajda Éva (2001): Közeg és szakma. In: Csermely Ákos–Sükösd Miklós (szerk.): *A hír értékei. Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában*. 155–161. Budapest, Média Hungária.

Voltmer, K. (2012): How Far Can Media Systems Travel? Applying Hallin and Mancini's Comparative Framework outside the Western World. In: D. C. Hallin–P. Mancini (eds): *Comparing Media Systems Beyond the Western World*. 225–245. Cambridge, Cambridge University Press.

A „POLITIKAI KORMÁNYZÁS" A MÉDIA- ÉS A KÖZPOLITIKAI NAPIRENDEK TÜKRÉBEN 2010 ÉS 2014 KÖZÖTT

Boda Zsolt
(MTA TK Politikatudományi Intézet)
Patkós Veronika
(MTA TK Politikatudományi Intézet, Budapesti Corvinus Egyetem)

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a *Hungarian Comparative Agenda Project* adatbázisait használva a médianapirend és a közpolitikai napirend közötti összefüggést vizsgálja, azt feltételezve, hogy a 2010–2014-es kormányzati ciklusban a „politikai kormányzás" hívószavának megfelelően a közpolitika-csinálást messzemenően meghatározták a kormányzat kezdeményezései. Vagyis a médiatematizációnak csekély volt a hatása arra, amiről az országgyűlésben beszéltek és amiről döntést hoztak. Sőt, a kutatás abból indul ki, hogy a politikai kezdeményezések magát a médianapirendet is eluralták, tehát a média csak csekély mértékben volt képes saját agendát létrehozni. Mindez feltehetően a kormányzati stílussal, valamint Magyarország gyenge közpolitikai képességeivel magyarázható.

Kulcsszavak: médianapirend ■ közpolitikai napirend ■ médiahatás ■ közpolitikai változás

Orbán Viktor második miniszterelnöki ciklusa végén tartott értékelő beszédében kijelentette, hogy a 2010-es kormányváltással egyben rendszerváltás is történt. Ezzel arra utalt, hogy a Fidesz második kormányzati ciklusa mély, rendszerszintű változásokat hozott, mind a politikai intézmények, mind a közpolitika-csinálás terén. A 2010–2014-es ciklus során a parlament valóságos törvénygyárrá változott, és a változások volumenükben is igen jelentősek voltak, hogy csak néhány példát említsünk: az igazságszolgáltatás, az oktatáspolitika, a szociálpolitika, vagy az energiapolitika terén is. A reformokat, úgy tűnik, többnyire *top-down* módon alakították ki, és szintén *top-down* módon, gyakran a változások által érintett szereplők jelentős részének tiltakozása mellett vitték véghez.

Tanulmányunkban a közpolitikai változásokat a média napirendjével összefüggésben vizsgáljuk. Azokat az ügyeket tekintjük fontos közpolitikai változásnak, amelyekre az átlagosnál nagyobb sajtófigyelem irányult, majd meg-

vizsgáljuk ezen kiválasztott ügyek lefolyását, azaz, hogy az ügy alapvetően társadalmi szinten vagy a nagypolitikában merült-e fel, és hogy milyen szinten kezdeményezték az adott közpolitikai változtatást. Azt feltételezzük, hogy a 2010–2014-es ciklusban a felgyorsult törvényalkotási folyamat miatt a médiát azok az ügyek dominálták, amelyeket a politika vetett fel, és a média önálló napirend-formáló ereje meglehetősen gyenge volt. Azt is feltételezzük, hogy a „politikai kormányzás" logikája szerint a médiában felbukkanó, a közpolitikai vállalkozók által kezdeményezett témák érdemben nem befolyásolták a politikai napirendet vagy eredményeztek közpolitikai változást, tehát, hogy a médianapirend csak igen gyenge hatást volt képes a közpolitika-csinálásra gyakorolni.

A tanulmányunkban az *extreme case analysis* módszerét követjük, így azokra az ügyekre fókuszálunk, amelyeket kiugró médiaérdeklődés övezett. Ha úgy találjuk, hogy ezeket az ügyeket a politika veti fel, majd válaszolja is meg, akkor van okunk feltételezni, hogy a kevésbé kiugró, hétköznapibb ügyek esetében is legalább ugyanilyen gyenge, ha nem még gyengébb a média közpolitikai hatása. A tanulmány célja nem a hipotézisek tesztelése – erre a választott vizsgálati módszer nem is lenne alkalmas – hanem a hipotézisek formálása, plauzibilisebbé tétele (vö. Kay–Baker, 2011).

Tanulmányunk az első szisztematikus próbálkozás a média napirendje és a közpolitikai változások közötti összefüggés feltárására, nemcsak magyar viszonylatban, hanem tudomásunk szerint az egész kelet-közép-európai régióban is. Az elemzés során a *Comparative Agendas Project* magyarországi adatait vizsgáljuk.[1] A magyar adatbázis a kelet-közép-európai régió első ilyen jellegű adatbázisa. A későbbi elemzések adhatnak választ arra a kérdésre, hogy eredményeink mennyiben általánosíthatók a régió többi országára, és melyek az egyes országok közötti legfőbb különbségek.

Magyarország bizonyos értelemben ugyanis a kelet-közép-európai régió országai között is speciális eset, az utóbbi évek közpolitikai változásainak hirtelensége és intenzitása a rendszerváltás időszakának politikai átalakításait idézi. A Fidesz voluntarizmusa, korlátozás nélküli hatalomgyakorlása mindenképpen sajátos kormányzati stílust hozott létre. Ennek ellenére több okból is úgy véljük, hogy a politika által irányított közpolitika-csinálás nem magyar sajátosság, hanem valamilyen mértékben az egész kelet-közép-európai régióra jellemző lehet. Egyrészt, ezek az országok általában kevésbé pluralisztikusak, mint a nyugati demokráciák – jellemzően inkább többségi berendezkedésű országok, gyenge konszenzusos vonásokkal. Másrészt, az Európai Unióhoz való csatlakozást követő években a régió országaiban a törvényalkotás menetét erőteljesen meghatározta a közösségi joganyag erőltetett tempóban történő átvétele, ami a felülről irányított, kevéssé demokratikus közpolitika-csinálás tipikus példájának tekinthető. Harmadrészt, a kelet-közép-európai régióban a közpolitikák alakítására kevesebb fórum áll rendelkezésre, az

érdekszervezetek és a civil társadalom szervezetei pedig mind számukat, mind nyomásgyakorló erejüket tekintve meglehetősen gyengék. Végül, az állampolgárok politikai aktivitása alacsonyabb mértékű, mint Nyugat-Európa legtöbb országában vagy az Egyesült Államokban. Mindezek mellett azonban okkal feltételezhetjük, hogy a Fidesz hatalomgyakorlása sok szempontból sajátos helyzetet teremtett. További hazai és nemzetközi komparatív vizsgálatok szükségesek azonban e kérdés alaposabb megválaszolásához.

A MÉDIA SZEREPE A KÖZPOLITIKA-CSINÁLÁS FOLYAMATÁBAN

Népszerű dolog a médiáról úgy beszélni, mint a politikát foglyul ejtő, szinte önálló hatalmi szereplőről. Esetenként maguk a politikusok is hajlamosak azt gondolni, hogy a média nagyban befolyásolja a törvényhozás napirendjét (Van Aelst–Walgrave, 2011). De befolyásolja-e valójában a média a közpolitika-csinálást?

A témában született empirikus tanulmányok általában kimutatnak valamilyen mértékű, a média által a politikai pártok (Green-Pedersen–Stubager, 2010), a parlament (Vliegenthart–Walgrave, 2011; Walgrave–Soroka–Nuytemans, 2007) vagy a kormányzás (Walgrave et al., 2007) napirendjére gyakorolt hatást. Ezek az írások megállapításaikat jellemzően egy hosszabb időszak különböző napirendjeinek kvantitatív, idősoros elemzésére alapozzák. Az oksági kapcsolatot az alapján tételezik fel, hogy a média napirendje és a közpolitikai napirend egyes témái időben követik egymást. Mindezek mellett az eredmények azt is világossá teszik, hogy a média befolyása a politikára valójában korlátozott mértékű.

Van Aelst és Walgrave (2011) álláspontja szerint a teljes napirendeket összevetve a média hatása általában véve gyenge, de ezen belül a különbségek felszínre hozása érdekében érdemes kisebb időszakokat (például kormányzati ciklusokat), vagy csak bizonyos ügycsoportokat vizsgálni. Tresch és szerzőtársai (2013) is amellett érvelnek, hogy a médiaelemzés során csak azokkal az ügyekkel érdemes foglalkozni, amelyeknek van a hazai politikára vonatkozó *policy*-tartalma. A nemzetközi ügyekkel kapcsolatos, külföldi eseményekről beszámoló, vagy hazai, de *policy*-tartalommal nem rendelkező hírek torzítják a képet, hiszen ezekben a kérdésekben a médiának nem is lehet közpolitikaformáló hatása. Ha tehát ezeket leválasztjuk az elemzésről, akkor a média hatása erősebbnek mutatkozik. Soroka (2002) jellegük szerint az ügyeket három csoportba sorolja, így figyelemfelkeltő *(sensational)*, jelentős gyakorlati *(prominent)* és kormányzati ügyeket különböztet meg. Figyelemfelkeltő ügyeknek *(sensational issues)* az intenzív médiafigyelmet kiváltó, drámai eseményeket nevezi, amelyeket a politika sem hagyhat egykönnyen figyelmen kívül. Jelentős gyakorlati ügyeknek *(prominent issues)* azokat hívja, amelyekkel kapcsolatosan mind az átlagos állampolgároknak, mind a politikusoknak van közvet-

len személyes tapasztalatuk (például az aktuális gazdasági helyzet), tehát a médiafigyelem csak korlátozottan hat a közpolitika napirendjére vagy a változásokra. A kormányzati ügyek *(governmental issues)* gyakran technikai kérdésekről szólnak (például egy új kormányzati intézmény létrehozása), és általában sem a médiát, sem a közvéleményt nem foglalkoztatják túlzottan. Úgy véljük, hogy fontos különbséget tenni az egyes események jellege között, viszont komoly kétségeink vannak azt illetően, hogy az egyes *policy*-területek besorolhatóak lennének e három kategória valamelyikébe – bár Soroka (2002) mellett Walgrave (2007) és szerzőtársai is erre tesznek kísérletet. Figyelemfelkeltő ügyek minden közpolitikai területen előfordulhatnak, és – szemben Sorokával – nem gondoljuk, hogy a környezetvédelmi vagy a közlekedési ügyek mindig szenzációs, drámai eseményekhez kapcsolódnának.

Az ügyek jellegén túl más vonások is befolyásolhatják a média napirendformáló képességét. A különböző politikai intézmények eltérő mértékben fogékonyak az alulról jövő kezdeményezésekre és problémafelvetésekre. Walgrave és szerzőtársai szerint (2008) ebben az értelemben a parlamentek és az egyéni országgyűlési képviselők is érzékenyebbek, mint a kormányok. Természetesen az is fontos befolyásoló tényező, hogy a választási ciklusnak éppen mely pontját vizsgáljuk. A pártok jellemzően reszponzívabbak a választásokat megelőző, mint az azokat követő időszakban (Green-Pedersen–Stubager, 2010). A média szerkezete szintén szerepet kaphat ezen a téren: a párhuzamos médiavilágokkal bíró országokban, ahol az egyes médiatermékek és a pártok között szoros a kapcsolat, a politikusok is hajlamosak arra, hogy figyelmen hagyják azokat a híreket, amelyek csak a másik oldalt foglalkoztatják (Vliegenthart–Montes, 2014).

Az eddig említett kutatások a napirendek közötti kapcsolatot vizsgálták. Csak néhány tanulmány foglalkozott a média *közpolitikai változásokra* gyakorolt hatásával. Ezek közül John (2006) szignifikáns összefüggést talált az önkormányzati ügyek média napirendi gyakorisága és a helyi célokra elkülönített költségvetési keret nagysága között. Más, a médiafigyelmet a közpolitikai változásokkal összefüggésbe hozó kutatók viszont több kételyt fogalmaztak meg a média befolyásoló hatását illetően. Például John Kingdon (1995), a napirendkutatás egyik alapművének szerzője, a *„multiple streams"*-elmélet megalkotója, nem tulajdonít kiemelt szerepet a médiának. Ez meglepő lehet, ám az előzőek során említett ügytípusok közti különbség legalább részben megmagyarázhatja, hogy miért nem talált jelentős hatást az elemzései során, mivel azok a közpolitikai területek és konkrét ügyek, amelyeket sokat idézett könyvében elemzett (egészségpolitika és szállítmányozás), nem igazán sorolhatók a „figyelemfelkeltő" kategóriába. A privát egészségügyi szolgáltatók és a teherszállítás szabályozásával kapcsolatos kérdések vélhetően nem a legalkalmasabbak arra, hogy megragadják a közvélemény figyelmét. Ennek ellenére Kingdon megközelítése hasznos keretet nyújthat ahhoz, hogy megértsük, mi a média

szerepe a közpolitika-csinálás folyamatában. Kingdon fő gondolata ugyanis az, hogy a közpolitikai változáshoz vezető „közpolitikai ablak" akkor nyílik ki, ha három folyamat egybeesik: a probléma-folyamat *(problem stream),* ami az ügyek megkonstruálódását, nyilvános elismerését jelenti, a közpolitikai folyamat *(policy stream),* ami a lehetséges megoldások megfogalmazódását takarja, és nem utolsósorban a politikai folyamat, vagyis, hogy az adott ügyre irányuljon a döntéshozók figyelme és érdeklődése. A média mindenekelőtt a problémafolyam létrehozásához tud hozzájárulni, vagyis egy adott ügy nyilvános megkonstruálásához, a közvélemény formáláshoz és a közfigyelem fókuszálásához. A médiával foglalkozó kutatások régóta kimutatták, hogy a média az ügyek keretezése *(framing)* és a befogadók figyelmének előhangolása *(priming)* révén képes befolyásolni a közvéleményt.

A megszakított egyensúly elmélete (*punctuated equilibrium theory*, lásd Baumgartner–Jones 1993, 2009) már fontosabb szerepet tulajdonít a médiának, mint Kingdon teóriája. Amellett érvel, hogy ha egy ügy tartósan jelen van a médiában, valamint a közvélemény is fontosságot tulajdonít neki, akkor jó esélylyel a döntéshozók is foglalkozni fognak vele, ami adott esetben meglepően gyors és nagyléptékű közpolitikai változásokhoz vezethet. Ennek az az oka, hogy a figyelem szűkös erőforrás a döntéshozók számára is, azonban egy ügy intenzív jelenlétét az agendákon nem lehet nem komolyan venni. Azonban a média szerepe itt sem feltétlenül elsődleges. Például a hatvanas évek végén az Egyesült Államokban a bűnözéssel, bűnüldözéssel, igazságszolgáltatással kapcsolatban zajló intenzív törvényhozási munkát magyarázva egyfajta „koprodukciót" feltételeznek a média, a közvélemény és a politikusok között: „…a figyelem és az agendákon való jelenlét párhuzamosan erősödött meg a média, a közvélemény és a politikusok tekintetében: egyre több cikk foglalkozott a sajtóban a bűnesetekkel, egyre több amerikai nevezte a bűnözést az egyik legfontosabb problémának és egyre több kongresszusi meghallgatásra került sor a témában. Lehetetlen megmondani, melyik tényező volt a legfontosabb: egymást erősítették egy pozitív visszacsatolásban." (True–Jones–Baumgartner 2007: 160.).

Más szóval, gyakran lehetetlen szétszálazni a különböző agendákat, és megmondani, hogy melyik hatott inkább a másikra. Ehhez kapcsolódik az is, hogy nehéz megmondani, hogy melyik közpolitikai aktor pontosan milyen szerepet játszott a közpolitikai változásban. A közpolitikai folyamatban hosszú ideig tarthat, amíg eljutunk a döntésig, és ezen idő alatt számtalan szereplő igyekszik közbeavatkozni, és befolyásolni a közpolitika alakulását. Ha az oksági viszony a média napirendje és a közpolitikai napirend között sem több erős feltevésnél, ez még inkább igaz a média napirend és a közpolitikai döntés (a tényleges változás) közötti kapcsolatra. A kauzalitást elfedi a sok szereplő és esemény, amelyek a médiatematizáció és a közpolitikai döntés között megjelennek. Ennek megfelelően Tresch és mtsai. (2013) amellett érvelnek, hogy a média hatása eltérő a közpolitikai ciklus különböző fázisaiban. Értelemsze-

rűen a napirend formálásában a legerősebb, és csökken a közpolitikák előkészítése majd a döntéshozatal alatt, és persze a média kihívására adott közpolitikai válasz is nagyon sokféle lehet, a szimbolikus akcióktól kezdve a nagyléptékű változásokig (a közpolitikai megszakításokig).

A média közpolitikai hatásának megfelelő megbecslését tovább nehezíti, hogy számos esetben nem a média az információ elsődleges forrása, hanem „csupán" közvetíti, megjeleníti a valóságban történő eseményeket, vagy népszerűsítik a közpolitikai vállalkozók javaslatait stb. (Van Aelst–Walgrave 2011). A tanulmányok általános feltevése persze az, hogy a médiának megvan a saját napirendje, és a keretezés révén is képes befolyásolni azt, hogy egy adott ügyet mennyire látunk fontosnak vagy éppen kevésbé jelentősnek. Ennek ellenére az ügyek közötti differenciálásnak lehet valami értelme. Egyértelműen más a média szerepe akkor, amikor egy minden tárgyilagos mérce szerint is jelentős eseményről beszámol (mondjuk egy nukleáris balesetről), és amikor maga konstruál meg, „hoz fel" ügyeket tényfeltáró újságírás, vagy kiszivárogtató informátorok, közérdekű bejelentők nyilvánosságba emelése révén (például egy politikai korrupciós eset feltárásával). Amellett érvelünk, hogy az utóbbi esetben a média független agendaformáló ereje nagyobb, mint az előzőben, még akkor is, ha a média még az „objektíve" jelentős ügyek esetében is képes lehet növelni, vagy csökkenteni azok észlelt fontosságát, illetve befolyásolni a közönség percepcióját az adott eseményről.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK, ADATOK ÉS MÓDSZER

Tanulmányunk célja az, hogy a magyar közpolitikai folyamatot a média napirendjével összefüggésben mutassuk be a 2010–2014-es kormányzati ciklus adatain. Kutatási kérdéseink a médianapirend, a közpolitikai napirend és a közpolitikai döntések közötti összefüggésekre koncentrálnak. A szakirodalom hagyományos megközelítésmódját követve azt feltételezhetnénk, hogy ha egy adott ügyet intenzív médiafigyelem övez, akkor az ügy bekerülhet a közpolitika napirendjére, sőt, az üggyel kapcsolatos közpolitikai változás is bekövetkezhet. Viszont a vizsgált magyar esetben a közpolitika-csinálás hagyományosan erősen centralizáltnak mondott jellege miatt azt feltételezzük, hogy a média csak gyengén befolyásolta a közpolitikák formálódását, és inkább ellenkező irányú hatást várunk: azaz, hogy a média napirendje erősen követte a törvényhozás napirendjét.

Ezzel a hatással a szakirodalom idáig nem sokat foglalkozott, valószínűleg azért, mert nyilvánvalónak tűnik, hogy a média beszámol a legfontosabb politikai történésekről.[2] Bár, ami azt illeti, ez nem is olyan nyilvánvaló: Van Aelst és szerzőtársai (2015) a holland törvényhozás és a média interakcióját vizsgálva azt találták, hogy a média keveset beszél a törvényhozás munkájáról. Az

elfogadott törvények mintegy 80%-át sohasem említi a média, és mindössze a törvények 11%-a ér el néhány említésnél többet a médiában. Úgy véljük tehát, hogy ha a média és a közpolitika közötti viszonyt túlnyomóan ez a mintázat, tehát a politika napirendformáló hatása jellemzi, akkor ez a magyar közpolitikai folyamat egy lényegi sajátosságára mutat rá.

Ezek alapján a következő hipotéziseket vizsgáljuk:

H1: 2010–2014 között a média csak korlátozottan tudott a törvényhozási napirendtől független, önálló napirendet teremteni.
Vagyis feltesszük, hogy az intenzív parlamenti munka és az esetenként ellentmondásos döntéshozás a média napirendjét is erősen tematizálta. Azaz, a hirtelen bekövetkező és/vagy nagy volumenű közpolitikai átalakítások erősen hatottak a média napirendjére. Viszont kétséges, hogy a média képes volt-e saját napirendet kialakítani, egyes ügyeket önállóan kiemelni és napirenden tartani, figyelembe véve, hogy a felgyorsult törvényhozás milyen sok témával látta el a sajtót.

H2. A médiának elhanyagolható hatása volt a közpolitika napirendjére.
Egy kérdés az, hogy a média képes-e a politikától függetlenül ügyeket bemutatni, és egészen más kérdés az, hogy a média által bemutatott ügyek hatással vannak-e a politika napirendjére. A második hipotézisünk a média politikára gyakorolt hatásával foglalkozik – feltételezésünk, hogy ez a vizsgált időszakban elhanyagolható volt.

H3. A média nem volt képes a közpolitikai változásokat befolyásolni.
A médianapirend és a közpolitikai döntések közötti kapcsolat bonyolultabb, áttételesebb, mint amilyen az egyes agendák közötti kapcsolat. Így azt feltételezzük, hogy a média hatása ebben az esetben még kisebb, mint az előző esetben – azaz, hogy a vizsgált időszakban a médiának szinte semmilyen hatása nem volt a *policy* döntésekre.

Megközelítésünk *extreme case analysis*, amelynek során a kiugró médiafigyelmet kapó ügyekre koncentrálunk, és megpróbáljuk esetről esetre megvizsgálni a napirendek egymásra való hatásának folyamatát.[3] A vizsgálathoz vegyes módszert, azaz kvantitatív és kvalitatív elemeket is tartalmazó megközelítést használunk: a *policy* területeket előre lefektetett, kvantitatív kiválasztási szabályok szerint választottuk ki, majd a kiválasztott témákat egyenként megvizsgálva azonosítottunk domináns ügyeket, feltártuk ezek lefolyását és az egyes napirendekben való megjelenésüket, végül jellegük szerint kategóriákba soroltuk őket.

Ez a módszer nem képes a napirendformálás általános mintáit feltárni, vagy szigorú értelemben tesztelni a fenti hipotéziseket, de alkalmas a hipotézisek

plauzibilitásának megerősítésére (Kay–Baker 2011). Ha várakozásainknak megfelelően azt találjuk, hogy ezekben az intenzív médiafigyelmet kapó helyzetekben igen korlátos mértékű befolyásoló ereje van a médiának, akkor feltételezhető, hogy az összes esetet vizsgálva még gyengébb hatás lenne kimutatható.

Kutatásunkban médianapirenden az intenzív, átlagosnál nagyobb figyelmet kapó témák összességét értjük, azaz, nem a teljes napirendet vizsgáljuk, hanem azokat a témákat és ügyeket, amelyek nagy érdeklődést váltottak ki, amelyeket intenzív sajtófigyelem övezett. Azt feltételezzük, hogy a magyar közpolitika-csinálás sajátosságai miatt a média napirendformáló ereje korlátozott, és az intenzív médiafigyelem is csak csekély hatással van a politikai folyamatokra. A média-adatbázis a két legolvasottabb közéleti napilap, a Magyar Nemzet és a Népszabadság címoldalain található híreket tartalmazza, a teljes 2010–2014-es ciklusra nézve. Az adatbázisban minden, a címoldalakon szereplő hírhez egy szűkebb és egy tágabb közpolitikai kategóriát jelentő kód van hozzárendelve.

Közpolitikai napirenden a törvényhozás (elfogadott törvények) és az interpellációk által érintett közpolitikai témák összességét értjük. Az interpellációk arról tudósítanak, hogy a pártok miket tartanak megoldásra váró, fontos problémáknak. Az interpelláció eszközével főként az ellenzéki pártok élnek, a vizsgált interpellációk 77%-át nyújtották be ellenzéki, és csak 23%-át kormánypárti képviselők. Ezt ellensúlyozza, hogy a törvényhozási napirendet túlnyomórészt a kormánypártok uralják: a 2010–2014-es ciklus során ugyanis elhanyagolható számú – pontosan három – ellenzéki képviselők által benyújtott törvényt fogadtak el. Így azt feltételezzük, hogy a fontos ügyeket az interpellációs és a törvényhozási napirendek közül legalább az egyik érintette. Walgrave-vel és szerzőtársaival (2007) ellentétben nem törekszünk arra, hogy meghatározzuk, hogy a kormány vagy a parlament követi-e erősebben a média napirendjét, bár egyrészt a törvényhozás fölötti erős végrehajtói kontroll, másrészt a politikacsinálás erőltetett tempója miatt azt feltételezzük, hogy a parlament törvényhozási napirendje és a kormány napirendje között erős az összefüggés.

Policy változáson alapvetően a parlament által hozott, törvényi szintű változásokat értjük. A *policy* változások azonosítására használt adatbázis így az elfogadott törvényeket (tehát a valós közpolitikai változásokat) és a hozzájuk rendelt közpolitikai kódokat tartalmazza. Az adatbázisok elemzése és az ügyek menetének rekonstruálása során viszont *policy* változásként azonosítjuk a nem törvényi szinten végrehajtott változásokat is (mint például Schmitt Pál lemondása), ha az interpellációs vagy a média-adatbázisból egyértelműen kiderül a változás ténye. Fontos megjegyezni azt is, hogy a *policy* változások azonosításakor csak azt vesszük figyelembe, hogy történt-e változás a szabályozási szinten. Nem foglalkozunk a törvények megvalósulásával, vagy későbbi hatásával, miként nem foglalkozunk azzal sem, hogy a változások lényeginek, a problé-

ma egészét tekintve hathatósnak tekinthetők-e, vagy csupán szimbolikus jelentőségűek.

A szakirodalmi hagyományt követve, a napirendek egymásra gyakorolt hatását az időbeliség logikája, a napirendekben való megjelenés sorrendje és a megjelenés intenzitása alapján vizsgáljuk. Azaz, ha az intenzív médiafigyelmet intenzív interpellációs aktivitás követi, akkor azt feltételezzük, hogy a média hatott a politika napirendjére. Ha ezt törvényi változás is követi, akkor pedig azt feltételezzük, hogy a média napirendje hatással volt a közpolitikára.

Tanulmányunk a *Hungarian Comparative Agendas Project* első adatbázisait használja fel: a média, az interpellációs és a törvényhozási adatbázisokat. Az adatbázisok minden releváns itemhez – tehát a nyitóoldal cikkeihez, az egyes interpellációkhoz, illetve törvényekhez – egy-egy közpolitikai kódot rendelnek, annak megfelelően, hogy az mely közpolitikai területről (például egészségügy, környezetvédelem stb.) mond valamit.[4]

Az esetek kiválasztása során három szűrési módszer eredményeit egyesítettük, így azokat a témákat vizsgáltuk, amelyekben a szűkebb közpolitikai kód

1) éves gyakorisága egy vagy több évben meghaladja a négyéves átlagának kétszeresét, és legalább húsz cikket – ez 13 témát eredményezett,

2) negyedéves gyakorisága egy vagy több negyedévben meghaladja a negyedéves átlag kétszeresét, és legalább húsz cikket – ez 25 témát eredményezett, jelentős átfedéssel az előző kategória eseteivel,

3) havi gyakorisága egy vagy több hónapban meghaladja a havi átlag négyszeresét, és legalább tíz cikket – ez 22 témát eredményezett.

Tresch és szerzőtársai (2013) gyakorlatát követve a nemzetközi politikai ügyeket kizártuk az elemzésből. Mivel az egyes kiválasztási módszerek nagymértékben hasonló ügyeket eredményeztek, végül összesen 36 ügyet azonosítottunk.

Az ügyek azonosítása során nehézséget jelentett, hogy amíg az adatbázis közpolitikai *témákat* tartalmaz, a médiahírek, ahogyan a közpolitika-csinálás is, jellemzően ügyekről szólnak. Ez azt jelenti, hogy a szűrési szempontjaink alapján kiemelkedő témákat nekünk kellett ügyekre szűkíteni. A szigorú, tisztán kvantitatív szűrési szempontok szerint kiválasztott témákat tehát puhább módszerekkel kellett ügyekre redukálni, hiszen nem lett volna lehetséges olyan objektív kritériumokat meghatározni, amelyek alapján egyértelműen elkülöníthetővé válnak az egyes ügyek.

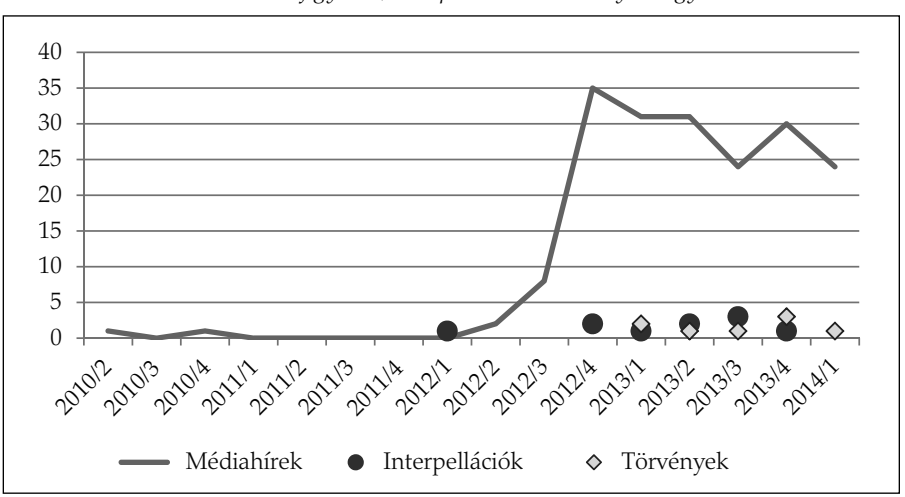
A cikkeket megvizsgálva azt találtuk, hogy ezeken a nagy médiafigyelmet kapó közpolitikai témákon belül szinte minden esetben találunk egy-egy jól azonosítható ügyet, amelyekkel a témában született hírek relatív többsége (jellemzően több mint harmada) foglalkozik, és végül csak igen kevés esetben okozott nehézséget egy domináns ügy, esetleg ügycsoport azonosítása. Egy-egy különösen nehéz esetről szubjektív elemeket sem nélkülöző kutatói döntést hoztunk.[5] Az ügyek felkutatása, azonosítása során már nem hagyatkoz-

hattunk gépiesen a cikkekhez, az interpellációkhoz vagy a törvényekhez rendelt közpolitikai kódokra. Annak érdekében, hogy véletlenül se szakadjunk el a valóságtól, kulcsszavas keresést is végeztünk az adatbázisokon, az ügyekhez kapcsolódó legfontosabb tulajdonnevek és kifejezések felhasználásával.

EREDMÉNYEK

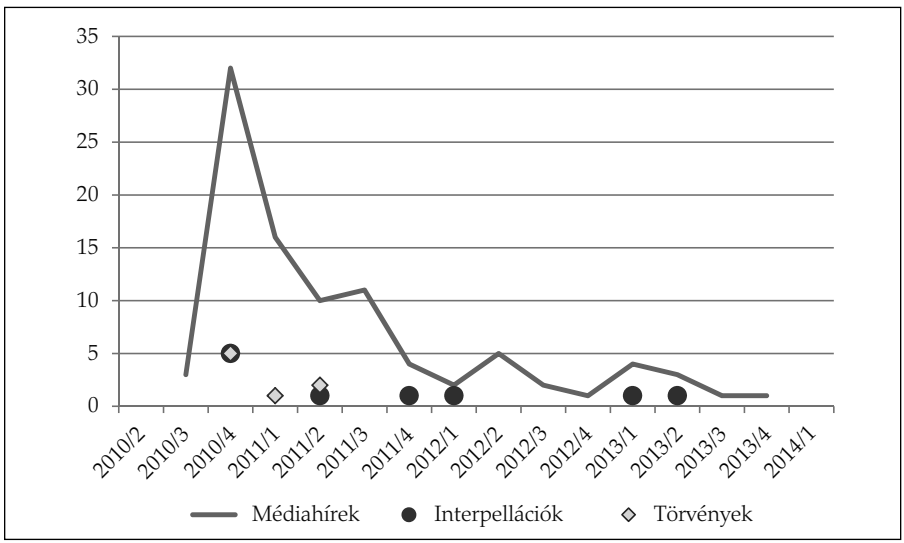
A vizsgált 36, kiemelkedő, médiafigyelmet kapó ügy közül 26 esetben (72%) azt találtuk, hogy a médiafigyelmet valamilyen, politika által kezdeményezett ügy generálja, például egy törvénytervezet bemutatása, egy miniszteri bejelentés, vagy egy törvény zárószavazása (az ügyek listáját lásd a Függelékben). Mivel sok törvénytervezetet szinte előzmények nélkül – például hatástanulmányok és szélesebb viták – nyújtottak be, jellemzően igen kevés idő, csupán 2-3 hónap telt el egy törvénytervezet benyújtása, és annak elfogadása között. Ennek köszönhetően az ügyek folyamatosan a médiafigyelem középpontjában tudtak maradni. A felfokozott médiaérdeklődésre az is magyarázatot ad, hogy nem csak hirtelen bekövetkező, hanem sok esetben igen jelentős változásokat okozó törvénymódosításokról van szó. Így elemzők, érintettek, újságírók és politikusok is fókuszáltan, rövid időn belül megszólaltak az érintett témákkal kapcsolatban. Az ügyek e csoportját két példán mutatjuk be, a magán-nyugdíjpénztári megtakarítások államosításán, valamint a rezsicsökkentésen keresztül. Mindkét esetben a módosításokról szóló kormányzati bejelentés generálta a médiafigyelmet (1. és 2. ábra), azaz az ügyek egy-egy politikai bejelentés nyomán kerültek a média napirendjére.

1. ábra. *Rezsicsökkentés: médiafigyelem, interpellációk és törvények negyedéves bontásban*

Hasonló mintázat figyelhető meg a vizsgálatba került ügyek mintegy háromnegyed részében, azaz világos, hogy a politika nagymértékben képes volt a média napirendjét meghatározni.

2. ábra. *A magán-nyugdíjpénztári rendszer átalakítása, napirendek és törvények 2010 októberétől, negyedéves bontásban*

Tíz (28%) olyan esetet találunk, ahol az intenzív médiaérdeklődés nem tulajdonítható egyértelműen valamilyen politikai kezdeményezésnek, tevékenységnek – ami azt jelenti, hogy ezekben az esetekben felmerülhet, hogy a médiának valamilyen önálló napirendformáló szerepe volt. A tíz ügyből három esetben drámai eseményekhez, súlyos anyagi károkat okozó, emberéleteket követelő katasztrófákhoz kapcsolódik a médiafigyelem: ilyen a vörösiszap-katasztrófa, a West Balkán nevű szórakozóhelyen történt pánik és tragédia, valamint a 2013-as, történelmi árvíz. Ezek az esetek érthető módon nagy médiafigyelmet generáltak. Azonnal megjelentek a politika napirendjén, és lépéskényszerbe hozták a szabályozókat, azaz közpolitikai változást is előidéztek. Mindazonáltal ezek az esetek kevéssé bizonyítják a média önálló napirendformáló szerepét. Inkább külső sokknak tekinthetjük őket, amelyek drámai voltukból fakadóan azonnali beavatkozást igényeltek.

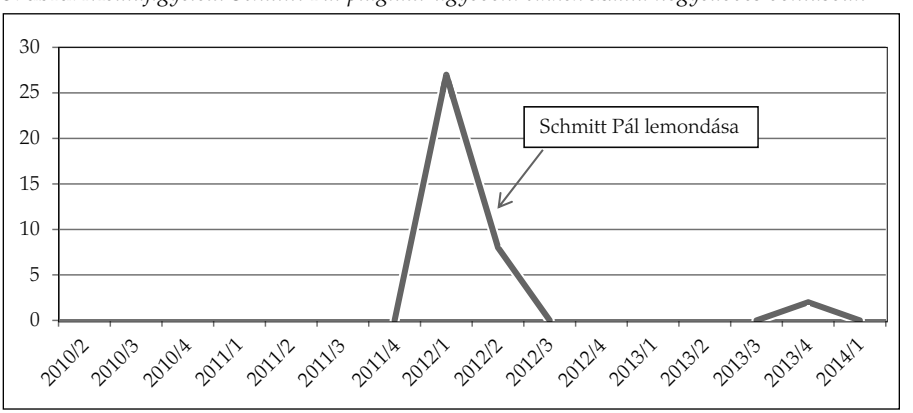
Emiatt csupán hét olyan esetünk marad, amelyekben lehetséges, hogy a média önálló napirendformáló szerepe tetten érhető. A következőkben minden ilyen esetet részletesen is bemutatunk, az érdekesebbeknél ábrán is illusztráljuk az elmondottakat.

A részletes vizsgálat során azt állapítottuk meg, hogy hat olyan eset van, amelynek során valamilyen önálló médiahatást találunk, vagyis a médiana-

pirendben felbukkanó ügy megjelenik a politikai napirendben, az interpellációk között. Ezek közül három esetben még *policy* változást is azonosítottunk.

Az egyik olyan ügy, amelyik nyilvánvaló médiahatást mutat, Schmitt Pál köztársasági elnök plágium botránya. A botrány 2012 januárjában tört ki, amikor a hvg.hu egy cikkében azt állította, hogy Schmitt Pál doktori értekezése túlnyomórészt más tudományos munkák részleteinek egyszerű magyarra fordítása. Schmitt először tagadta a vádakat, néhány hónappal később viszont a Semmelweis Egyetem tényfeltáró bizottságának jelentése alapján az egyetem szenátusa visszavonta Schmitt doktori címét. Schmitt ezt követően, április 2-án lemondott az államfői posztról. Bár sem interpellációk, sem törvények nem születtek ez ügyben, abszurd lenne azt állítani, hogy nem történt politikai változás. A média-adatbázis vizsgálata alapján a média hatása a politikára ebben az esetben egyértelmű.

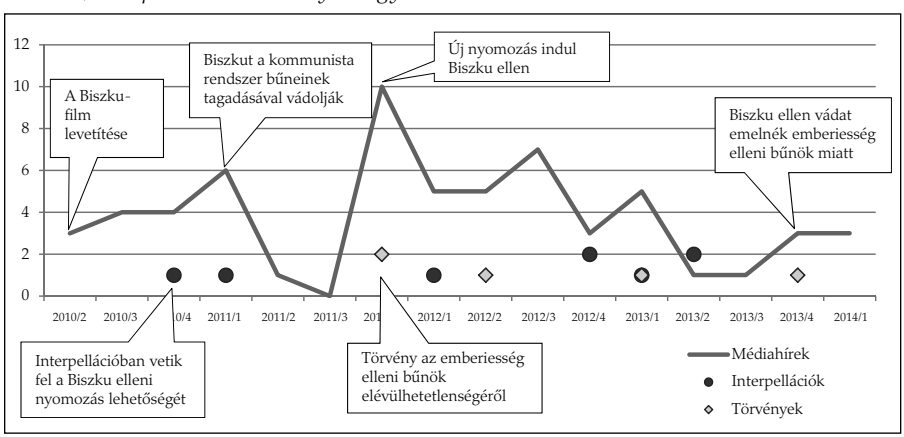
3. ábra. *Médiafigyelem Schmitt Pál plágium-ügyében: cikkek száma negyedéves bontásban*

A következő bemutatott eset a Biszku-ügy, amely szintén azt mutatja, hogy a médiának van valamilyen hatása a politikai napirendre és a politikai döntésekre. Az ügy 2010 júniusában merült fel, amikor bemutatták a Biszku Béláról szóló dokumentumfilmet, amelyben a volt kommunista vezető megengedő hangnemben beszélt az 1956-os forradalmat követő megtorlásokról, és tagadta a kommunista rezsim által elkövetett bűnöket. A film bemutatása után a média nemzetközi jogászokat szólaltatott meg az esettel kapcsolatban, akik felvetették, hogy Biszku Béla perbe fogható lenne emberiesség elleni bűnök vádjával. Néhány hónappal később pedig egy jobbikos képviselő interpellálta a legfőbb ügyészt azzal kapcsolatban, hogy miért nem indítottak még eljárást Biszku ellen. Biszkut ezután pár héten belül perbe fogták a kommunizmus bűneinek tagadása miatt, majd 2011 októberében törvénytervezetet nyújtottak be az emberiesség elleni bűnök elévülhetetlenségéről. A tervezet decemberi elfogadása után Biszku ellen újabb nyomozás indult, háborús és emberiesség

elleni bűnök miatt, egy évvel később pedig a vádemelés is megtörtént. A média az elejétől fogva követte az eseményeket, a politika pedig gyorsan reagált, további muníciót szolgáltatva az újabb és újabb médiahíreknek. A Biszku elleni eljárások fordulatain, és a személyéhez szorosan kötődő híreken kívül párhuzamosan, egy általánosabb kérdés is felmerült az önkényuralmi rendszerek vezetőivel kapcsolatosan, a médiában és a politikában egyaránt: a volt kommunista vezetők nyugdíjának, nyugdíjprivilégiumainak felülvizsgálata. A „Biszku-ügy" kétségtelenül a médiában merült fel először, de összességében az eset inkább a politikai és médianapirend kölcsönös egymásra hatását (*co-production*) példázza, semmint a média önálló *agenda* formáló szerepét.

4. ábra. *A Biszku-üggyel, illetve a kommunista rendszer vezetőivel vagy áldozataival kapcsolatos hírek, interpellációk és törvények negyedéves bontásban*

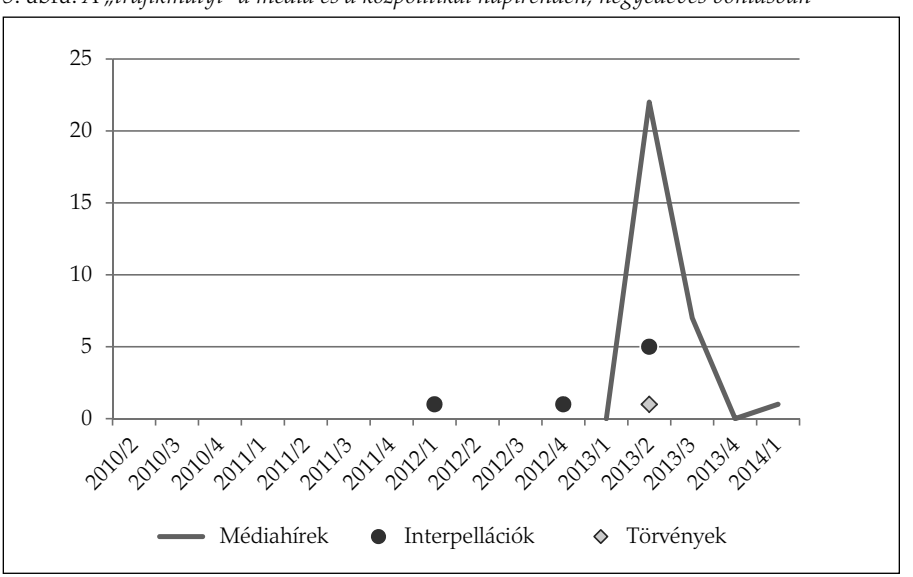

Első látásra kormányzati kezdeményezésű ügynek tűnhet a trafiktörvénynyel kapcsolatos cikkek kiugró száma, bár árulkodó, hogy az ügyek sűrűsödése nem a dohányzással kapcsolatos témákat, hanem a kormányzati visszaélésekkel kapcsolatos ügyeket összegyűjtő kódnál tapasztalható. Az ügyet részletesen megvizsgálva világossá válik, hogy önmagában a trafiktörvény, azaz a dohánytermékek árusításának szabályozása nem keltett különösen nagy médiafigyelmet, a törvénnyel kapcsolatos hírek nem kaptak az átlagosnál nagyobb teret az újságok címlapjain. A sajtóérdeklődés a koncessziós pályázatok eredményének kihirdetése után nőtt meg, a hírek túlnyomó többsége a feltételezhető visszaélésekről számolt be. Azaz nem a dohányáruk kiskereskedelmi forgalmazásával kapcsolatos szabályok, hanem a koncessziók kiosztásával összefüggő, feltételezett kormányzati visszaélések váltak üggyé. Tegyük hozzá, hogy a dohánytörvénnyel kapcsolatos egyes visszásságok említést kaptak két ellenzéki interpellációban, amelyekre 2012 elején, majd végén került sor. Ez azonban még nem generált komolyabb médiafigyelmet. Az áttörés 2013 elején

következett be. A média napirendjén megjelenő téma gyorsan átkerült a politika napirendjére. A negyedév során elhangzott öt olyan interpelláció közül – amelyek a trafikpályázatokat említették – mindegyik tett legalább utalást a „trafikmutyira", vagyis a trafikpályázatok elbírálásával kapcsolatban feltételezett kormányzati visszaélésekre. Több esetben az interpelláló politikus felszólalása címében vagy szövegében használta is a médiából átvett, „trafikmutyi" kifejezést. A média tehát erőteljesen hatott a politikai napirendre ebben az ügyben – még a nyelvezetet is befolyásolta.

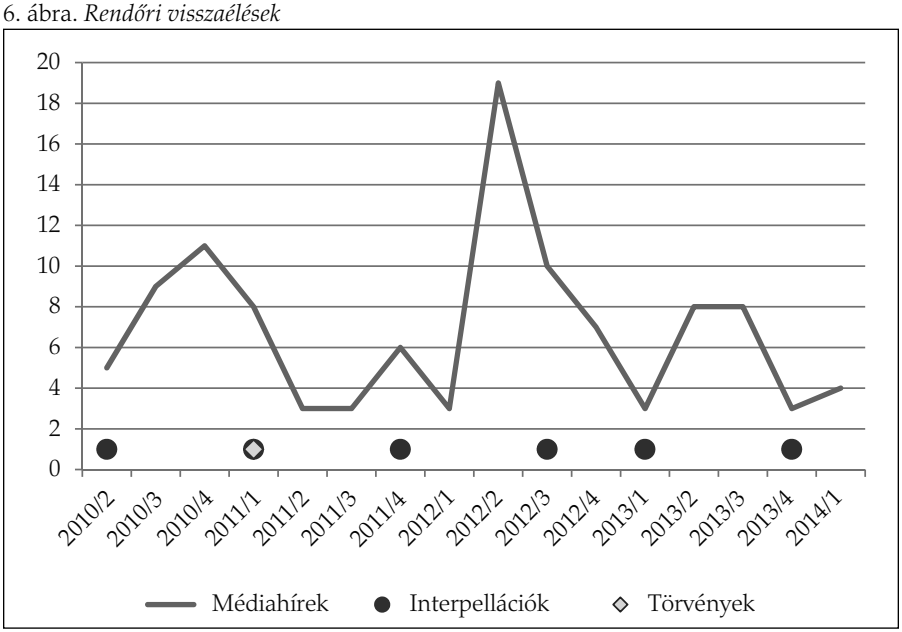
Bár a legkevésbé sem állítható, hogy a kormányzat reszponzív volt a felmerülő problémákkal kapcsolatban, de kétségtelen, hogy a felfokozott médiaérdeklődés bizonyos közpolitikai változást is előidézett. Ugyanis közvetlenül azután, hogy újságírók és civil szervezetek közérdekű adatigénylési kéréssel fordultak a nemzeti fejlesztési miniszterhez és a Nemzeti Dohánykereskedelmi Nonprofit Zrt-hez, hogy információt szerezzenek a trafikpályázatok elbírálásának szempontjairól, a parlamenti többség elfogadta Cser-Palkovics András kormánypárti képviselő törvényjavaslatát „Az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvény módosításáról" címmel, amit a képviselő mindössze két nappal korábban nyújtott be. Ez a módosítás pedig meggátolta, hogy a visszásságok után kutató hírportálok és civil szervezetek érdemben utánajárhassanak a kiosztási folyamatnak. A kormány tehát a maga módján reagált a média által tematizált problémára, hiszen egy törvénymódosítással kihúzta a talajt a visszásságokat firtató civil szervezetek és tényfeltáró internetes portálok lába alól.

5. ábra. *A „trafikmutyi" a média és a közpolitikai napirenden, negyedéves bontásban*

A rendőrséghez kötődő ügyek is jelentős figyelmet kaptak (6. ábra). Főként 2012-ben övezte a rendőrséget felfokozott érdeklődés, negyedévente 30-70 alkalommal szerepelt a címlapon velük kapcsolatos hír. Ahogy korábban már jeleztük, ezen a témakörön belül két ügycsoportot is azonosítottunk. A rendőrségi átszervezésekkel, szervezeti kérdésekkel foglalkozó hírek alkotják az első ügycsoportot, a különféle rendőri visszaélések (szakszerűtlen intézkedések, túlkapások, korrupció) pedig a másikat. Az első csoportba tartozó hírek a megelőző évben véghezvitt jogi változásokra reflektálnak, tehát ezt az ügyet a politika vezérelte médiaérdeklődéssel jellemezhető ügyek közé soroltuk. Így a továbbiakban csak a rendőrségi visszaélésekkel kapcsolatos hírek, interpellációk és törvények alakulását tárgyaljuk, a rendőrség szervezeti átalakítására vonatkozóakat nem.

6. ábra. *Rendőri visszaélések*

A rendőrségi visszaélések esetében a médiaérdeklődéssel párhuzamosan vagy azt követően a politikai érdeklődés is megnőtt a téma iránt, és bizonyos *policy* változások is történtek. Fontos megjegyezni, hogy a média, különösen a 2006-os tüntetések során elkövetett rendőri visszaélések óta, sokat foglalkozott a rendőri erőszakkal, és a vizsgált, 2010–2014 közötti időszakban is számos olyan hírt találunk, amelyek a 2006-os eseményekre reflektálnak. A jobboldali pártok politikusai minden lehetőséget megragadtak a 2006-ban történtek felemlegetésére és a szocialisták felelősségének nyomatékosítására. Túlzás lenne tehát azt állítani, hogy a média és a politikai napirend között olyan egy-

irányú hatást látunk, ahol a média hat a politikai napirendre. Viszont – bár 2006 óta a média és a politika napirendjén egyaránt folyamatosan jelen volt a rendőri visszaélések kérdése – 2012-ben ez a figyelem jóval intenzívebbé vált, és a médiaérdeklődés csúcsát több interpelláció is követte. Tehát nem zárhatjuk ki, hogy a média valamelyest ez esetben is hatott a politikára, bár a történések láncolata nem rajzol ki olyan oksági viszonyrendszert, mint amilyet a Biszku-ügyben, vagy a Schmitt-ügy kapcsán láthattunk.

Az információs jogok, és az adatvédelem témakörében megfigyelhető kiugrást a 2013 nyarán tetőző, az Edward Snowden által kirobbantott megfigyelési és lehallgatási botrány okozta. Ezt az ügyet magyar vonatkozásai miatt, (bár nemzetközi szinten robbant ki, és Magyarország csak kisebb mértékben volt érintve a kérdésben) nem zártuk ki az elemzésből. A médiafigyelemnek hatása volt a politikai napirendre, hiszen a Snowden-ügy és a vele kapcsolatban felvetődött információs, biztonságtechnikai kihívások az interpellációk között is megjelentek, adataink szerint viszont nem született olyan döntés, amelyet kapcsolatba lehetne hozni a botránnyal. Tehát, mivel a médiafigyelem csúcsát követően az ügy megjelent a politika napirendjén, a média tematizációs hatása világos. Viszont ebben az esetben sem figyelhetünk meg *policy* változást okozó hatást.

Kiugró médiafigyelmet kapott a Tavares-jelentés vitája és az Európai Parlamentben való elfogadása is, amely megállapította, hogy a magyar kormány több intézkedése nem harmonizál az uniós alapértékekkel. A Tavares-jelentést kiváltó események kétségkívül kormányzati döntések. Viszont a trafikbotrányhoz hasonlóan ebben az esetben sem maguk a közpolitikai változások (például az Alaptörvény negyedik módosítása) alkotják az ügyet, hanem az arra adott reakciók, emiatt tekintjük a Tavares-jelentéssel kapcsolatos vitákat is a média által felvetett, nem pedig a kormányzat által kezdeményezett esetnek.

A jelentés számos közpolitikai ajánlást fogalmazott meg, illetve a változásokkal kapcsolatban beszámolási kötelezettséget is előírt a magyar fél részére, ami miatt a kormánypárti politikusok az ország szuverenitásának megsértéseként értékelték azt. Bár a téma erősen megjelent a médiában, és a hazai parlamentben is több megszólalás érintette a jelentést (például 2013. július 4-én Orbán Viktor napirend előtti felszólalásában hosszan beszélt az elfogadásáról) nem találtunk olyan interpellációt, amely említette volna. Közpolitikai változás az ügyben szintén nem következett be, ugyanis, ahogy azt Orbán még az Európai Parlamentben folyó vita kezdetén egyértelművé tette, a magyar kormány nem fogadott el vagy valósított meg a jelentésben foglalt ajánlások közül egyet sem. Utolsó esetünkként a romagyilkosságok gyanúsítottjai elleni eljárást azonosítottuk. A nyomozást és a per fordulatait is folyamatos médiafigyelem kísérte, így érdekes, hogy az ügy egyáltalán nem került át a politikai agendába. Nem hangzott el a témában interpelláció, és nem találtunk az ügyhöz köthető *policy* változást sem.

Összességében tehát három esetet találtunk, ahol a média egy esetet a napirendjére vett és ott tartott, és a médiafigyelem végül (köz)politikai változást eredményezett, és ez a Schmitt-féle plágiumbotrány (amely végül a köztársasági elnök lemondásával zárult), a „trafikmutyi" ügye (ahol a közfigyelem titkosítási akcióra késztette a kormányt), és a Biszku-ügy (amelyhez több törvénymódosítás is kapcsolódik). Két másik esetben csak napirendi hatást azonosítottunk: a média tematizációját interpellációk követték. Ezek közül a rendőri visszaélések esetében szintén felmerül a *co-production,* a média és a politika kölcsönös egymásra hatásának lehetősége, de az ügyek lazábban kapcsolódnak össze, a média hatása pedig kevésbé kimutatható, mivel a 2006-os rendőri visszaéléseket követően az ügy folyamatosan napirenden volt, és a mintánkba került hírek egy része, valamint a törvény és a két interpelláció is a 2006-os eseményekhez kapcsolható. A Snowden-ügy szintén generált interpellációkat. Végül két esetben semmilyen médiahatást nem találtunk: a romagyilkosságok gyanúsítottjaival szembeni eljárás kapcsán a médiának sem a politikai napirendre, sem pedig a politikai döntésekre gyakorolt hatása nem volt tetten érhető, valamint a Tavares-jelentés kapcsán sem találtunk sem interpellációt, sem pedig közpolitikai változást, habár a téma más, általunk nem vizsgált fórumokon (például napirend előtti felszólalás) megjelent az Országgyűlésben.

DISZKUSSZIÓ: KÖZPOLITIKAI KAPACITÁS, POLITIKAI VEZETÉS ÉS AZ ÁLLAM SZEREPE

Eredményeink alapján amellett érvelünk, hogy Magyarországon alacsony a média közpolitikát befolyásoló képessége: az azonosított 36 komoly médiafigyelmet kiváltott ügyből 26 egyértelműen kormányzati és/vagy törvényhozási akcióra reagált. Három további ügy egy-egy katasztrófához kapcsolódott – ezekben az esetekben a médiafigyelem „elvárható", mint ahogyan az is, hogy a politika szavakban és tettekben reagáljon az eseményekre. Ez meg is történt, de az ügyek kényszerítő drámaisága miatt ezen esetekben a média önálló tematizációs képessége csak korlátozottan mérhető le. Ilyen szempontból sokkal érdekesebb a fennmaradó hét ügy, amelyek kettő kivételével valamilyen közpolitikai választ generáltak, interpelláció vagy döntések képében. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált ügyek mintegy hatodánál érhető tetten a média önálló napirend-formáló ereje, és ezek az ügyek – egy kivételével – váltottak is ki politikai reakciót.

Nincs olyan objektív mércénk, amely alapján el lehetne dönteni, hogy ez sok vagy kevés. Értékelésünk szerint ez inkább kevés: figyelemre méltó, hogy a törvényhozási munka milyen jelentős médiafigyelmet generál, ami ellentmond a témában született vizsgálati eredményeknek (vö. Van Aelst és szerzőtársai, 2015). A média tehát leginkább a kormányzati és parlamenti munkát

kíséri figyelemmel. Úgy véljük, hogy a későbbi kutatások számára ez a hipotézis ésszerű kiindulópont lehet.

Ebben a részben vázlatosan azt a kérdést próbáljuk megválaszolni, hogy mi magyarázhatja a média relatív gyengeségét, és a „politikai kormányzás" primátusát, segítségül hívva ehhez a „gyenge közpolitikai kapacitás" fogalmát. Az itt előadottak a bevezetésben is ismertetett okok miatt inkább tekinthetőek egy későbbi kutatást megalapozó hipotézisnek, semmint e kutatás szilárd eredményének.

A közpolitikai folyamatot modellező legelterjedtebb megközelítések, mint a megszakított egyensúly elmélete, vagy a közpolitikai aktorokat előtérbe helyező *„advocacy coalition framework"* (Sabatier, 2007) hasonlóan tekintenek a politikai vezetőknek a *policy* változások létrejöttében betöltött szerepére. Ezek az elméletek úgy tartják, hogy a vezetőket számos társadalmi, intézményi, politikai és kognitív faktor korlátozza a döntéshozatal során.

A közpolitika egyes területeit olyan monopóliumoknak tekintik, ahol a szereplők tipikusan intézményes aktorok, az adott terület problémáinak kezeléséhez szükséges tudást, a képességet, sőt a tekintélyt is birtokolják. Az érdekcsoportok, érdekképviseleti szervezetek és civil szervezetek közpolitikai vállalkozókként írhatóak le, akik a saját érdekeik szerint változásokat kezdeményeznek, ugyanakkor bírálatot fogalmaznak meg a más csoportok által kezdeményezett, számukra előnytelen változásokkal szemben. A közpolitikai monopólium egyfelől, illetve az egymást ellensúlyozó közpolitikai szereplők másfelől stabilizálják az adott közpolitikai területet.

A fejlett demokráciákat, és különösen az Egyesült Államokat jellemző fragmentált intézményi struktúra, a döntéshozási folyamatba épített különböző fékekkel és ellensúlyokkal együtt olyan adottságok, amelyek szintén korlátozzák a politikai vezetőket a változások véghezvitelében. Fontos megemlíteni a közpolitikai folyamatban rejlő kognitív korlátot is: a döntéshozók nem tudnak egyszerre minden megoldandó közpolitikai kérdéssel foglalkozni: jóllehet folyamatosan új problémák jelentkeznek, az idejük nagy részét a „normál folyamatok" és a napi bürokratikus teendők intézése köti le. Végül, a döntéshozók a legitimáció kérdését sem hagyhatják figyelmen kívül, ha közpolitikai változásokat terveznek: Hetherington (2005) eredményei szerint a közpolitikai változások, és különösen azok, amelyek valamilyen áldozathozatalt követelnek az állampolgároktól, nagyobb valószínűséggel születnek meg olyan időszakokban, amikor magas a kormányba vetett bizalom szintje.

Ilyen feltételek mellett, mint az aktív *policy* szereplők nagy száma (lobbicsoportok, érdekképviseleti szervek, civil szervezetek, stb.), a fragmentált intézményi környezet, a fékek és ellensúlyok rendszere, a kritikus és független média, a reaktív állampolgári közösség, és az erős pártverseny, csoda, hogy egyáltalán történnek közpolitikai változások. Ennek megfelelően a *policy* változást leíró hagyományos megközelítések, mint például a Charles Lindblom

nevéhez köthető inkrementalizmus szerint a változások (ha egyáltalán megtörténnek) fokozatosan mennek végbe. A megszakított egyensúly elmélete azt mutatja, hogy amíg a fokozatosság a *policy* változások általános jellemzője, ugyanakkor nagy léptékű, hirtelen változások is rendre bekövetkeznek, ha az egyes *policy* területek monopóliumát sikerül megtörnie a politikának, és a makropolitika felülírja az adott közpolitikai alrendszer logikáját. A megszakított egyensúly elmélete tehát fontos szerepet tulajdonít a döntéshozóknak, csakúgy, mint a *multiple streams*-elmélet, amely szerint a közpolitikai ablak kinyílásához szükség van a döntéshozókra is.

Mindenesetre a felsorolt korlátok jelen vannak, és emiatt nyer nagy jelentőséget az, ha egy adott témára figyel a politikai közösség. Nem csupán felhívja a döntéshozó figyelmét egy ügyre, hanem a változtatáshoz, a közpolitikai monopólium megtöréséhez szükséges legitimációval is felruházza, makropolitikai szintre emeli az ügyet, és az intézményi és politikai ellenállással szemben lökést ad a politikai változás irányában (Baumgartner–Jones–Mortensen, 2014; Real-Dato, 2009).

Mindezek a megfontolások olyan politikai környezetben kisebb jelentőséggel bírnak, ahol a *policy network*ök és a *policy* monopóliumok nem jól szervezettek, a *policy* szereplők (érdek- és civil szervezetek) száma alacsony, és befolyásolási súlyuk csekély, a közpolitikai változások megvitatására kevés lehetőség nyílik, a politikai mobilizáció nehézkes, párhuzamos médiavalóságok léteznek, és ahol a végrehajtó hatalom erős, míg a fékek és ellensúlyok gyengék. Ilyen körülmények mellett a kormány sokkal kevesebb, a közpolitikai vállalkozóktól jövő kezdeményezéssel szembesül, a közpolitikai vállalkozók pedig nagy nehézségekkel küzdenek, ha az általuk képviselt ügyet előre akarják mozdítani, hiszen problémákba ütköznek a közönség mobilizálása, az ügy napirendre tűzése, vagy a döntéshozókkal való kapcsolat felvétele során egyaránt. Ilyen környezetben a kormány nagyrészt szabadon alakíthatja a napirendet, és közpolitikai változást kezdeményezhet – beleértve a nagyléptékű változásokat is –, mivel nem kötik szorosan a politikai, intézményi és alkotmányos korlátok. Más szavakkal: a társadalom közpolitikai kapacitásai gyengék, az állam kapacitásai viszont viszonylag erősek.

Amellett érvelünk, hogy Magyarországra ez a helyzet a jellemző, és feltevésünk szerint – változó mértékben – ez a mintázat érvényesül a többi kelet-közép-európai országban is. Egy társadalom közpolitikai kapacitásait tehát megkülönböztetjük az állam közpolitikai kapacitásaitól. Az állami kapacitások irodalma ugyanis olyan, tipikusan kevésbé fejlett országokat vizsgál, ahol az állam jogkikényszerítő képessége, az adók behajtására való képessége vagy magának az államműködésnek az adminisztratív irányítása elégtelen. A poszt-kommunista államok jelentős részével ellentétben, a kelet-közép-európai térségben inkább erősek az állami kapacitások (Bohle–Greskovits, 2012; Fortin, 2010).

Viszont kétségtelen, hogy manapság a sikeres közpolitika-csinálás többet követel meg, mint pusztán egy viszonylag erős államot, amely többé-kevésbé képes kikényszeríteni a törvényeket, behajtani az adókat, és a bürokratikus rendszert működtetni. A közpolitika-csinálás komplex folyamat, amelynek során számos szereplő bevonásával meghatározódnak a társadalom számára fontos problémák, felmerülnek, számba vétetnek a társadalmilag elfogadható, többé-kevésbé hatékony és kivitelezhető megoldások a probléma megoldására vagy enyhítésére, amelyek közül végül a politikai folyamatban kiválasztanak és alkalmaznak egyet. Mindennek során különböző ismeretek, értékek, és érdekek bukkannak fel, szervezetek és intézmények lépnek be a folyamatba, és a társadalmi vonatkozások mellett a politikai és a gazdasági logika is szerepet kap, míg a folyamat végén a közösen azonosított kihívásra valamilyen válasz születik. Az állami kapacitások megléte elengedhetetlen – de a közpolitika-formálás többet kell hogy jelentsen szűken értelmezett állami feladatnál. Nyilvánvaló, hogy a tágan értelmezett közpolitikai kapacitások megléte számos egyéb körülmény függvénye: kellenek hozzá aktív közpolitikai szereplők (lobbik, civil szervezetek, agytrösztök stb.); független média, amely teret ad a vitáknak, a kezdeményezéseknek; fórumok, ahol az állam és a társadalmi aktorok érintkeznek egymással (konzultációk, érdekegyeztetés stb.); megfelelő szakértői tudás és az azt képviselő intézmények (minisztériumi háttérintézmények, kutató intézetek stb.); és a központi hatalom korlátozását szolgáló jogállami intézményrendszer.

A közpolitikai kapacitás hazánkban eleve gyenge volt a nyugat-európai országokhoz képest, ám álláspontunk szerint a vizsgált, 2010–2014-es kormányzati ciklus során olyan változások mentek végbe, amelyek a közpolitikai kapacitások további gyengüléséhez járultak hozzá, mint például:

Illiberális tendenciák (Bozóki, 2011). A fékek és ellensúlyok gyengítése, mint például az Alkotmánybíróság hatáskörének csökkentése, vagy az ellenőrző funkciójú politikai pozíciók politikailag lojális személyekkel való betöltése.

A törvényhozási folyamat felgyorsulása. Számításaink szerint a 2010–2014-es időszak során átlagosan 34 nap telt el egy törvénytervezet benyújtása és a zárószavazás között, amely 1990 óta a legrövidebb törvényhozási átlagidőt jelenti. Másrészről, évente átlagosan több mint 200 törvényt fogadtak el, miközben az ezt megelőző ciklusokban egyik évben sem hoztak 150-nél több törvényt.

Centralizáció. Számos, korábban decentralizált szervet, intézményt centralizáltak, hierarchikusan újraszerveztek, vagy csökkentették a függetlenségét, beleértve az iskolákat és a helyi önkormányzatokat (Hajnal–Rosta, 2014).

A korporatív intézmények eltörlése, és a közpolitika-csinálás néhány konszenzusos elemének további gyengítése. A lobbizási lehetőségek és csatornák átláthatatlanná váltak, az érdekegyeztetés hivatalos fórumait eltörölték (Bartha, 2015).

A média politikai befolyásoltságának erősödése. A közmédia a kormányzat politikai érdekeinek a szolgálatába állt. A független médiumok megfélemlítő

kampányok céltáblájává váltak, és nem részesültek kormányzati reklám-megrendelésekben (Bajomi-Lázár, 2013; Czibik–Ferenczi–Tóth, 2013).

Nyomás a független civil szervezeteken. A civil szervezetek állami támogatását jelentősen csökkentették, a pénzosztást a Nemzeti Együttműködési Alapon keresztül politikai ellenőrzés alá vonták, a hatóságok pedig számos civil szervezetet zaklattak.

Összefoglalva, a 2010 utáni változások a magyar politikai és közpolitikai rendszert zártabbá tették, és tovább csökkentették a közpolitikába való beleszólás lehetőségeit. Az Egyesült Államokban, ahonnan a *policy* folyamatokat leíró modellek túlnyomó többsége származik, olyan plurális rendszer működik, ahol a döntéseket esetenként igen nehéz átvinni az érdekcsoportok és intézményi korlátok tömegén – viszont Magyarországon, úgy tűnik, ennek éppen a fordítottjával állunk szemben. A kormányon kívül álló *policy* szereplők, legyenek ezek pártok, szakszervezetek, érdekcsoportok vagy civil szervezetek, jelentős nehézségekkel szembesülnek, ha hatást akarnak gyakorolni a közpolitika-csinálásra. Figyelemre méltó, hogy az általunk azonosított, a kormányzati kezdeményezéstől független hét ügyből kettő nemzetközi vonatkozású „import-ügy" (Snowden-ügy és Tavares jelentés). Néhány ügy média-kezdeményezésnek tekinthető (Schmitt-ügy, rendőri visszaélések, „trafik-mutyi"), egy a bíróság munkájához kapcsolódik (a cigánygyilkosságok elkövetőinek pere), és egy olyan van, amelynek a megkonstruálásában a pártokon és a médián kívül más szereplő is azonosítható: a Biszku-ügy, és az azt kirobbantó filmesek. A társadalmi szereplők mint közpolitikai vállalkozók gyengék, és még a média napirendjére is csekély a befolyásuk. A médiát és a közpolitikai folyamatokat túlnyomórészt a kormány kezdeményezései dominálják – ez a „politikai kormányzás".

KONKLÚZIÓ

Láthattuk, hogy Magyarországon a kormány nagy napirendformáló kapacitással rendelkezik, lévén, hogy a kormány kezdeményezte a sajtó által a legintenzívebben követett események nagytöbbségét. Vele szemben a közpolitikai vállalkozók nem voltak különösebben képesek befolyásolni a média és a politika napirendjét. Ahogy feltételeztük, az élénk médiavisszhangot kapó ügyek legnagyobb részét nem a civil társadalom, nem különböző érdekcsoportok vagy ellenzéki pártok kezdeményezték. Ezt a mintázatot mi a politikai kormányzás megnyilvánulásaként értelmezzük: a közpolitika-csinálás messzemenően a hatalmi központból történik, és a társadalom felől érkező kezdeményezések csekély hatást gyakorolnak rá. Azért is, mert kevés az ilyen kezdeményezés, és az sem éri el a média vagy a politika ingerküszöbét. Ez azonban csak részben történeti adottság, részben magából a kormányzási stílusból adódik, amely

szűkítette a közpolitika-csináláshoz való hozzáférést, és gyengítette a közpolitikai kapacitásokat.

A vizsgált időszakban a média csak korlátozottan volt képes a kormánypárt törvényhozási agendájától függetlenül, önálló napirendet alkotni. A médiaérdeklődés növekedése egy adott téma irányában tipikusan egybeesett a kormány kezdeményezéseivel (26 esetben), illetve három esetben katasztrófákkal, drámai eseményekkel függött össze. Végeredményben hét olyan esetet találtunk, ahol a média önálló napirendformáló hatása egyáltalán felvetődhet. Ebből öt ügyben volt valamilyen politikai reakció, legalább interpellációk formájában, de három esetben törvényhozási aktus is történt. Az ügyek között volt több olyan, amely a média saját kezdeményezésének tekinthető (Schmitt-ügy, rendőri visszaélések, „trafik-mutyi"), két esetben külföldi események váltottak ki médiaérdeklődést (Snowden-ügy, Tavares jelentés), egyszer pedig a bírósági eljárást követte a média (cigánygyilkosok pere). Egy esetben civil társadalmi szereplők (filmesek) járultak hozzá az ügy kirobbanásához (Biszku-ügy). Vagyis társadalmi közpolitikai vállalkozók nem sok szerepet játszottak a média napirend-formálásában.

Ezek alapján elmondható, hogy a média mind a közpolitikai napirendet, mind pedig a közpolitikai döntéseket csak kis mértékben képes befolyásolni. Kutatásunkban a szélsőséges esetekre fókuszáltunk, azaz azokra az ügyekre, amelyek a legnagyobb sajtóérdeklődést váltották ki. Ez alapján azt valószínűsítjük, hogy a kisebb figyelmet kapó, „normál" esetekben a média politikára gyakorolt hatása még ennél is gyengébb. Bár csak magyar adatokat elemeztünk, úgy véljük, hogy hasonló mintázatot találhatnánk más közép-európai országok vizsgálata során is, amelyek társadalmait Magyarországhoz hasonlóan inkább gyenge, mint erős közpolitikai kapacitások jellemzik. Ezen hasonlóságok és különbségek meglétének, mértékének a tisztázása jövőbeni kutatások témája lehet.

FÜGGELÉK

A vizsgált jelentős médiafigyelmet kiváltó ügyek

Kormányzati kezdeményezésű ügyek

Rezsicsökkentés
Költségvetési viták
Támadások az MNB korábbi vezetőségével szemben, a vezetők leváltása
Szabadság téri német megszállási emlékmű építése
Földtörvény
Magán-nyugdíjpénztári megtakarítások államosítása
A Munka Törvénykönyvének változásai
Új Széchenyi Terv

A rendvédelmi szervek átszervezése
A BKV finanszírozásával kapcsolatos viták
Felsőoktatási reform
Közoktatási reform
E-útdíj rendszer bevezetése
Erzsébet-utalványok bevezetése
Devizahiteleseket mentő intézkedések
Budai Gyula feljelentése az MTA Filozófiai Kutatóintézetének pályázataival kapcsolatban
Médiatörvény
Kinevezések, személycserék a 2010-es kormányváltást követően
Szocialista vezetők elszámoltatása, szocialista vezetők korrupciógyanús ügyei
Adóreformok
Az Alkotmány reformja
Választási törvény módosítása
A rendőrség átszervezése
A Malév csődje, kormányzati próbálkozások a megmentésére és a feltámasztására
A paksi atomerőmű bővítéséről való döntés
Kémügy: nyomozás és per Szilvásy György, Laborc Sándor és Galambos Lajos ellen

Katasztrófák
Árvíz- és katasztrófavédelem
Vörösiszap-katasztrófa
Pánik és tragédia a West Balkán szórakozóhelyen

A média napirendjén megjelenő ügyek
Rendőrségi visszaélések
Volt kommunista vezetők felelősségre vonása, a Biszku Béla elleni nyomozás és per
Snowden-botrány
Schmitt Pál köztársasági elnök plágiumbotránya
A cigánygyilkosságok elkövetői elleni nyomozás és per
Trafikbotrány
A Tavares-jelentés vitája az Európai Parlamentben

JEGYZETEK

[1] Lásd a projekt honlapját: cap.tk.mta.hu.

[2] Gadi Wolfsfeld P-M-P, vagyis politika-média-politika modellje a politika elsőbbségéről szól, azonban az első P nála sem a kormányzati politikára, hanem közpolitikai vállalkozók, civil szervezetek, mozgalmak szerepéről szól, amelyek megteremtik egy adott ügy új, a média számára is használható frame-jét (vö. Wolfsfed, 2013).

[3] Ebben az értelemben módszerünk hasonló Boydstun (2014) és szerzőtársai megközelítéséhez, akik a „médiaviharokra", azaz az átlagosnál nagyobb médiafelületet kapó ügyekre (*media storms*) koncentrálnak. Ellentétben a mi elemzésünkkel, ők kvantitatív megközelítést használnak, amire a magyar adatbázisok jelenleg még nem alkalmasak.

[4] Az adatbázis ezen felül az alábbi adatokat is tartalmazza: a cikk címét, szerzőjét, kivonatát, a megjelenés helyét, idejét, az oldalon betöltött fontosságát. *Mutatis mutandis* hasonló adatok vannak a törvényhozási adatbázisban is. Az adatok hiányosságai között említhető, hogy a média adatbázistételei csak egyszeres kódoláson estek át. Ennek ellenére reméljük, hogy eredményeink érdekesnek és érvényesnek bizonyulnak.

[5] Például, intenzív médiafigyelmet találtunk 2012-ben a rendőrséggel kapcsolatos témákra vonatkozóan, amelyek nagy arányban tartalmaztak a legkülönfélébb rendőrségi visszaélésekről (korrupciós esetekről, túlzott erőszak alkalmazásáról) beszámoló híreket, amellett, hogy sok olyan hírt is, amelyek szervezeti átalakításokról számoltak be. Az eseteket egy gyengén integrált ügyklaszternek is tekinthetnénk – végül két okból is úgy döntöttünk, hogy a visszaéléseket és a szervezeti átalakításokat két külön ügyként kezeljük. Az első, hogy a témakörön belül a két alügy köré csoportosuló hírek két csoportja külön-külön is teljesítette volna a fent bemutatott kiválasztási módszereink legalább egyikének feltételeit, a másik pedig, hogy a cikkek e két csoportja igen eltérően mutatja be a rendőrséget, és egyetlen cikk sem hozza összefüggésbe a két ügyet.

IRODALOM

Bajomi-Lázár, Péter (2014): *Party Colonisation of the Media in Central and Eastern Europe*. Budapest–New York, Central European University Press.

Bartha, Attila (2015): *Politically Driven Policy-Making and Transformation of Belligerent Narratives: Understanding Hungarian Economic Policy Changes in the post-2010 Period from a Narrative Policy Framework Perspective.* Kézirat, MTA TK PTI.

Baumgartner, Frank R.–Jones, Bryan D. (1993, 2009): *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago–London, The University of Chicago Press.

Bohle, Dorothee,–Greskovits, Béla (2012): *Capitalist diversity on Europe's periphery*. Cornell University Press.

Boydstun, Anne E.–Hardy, Anne–Walgrave, Stefaan (2014): Two Faces of Media Attention: Media Storm Versus Non-Storm Coverage. *Political Communication*, 31 (4): 509–531.

Bozóki, András (2011): Occupy the State: The Orbán Regime in Hungary. *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 19 (3): 649–663.

Brinkerhof, Derick W. (1999): Exploring State–Civil Society Collaboration: Policy Partnerships in Developing Countries. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, vol. 28, no. 4, Supplement 1999: 59–86.

CRCB (2013): *Print media expenditure of government institutions and state-owned companies in Hungary, 2003–2012*. Report of the Corruption Research Center Budapest.

Fortin, Jessica (2010): A tool to evaluate state capacity in post-communist countries, 1989–2006. *European Journal of Political Research,* 49: 654–686.

Green-Pedersen, Christoffer–Rune Stubager (2010): The Political Conditionality of Mass Media Influence: When Do Parties Follow Mass Media Attention?, *British Journal of Political Science*, 40: 663–677.

Hajnal, György–Rosta, Miklós (2014): The illiberal state on the local level: The doctrinal foundations of subnational governance reforms in Hungary (2010–2014). Institute for Political Science, MTA Centre for Social Sciences, *Working Papers in Political Science,* 2014/1: 1–35.

Hetherington, Marc J. (2005): *Why trust matters: Declining political trust and the demise of American liberalism.* Princeton, Princeton University Press.

John, Peter (2006): Explaining policy change: the impact of the media, public opinion and political violence on urban budgets in England. *Journal of European Public Policy,* 13 (7): 1053–1068.

Kay, Adrian,–Baker, Phillip (2015): What Can Causal Process Tracing Offer to Policy Studies? A Review of the Literature. *Policy Studies Journal*, 43 (1): 1–21.

Kingdon, John W. (1995): *Agendas, Alternatives, and Public Policies*. 2nd edition. Boston, Little Brown.

Kuhar, Roman–Ramet, Sabrina P. (2012): Ownership and Political Influence in the Post-socialist Mediascape: the Case of Slovenia. *Southeast Europe – Journal of Politics and Society*, no. 1.: 2–30.

Pritchard, David–Berkowitz, Dan (1993): The limits of agenda-setting: The press and political responses to crime in the United States, 1950–1980. *International Journal of Public Opinion Research*, 5 (1): 86–91.

Real-Dato, José (2009): Mechanisms of Policy Change: A Proposal for a Synthetic Explanatory Framework. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 11 (1): 117–143.

Sabatier, Paul A.–Weible, Chrostopher M. (2007): The Advocacy Coalition Framework: Innovations and Clarifications. In: P. A. Sabatier (ed.): *Theories of the Policy Process.* Boulder, Westview Press, 189–220.

Skocpol, Theda (2008): Bringing the State Back In: Retrospect and Prospect The 2007 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 31 (2): 109–124.

Soroka, Stuart N. (2002): *Agenda-setting dynamics in Canada*. Vancouver, UBC Press.

Tresch, Anke–Pascal Sciarini–Frédéric Varone (2013): The Relationship between Media and Political Agendas: Variations across Decision-Making Phases. *West European Politics*, 35 (5): 897–918. s

True, James L.–Jones, Bryan D.–Baumgartner Frank R. (2007): Punctuated-Equilibrium Theory: Explaining Stability and Change in Public Policymaking. In: P. A. Sabatier (ed): *Theories of the Policy Process*. Boulder, Westview Press, 155–188.

Van Aelst, Peter–Stefaan Walgrave (2011): Minimal or Massive? The Political Agenda–Setting Power of the Mass Media According to Different Methods. *International Journal of Press/Politics*, 16 (3): 295–313.

Van Aelst, Peter–Lotte Melenhorst–Joop van Holsteyn–Joeri Veen (2015): Lawmaking and news-making: different worlds after all? A study on news coverage of legislative precesses in the Netherlands. *The Journal of Legislative Studies*, on-line first.

Vliegenthart, Rens–Noemi Mena Montes (2014): How Political Media System Characteristics Moderate Interactions between Newspapers and Parliaments: Economic Crisis Attention in Spain and the Netherlands. *International Journal of Press/Politics*, 19 (3): 318–339.

Vliegenthart, Rens–Stefaan Walgrave (2011): When the media matter for politics: Partisan moderators of the mass media's agenda-setting influence on parliament in Belgium. *Party Politics,* 17: 321–342.

Walgrave, Stefaan–Stuart Soroka–Michiel Nuytemans (2008): The Mass Media's Political Agenda-Setting Power: A Longitudinal Analysis of Media, Parliament, and Government in Belgium (1993 to 2000). *Comparative Political Studies*, 41 (6): 814–836.

Walgrave, Stefaan–Van Aelst, Peter. (2006): The contingency of the mass media's political agenda setting power. Towards a preliminary theory. *Journal of Communication*, 56 (1): 88–109.

Wolfsfeld, Gadi (2013): The Politics-Media-Politics Principle: Towards a More Comprehensive Approach to Political Communication. *APSA 2013 Annual Meeting Paper.*

Zachariadis, Nikolaos (2007): The multiple streams framework: Structure, limitations, prospects. *Theories of the policy process* (2nd ed.). Boulder, Westview Press, 65–92.

BAYER JUDIT*

AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGÁNAK 10. CIKKEL KAPCSOLATOS JOGGYAKORLATÁNAK EGYES SÚLYPONTJAI

Jelen tanulmány az Emberi Jogok Európai Egyezménye 10. cikkének joggyakorlata általános elveit, és alkalmazásának legjellegzetesebb eseteit kívánja az olvasó elé tárni. Elsődleges célja, hogy áttekintést nyújtson a 10. cikk alkalmazásának sarokpontjairól, és főbb elveiről. Ezen belül fokozott figyelmet szentel a véleménynyilvánítási szabadság demokratikus közéletben betöltött szerepének. Hipotézise szerint az Emberi Jogok Európai Bírósága joggyakorlatában erősebb védelmet biztosít a joggyakorlásnak akkor, ha az a demokratikus társadalmi, közéleti vitát szolgálja, és hajlandóbb helyben hagyni a tagállami korlátozásokat, amennyiben a véleménynyilvánítás az egyén önkifejezését szolgálná a közösséget sértő módon, továbbá akkor is, ha azok a demokratikus jogrendet támadnák.

A kötet, melyet az olvasó kezében tart, speciális szempontú tanulmányokat tartalmaz a véleménynyilvánítási szabadság témájában, köztük az internetes szólásszabadságot, illetve az önkényuralmi jelképek témáját bemutató írásokat, ezért ezen a téren jelen tanulmány szándékoltan szűkszavú *(Delfi v Észtország, Vajnai v Magyarország)*. (Lásd Koltay András, illetve Bárd Károly és Bárd Petra tanulmányát a jelen kötetben.)

E tanulmány célja mindössze a véleménynyilvánítási szabadság körében legtipikusabb esetek általános jellegű bemutatása. A Bíróság szempontjai között vissza-visszatérően kiemelt jelentőségűnek tűnik a demokratikus nyilvánosság működésének biztosítása. A tanulmány ezért kiemelt figyelmet szentel azoknak az eseteknek, amelyek eldöntésében ez a kritérium döntő szerepet játszott. Terjedelmi korlátok miatt a Bíróság érveléstechnikáját, esetjogon belüli ellentmondásait nem kritizálja a tanulmány, mindössze néhány kiemelt esetben említi meg a szakirodalomban jelen lévő diskurzus különböző álláspontjait.

Az illusztrációként használt jogesetek idézésekor igyekeztem a legkorábbi olyan jogesetet megadni, amelyikben az Emberi Jogok Európai Bírósága (a továbbiakban: Bíróság) kifejtette a vonatkozó elveket, és amelyre utóbb gyakran hivatkozott.

A kifejezés szabadsága terjedelmének meghatározásához a Bíróság egyik alapvető elvének tekinthető az az érvelés, amelyet a *Handyside*-ügyben alkalmazott először, majd számos ügyben újra hivatkozott (lásd alább):

* PhD, habilitált főiskolai tanár, Budapesti Gazdasági Egyetem Külkereskedelmi Kar, 1165 Budapest, Diósy Lajos u. 22–24.
E-mail: bayer.judit@uni-bge.hu.

> „a kifejezés szabadsága a demokratikus társadalom egyik alapkövét jelenti, és a társadalmi fejlődés, valamint minden egyén önmegvalósításának egyik alapvető feltétele, és nem csupán azokra az információkra vagy gondolatokra alkalmazandó, amelyeket szívesen fogadnak, vagy amelyek tetszést vagy közönyt ébresztenek, hanem azokra is, amelyek sértőek, felháborítóak vagy zavaróak. Ezt követeli a pluralizmus, a tolerancia és a nyitottság, amely nélkül nincs demokratikus társadalom."[1]

A védelem sajátos korlátjaként működik az Egyezmény 17. cikke, mely szerint az Egyezmény egyik rendelkezését sem lehet úgy értelmezni, hogy az bármely állam, csoport vagy személy számára jogot biztosítana az Egyezményben foglalt jogok és szabadságjogok megsértésére vagy korlátozására. Ennek alkalmazása esetén a Bíróság már a befogadhatósági szakaszban elutasíthatja a hozzá érkező kérelmeket a 17. cikk alapján. A 17. cikkel az Egyezmény alkotói a totalitárius rendszerek európai újjáéledését kívánták megakadályozni, és az antidemokratikus tevékenységeket kívánták kizárni az Egyezmény védelméből.[2] Egyes szerzők szerint azonban hátrányos a jogvédelemre nézve, hogy a 17. cikk alkalmazása révén a Bíróság pusztán a tartalom alapján megengedi a korlátozást, függetlenül a kontextustól, és a körülmények mérlegelésétől.[3] A holokauszt-tagadás miatt tagállami szinten elmarasztalt panaszokat minden esetben erre a cikkre hivatkozva utasítja el a Bíróság,[4] egyéb, gyűlöletkeltő beszédük terjesztése miatti korlátozás esetén pedig ugyancsak legtöbbször (de nem következetesen) e cikkre hivatkozva utasítja el.[5] A teljesség igénye nélkül az alábbiakban bemutatok néhány jellemző esetet.

A holland bíróság két hét szabadságvesztésre ítélte egy, az etnikai homogenitást kívánatosnak, és a faji keveredést elkerülendőnek tartó párt elnökét, aki faji diszkriminációra felhívó röpiratokat terjesztett, melyek arra ösztönözték az olvasóikat, hogy szorgalmazzák a teljes nem fehér lakosság Hollandia területéről való kitelepítését. A Bíróság megállapította, hogy az Egyezmény 14. cikke diszkrimináció nélkül biztosítja az Egyezményben foglalt jogokat minden embernek, a 4. Jegyzőkönyv pedig tiltja a kollektív kitelepítést, hozzátette, hogy az ENSZ faji megkülönböztetés ellenes egyezménye alapján Hollandia kötelezettsége megakadályozni a panaszosokat abban, hogy ilyen nézeteiket szabadon és szankció nélkül terjeszthessék.[6] Megállapította, hogy a panaszosok arra kívánják használni a 10. cikk védelmét, hogy

[1] *Handyside v The United Kingdom,* Judgment of 7 December 1976, no. 5493/72. § 49.

[2] Mark E. Villiger: „Article 17. ECHR and Freedom of Speech in Strasbourg Practice" in Josep Casadevall [et al.] (szerk.): *Freedom of Expression: Essays in Honour of Nicolas Bratza* (The Netherlands: Wolf Legal Publishers 2012) 321, 322.

[3] Antoine Buyse: „Dangerous Expressions: The Echr, Violence and Free Speech" *ICLQ* 2014/April. 491–503; valamint Hannes Cannie – Dirk Voorhoof: „The Abuse Clause and Freedom of Expression in the European Human Rights Convention: An Added Value for Democracy and Human Rights Protection?" *Netherlands Quarterly of Human Rights* 2011/1. 54–83, 57.

[4] Cannie–Voorhoof (3. lj.).

[5] Lásd *Glimmerveen and Hagenbeek v The Netherlands,* Judgment of 11 October 1979, nos. 8348/78, 8406/78; *Schimanek v Austria,* Judgment of 01 February 2000, nos. 32307/96, 12774/87; *H., W., P. and K. v Austria,* Judgment of 10 December 1989, no. 12774/87; *Norwood v UK,* Judgment of 16. November 2004, no. 23131/03.

[6] Lásd *Glimmerveen* (5. lj.).

olyan gyakorlatot folytassanak, amely ellentétes az Egyezmény szövegével és céljával, és amely révén megfosztanának másoknak az Egyezmény által biztosított jogaik és szabadságaik gyakorlásától, ez a tevékenység pedig a 17. cikkbe ütközik.

Ettől eltérő eredménnyel zárult *Lehideux és Isorni* kérelme, amelyben a Bíróság részletesebben is kifejtette a 17. cikk alkalmazásának, illetve az attól való eltekintésnek a részleteit. A francia szervezet célja az volt, hogy Pétain marsall (1945-ben elítélt háborús bűnös) második világháború alatti politikáját újraértelmezze, azaz védelmébe vegye. Ezzel megvalósították azt a francia büntető tényállást, amely tiltotta az ellenséggel való kollaboráció nyilvános védelmezését. A francia kormány kifejezetten kérte, hogy a 17. cikkre hivatkozással utasítsák el a kérelmet, azonban a Bizottság – és utóbb a Bíróság – úgy döntött, hogy ez nem indokolt. A közlemény nem tartalmazott fajgyűlöletet vagy mások szabadságának megsértésére vagy korlátozására irányuló állítást, és nem is volt összefüggésben tevékenységgel vagy cselekedettel.[7] A bíróság nem kívánt állást foglalni olyan történelmi események és azok értelmezése kérdésében, amelyeket történészek jelenleg is taglalnak, és amelyben nincs olyan közmegegyezés, mint például a holokauszt kérdésében.[8] A Bíróság vizsgálatában arra szorítkozott, hogy társadalmilag szükséges, illetve arányos volt-e a szankcionálás. Úgy találta, hogy minden országnak kötelessége saját történelmét nyíltan és szenvtelenül kitárgyalni, és hogy a szólásszabadság nemcsak a kedvelt nézetekre terjed ki, hanem azokra is, amelyek sértőek, zavaróak, mert ezt követeli a pluralizmus, a tolerancia és a nyíltság, amely nélkül nem létezik demokratikus társadalom.[9] A szabadságvesztés szankció alkalmazását nyilvánvalóan eltúlzottnak találta, ezért megállapította a 10. cikk megsértését, és ezt elegendő elégtételnek tekintette.[10]

A holokausztot megkérdőjelező közlemények betiltása miatti panaszokat már a befogadási szakaszban elutasítja a Bíróság. A filozófiával és politikával foglalkozó szerző könyvében vitatta a holokauszt történelmileg megállapított tényeit. A Bíróság leszögezte, hogy a világosan feltárt történelmi események megkérdőjelezése nem képezheti történeti kutatás tárgyát, mivel az igazság keresése helyett ezek célja a náci rendszer rehabilitációja, és az áldozatokat vádolná történelemhamisítással. Az emberiség elleni bűnök megkérdőjelezése a rasszista gyűlöletre uszítás egyik legsúlyosabb formája, mert aláássa az Egyezmény értékeit. Habár bármely állam politikája kritizálható, a Bíróság szerint Garaudy írásai nyilvánvalóan rasszista célúak voltak, nem pusztán kritikusak.[11]

A rasszista tartalmú beszéd egy újabb típusa jelent meg a *Norwood v UK* ügyben, melyet ugyancsak a 17. cikkre alapítva utasított el a Bíróság a befogadhatósági szakaszban. Norwood egy posztert tett ki lakása ablakába, amelyen a lángoló ikertornyok voltak láthatóak a következő szöveggel: „muszlimok kifelé Nagy-Britanniából – megvédjük a brit népet". Egy járókelő bejelentésére a rendőrség eltávolította a posztert.[12]

[7] *Lehideux and Isorni v France,* nos. 23/09/1998, 24662/94, § 37.
[8] *Lehideux and Isorni v France* (7. lj.) § 47.
[9] Lásd *Handyside v The United Kingdom* (1. lj.) § 49.
[10] *Lehideux and Isorni v France* (7. lj.).
[11] *Garaudy v France,* Decision of 7. July 2003, no. 65831/01.
[12] *Norwood v UK* (5. lj.).

1. A KORLÁTOZÁS FELTÉTELEI

Az alábbiakban röviden bemutatom az Egyezmény 10. cikke alkalmazásának szerkezetét. A véleménynyilvánítás szabadságának korlátozása akkor lehet legitim, ha az törvényben előre szabályozott, legitim célt szolgál, a cél eléréséhez szükséges, és azzal arányos. A legitim célok típusainak külön fejezetet szentelek a másik két szempont rövid bemutatását követően. Azt követően pedig megvizsgálom majd azokat az indokokat, amelyek a korlátozás szükségességével szemben ellensúlyt képezhetnek.

A korlátozás törvénybe foglalt mivolta úgy értendő, hogy a jogi korlátozás az érintettek számára előre látható legyen. Így kiterjedhet akár az íratlan jogra is (*Sunday Times v UK,* 26. April 1979, 6538/74, § 47), amennyiben az az adott körülmények között ésszerű mértékig előrelátható. Ezzel szemben a Bíróság kétségét fejezte ki, hogy egy sebtében elfogadott jogszabály megfelel-e ennek a követelménynek, többek között a jogállamiság követelményei teljesítésével kapcsolatos kételyek miatt (*Baka v Hungary,* lásd alább).

Érdekes módon nem állapította meg az előreláthatóság hiányát a Bíróság a *Delfi v Estonia,* valamint a *Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete (MTE) és Index v Hungary* ügyeiben, holott mindkét ügyben a panaszos internettartalom-szolgáltatók abban a meggyőződésben nyújtottak lehetőséget a kommentelésre, hogy rájuk a tagállamok által implementált E-Kereskedelmi Irányelv *(Az Európai Parlament és a Tanács 2000/31/EK irányelve, 14. cikk)* vonatkozik, amely mentesíti őket a harmadik személyek által nyújtott tartalomért való felelősség alól. A tagállamok bíróságai azonban más, általános hazai jogszabályokat alkalmaztak a szolgáltatókra, többek között a Polgári Törvénykönyvet. A Bíróság konstatálta, hogy a panaszos vitatta a jogszabály előreláthatóságát, de végül nem fogadta el ezt az érvet.[13] Ehelyett a kommentek tartalma alapján foglalt állást.[14] (Lásd Koltay András, illetve Bárd Károly és Bárd Petra tanulmányát a jelen kötetben.)

A Bíróság esetjoga visszatérően leszögezi, hogy a „szükséges" nem azonos azzal, hogy „elengedhetetlen", de nem is annyira rugalmasan értendő, minthogy „ésszerű", vagy „kívánatos", hanem egy „nyomós társadalmi szükséglet" meglétére utal, ame-

[13] *Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete and Index v Hungary,* Judgment of 2 February 2016, no. 22947/13, § 47–51.

[14] Ezt a kérdést részletesebben is tárgyalja Koltay András: „Az internetes kapuőrök és az Emberi Jogok Európai Egyezményének 10. cikke: a sajtószabadság új alanyai" c. tanulmánya jelen kötetben. A kommentelés témájában lásd még Grad-Gyenge Anikó: „Commentare necesse est: néhány gondolat az Alkotmánybíróság »Kommenthatározatáról«" *Glossa Iuridica Jogi Szakmai Folyóirat* 2015/1–2. 122–142. A Delfi esetében azok között rasszista gyűlöletkeltésre alkalmasak is voltak, ezért nem találta a korlátozást 10. cikkbe ütközőnek (ezt az indokolást az MTE-eset 90. §-ában olvashatjuk ilyen kristálytisztán). Az MTE-esetben a Bíróság megállapította, hogy a magyar bíróságok álláspontja túlságosan merev volt, amikor lényegében objektív felelősséget követeltek meg az azonosítatlan idegenek által feltöltött tartalmakért, valamint, hogy a sérelmet szenvedett gazdasági társaság nem a szolgáltatótól kérte a jogsértőnek talált tartalmak eltávolítását, hanem azonnal bírósági eljárást kezdeményezett, és hogy ezt a tényt a nemzeti bíróságok nem tartották figyelemre érdemesnek (§§ 80–83.). Az MTE-esetben lényeges körülmény volt, hogy egy jogi személy működését érő jogos kritika volt az ügy tárgya, amelyet már a fogyasztóvédelmi hatóság is vizsgált (§ 85.), ezért megállapította a 10. cikk sérelmét.

lyet egy demokratikus társadalom keretei között kell értelmezni. A szükségességgel párhuzamosan vizsgálandó, hogy az állami beavatkozás arányos volt-e a jogszerű céllal, valamint hogy a tagállami hatóságok indoklása releváns és kielégítő-e.[15]

Az arányosság hiánya egyúttal a társadalmi szükségszerűség hiányát is maga után vonja. Az arányosság hiányára hivatkozott a bíróság a *Ceylan v Törökország* és a *Tammer v Észtország* ügyekben is.[16]

2. A LEGGYAKORIBB LEGITIM CÉLOK

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül megemlítem a leggyakoribb legitim célokat, amelyek elérése érdekében az államok a leggyakrabban korlátozzák a véleménynyilvánítási szabadságot.

2.1. MÁSOK JOGAI, JÓ HÍRNEVE

Az egyik leggyakoribb ok, amely okot ad a kifejezések korlátozására és a pereskedésre, mások jó hírnevének, becsületének védelme. Az emberi méltóság nem szerepel külön nevesített jogként az Egyezmény cikkei között, amint erre a beavatkozóként fellépő Médiajogászok Szövetsége rámutatott az *Axel Springer* ügyben.[17] A Bíróság szerint azonban a jóhírnév védelme levezethető az Egyezmény 8. cikkéből, amely a magánélethez és családi élethez való jogot védi.

A Bíróság következetesen érvényesíti a vélemények magasabb szintű védelmét a – valótlan – tényállításokkal szemben. A vélemények és tények elhatárolása a tagállamok feladata, amelyben viszonylag széles mérlegelési jogot élveznek, habár a Bíróság felülvizsgálhatja a besorolásukat.[18] A tényállítások esetében a tagállamoknak kötelességük biztosítani a valóság bizonyításának lehetőségét, ennek elvétele önmagában is megalapozhatja a 10. cikk megsértését.[19] Ezzel szemben az értékítéletek nem vethetők alá az igazság próbájának, tehát a valóság bizonyításának követelménye is sérti a véleménynyilvánítás elvét, hiszen lehetetlent kíván.[20] Ennek ellenére kell, hogy legyen valamilyen valóságos bázisa a vélemény kialakításának.[21] Még az értékítélet is túlzott lehet, ha semmilyen tényalap nem támasztja alá. Így a

[15] *Barthold v Germany,* Judgment of 25 March 1985, no. 8734/79, § 55.

[16] *Ceylan v Turkey* [GC], Judgment of 8 July 1999, no. 23556/94, § 37; *Tammer v Estonia,* Judgment of 6 February 2001, no. 41205/98, § 69; and *Skaïka v Poland,* Judgment of 27 May 2003, no. 43425/98, § 41--42.

[17] *Axel Springer AG v Germany,* Judgment of 7 February 2012, no. 39954/08, § 71.

[18] *Prager and Oberschlick v Austria,* Judgment of 26 April 1995, § 36; *Kharmalov v Russia,* Judgment of 8 October 2015, no. 27447/07, § 31; *Pinto Pinheiro Marques v Portugal,* Judgment of 22 January 2015, no. 26671/09, § 43.

[19] *Castells v Spain,* Judgment 23 April 1992, no. 11798/85, § 16–17, 41, 48.

[20] Lásd alább *Lingens v Austria,* Judgment of 8 July, 1986, no. 9815/82, § 46; *Oberschlick v Austria no.1,* Judgment of 23 May 1991, no. 11662/85, § 63; *Schwabe v Aus*tria, Judgment of 28 August 1992, no. 13704/88.

[21] *Jerusalem v Austria,* Judgment of 27 February 2001, no. 26958/95, § 43.

beavatkozás arányossága attól függhet, hogy a kifogásolt értékítélet tekintetében kellő tényalap áll-e fenn.[22] A *Karsai v Hungary* esetben a Bíróság nem tudta elfogadni a magyar bíróságok azon álláspontját, hogy a történész valótlan tényállításokat fogalmazott meg, mert azok szerinte (nem vitatott) tényeken alapuló értékítéletek voltak. Az állítások közéleti vita részét képezték, ráadásul „egy totalitárius történelmi epizódokkal rendelkező ország saját múltjának feldolgozásával kapcsolatos szándékairól szólt", amelyet már a *Lehideux and Isorni* ügyben is lényeges körülménynek tartott.[23]

Habár a vélemények szélesebb körben élveznek védelmet, mint a valótlan – vagy vitatott – tények, megítélésüknél fontos a nyelvhasználat, a kifejezésmód vizsgálata, vajon túlzó volt-e vagy tárgyilagos, és hogy a szándék bántó, megbélyegző volt-e.[24] A különféle megbélyegző jelzők használata azonban, akár a „tökfilkó" *(Trottel)*, „náci" vagy „neofasiszta", nem eredményezik automatikusan a szankcionálás jogosságát az Egyezmény alapján.[25]

2.2. A MAGÁNÉLET VÉDELME (8. CIKK)

A magánélet védelme több, mint a 10. cikk lehetséges korlátja: nevesítve is védi az Egyezmény. Amennyiben ez ütközik a véleménynyilvánítási szabadsággal, akkor két egyenrangú emberi jog kollíziójáról beszélhetünk. A magánélet a személyiség több aspektusát is magában foglalja, például a szexuális orientációját, nevét, vagy a képmáshoz való jogot, illetve azokat a személyes adatokat, információkat, amelyeket az egyén hozzájárulása nélkül közölni jogsértő. Mindazonáltal, a jóhírnév sérelme el kell érjen egy jelentős fokot a 8. cikk alkalmazásához, valamint nehezen hivatkozható a magánélet sérelme akkor, ha a jóhírnév romlása előrelátható következménye az egyén saját tetteinek, például egy bűncselekmény elkövetése következtében.[26] A jóhírnév sérelmének megítélésekor a vizsgált szempontok: a közéleti vitához történő hozzájárulása, az érintett személy hírességének foka, és előzetes cselekedetei, a közlés tárgya. A közérdekű cél, a jogos kritika talán ezeknél az eseteknél esik a legnagyobb latba (lásd lent).

A személy ismertségének foka mellett a társadalmi funkcióját is vizsgálni szükséges: természetes, hogy egy közismert személy kisebb védelemre tarthat igényt a magánélet védelme terén, mint aki még sosem tűnt fel a nyilvánosság előtt.[27] Ugyanakkor különbséget kell tenni a demokratikus vitához történő hozzájárulás, például olyan politikusokkal kapcsolatosan, akik részt vesznek a közügyek alakítá-

[22] *Karsai v Hungary,* Judgment of 1 December 2009, no. 5380/07, § 32.
[23] *Karsai v Hungary* (22. lj.), ill. *Lehideux and Isorni v France* (7. lj.) § 47.
[24] *Kincses v Hungary,* Judgment of 27 February 2015, no. 66232/10; *Lindon, Otchakovsky Laurens and July v France,* Judgment of 22 October 2007, nos. 21279/02, 36448/02.
[25] *Scharsach and News Verlagsgesellschaft v Austria,* Judgment of 13 November 2003, no. 39394/98, § 43; *Oberschlick v Austria no. 2,* Judgment of 1 July 1997, no. 20834/92; *Karman v Russia,* Judgment of 14 December 2006, no. 29372/02, § 39.
[26] *A. v Norway,* Judgment of 9 April 2009, no. 28070/06, § 64; lásd *Axel Springer AG v Germany* (17. lj.).
[27] *Minelli v Svájc,* Judgment of 14 June 2005, no. 14991/02.

sában, és az ilyen funkciót be nem töltő személy magánéletének részleteiről történő tudósítás között.[28]

Az *Axel Springer* ügyben a Bild című napilap egy ismert színészről tette közzé a droggal való visszaélés miatti letartóztatásának hírét, amelyet rendőrségi forrásból szerzett. A Bíróság értékelte azt a tényt, hogy az illető korábban aktívan kereste a sajtó figyelmét, és úgy vélte, emiatt kétségkívül csökkent az információival való rendelkezési joga (de nem szűnt meg teljesen).[29] Emellett úgy találta, hogy egy olyan színész esetében, aki rendőrfelügyelőt játszott egy népszerű sorozatban, a közvélemény számára valóban alakító jellegű információ lehet a droggal való visszaélés bűncselekményének ismerete, és megállapította a 10. cikk sérelmét.

Újszerű szempontot vezetett be a *Bédat v Switzerland* ügy: nem csupán a 8. cikkel szemben kell mérlegelni a 10. cikket, hanem előfordulhat, hogy a 6. cikkel szemben is: a vádlottnak a tisztességes eljáráshoz való joga, hogy ne tudósítsanak büntetőügyéről idő előtt.[30] Ugyanakkor ez a szempont is a személyes információkkal való önrendelkezés körébe sorolható.

2.3. A BÍRÓSÁGOK TEKINTÉLYÉNEK MEGŐRZÉSE

Több ügy is azzal kapcsolatos, hogy ügyvédek fogalmaztak meg kritikát a bíróságokkal szemben. A *Kincses v Magyarország* ügyben a Bíróság annak fontosságát hangsúlyozta, hogy az ügyvédek kifejezési szabadságát ne bénítsa meg a korlátozás, hogy az ügyfeleik képviseletében ne kelljen szankcióktól tartaniuk, azonban az ügyvéd nyilvános kritikája nem pusztán az eljárás vagy az ítélet érdemi kritikáját fogalmazta meg, hanem az eljáró bíró szakmai képességét lekicsinylő megjegyzéseket tartalmazott, valamint azt sugallotta, hogy a bíróság megkerülte a törvényt.[31] Ugyanakkor a *Steur v Hollandia* ügyben az ügyvéd bírálata kizárólag az ügyfelét érintő intézkedésekre vonatkozott, és nem tartalmazott személyes sértést.[32] A szankciót az ügyvédek szakmai testülete szabta ki, tehát az államnak kisebb a felelőssége, és a kiszabott szankció arányosnak volt tekinthető. Hasonlóképpen ítélte meg a Bíróság, amikor egy ügyvéd a folyamatban lévő büntetőeljárással szemben gyakorolt nyilvános kritikát, és az ügyvédi kamara kifogásolta, hogy nem a hivatalos utat tartotta be kritikájának megfogalmazása során. A Bíróság úgy vélte, hogy az ügyvédi kamara jobb helyzetben van a megengedett szakmai közlések határainak meghúzására, mint egy nemzetközi bíróság, valamint az alkalmazott büntetést sem találta eltúlzottnak.[33]

[28] *Von Hannover v Germany,* Judgment of 24 June 2004, no. 59320/00 (violation of Article 8.), § 63. és *Von Hannover v Germany no. 2,* Judgment of 7 February 2012, no. 40660/08, 60641/08 (no violation of Article 8.); *Axel Springer AG v Germany* (17. lj.) § 91.

[29] Lásd *Axel Springer AG v Germany* (17. lj.) § 92, 101; továbbá *Flinkkilä and Other*s v *Finland,* Judgment of 6 April 2010, no. 25576/04, § 75. *Saaristo and Others v Finland,* Judgment of 12 October 2010, no. 184/06, § 61.

[30] *Bédat v Switzerland,* Judgment of 29 March 2016, no. 56925/08.

[31] *Kincses v Hungary* (24. lj.).

[32] *Steur v The Netherlands,* Judgment of 28 October, 2003, no. 39657/98.

[33] *Schöpfer v Switzerland,* Judgment of 20 May 1998, no. 56/1997/840/1046.

Baka András Magyarországgal szembeni ügyének sajátossága, hogy a Bíróság tesztjének mind a négy pontján fennakadt. A panaszos 2009-től volt a Legfelsőbb Bíróság elnöke, tisztségénél fogva az Országos Igazságszolgáltatási Tanács (OIT) tagja. Az OIT tagjaként törvényi kötelessége volt az igazságszolgáltatásra vonatkozó törvényjavaslatok véleményezése, a különböző bíróságok véleményének begyűjtése és összegzése alapján. A panaszos a bírósági iratok szerint 2011 februárjától novemberig kilenc alkalommal élt törvényi lehetőségeivel, hivatali hatáskörében eljárva kritikát fogalmazott meg az Országgyűlésnek az igazságszolgáltatást érintő döntéseivel kapcsolatosan, egy ízben alkotmánybírósági indítványt is adott be (eredményesen). 2011. november 20-án az Országgyűlés a készülő Alaptörvény-tervezet szövegét oly módon módosította (egy előző napi egyéni képviselői indítvány alapján), hogy az *Alaptörvény* életbe lépésével a Legfelsőbb Bíróság elnöke, valamint az OIT tagjai elveszítik megbízatásukat. Az *Alaptörvény* módosítását december 30-án fogadták el, és december 31-én hatályba lépett, a panaszos ennél fogva a következő naptól, 2012. január 1-től elveszítette elnöki mandátumát. A kormánynak a Bíróság előtt nem sikerült bizonyítania, hogy a megbízás megszüntetésére más okból volt szükség, mint a panaszos nézeteinek és kritikus véleményének nyilvános kifejtése miatti megtorlásul, ráadásul a megszüntetés bírói felülvizsgálatát sem tudta biztosítani, ezzel megsértette a 10. cikket és a 6. cikket is. A Bíróság döntése mintegy tucatnyi nemzetközi szabályt és testületi állásfoglalást idézett, amelyek az eltávolítás jogszerűsége ellen hivatkozhatók voltak.

A Bíróság kételkedett a megszüntetést előíró jogszabály (tehát az *Alaptörvény*) jogállamisági követelményeket teljesítő voltával szemben is. Ennek ellenére folytatta a vizsgálatot, és áttekintette a többi szempontot is. Nem talált legitim okot sem, ami indokolta volna az eltávolítást: a kormány által megjelölt okot, az igazságszolgáltatás függetlenségének biztosítását nem találta elégségesnek. Ezek után nem lett volna szükséges annak vizsgálata, vajon szükség volt-e az intézkedésre egy demokratikus társadalomban, de a bíróság az ügy különös körülményei miatt mégis fontolóra vette ezt a kérdést is. Megállapította, hogy az igazságszolgáltatási rendszer működésére vonatkozó kérdések közérdekű kérdések, amelyek magas szintű védelmet élveznek még akkor is, ha az ügynek politikai vonatkozásai is vannak. A Bíróság azt is nyomatékosította, hogy mindig szigorú vizsgálatot követel bármilyen beavatkozás egy vezető bíró kifejezési szabadságába, különös tekintettel a hatalmi ágak elválasztásának, valamint az igazságszolgáltatás függetlensége megőrzésének növekvő fontosságára.

2.4. A KÖZERKÖLCSÖK VÉDELME

1971-ben az angol bíróság megtiltotta egy iskolásoknak szánt, a felnőtté válásról szóló könyv kiadását, sőt elrendelte a kinyomtatott könyvek megsemmisítését.[34] Az egyébként színvonalasnak tartott könyvet 14 másik európai államban is kiad-

[34] Lásd *Handyside v The United Kingdom* (1. lj.).

ták. Habár a Bíróság gyakran figyelembe veszi más szerződő országok gyakorlatát, ebben az ügyben úgy találta, hogy nem lehet a szerződő államok belső jogában egységes európai morális elveket meglelni, mivel ezek kulturálisan determináltak, és történelmileg is változhatnak. Ezzel a döntéssel honosodott meg az államok „értékelési sávjának" koncepciója *(margin of appreciation)*, amely szerint olyan esetekben, amelyekben nincsen közös európai mérce, az egyes nemzeti bíróságok erkölcsi helyzetértékelése eltérő eredményekre vezethet, a nemzeti döntéshozók összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben vannak a nemzetközi bíráknál ahhoz, hogy megállapíthassák, hogy az adott joggyakorlásba való beavatkozás szükséges volt-e.[35] Ilyenkor a tagállami jogalkalmazónak van egy bizonyos szabadsága annak eldöntésére, hogy az adott szituációban indokoltnak találja-e korlátozni az Egyezményben biztosított jogokat.[36] A gyakorlatot számos kritika éri, részben amiatt, hogy útját állja a közös európai emberi jogi mérce kifejlődésének, másrészt annak inkonzisztens alkalmazása miatt.[37]

Szintén a közös európai erkölcsi mérce hiányára hivatkozva utasította el a Bíróság *Müller és társai* panaszát. A svájci festőművész természetellenes nemi pózokat ábrázoló festményeit a hatóság elkobozta, a festőt pedig pénzbírságra ítélték. A Bíróság szerint a művészeteknek a kifejezési szabadság gyakorlása során tiszteletben kell tartani bizonyos kötelezettségeket is, és nem találta aránytalannak a korlátozást.[38] Egy másik esetben azonban úgy ítélte meg, hogy egy 34 közéleti figurát (köztük Teréz anyát) meztelenül és különféle szexuális tevékenységek közben ábrázoló festmény differenciálatlan betiltása aránytalan volt, és szükségtelen volt egy demokratikus társadalomban. Különös tekintettel a kép szatirikus jellegére, annak társadalomkritikai attitűdjére.[39] Ez esetben is annak vagyunk tanúi, hogy míg a közerkölccsel kapcsolatos esetek többségében a Bíróság úgy foglalt állást, hogy az az állam mérlegelési sávjába tartozik, amennyiben a közéleti beszéd, illetve közszereplők kritikus ábrázolása ellensúlyozza a közerkölcsök sérelmét, akkor a mérleg nyelve a véleménynyilvánítási szabadság irányába lendül.

2.5. A SAJTÓ TÁRSADALMI-KÖZÉLETI SZEREPE

A politikai vitát, demokratikus közéleti diskurzust érintő kifejezések esetén csak szűk keretek között megengedett a kifejezési szabadság korlátozása. Ennek legfőbb oka, hogy a szólás és a sajtó szabadsága a demokratikus társadalmi diskurzus elengedhetetlen feltétele. Ezt a fontos szerepet fejezi ki az Egyezmény azon mércéje is, amely szerint a kifejezés korlátozása, vagy szankcionálása csak akkor lehet jogsze-

[35] Lásd Polgári Eszter tanulmányát a jelen kötetben.

[36] Lásd *Handyside v The United Kingdom* (1. lj.), § 48. Az értékelési sáv gyakorlati alkalmazásáról lásd még Dudás Dóra Virág: „Az Emberi Jogok Európai Bírósága és a hazai közigazgatási bíróságok közötti kölcsönhatás" *Fundamentum* 2014/1–2. 103–114.

[37] Junko Nozawa: Drawing the Line: Same-sex Adoption and the Jurisprudence of the ECtHR on the Application of the 'European consensus' Standard under Article 14. *Merkourios* 2013/77. 66–75.

[38] *Müller and Others v Switzerland,* 24 Judgment of May 1988, no. 10737/84.

[39] *Vereinigung Blidender Künstler v Austria,* Judgment of 25 January 2007, no. 68354/01.

rű, ha az – a célok elérése érdekében – szükséges egy demokratikus társadalomban. A Bíróság több ízben is hangot adott annak az elvnek, hogy a kormányzatnak több kritikát kell elviselnie, részben speciális helyzete, részben a rendelkezésre álló eszközök széles skálája miatt, különösen a sajtó és az ellenzéki politikusok részéről.[40]

A Bíróság deklarálta a szabad *sajtó* különleges fontosságát, amelynek jogos érdeke, hogy a közvélemény figyelmét felhívja a kormányzat tevékenységének hibáira, különös tekintettel a jogellenes cselekményekre.[41] A sajtó feladata, hogy közvetítse az információkat és eszméket a társadalom számára, amelyhez a társadalomnak ugyancsak joga van hozzájutni. Ugyanakkor a sajtó feladata nem merül ki az információ továbbításában, hanem annak értelmezése, következtetések levonása is célja. Így képezi részét a politikai vitának, amelynek szabadsága pedig a demokratikus társadalom egyik alapköve.[42] A sajtó szabadsága magában foglalja esetenként a túlzás, vagy akár provokáció lehetőségét is.[43]

A sajtómunkások munkájának akadályozása ugyancsak sértheti a 10. cikket: a macedón parlamentben, az éves költségvetés heves vitája közben ellenzéki képviselők a házelnök asztalához léptek és azon dobolni kezdtek. Biztonsági őrök szaladtak a terembe, eltávolították a házelnököt és az ellenzéki képviselőket, továbbá a karzatról is eltávolították az újságírókat – részben fizikai erőszakot is alkalmazva. A kormánynak nem sikerült bizonyítania, hogy a beavatkozásra az újságírók biztonsága miatt lett volna szükség. Az ügy szóbeli meghallgatáson történő tisztázását nem tették lehetővé, ezzel megsértették az Egyezmény 6. cikkét. Mivel pedig a bánásmód megfosztotta az újságírókat attól, hogy elsőkézből szerezzenek értesüléseket a kétségkívül közérdeklődésre számot tartó eseményről, azaz akadályozták őket újságírói hivatásuk gyakorlásában, ezáltal megsértették a 10. cikket.[44]

Közéleti vitán nem pusztán pártpolitikai ügyeket kell érteni, bár kétségkívül ezekben a legszilárdabb a sajtószabadság védelme. Sport vagy művészeti esemény,[45] környezetvédelem,[46] esetleg egyéb ügy is lehet a közélet szempontjából kiemelt jelentőségű,[47] különösen, ha választott tisztségviselők kritikájára vonatkozik, vagy az igazságszolgáltatás működésére.[48] A nemzeti hatóságoknak tehát a közérdekű sajtóközlések esetében keskeny a mérlegelési sávjuk.

Részletesen is kifejtette a politikai szereplők becsületével kapcsolatos véleménynyilvánításról a véleményét a Bíróság a *Lingens*-ügyben. A szövevényes politikai

[40] *Castells v Spain* (19. lj.), *Lingens v Austria, Oberschlick v Austria* (20. lj.).

[41] *The Observer Ltd. and Others and Guardian Newspapers Ltd and Others v The United Kingdom,* Judgment of 26 November 1992, no. 13585/88, § 75; *Sunday Times v The United Kingdom,* Judgment of 26 April 1979, no. 6538/74, § 65; Lásd *Lingens v Austria* (20. lj.) § 41–42.

[42] Lásd *Lingens v Austria* (20 lj.).

[43] *Jersild v Denmark,* Judgment of 23 September 1994, no. 15890/89, § 31; *Eerikäinen and Others v Finland,* Judgment of 10 February 2009, no. 3514/02, § 65.

[44] *Selmani and Others v The former Yugoslavian Republic of Macedonia,* Judgment of 9 February 2017, no 67259/14.

[45] *Nikowitz and Verlagsgruppe News GmbH v Austria,* Judgment of 22 February 2007, no. 5266/03.

[46] *Bladet Tromso v Norway,* Judgment of 20 May 1999, no. 21980/93.

[47] Lásd *Sunday Times v The United Kingdom* (41. lj.).

[48] *Roland Dumas v France,* Judgment of 15 July 2010, no. 34875/07; *Morice v France* [GC], Judgment of 23 April 2015, no. 29369/10.

vita során a kancellár Kreisky büntetőeljárást indított rágalmazásért a főszerkesztő Lingens ellen.[49] Az osztrák kormány képviselője a Bíróság előtt arra hivatkozott, hogy Kreiskyt a cikk magánemberi mivoltában sértette meg, amikor utalt Kreisky holokausztban elveszített hozzátartozóira. A Bíróság kimondta, hogy egy politikus az őt nyilvános közszereplése során ért kritikákat nem háríthatja el azzal, hogy annak a magánéletéhez is köze van. Abban is hibázott a bíróság, hogy Lingenst a valóság bizonyítására kötelezte, mivel az értékítéletet lehetetlen bizonyítani. Emellett a Bíróság figyelembe vette azt is, hogy Lingens az állításait nem vitatott tényekre alapozta.[50]

A Bíróság az értékítéletek túlzó megformálása esetében figyelembe vette, hogy a kritizált politikus maga is tett provokatív megnyilvánulásokat. A közlés nem volt önkényes vagy személyeskedő támadásnak tekinthető, mivel az újságíró megindokolta, milyen tényekre és körülményekre alapítja véleményét, Jörg Haider beszédeiből vezetve le az érvelését, amelyekhez viszonyítva még a túlzó véleményformálás sem tűnt aránytalannak. Hozzátette, hogy a 10. cikk nemcsak a vélemények tartalmát, hanem azok kifejezési formáját is védi.[51]

A tényállítások valóságának bizonyítását meg kell engedni a panaszos számára, ennek tilalma elvi alapon is sérti a 10. cikket.[52] Ugyanakkor a valóság bizonyítására kötelezés is sértheti a 10. cikket akkor, ha azzal a nyílt közéleti vitát dermesztenék meg: a *Thorgeirson v Izland* ügyben a panaszos egy újságcikkben másodkézből kapott információk alapján rendőri brutalitásokról adott hírt, amiért hivatalos személy megsértése miatt büntetőjogi felelősségre vonását kezdeményezték. A Bíróság megállapította, hogy nincs különbség a politikai jellegű és a köz érdeklődésére számot tartható más vita védelme között.[53]

Az angol kormány azonnal leállíttatta az Observer és a Guardian terjesztését, és követelte a kikerült példányok visszavonását, mikor azok fejezetenként kezdték közölni egy nyugdíjazott titkosügynök emlékiratait. Közben az író kiadatta művét Ausztráliában, majd az kikerült Amerikába, ahonnan visszaszivárgott Angliába is, főként magánúton. A Bíróság megállapította, hogy az információ nyilvánosságra kerülését már lehetetlen megakadályozni, így a korlátozás már nem érhette el a célját. Ezért a nemzetbiztonsági érdek védelméből fakadó érdek nem ellensúlyozhatta a sajtószabadság csorbulásából eredő hátrányt.[54] Az érvelés logikája érdekes következtetésekre enged az internetes közlemények megjelenése és terjedése tekinteté-

[49] Az ügy előzménye, hogy Simon Wiesental, a Zsidó Dokumentációs Központ vezetője megvádolta az osztrák liberális párt elnökét, Peterst, hogy a II. világháború alatt SS osztagban szolgált. Kreisky kancellár nyilvánosan Peters védelmére kelt, és Wiesentalt, valamint szervezetét maffiának nevezte, és maffiamódszerek alkalmazásával vádolta. Lingens, a Profil magazin főszerkesztője két cikket írt e témáról, melyben Kreiskyt és a liberális párt elnökét egyaránt becsmérlő szavakkal illette, erkölcstelennek és opportunistának nevezte, és úgy vélte, hogy Kreisky azért nyilatkozott Peters védelmében, mert antiszemita szavazatokat próbált szerezni.

[50] Lásd *Lingens v Austria* (20. lj.), ill. *Schwabe v Austria*, (20. lj).

[51] Lásd *Oberschlick v Austria* no. 2 (25. lj.).

[52] Lásd *Castells v Spain* (19. lj.).

[53] *Thorgeirson v Iceland,* Judgment of 25 June 1992, no. 13778/88.

[54] *The Observer Ltd and Others and Guardian Newspapers Ltd and Others v The United Kingdom* (41. lj.).

ben: ha egy jogellenes közlemény jogellenes módon elterjed az interneten, akkor a korlátozása már nem érheti el a célt, tehát nem meríti ki a szükségesség kritériumát.

A források védelmének magas szintű védelmét szögezte le a Bíróság a *Goodwin*-ügyben.[55] A Bíróság megállapította, hogy a források védelme olyan fontos társadalmi érdek, amelynek nem képezi kellő ellensúlyát a jogos magánérdek, és az államok értékelési szabadsága sem teheti szükségessé egy demokratikus társadalomban a források felfedésére kötelezést, ezért megállapította a 10. cikk megsértését.

3. ÖSSZEGZÉS

A 10. cikk védelme során alkalmazott szempontok közül (törvényi előírás, legitim cél, szükségesség és arányosság) legtöbbször a demokratikus társadalomban történő nyomós társadalmi szükséglet hiánya eredményezi a 10. cikk sérelmét. Ehhez képest szignifikánsan ritkábban fordul elő a törvényi előírás elégtelen volta, vagy a legitim cél hiánya miatti marasztalás.

A Bíróság esetjogából kirajzolódik, hogy a demokratikus közéleti diskurzus biztosítása mindig előnyt élvez a kifejezési szabadság védelmének kontextusában. Megfigyelhető, hogy a Bíróság nagyobb szabadságot enged a politikai témájú ügyeknek, mint a közerkölcsöt sértő, a reklámcélú, illetve blaszfémikus véleménynyilvánításoknak. Ez összhangban van az Európa Tanács küldetésével, amely az emberi jogok védelme mellett a demokrácia és a jogállamiság képviseletét tűzi célul.

A jogszerű célok közül kiemelhető a jóhírnév védelme, azonban politikusok esetében a kritika határai tágabbak, mivel méltóságuk és magánéletük védelmét a politikai ügyek nyílt megvitatásának érdekével kell mérlegre tenni. A kormánynak különösen több kritikát kell elviselnie, részben közéleti felelőssége, részben a rendelkezésre álló eszközök széles skálája miatt. Ugyanakkor különbséget kell tenni a kritika és az elsősorban sértő szándékú közlések között, amelyek a diskurzust nem viszik előbbre. A humort és szatírát a társadalmi vélemény kifejezése művészi eszközének tartja, amely különösen a választott tisztviselők vagy köztisztviselők munkájának kritikája során provokatív vagy túlzó lehet, azonban belül van a véleménynyilvánítási szabadság határain.[56]

[55] *William Goodwin v United Kingdom,* Judgment of 27 March 1996, no. 17488/90.
[56] *Eon v France,* Judgment of 14 March 2013, no. 26118/10.

Polyák Gábor[1]

A frekvenciaszűkösségtől a szűrőbuborékig[2]

From the frequency scarcity to the filter bubble

Abstract

Technological advances in the media system have always simultaneously led to the availability of new and additional content, as well as the appearance of new instruments and services that were able to influence the selection of information available to the audience. These gatekeepers are therefore key targets of regulation. Their vital role in disseminating information makes them important collaborators in attaining various regulatory objectives. Nevertheless, this also implies that they always carry the risk of arbitrary and biased influence over sources of information. The first part of this study will review the relationship between technological progress and gatekeepers, as well as the main gatekeepers in the television value chain. The second part of the study will analyse the new gatekeepers in the online media value chain. Through their algorithms, intermediaries such as search engines, social networks and app stores can also effectively influence the online selection of information that is available to audiences. The problems with these services are to a substantial extent similar to those that apply to the gatekeeper's control over access. At the same time, however, they also raise new issues regarding the possibility of accessing diverse information, primarily with regard to the risks stemming from biased information because of individualised content selection, what is known as the so-called "filter bubble". The third part of the study provides a systemic overview of regulatory responses to the access problems emanating from the operation of gatekeepers. In analysing the issues of transparency, non-discriminatory access, preferences for certain contents and structural interventions, the study also looks at their applicability in the case of intermediaries. The study concludes with the observation that the risks stemming from the operation of intermediaries can be substantially reduced by publishing information that is genuinely relevant for the decisions taken by users, the consistent enforcement of privacy requirements and improvements in the level of user awareness.

---

1 egyetemi docens, PTE

2 A tanulmány Az internetes forgalomirányító szolgáltatások szabályozási kérdései című, 116551 számú OTKA-kutatás eredményeire épül.

1. Bevezető

A médiarendszer technikai fejlődése minden esetben egyszerre jelentette új és több tartalom elérhetővé válását, illetve olyan új eszközök és szolgáltatások megjelenését, amelyek képesek voltak a közönség számára hozzáférhető információk választékát befolyásolni. Ezek az eszközök és szolgáltatások, az ún. szűk keresztmetszetek (gatekeeper) a szabályozás fontos célpontjai. Az információ elosztásában játszott kulcsszerepük a különböző szabályozási célok elérésének fontos közreműködőivé teszi őket, ugyanakkor minden esetben azt a veszélyt is hordozzák, hogy önkényesen, egyoldalúan alakítják a tájékozódási források választékát.

A tanulmány első része bemutatja a technikai fejlődés és a szűk keresztmetszetek kialakulása közötti összefüggéseket, valamint a televíziós értéklánc fontosabb szűk keresztmetszeteit. A tanulmány második része az online média értékláncában megjelenő új gatekeeper szolgáltatásokat elemzi. Az olyan forgalomirányító szolgáltatások, mint a keresőszolgáltatások, a közösségi hálózatok és az alkalmazás-áruházak kereső- és rangsoroló algoritmusaikkal az online médiakörnyezetben is hatékonyan befolyásolni képesek a közönség számára elérhető információ-kínálatot. A velük kapcsolatban felmerülő problémák nagyrészt hasonlóak a korábbi szűk keresztmetszetek hozzáférési problémáihoz. Azonban a sokszínű tájékozódás lehetőségével kapcsolatban új kérdéseket is felvetnek, elsősorban a személyre szabott kínálatból eredő egyoldalú tájékozódás, az ún. szűrőbuborék veszélyeivel kapcsolatban. A tanulmány harmadik része a korábbi hozzáférési problémákra adott szabályozási válaszokat rendszerezi, és vizsgálja ezek alkalmazhatóságát a forgalomirányító szolgáltatások esetében.

2. Szűk keresztmetszetek és médiaszabályozási célkitűzések

A média szabályozásának célja, hogy alkotmányos szempontok és más médiapolitikai célok mentén alakítsa az információ áramlását annak forrásától a médiarendszer különböző szereplőin át a közönségig. Az alkotmányos szempontok és a demokratikus médiapolitikai célok természetesen elsősorban az információáramlás szabadságának biztosítására irányulnak. Az információáramlás más érintettjeinek védelme, illetve az információk – alkotmányjogi szempontok alapján elvárt – minőségének biztosítása azonban szükségessé teszi bizonyos információk áramlásának megakadályozását vagy korlátozását, illetve bizonyos információk jelenlétének biztosítását az információáramban. Az előbbire példa a gyűlöletbeszéd tilalma vagy a gyermekek káros médiatartalmakkal szembeni védelme, utóbbira pedig a sokszínű tájékoztatás különböző vetületei, mint a hazai gyártású tartalmak támogatása a közszolgálati tartalmak elérhetővé tétele, a kiegyensúlyozott hírszolgáltatás követelménye.

2.1. *A szűk keresztmetszetek fogalma*

A szabályozási célok megvalósításában meghatározó szerepe van azoknak a szabályozói beavatkozásoknak, amelyek a médiarendszernek azokat a szereplőit érintik, amelyek döntést hoznak a hozzájuk eljutó információk továbbításáról, illetve a továbbítás feltételeiről. E szereplők egyes információkat továbbítanak a médiarendszer, illetve a médiapiaci értéklánc[3] következő szereplői felé, másokat pedig kiszűrnek az információáramlásból. E szereplők az információáramlás szűk keresztmetszetei, amelyek különböző módokon, de mindannyian meghatározó befolyást gyakorolnak egyfelől a közönség számára elérhető tartalomválaszték alakításában, másfelől az egyes információk és az azokat a közönség számára fogyasztható, felhasználható tartalommá alakító szolgáltatók esélyét a közönség elérésére.

Helberger és szerzőtársai a szűk keresztmetszetek két típusát különböztetik meg: egy részük a tartalomra gyakorolt közvetlen újságírói és szerkesztői befolyására, másik részük pedig az információáramláshoz nélkülözhetetlen erőforrások, közvetítő eszközök és szolgáltatások fölött rendelkezés lehetőségére vezethető vissza.[4] Az első csoportba tartoznak például maguk az újságírók és a szerkesztők, akik – az újságírói szakma szabályai és gyakorlata, de akár különböző külső gazdasági vagy politikai nyomások figyelembe vételével – az elsődleges döntést hozzák arról, hogy az adott információ bekerüljön-e a médiarendszer információáramába. A gatekeeper-ek második – e tanulmányban közelebbről vizsgált – csoportjába a médiarendszer mindenkori technikai és gazdasági környezetéhez igazodó azon szereplők tartoznak, akik az adott médiakörnyezetben az információ és a közönség között valamiféle közvetítő szerepet töltenek be. A médiarendszer egyre összetettebb technikai és szolgáltatási láncolatában újabb és újabb csomópontok jelenhetnek meg, amelyek befolyásolni képesek az információáramlást.

2.2. *A szűk keresztmetszetek szabályozási jelentősége*

A szabályozó számára a szűk keresztmetszetek egyfelől olyan beavatkozási pontokat jelentenek, amelyek megfelelő szabályozásával az információáramból kiszűrhetők a társadalom egésze vagy egyes csoportjai szempontjából nem kívánatos információk, tartalmak. Ebben a megközelítésben a szűk keresztmetszetek a médiapolitikai célok

---

3 A médiapiaci értéklánc elemeiről és folyamatairól ld. Gálik Mihály, Urbán Ágnes: Médiagazdaságtan, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014.; Polyák Gábor: Médiaszabályozás, médiapolitika. Technikai, gazdasági és társadalomtudományi összefüggések, Gondolat Kiadó, Budapest, 2015.

4 Natali Helberger, Katharina Kleinen-von Königslöw, Rob van der Noll: Regulating the new information intermediaries as gatekeepers of information diversity, Info 2015 (6) 50-71. http://www.emeraldinsight.com/doi/full/10.1108/info-05-2015-0034 (letöltés: 2015. március 2.)

megvalósításának fontos eszközei. A gyermekekre ártalmas tartalmak elérhetőségének korlátozását, a gyűlölködő, uszító közlések kiszorítását, a személyiségi jogokat sértő közlések eltávolítását a szabályozó hagyományosan az újságírói-szerkesztői döntések alakításával valósítja meg. Azonban a digitális médiarendszerben az újságíró-szerkesztői jellegű döntéseket egyre gyakrabban a szabályozó joghatóságán kívül működő médiaintézmények, sőt a hagyományos intézményi kereteken kívül tevékenykedő (nem professzionális) tartalomszolgáltatók hozzák. A technikai infrastruktúra ebben a médiakörnyezetben egyre inkább a szabályozói akarat érvényesítésének eszközévé válik. A jogsértő tartalmakat a közintézmények a magyar jog szerint is kötelesek megfelelő technikai eszközzel szűrni, a gyermekek káros televíziós tartalmakkal szembeni védelmének a magyar médiahatóság által is ajánlott eszközei az elektronikus műsorkalauz szolgáltatások, amelyek a műsorterjesztő és a vevőkészülék számára továbbíthatnak a műsorral kapcsolatos járulékos információkat, többek között korhatár-besorolási információkat.[5]

A szűk keresztmetszetek másfelől az információáramlás olyan akadályai, amelyek azt a kockázatot rejtik, hogy az adott eszköz vagy szolgáltatás fölött rendelkező szereplő – jellemzően valamely piaci szereplő, de a földfelszíni frekvenciák esetében maga az állam – önkényes döntést hoz egyes információk kiszűréséről, elérésének megnehezítéséről vagy éppen előnyben részesítéséről. Ezek az önkényes döntések vezethetnek piaci torzulásokhoz, amelyek elkerülése és orvoslása a versenyjog feladata, és vezethetnek a nyilvánosság torzulásához, ami pedig – a sajtószabadság megvalósításának alkotmányos céljait követő – médiajogi, médiaszabályozási beavatkozást indokol. Az alkotmányos elvárások egy olyan társadalmi nyilvánosság, a magyar Alkotmánybíróság szóhasználatában „demokratikus közvélemény" megteremtésére irányulnak, amelyben a polgároknak lehetőségük van „teljeskörű, kiegyensúlyozott arányú és valósághű" tájékozódásra.[6] A jogalkotó alkotmányos kötelessége, hogy hatékony és arányos, a médiarendszer technikai, gazdasági, társadalmi környezetét figyelembe vevő szabályo-

---

5 Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság: Összefoglaló jelentés a digitális műsorterjesztés során a gyermekek és kiskorúak védelme érdekében alkalmazott hatékony műszaki megoldások ellenőrzésének tapasztalatairól, 2013. http://nmhh.hu/dokumentum/155438/hatekony_musz_megoldasok_osszefoglalo_komplett.pdf (letöltés: 2016. április 4.)
Részletesen ld. Polyák (1. lj.).

6 Az Alkotmánybíróság először a 30/1992. (V. 26.) AB határozatban fogalmazta meg a demokratikus közvélemény mércéjét, ami a vélemény- és sajtószabadsággal kapcsolatos gyakorlatának állandó elemévé vált. Részletesen legutóbb a 165/2011. (XII. 20.) AB határozatban fejtette ki a mérce tartalmát. Részletesen ld. Koltay András, Polyák Gábor: Az Alkotmánybíróság határozata a médiaszabályozás egyes kérdéseiről, Jogesetek Magyarázata 2012 (1) 11-49.; Polyák Gábor: Pluralizmus és médiaszabályozás, Jogtudományi Közlöny 2009 (5) 208-220.; Polyák Gábor: Párhuzamos valóságok. Az Alkotmánybíróság nyilvánosság- és médiaképe társadalomtudományi eredmények tükrében, Fundamentum 2012 (4) 14-28.

zási megoldásokat biztosítson a médiarendszer szereplőinek bármely olyan lépésével szemben, amely e nyilvánosság működését veszélyezteti.

A nyilvánosság torzulásának megelőzéséhez tehát olyan szabályozási garanciákra van szükség, amelyek biztosítják az információk egyenlő esélyű eljutását a közönséghez, ezáltal megteremtik a közönség széleskörű, sokszínű tájékozódásának lehetőségét, és végső soron kialakítják egy plurális médiarendszer működési kereteit. Ezek a beavatkozások alapvetően az egyes információk szűk keresztmetszetekhez való hozzáférésének feltételeit alakítják, elsősorban a hozzáférési feltételek önkényes meghatározásának megakadályozásával, adott esetben a sokszínű tájékozódás és médiafogyasztás szempontjából különleges jelentőségűnek vélt tartalmak előnyben részesítésével. Ezek a sokrétű, a médiarendszer számos elemét érintő hozzáférési szabályok végső soron egy olyan médiarendszer kialakításának eszközei, amely képes az alkotmányjogi elvárásoknak megfelelő, a sokszínű tájékozódás lehetőségét megteremtő médiakínálat biztosítására.

2.3. *Szűk keresztmetszetek a televíziós értéklláncban*

A szűk keresztmetszetek szabályozási problémái a televíziós értéklánc fokozatos bővülésével váltak egyre inkább láthatóvá. A konvergencia folyamatában a televíziózás maga is beleolvadt egy komplex digitális médiarendszerbe, így a televíziózással kapcsolatos szabályozási tapasztalatok a digitális és online médiakörnyezetben is hasznosíthatók.

A rádiózás és a televíziós elindulása a földfelszíni frekvenciákat, illetve azokon keresztül a frekvenciákkal gazdálkodó államot tette az információáramlás meghatározó közvetítőjévé. Az analóg médiarendszer szabályozásának széles körben hivatkozott kiindulópontja lett frekvenciaszűkösség[7], ami még akkor is jelentős alakítója maradt a szabályozó mozgásterének, amikor az analóg földfelszíni műsorszórás mellett, sőt azt egyre inkább háttérbe szorítva újabb műsorterjesztési lehetőségek jelentek meg. A frekvencia szűk keresztmetszet jellege alapvetően azt az alkotmányos, médiapolitikai kockázatot rejti magában, hogy az, aki a frekvencia fölött rendelkezési jogot szerez, a közönség tájékozódási lehetőségeit meghatározó mértékben formáló döntési helyzetbe kerül. A szabályozás ezt a kockázatot világszerte úgy kezelte, hogy a frekvenciák elsődleges elosztásához közhatalmi eszközöket, valamely hatóság vagy más közigazgatási szerv szabályozott eljárását rendelte. A frekvenciapályázatok szempontrendszerének meghatározásával, illetve a frekvencia használatára feljogosító engedély tartalmának meghatározásával a szabályozó közvetlenül és hatékonyan alakíthatta információáramlás feltételeit.[8]

Ugyanakkor a szabályozás ezzel igen nagy felelősséget telepített az eljáró hatóságra, ami – az információterjesztési kapacitásokhoz való hozzáférés kulcsszereplőjeként –

---

7 A frekvenciaszűkösség alkotmányjogi értékeléséről ld. Polyák (1. lj.).

8 Részletesen ld. Polyák Gábor: A médiarendszer kialakítása. A piacra lépés és a hozzáférés alkotmányjogi, közösségi jogi és összehasonlító jogi elemzése, HVG-Orac, Budapest, 2008.

maga is az információáramlás szűk keresztmetszetévé vált, jelentősen, bár közvetve alakítva a közönség számára elérhető tartalomkínálatot. Az eljáró hatóság szervezeti felépítésével és a frekvenciaelosztási eljárással kapcsolatban ezért a szabályozásnak olyan garanciákat kell tartalmaznia, amelyek kizárják, hogy a hatóság döntését bármely gazdasági, politikai, társadalmi érdekcsoport egyoldalúan alakíthassa. A médiahatóság függetlenségét és a pályázati eljárás kiszámíthatóságát, átláthatóságát biztosító rendelkezések tehát éppen erre a sajátos gatekeeper-helyzetre adnak választ.

A frekvenciák közhatalmi elosztása másfelől természetesen nem iktatta ki a frekvencián műsorszolgáltatási jogosultságot szerző műsorszolgáltató döntési helyzetét, szerkesztői szabadságát, aki így szintén szűk keresztmetszetként irányíthatja az információáramlást. A műsorszolgáltató tehát e modellben is meghatározó szereplője a sokszínű tájékozódás és médiafogyasztás feltételeinek megteremtésében, illetve valamennyi médiapolitikai célkitűzés megvalósításban. Ez számos további szabályozási beavatkozást alapoz meg, a műsorszolgáltató tulajdonosi szerkezetét és piaci pozícióit alakító médiakoncentráció-korlátozástól az európai és a hazai gyártású műsorszámokra vonatkozó műsorkvótákon át a hírszerkesztési gyakorlatot formáló kiegyensúlyozottsági követelményekig.

A médiarendszer technikai fejlődésének következő állomása a kábeles műsorterjesztés, amelynek üzleti modelljét – szabályozási szempontból is lényeges technikai különbségekkel – a háztartásokat közvetlenül elérő (*direct-to-home*) műholdas műsorszórás, majd az IP-alapú televíziós műsorterjesztés (IPTV) is követi. E műsorterjesztők jellemzően magántulajdonban lévő infrastruktúra közvetítésével juttatják el a tartalmakat a közönségnek. E szolgáltatók az információkat nem egyszerűen továbbítják a hálózatukon; tevékenységük olyan „hibrid szolgáltatás”[9], amely az egyszerű jelátvitelen túl egyúttal a tartalom hálózathoz való hozzáférésének feltételeire is jelentős mértékben hat. Döntéseik meghatározzák többek között, hogy a tartalom milyen minőségben jut el a közönséghez, mekkora közönséget ér el, és a tartalomszolgáltató ebből menynyi bevételhez jut.[10] E döntéseikben az üzleti szempontokon túl a médiarendszer kialakításával kapcsolatos alkotmányos és médiapolitikai megfontolásoknak is meg kell jelenniük. Ennek alkotmányos biztosítéka a hozzáférési feltételekre vonatkozó szabályozás, ide értve egyes tartalmak kötelező továbbítását is.[11]

A gatekeeper-pozíciónak nem feltétele, hogy a szolgáltató önálló hálózattal is rendelkezzen. A tartalomkínálatra és egyes információk közönséghez való eljutásának esélyére a hagyományos műsorterjesztőkhöz hasonló befolyása van azoknak a szolgál-

9 Karl-Heinz Ladeur: Aktuelle Rechtsfragen der Einspeisung digitaler Fernsehprogramme in Kabelnetze, Zeitschrift für Urheber- und Medienrecht, 2002 (4) 252-261.

10 Részletesen ld. Polyák (6. lj.).

11 A kötelező továbbítás szabályozásáról ld. Polyák (6. lj.); Bartóki-Gönczy Balázs: A „must-carry” szabályok jelene és jövőképe az Európai Unióban, Médiakutató 2013 (3) 75-86.

tatónak, amelyek az egyes tartalomszolgáltatókkal való megállapodás alapján programcsomagokat állítanak össze, amelyeket vagy a műsorterjesztők részére értékesítenek, vagy – szélessávú hálózatokon, ún. *over-the-top* (OTT) szolgáltatásként – közvetlenül a közönség részére tesznek hozzáférhetővé.[12] E szolgáltatások lényegében ugyanazokat a szabályozási kérdéseket vetik fel, amelyeket a műsorterjesztés is felvetett, ugyanakkor a jogalkotó számára egyelőre nehézséget okoz e szolgáltatások jogi státuszának, a konvergens kommunikációs piacon elfoglalt helyének meghatározása.[13]

A digitális televíziózással az értékesítési lánc további technikai és adminisztratív *middleware* szolgáltatásokkal bővült, amelyek a tartalomszolgáltató és a közönség között szintén sajátos szűrő-funkciót látnak el. Az érintett szolgáltatások technikailag alapvetően a digitális vevőkészülék (*set-top-box*, *integrated reciever decoder*) részét képezik. Az alkalmazási program interfész (*Application Programme Interface,* API) a digitális vevőkészüléket működtető szoftver és a felhasználói alkalmazások (pl. navigációs eszközök, interaktív alkalmazások) közötti együttműködést biztosító csatlakozó felület, egyfajta operációs rendszer. A feltételes hozzáférési rendszer (*Conditional Access System,* CAS) az az eszköz és technológia, amellyel egy digitális fizetős műsorszolgáltatás kódolható, és amely a szolgáltatáshoz csak az erre jogosult előfizetői kör számára biztosít hozzáférést, dekódolási lehetőséget. A tartalomnak a közönséghez való eljutásában további közvetítőként vesznek részt az elektronikus műsorkalauz szolgáltatások (*Electronic Programme Guide*, EPG), amelyek a műsorszolgáltatások és az interaktív televíziós szolgáltatások közötti választást teszik lehetővé a felhasználó részére. Az egyes információk és tartalmak közönséghez való eljutásának feltételeit e szolgáltatások is közvetlenül befolyásolják, a hozzáférési feltételek alakításával egyes tartalmak kedvezőbb, mások hátrányosabb helyzetbe hozhatók.[14] E szolgáltatások szabályozása ezért a hozzáférési feltételek alakítására irányul, részben a tisztességes, ésszerű és megkülönböztetés-mentes hozzáférés előírásával, részben a nyílt szabványok alkalmazásának ösztönzésével.[15]

Az internethez csatlakozó televíziókészülékek („okostévék") a televíziós értékláncban újabb szűk keresztmetszetet hoztak létre: a műsorterjesztési és a szélessávú hálózatokon érkező tartalmak összekapcsolását biztosító felület (szoftver) is alkalmas ugyanis arra, hogy egyes alkalmazásokat előnyben részesítsen másokkal szemben.[16]

---

12 Ld. Bartóki-Gönczy Balázs: Connected TV – Átalakuló piaci értéklánc és új szabályozói kihívások a horizonton, Infokommunikáció és Jog 2012 (5-6) 184-191.

13 Bartóki-Gönczy (10. lj.)

14 Ld. Polyák (6. lj.)

15 Ld. az Európai Parlament és a Tanács 2002. március 7-i 2002/19/EK irányelve az elektronikus hírközlő hálózatokhoz és kapcsolódó berendezésekhez való hozzáférésről és azok összekapcsolásáról, I. melléklet.

16 Bartóki-Gönczy (10. lj.)

3. Az internetes kommunikáció szűk keresztmetszetei

Az internet megjelenése és elterjedése a 2000-es évek közepéig azt az illúziót táplálta, hogy elérkezett a korlátlan, szűk keresztmetszetek nélküli tartalom-előállítás és -terjesztés időszaka.

Ezt az illúziót egyfelől a hálózatsemlegességről indult vita oszlatta el, aminek szimbolikus kezdőpontja a Comcast amerikai kábelszolgáltató elleni eljárás volt: az amerikai kommunikációs hatóság, a Federal Communications Commission jogsértőnek találta azt a gyakorlatot, hogy a kábelszolgáltató az adatforgalom szűrésével korlátozta felhasználóit a fájlmegosztó szolgáltatások használatban. Az ügy és maga a hálózatsemlegességi vita éppen arról szól, hogy az internet alapjául szolgáló távközlési hálózatok üzemeltetői az adatforgalom növekedésével egyre inkább abban érdekeltek, hogy az általuk továbbított adatok között válogassanak, egyes adatokat priorizáljanak, és ezzel maguk is szűk keresztmetszetként befolyásolják a hálózati kommunikáció egészét.[17]

A korlátlan hozzáférés illúziójának másrészről azok a szolgáltatások vetettek véget, amelyek a tartalomszolgáltató és a felhasználó közötti közvetítőként (*intermediaries*) egyre inkább megkerülhetetlen szereplővé váltak a felhasználó számára az egyes információk megtalálásban, a tartalomszolgáltatók számára pedig a felhasználók elérésében. Annak a médiakörnyezetnek, amelyben a legszűkösebb jószág a felhasználó figyelme, az információ megtalálását és értékelését segítő, tehát a felhasználó figyelmét irányító szolgáltatások már nem csak hasznos mellékszereplői, hanem nélkülözhetetlen főszereplői.[18] E forgalomirányító, forgalomterelő szolgáltatások[19] különböző algoritmusok alapján, de minden esetben az adott felhasználó személyes preferenciáit figyelembe véve segítik a releváns információk kiválasztását.

---

17 A hálózatsemlegesség kérdéséről magyar nyelven összefoglalóan ld. Bartóki-Gönczy Balázs: Kísérletek a hálózatsemlegesség szabályozására az Egyesült Államokban és az Európai Unióban – Út a kétsebességes internet felé, in: Koltay András, Török Bernát (szerk.): Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején, Wolters Kluwer, Budapest, 2014. A hálózatsemlegesség médiaszabályozási jelentőségéről ld. Polyák Gábor: Hálózatsemlegesség és médiaszabadság. Az FCC szabályozási javaslatának kommentárja, Fundamentum, 2010 (3) 72-86.

18 Institute for Information Law: Convergence, information intermediaries and media pluralism - mapping the legal, social and economic issues at hand – A quick scan, 2014, http://www.ivir.nl/publicaties/download/1363 (letöltés: 2016. április 15.)

19 A „forgalomterelő" kifejezés Cseh Gabriellától származik, ld. Cseh Gabriella: Hírportálok a közösségi hálón, Infokommunikáció és Jog, 2012 (2) 66-71. A tanulmányban a forgalomirányító kifejezést használjuk e szolgáltatások közös megjelöléseként. Ugyanezen szolgáltatások összefoglalására a „platform" kifejezés is használatos, ld. French Digital Council (CNNum): Platform Neutrality. Building an open and sustainable digital environment, http://www.cnnumerique.fr/wp-content/uploads/2014/06/PlatformNeutrality_VA.pdf (letöltés: 2015. április 15.)

A forgalomirányítók közé tartoznak a keresőszolgáltatások, amelyek valamely keresőalgoritmus alapján navigálják a felhasználókat; a közösségi hálózatok, amelyekben az egyes felhasználók a velük kapcsolatban álló más felhasználók ajánlásai alapján jutnak el az információhoz; valamint az olyan letöltőközpontok, applikáció-áruházak és online értékesítési felületek, amelyek a felhasználó vélt igényei és más felhasználók elégedettsége alapján rangsorolják az értékesített termékeket. Ezek első pillantásra különböző technikai megvalósítással, sőt különböző filozófiák mentén működnek. Azonban minden esetben egy-egy olyan algoritmus határozza meg a felhasználó számára láthatóvá váló tartalomválasztékot, amely a rendszer üzemeltetője által meghatározott szempontok alapján rangsorolja az információkat.

3.1. *A forgalomirányító szolgáltatások jelentősége*

A forgalomirányító szolgáltatások piacai meglehetősen koncentrált piacok, amelyeket minden szolgáltatási és földrajzi piacon egy-egy piacvezető vállalkozás ural. A piacvezetők, mint a Google, a Facebook, az Apple, az Amazon és a Microsoft jellemzően globális IT vállalatok, amerikai székhellyel. Mindegyikük olyan fejlesztésekkel vált piacvezetővé, amelyek ha nem is teljesen új piacot hoztak létre, mégis nagyrészt korábban nem létező fogyasztói, felhasználói igényeket teremtettek és elégítettek ki. Szolgáltatásaik már csak ezért sem igazodnak a hagyományos média- és tartalomszabályozási keretekhez, sőt felhasználási feltételeikkel, szerződési rendszerükkel ők maguk váltak a virtuális tér meghatározó szabályozóivá.

A forgalomirányítókat működtető globális vállalkozások az online világ úttörőiből mára „az apokalipszis négy lovasává”[20] váltak, amelyek a digitális világban az információ, a figyelem és a pénz áramlását egyaránt uralják. E szereplők a saját piacaikon világszerte meglehetősen magas piaci részesedéssel rendelkeznek. Annak ellenére, hogy a különböző forgalomirányító szolgáltatások piacán eltérő mértékben ugyan, de jelen vannak versenytársak is, a felhasználói magatartások eddig a piacvezetők pozícióit erősítették. E szolgáltatások mindegyikére jellemző valamiféle hálózati hatás, ami legnyilvánvalóbban a közösségi hálózatoknál érvényesül, hiszen ott a hálózathoz csatlakozott felhasználók száma a szolgáltatás használhatóságának legfontosabb tényezője. A keresőszolgáltatások olyan ún. tapasztalati jószágok, amelyek működésével kapcsolatban a felhasználó nagyon kevés információval rendelkezik, ezért a kockázatok csökkentése érdekében hajlamos a már bevált szolgáltatást igénybe venni.[21] A hálózati

---

20 Scott Galloway-t idézi Homa Zaryouni: The Four Horsemen: Amazon, Apple, Facebook, Google, The Daily Monday, 2015. január 23, https://www.l2inc.com/the-four-horsemen-amazonapplefacebook-google-who-winsloses/2015/blog (letöltés: 2016. április 11.)

21 Birgitt Stark, Melanie Magin, Pascal Jürgens: Navigieren im Netz, in Birgit Stark, Dieter Dörr, Stefan Aufenanger (Hg.): Die Googleisierung der Informationssuche, Suchmaschinen zwischen Nutzung und Regulierung, De Gruyter, 2014. 20-74.

hatást erősíti a Google széles szolgáltatási portfoliója, de az is, hogy a tartalomszolgáltatók idővel a legnépszerűbb kereső keresési algoritmusához igazodva próbálják optimalizálni tartalmaik fellelhetőségét.

A Google a globális keresési piacon 2016 márciusában közel 68 százalékos részesedéssel rendelkezett,[22] de például Németországban 2015-ben a részesedése 93 százalék volt, az Egyesült Államokban 79 százalék[23], Magyarországon 2014-ben ez az arány 97,1 százalék volt[24]. A mobil eszközökön a Google a globális keresési piac 92 százalékát uralja.[25] A Facebook 1,55 milliárd felhasználójával a közösségi hálózatok kimagaslóan legnagyobb globális szereplője; az Egyesült Államokban a lakosság 57,6 százaléka, Németországban 34,3 százaléka használja, a magyarországi penetráció 48,1 százalék.[26]

A keresők és a közösségi hálózatok fontos kiindulópontjaivá váltak a közéleti hírek elérésének is. A Reuters Institute elemzése szerint 2015-ben az Egyesült Államokban a felhasználók 40 százaléka használ keresőszolgáltatásokat, 35 százalékuk pedig közösségi hálózatokat közéleti hírek eléréséhez; Németországban ez az arány 45, illetve 20 százalék.[27] Magyarországi adatot az elemzés nem tartalmaz, a régióból Csehország és Lengyelország vett részt a felmérésben. A hírek elérésének kiindulópontjaként Csehországban a felhasználók 59 százaléka említi a keresőszolgáltatásokat, 34 százaléka a közösségi hálózatokat, Lengyelországban ezek az arányok 65, illetve 41 százalék. A magyar hírfogyasztási szokásokkal kapcsolatban arról áll rendelkezésre adat, hogy a közönség milyen gyakran használja a Facebook-ot közéleti tájékozódásra. A Mérték Médiaelemző Műhely és a Medián 2015-ös felmérése szerint a teljes lakosság 11 százaléka tájékozódik gyakran a Facebook-on keresztül, a 30-39, illetve 40-49 éves korosztályokban ez az arány 16, illetve 15 százalék.[28] Ugyanezen felmérés adatai szerint a lakosság 34 százaléka számára jelent az internet rendszeres hírforrást.

22 Desktop Search Engine Market Share, Netmarketshare.com, https://www.netmarketshare.com/search-engine-market-share.aspx?qprid=4&qpcustomd=0

23 Share of search traffic originating from Google in selected countries as of March 2015, Statista.com, http://www.statista.com/statistics/220534/googles-share-of-search-market-in-selected-countries/ (letöltés: 2016. április 11.)

24 Statsmonkey.com, https://www.statsmonkey.com/sunburst/18402-hungary-search-engine-market-share-usage-statistics-2014.php (letöltés: 2016. április 11.)

25 Mobile/Tablet Search Engine Market Share, Netmarketshare.com, https://www.netmarketshare.com/search-engine-market-share.aspx?qprid=4&qpcustomd=1 (letöltés: 2016. április 11.)

26 Allin1Social.com, http://www.allin1social.com/facebook-statistics/countries/ (letöltés: 2016. április 11.)

27 Reuters Institute for the Study of Journalism: Digital News Report 2015, 75. https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/Reuters%20Institute%20Digital%20News%20Report%202015_Full%20Report.pdf

28 Medián, Mérték Médiaelemző Műhely: A politikai tájékozódás forrásai Magyarországon, http://mertek.eu/sites/default/files/reports/politikaitajekozodas.pdf (letöltés: 2016. április 4.)

3.2. *Az algoritmus hatalma*

Mindezek az adatok azt igazolják, hogy a forgalomirányító szolgáltatások az online médiatérben nem csak általában az információk áramlását befolyásolják jelentős mértékben, hanem a politikai, közéleti tájékozódás feltételeit is. A fenti számok alapján nem tűnik túlzónak az a megállapítás, hogy a forgalomirányítók „rendkívül erőssé váltak annak ellenőrzésével kapcsolatban, hogy ki, mit, kinek, publikál, és hogy ezeket a publikációkat hogyan finanszírozzák".[29] Dörr és Natt szerint a keresőszolgáltatásoknak az online médiakörnyezetben érvényesülő véleményformáló jelentősége a televíziónak a hagyományos médiarendszerben betöltött jelentőségéhez mérhető: a Google a felhasználók széles tömegét elérve a legaktuálisabb információkat teszi elérhetővé azt a látszatot keltve, mintha a találati listán szereplő információk semlegesek, függetlenek és megbízhatók lennének.[30] Eközben azonban a felhasználók nagyrészt kiszolgáltatottak a szolgáltató által alkalmazott keresési feltételrendszernek. A kereső- és rangsoroló-algoritmusok az érintett vállalkozások üzleti tevékenységének legfontosabb tényezői. Ilyenként mind az algoritmusok tartalmáról, mind azok felülvizsgálatának eljárásairól meglehetősen kevés információ kerül nyilvánosságra, mivel a nagyobb nyilvánosság alapjaiban veszélyeztetné a szolgáltatások üzleti modelljét.

A kereső- és rangsoroló algoritmusok kialakítása minden esetben „értékalapú döntés", amelynek végső soron véleményformáló hatása van.[31] Teljes egészében semleges, objektív, minden tartalomnak azonos esélyt biztosító keresési és rangsorolási algoritmus nem létezik. Ezek az algoritmusok ugyanis éppen azt a célt szolgálják, hogy releváns információhoz juttassák a felhasználót, ehhez pedig meg kell határozniuk a relevancia szempontjait. Az algoritmusok kialakítása alapvetően „technikai szempontokhoz igazodó relevancia-meghatározás", amely „az újságírói-tartalmi szempontoktól teljesen eltérő kritériumokat követ".[32] Ilyen technikai, az oldal tényleges tartalmát teljesen figyelmen kívül hagyó szempont például a Google keresőalgoritmusában (PageRank), hogy az adott oldalra hány másik oldalról mutat hivatkozás, vagy az, hogy az oldal használ-e biztonságos adatátviteli protokollt. Ugyanakkor semmi nem zárja ki, hogy az algoritmus tartalmi szempontokat is figyelembe vegyen, egyes információkat azok tartalma alapján részesítsen előnyben vagy hátrányban. Sőt ilyen tartalmi alapú válogatást előírhatnak jogszabályok, hatósági határozatok is. Az algoritmus tetszőlegesen programozható, az ezzel kapcsolatos döntéseket a fölötte rendelkező személy vagy

---

29 Emily Bell: Facebook is eating the world, Columbia Journalism Review, 2016. március 7, http://www.cjr.org/analysis/facebook_and_media.php (letöltés: 2016. április 4.)

30 Dieter Dörr, Alexander Natt: Suchmaschinen und Meinungsvielfalt. Ein Beitrag zum Einfluss von Suchmaschinen auf die demokratische Willensbildung, Zeitschrift für Urheber- und Medienrecht, 2014 (11) 829-847.

31 Dörr, Natt (28. lj.)

32 Lásd Stark et al. (19. lj.) 21.

szervezet hozza. A gyermekek védelme például jogállami keretek között is indokolhat akár állami beavatkozást is az algoritmusok kialakításába, de az algoritmus ugyanilyen módon alkalmas a kritikus politikai vélemények kiszűrésére is, ami viszont átlépi a demokratikus működési kereteket.

A kereső- és rangsoroló algoritmusokra is érvényesek Lessignek a kommunikációs hálózatokat szabályozó „kódokra" vonatkozó megállapításai. A hálózatok alapvető jellemzőit, működésük módját és ellenőrizhetőségüket „egy újonnan felbukkanó szabályozó", a „kód" (Code) alakítja.[33] A „kód" nem más, mint a hálózatot felépítő szoftver és hardver, a hálózatot szabályozó „láthatatlan kéz". Ugyanakkor Lessig rámutatott arra is, hogy a „kód" végső soron a kormányzat és az üzlet irányítása alatt áll, és „olyan architektúrát épít, amely a tökéletes kontrollt és a nagyon hatékony szabályozás lehetőségét biztosítja" (Lessig, 2006, p. 4). A „kód" így nem tisztán technikai követelmények megvalósítását szolgálhatja, hanem a politikai és az üzleti szándékok megvalósításának is eszköze lehet. A „kódot" nem készen kapjuk, hanem magunk alkotjuk: „Építhetünk, formálhatunk, kódolhatunk olyan cyberspace-t, amely megvédi az általunk alapvetőnek gondolt értékeket. Vagy építhetünk, formálhatunk, kódolhatunk olyan cyberspace-t, amely lehetővé teszi, hogy ezek az értékek eltűnjenek."[34] Ugyanígy, a kereső- és rangsoroló algoritmusokat formálhatjuk, kódolhatjuk a legkülönfélébb szándékok mentén, a demokratikus nyilvánosság elveit figyelembe véve vagy azokat figyelmen kívül hagyva.

Az adott oldalra való hivatkozások alapján történő rangsorolás arra is rámutat, hogy még a technikai jellegű szempontoknak is jelenős hatásuk van a sokszínű tájékozódás lehetőségére: a mások által hivatkozott tartalmak előnyben részesítése például kifejezetten hátrányos helyzetbe hozza az új vagy kevésbé népszerű, de egyébként a közéleti tájékozódás szempontjából akár lényeges tartalmakat, illetve az azokban megjelenő, adott esetben kisebbségi álláspontokat.[35] Ebből persze biztosan nem lehet egyértelmű következtetést levonni az algoritmusok tájékozódási szabadságra gyakorolt hatásaira vonatkozóan. A közösségi hálózatok és a keresők ugyanis nyilvánvalóan segítik is a nem professzionális – a felhasználók által generált – tartalmak eljutását a közönséghez, hiszen e tartalmaknak a forgalomirányítók nélkül egyáltalán nem lenne esélye szélesebb fogyasztói kört elérni. Éppen a nem professzionális tartalmak gyors terjedésének biztosításával vált a közösségi média az elmúlt években a politikai mozgósítás meghatározó eszközévé.[36]

A forgalomirányító szolgáltatások értékláncban elfoglalt helye a tartalomszolgáltatókat is abban teszi érdekeltté, hogy befolyásolni igyekezzenek a kereső- és rangsoroló algoritmusok működésének eredményét. Ennek legegyszerűbb módja a jobb

---

33 Lawrence Lessig: Code. Version 2.0, Basic Books, New York, 5.

34 Lásd Lessig (31. lj.) 6.

35 Lásd Dörr, Natt (28. lj.)

36 Helberger, Kleinen-von Königslöw, van der Noll (2. lj.)

rangsorolás fejében fizetett ellenszolgáltatás. A fizetett tartalmak előnyben részesítése a forgalomirányítók üzleti modelljének kézenfekvő eleme. Az adott tartalom kiemelt rangsorolása azonban nem kizárólag üzleti érdekeket szolgálhat; egy civil szervezet vagy egy politikai párt, de akár egy tudományos kutató is lehet abban érdekelt, hogy tartalmai a lehető legnagyobb valószínűséggel jussanak el a felhasználókhoz. Abban az esetben, ha a tartalom, illetve a rangsorolás fizetett jellege a felhasználó számára felismerhető, a visszaélés kockázata nem nagyobb, mint bármely médiafelületen elhelyezett bármely fizetett tartalom esetében. Ha azonban a fizetett tartalom egyszerűen úgy tűnik fel, mint a felhasználó számára leginkább releváns információ, akkor a felhasználó tájékozódási, gazdasági, politikai szabadsága jelentősen szűkül.

A találati listák és tartalom-rangsorok befolyásolásának összetettebb módja az ún. keresőoptimalizálás. Az online marketing széles eszköztára áll rendelkezésre ahhoz, hogy a tartalomszolgáltatások kialakítása a keresőalgoritmusok értékelési szempontjainak a lehető legnagyobb mértékben megfeleljen. Minél több erőforrással rendelkezik egy tartalomszolgáltató ennek az eszköztárnak az igénybevételéhez, annál nagyobb valószínűséggel jut el a szolgáltatása a felhasználókhoz; függetlenül az ilyen módon terjesztett információk tartalmától.

Abban az esetben pedig, ha a forgalomirányító maga is nyújt – széles értelemben vett, például az elektronikus kereskedelemi szolgáltatásokra is kiterjedő – tartalomszolgáltatásokat, akkor minden más vertikáltan integrált vállalkozáshoz hasonlóan[37] e szolgáltatók is ösztönzést érezhetnek a versenytársakkal szemben saját tartalmaik előnyben részesítésére.

A kereső- és rangsoroló algoritmusok összességében meghatározó befolyást gyakorolnak a felhasználó számára ténylegesen elérhető információk választékára, az algoritmusok fölött pedig kizárólag a különböző, esetenként kvázi-monopol helyzetben lévő forgalomirányító szolgáltatások működtetői rendelkeznek. Ez a pozíció az érintett szolgáltatók számára vitathatatlanul széles lehetőséget teremt a tartalomválaszték sokszínűségének alakításra.

3.3. *Személyre szabott információáramlás*

A találati lista vagy a hírfolyam relevanciája már csak azért sem lehet objektív kritérium, mert a relevancia szükségszerűen magában foglal egyéni értékelést. Ugyanazon kérdésre kapott ugyanazon válaszok közül a különböző felhasználók saját igényeiknek megfelelően más-más információkat tarthatnak relevánsnak. Márpedig a forgalomirányító szolgáltatások rendelkeznek azokkal az adatokkal, amelyekből hatékonyan vonhatnak le következtetéseket az egyéni felhasználói preferenciákra vonatkozóan. E szolgáltatások minden egyes felhasználóról és azok felhasználói szokásairól rengeteg személyes adatot kezelnek. A felhasználó korábbi virtuális cselekvései – a keresési és oldallátogatási előzmények, a

[37] Ennek médiapiaci veszélyeiről ld. Tóth András: Az elektronikus hírközlési és média gazdasági szabályozásának alapjai és versenyjogi vonatkozásai, HVG-Orac, Budapest, 2008.

korábban közzétett hozzászólások és egyéb reakciók, a felhasználó vagy az ugyanabba a felhasználó-csoportba tartozó más felhasználók korábbi vásárlásai – meghatározó befolyást gyakorolnak a keresőalgoritmusok találati listáira, a közösségi hálózatok hírfolyamára, illetve az online értékesítési platformok ajánlórendszereinek eredményeire. Az algoritmusok így végső soron minden felhasználó számára egyedi eredményhez vezetnek.

Bár a személyre szabott eredmények előnyei a felhasználók, a tartalomszolgáltatók és a reklámozók szempontjából is nyilvánvalóak, ez jelentős kockázatokkal is jár. A „személyre szabott szűrő" modellje Pariser szerint három lépésből áll: először találd ki, kik a felhasználóid és ők mit szeretnek, utána kínáld nekik a hozzájuk leginkább illő tartalmakat és szolgáltatásokat, végül tökéletesítsd a szűrőt.[38] E szűrő „önbeteljesítő identitásokat"[39] hoz létre, egyes személyes preferenciákat túlzottan hangsúlyossá tesz, és így végső soron alakítójává is válik az egyéni felhasználói igényeknek.[40]

Minél nagyobb mértékben veszik át az információ hasznosságára vonatkozó értékelési szempontok helyét az egyéni preferenciára vonatkozó szempontok, annál valószínűbb, hogy a felhasználó számára hozzáférhetetlenek maradnak a saját attitűdjein, ismeretein, álláspontján kívül eső információk. „Cyber-balkanizáció"[41], „cyber-kaszkádok"[42] – az internet-felhasználók homogén és átjárhatatlan közösségekbe szerveződésének veszélyeire a 2000-es évek második felétől egyre többen hívják fel a figyelmet. A túlzott perszonalizációnak a tájékozódási szabadságra gyakorolt hatását Pariser nevezte először „szűrőburéknak" („filter bubble").[43] Az azóta közkeletűvé vált kifejezés olyan „személyes információs ökoszisztémára" utal, amelyben a felhasználónak egyre kisebb esélye van a sajátjától eltérő álláspontokkal találkozni. Az algoritmusokat persze nem az információk homogenizálásának szándéka, hanem a felhasználói igények minél tökéletesebb kiszolgálásának igénye vezérli, ami azonban a felhasználó oldalán végső soron téves, egyoldalú valóságérzékeléshez vezet.[44]

Természetesen a médiafogyasztási szokásokat eddig is jelentős mértékben meghatározta a „szelektív észlelés"[45], azaz az, hogy a közönség tagjai sokkal inkább a saját álláspontjukat

---

38 Eli Pariser: The Filter Bubble. Whaz the Intenet is Hiding from You, The Penguin Press, New York, 113.

39 Pariser (36. lj.) 113.

40 Lásd Dörr, Natt (28. lj.)

41 Engin Bozdag, Jeroen van den Hoven: Breaking the filter bubble: democracy and design, Ethics and Information Technology 2015 (4) 249-265.

42 Cass R. Sunstein: Republic.com 2.0, Complex, Budapest, 2013.

43 Pariser (36. lj.)

44 A szűrőbuborék-hatás empirikus kutatásának módszereiről ld. Pascal Jürgens, Birgit Stark, Melanie Magin: Gefangen in der Filter Bubble? in Birgit Stark, Dieter Dörr, Stefan Aufenanger (Hg.): Die Googleisierung der Informationssuche, Suchmaschinen zwischen Nutzung und Regulierung, De Gruyter, 2014. 20-74.

45 A szelektív észlelés elméletéről ld. Bajomi-Lázár Péter: Média és társadalom, PrintXBudavár Kiadó, Budapest, 2006.

megerősítő információkat és csatornákat keresték, mint azokat, amelyek ellentmondtak ennek az álláspontnak.[46] Pariser szerint a szűrőbuborék nagyobb kockázatot jelent a korábbi szelektív észlelésnél.[47] Ennek elsődleges oka, hogy a szűrőbuborék a felhasználó elől rejtve marad. Akár valós, akár téves következtetések alapján hozzák létre az információs buborékot az algoritmusok, a felhasználó nemcsak nem avatkozhat bele az algoritmus működésébe, de jellemzően nincs is tudomása arról, hogy az algoritmus rá vonatkozó következtetéseket von le, értékeléseket végez.[48] A szűrőbuborékba való belépés éppen ezért nem is a felhasználó döntése, az abból való kilépés pedig az algoritmusok működési elvei miatt egyre nehezebb.[49]

Helberger és szerzőtársai ugyanakkor amellett érvelnek, hogy a szűrőbuborék legfeljebb a felhasználók kis része számára jelenti a sokszínűség csökkenésének valódi veszélyét.[50] Tanulmányukban olyan kutatásokra hivatkoznak, amelyek eredménye azt mutatja, hogy „a felhasználók vonakodnak saját hírkínálatuk személyre szabása érdekében bármilyen erőfeszítést tenni",[51] illetve a forgalomirányítók használata nem csökkenti jelentős mértékben a különböző politikai oldalakhoz sorolható tartalmak keresztolvasását. Azt ugyanakkor ők is elismerik, hogy az új médiakörnyezetben csökken a valószínűsége annak, hogy a felhasználó véletlenül találkozik a sajátjától eltérő tartalmakkal, és azt sem vitatják, hogy a forgalomirányítók algoritmusai végső soron csökkentik az elért tartalmak sokszínűségét. Némileg ellentmondásos elemzésükből az következik, hogy a felhasználói magatartások képesek ugyan a szűrőbuborék hatásait legalább részben csökkenteni, de ez a szűrőbuborékot és főleg annak technikai lehetőségét nem szünteti meg. Alkotmányos szempontból pedig már a sokszínűség csorbításának a veszélye is megalapozhat valamiféle arányos szabályozói beavatkozást, amelynek kialakítása során persze azt is figyelembe kell venni, hogy a tényleges felhasználói magatartások milyen stratégiákat követnek az adott információs környezetben.

A személyre szabott információs ökoszisztéma a demokratikus nyilvánosság elveivel aligha fér össze.[52] Az átfogó és sokszínű tájékoztatás, illetve a társadalmi párbeszéd

---

46 A közéleti híreket közlő magyarországi médiumok keresztfogyasztásáról készült elemzést lásd Mérték Médiaelemző Műhely: Hírfogyasztás, pluralizmus, demokratikus részvétel – A sokszínű tájékozódás esélyei, http://mertek.eu/jelentesek/hirfogyasztas-pluralizmus-demokratikus-reszvetel-a-sokszinu-tajekozodas-eselyei (letöltés: 2016. április 4.)

47 Pariser (36. lj.) 9.

48 Az alacsony felhasználói tudatosságot igazoló kutatásokra hivatkozik Bozdag és van den Hoven (39. lj.).

49 Egyre több olyan internetes alkalmazás érhető el, amelyek kifejezetten a szűrőbuborék miatt előálló egyoldalú tájékozódás ellen nyújtanak segítséget. Ezekről ld. Bozdag és van den Hoven (39. lj.).

50 Helberger, Kleinen-von Königslöw, van der Noll (2. lj.)

51 Helberger, Kleinen-von Königslöw, van der Noll (2. lj.) 56.

52 High Level Group on Media Freedom and Pluralism: A free and pluarlistic media to sustain European democracy, 2013, http://ec.europa.eu/digital-agenda/sites/digital-agenda/files/HLG%20Final%20Report.pdf (letöltés: 2015. március 10.)

megvalósulása súlyos nehézségekbe ütközik egy olyan információs környezetben, amelyből az algoritmusok száműzték az ellentétes álláspontokat, az ellentmondó információkat. A kereső- és rangsoroló algoritmusok így „egyre inkább távolodnak a véleményszíntér plurális és mindenekelőtt integrált bemutatásának ideáljától”[53], még ha e véleményszíntér megszűnésének közvetlen veszélye nyilvánvalóan nem is fenyeget.

4. A forgalomirányítók és a sokszínűség

Az eddigiekből egyértelműen az következik, hogy a forgalomirányító szolgáltatások alkotmányjogi és médiapolitikai szempontból hasonló kockázatokat jelentenek, mint a médiapiaci értéklánc korábbi szűk keresztmetszetei. Az ugyanakkor nem állítható, hogy a keresőszolgáltatások és a közösségi hálózatok megkerülhetetlen közvetítői az egyes információk elérésének: a felhasználók természetesen közvetlenül is lekérhetik az internetes tartalmakat, és az adott szolgáltatáshoz való kötődés mellett is rendelkezésükre állnak alternatív szolgáltatások. A működésükből eredő alkotmányos kockázatok és az azokra adható szabályozási válaszok értékelésénél egyaránt figyelembe kell venni, hogy e szolgáltatások nem olyan „strukturális szűk keresztmetszetek”, mint a hagyományos értéklánc fent bemutatott elemei.[54] Ez alól kivételt jelentenek a szintén a forgalomirányítók közé sorolt alkalmazás-áruházak, amelyek megkerülésére és a felhasználók közvetlen elérésére az alkalmazások fejlesztőinek egyáltalán nincs módja.[55]

Az alkotmányos szempontok forgalomirányítókkal szembeni érvényesítésének egyik súlyos korlátja, hogy az európai jogalkotók közösségi és tagállami szinten komoly joghatósági nehézségekkel néznek szembe. Ezek megoldására eddig kétféle megoldást találunk. Egyrészt, kifejezetten adatvédelmi jogi szempontból a joghatósági, illetve a védelmi szintre vonatkozó szabályok kiterjesztő értelmezésével az Európai Unió Bíróságának két határozata is jelentős lépést tett az európai normák globális alkalmazhatósága felé.[56] A másik megoldás politikai jellegű: a német kormány 2016-ban megállapodást kötött a Facebook-kal a gyűlöletkeltő hozzászólások hatékonyabb eltávolítása érdekében, és ennek keretében a Facebook egy monitoring rendszert hozott

53 Lásd Dörr, Natt (28. lj.) 829.

54 Helberger, Kleinen-von Königslöw, van der Noll (2. lj.) 59.

55 Helberger, Kleinen-von Königslöw, van der Noll (2. lj.)

56 A Google adatkezelését vizsgáló – a „right to be forgotten” problémával foglalkozó – eljárásban megállapította, hogy az európai joghatóság megállapításához elegendő, ha a Google „az egyik tagállamban olyan irodát nyit vagy leányvállalatot hoz létre a keresőmotor által kínált reklámhelyek értékesítésére és reklámozására, amelynek tevékenysége az adott állam lakosai felé irányul” (ld. EU:C:2014:317).
A Facebook adatkezelését, illetve az Amerikai Egyesült Államokkal kötött ún. safe habor egyezmény érvényességét vizsgáló ítéletben a Bíróság azt mondta ki, hogy a jogszerű adattovábbítás lehetőségének megteremtéséhez harmadik országokban is az európaival „lényegében azonos védelmi szintet” kell biztosítani az adatkezelés során (ld. EU:C:2015:650)

létre a német Facebook-felületek folyamatos figyelésére és szűrésére.[57] A tájékozódás és a médiafogyasztás sokszínűségének biztosítására e példák egyike sem mutat használható modellt. Európai közösségi szinten nincs is olyan, ezeket az alkotmányos elvárásokat érvényesítő jogi norma, amely akár jogértelmezéssel, akár politikai megállapodással kiterjeszthető lenne az Európán kívül honos piaci szereplőkre, és ezeknek az alkotmányos elvárásoknak a pontos tartalma tagállamonként is igen eltérő.[58]

A digitális kommunikációs piacot szabályozó európai joganyagban – ide értve az elektronikus hírközlés, az audiovizuális médiaszolgáltatások és az elektronikus kereskedelem szabályozását – a forgalomirányító szolgáltatások az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások közé sorolhatók.[59] Ilyenként tartalmi, szerkesztői jellegű, illetve a kereső- és rangsoroló algoritmusok kialakításának szempontjaival kapcsolatos kötelezettségek nem vonatkoznak rájuk, és nem állnak a nemzeti médiahatóságok vagy hírközlési hatóságok felügyelete alatt.

Míg az általános versenyjogi mércék és eljárások bármely új szolgáltatásra rugalmasan alkalmazhatók, sőt a joghatósági nehézségeket is hatékonyan kezelik, addig az alkotmányjogi, médiapolitikai célokat szolgáló szabályozási eszközök alkalmazásának nincs általános mércéje és eljárása. Az újabb szűk keresztmetszetek megjelenésére a szabályozó eddig minden alkalommal szolgáltatás-specifikus beavatkozással reagált. Dörr és Natt – a német alkotmánybíróság által a médiaszabályozás terjedelmének meghatározásához alkalmazott szempontokat[60] alapul véve – ilyen általános médiajogi beavatkozási küszöbként javasolja az adott szolgáltatás széleskörű hatásának, aktualitásának és meggyőző erejének elemzését, ami alapján bármely szűk keresztmetszetként működő eszközzel és szolgáltatással szemben megfelelő, a sokszínű tájékozódást elősegítő médiajogi eszköz lenne alkalmazható.[61] Egy ilyen általános gatekeeper-szabályozás

57 Fabian Reinbold, Marcel Rosenbach: Hetze im Netz: Facebook löscht Hasskommentare jetzt von Berlin aus, Spiegel Online, 2016.01.25, http://www.spiegel.de/netzwelt/web/facebook-neues-loesch-team-geht-gegen-hasskommentare-vor-a-1072175.html (letöltés: 2016. április 15.)

58 Az eltérő tagállami értelmezésekről ld. Constanza Farda: Europäische Medienpolitik. Eine Policy-Analyse der Fernseh- und der Antikonzentrationsrichtlinie, Deutscher Universitäts-Verlag, Wiesbaden, 2000.

59 Az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások rendszerint ellenszolgáltatás fejében, elektronikus úton, távollévők között, a felhasználó egyéni lekérésére teljesített szolgáltatások. A meghatározást a szabványok és technikai előírások területén alkalmazandó információs eljárásról 98/48/EK irányelvvel módosított 98/34/EK irányelv tartalmazza. A forgalomirányítók egyes tevékenységei – mindenekelőtt a felhasználói hozzászólások „tárolása" – egyúttal az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások sajátos típusai, a közvetítő szolgáltatások közé is tartoznak, ami a felelősségükkel kapcsolatos további jogértelmezési kérdéseket vet fel. E kérdésekkel a tanulmány nem foglalkozik.

60 Ld. a német alkotmánybíróság BVerfGE 90, 60. és BVerfGE 97, 228. számú határozatait. Ezek elemzését ld. Polyák (6. lj.).

61 Dörr, Natt (28. lj.)

számos definíciós és hatásköri kérdést vetne fel, de kétségkívül lenne létjogosultsága a gyorsan változó digitális médiakörnyezetben.

A tanulmánynak nem célja, hogy jogalkotási javaslatokat fogalmazzon meg, azonban bármely jövőbeli javaslat megalapozását célszerű a szűk keresztmetszetek szabályozási tapasztalatainak összegzésével kezdeni. Az egymástól működésüket, az értékláncban elfoglalt pozícióikat és jelentőségüket tekintve lényeges eltéréseket mutató szűk keresztmetszetek eddigi szabályozási megoldásaiból ugyanis levezethető néhány olyan általános szabályozási eszköz és megoldás, amely a szűk keresztmetszetekhez való hozzáférést a sokszínű tartalomkínálat médiapolitikai szempontjai alapján alakítja.[62] Még egyszer hangsúlyozni kell azonban, hogy jelenleg sem jogalapja, sem a végrehajtásért felelős hatósága nincs bármely szabályozási kötelezettség alkalmazásának.

4.1. *Átláthatóság*

A hozzáférés szabályozásának hatékony módja az átláthatóság biztosítása, ami az adott szűk keresztmetszetet igénybe vevő információ-beszállító – tartalom-előállító, tartalomszolgáltató – és a felhasználó számára egyaránt megismerhetővé és kalkulálhatóvá teszi a szűk keresztmetszet jellegből eredő kockázatokat.

Az átláthatóság szempontja megjelenik a földfelszíni frekvenciák nyílt pályáztatásánál: a pályázat, illetve az az alapján létrejött engedély nem csak a műsorszolgáltató, hanem a tartalombeszállítók számára is átláthatóvá tesz egyes szerkesztői döntéseket. Az átláthatóságot szolgálja a műsorterjesztők által alkalmazott szerződési feltételek nyilvánosságra hozatala. Sajátos átláthatósági elvárás jelenik meg a digitális televíziózás *middleware* szolgáltatásainak szabályozásában: a nyílt szabványok alkalmazása sem más, mint az adott eszközhöz való hozzáférés technikai feltételeinek transzparenssé tétele. A hálózatmenedzsment szempontjainak átláthatósága a hálózatsemlegességi problémák orvoslásának is általánosan alkalmazott eszköze.[63]

A kereső- és rangsoroló algoritmusok átláthatósága természetesen nem jelentheti azok teljes nyilvánosságát, mert ez gazdaságilag életképtelenné tenné az érintett szolgáltatásokat, ráadásul még inkább arra ösztönözné a tartalomszolgáltatókat, hogy szolgáltatásaikat az algoritmushoz optimalizálják, ezzel szintén akadályozva a sokszínűségi szempontok érvényesülését.[64] Az átláthatóság minimuma ugyanakkor

62 A hozzáférés-szabályozás itt vizsgált médiaszabályozási eszközei jelentős átfedésben vannak az elektronikus hírközlési szolgáltatásokra alkalmazott hozzáférés-szabályozással. A hozzáférés távközlési jogi és médiajogi értelmezéseinek összefüggéseiről ld. Polyák (6. lj.).

63 Az elektronikus hírközlési szabályozás a hírközlési szabályozóhatóságok feladataként határozza meg annak elősegítését, hogy a felhasználók hozzáférhessenek az információkhoz és terjeszthessék azokat. Az amerikai kommunikációs hatóság (Federal Communications Commission, FCC) által elfogadott hálózatsemlegességi szabályok között szintén szerepel az átláthatóság követelménye.

64 Dörr, Natt (28. lj.)

az arról való érthető és könnyen elérhető tájékoztatás, hogy a keresés találati listája vagy a hírfolyam a szolgáltató által meghatározott szempontok eredményeként jön létre, és a szempontokról nyújtott általános tájékoztatás sem fed fel üzleti titkokat; ilyen általános tájékoztatást a szolgáltatók erre irányuló kötelezettség nélkül is közzétesznek.[65] A német tartományi parlamentek közös médiapolitikai grémiuma megbízásából készült szakértői elemzés azoknak a „benchmarkoknak", „maximáknak" a nyilvánosságra hozatalát tartja lehetséges megoldásnak, amelyeket „a programozók az algoritmusokból nyernek ki, és amelyek meghatározzák, mit kell nyújtania az algoritmus egyes összetevőinek".[66] A francia Digitális Bizottság ajánlásai között is szerepel az algoritmusok működésének transzparenciáját szabályozó irányelvek kidolgozása, valamint a tartalmak klasszifikációjának és a szolgáltató által alkalmazott „szerkesztői jellegű mechanizmusoknak"[67] a nyilvánossága.[68]

4.2. *Egyes tartalmak előnyben részesítése*

A hozzáférés-szabályozás általánosan alkalmazott eszköze egyes tartalmak előnyben részesítése: a médiapolitikai célokat kiemelten szolgáló tartalmakat más tartalmakhoz képest kedvezőbb feltételekkel kell eljuttatni a közönséghez.

Ennek nyilvánvaló példái a műsorterjesztőket terhelő továbbítási kötelezettségek (*must carry* előírások), amelyek nem csak az adott tartalom kötelező továbbítását, hanem a továbbítás feltételeit – pl. programcsomagban való elhelyezés, díjazás – is meghatározzák. Tartalmak előnyben részesítésére az értéklánc más pontjain is találunk

---

65 Ld. How Google Search Works, https://support.google.com/webmasters/answer/70897?hl=en (letöltés: 2015. április 15.) News Feed FYI: Showing More High Quality Content, https://www.facebook.com/business/news/News-Feed-FYI-Showing-More-High-Quality-Content (letöltés: 2015. április 15.)

66 Winfried Kluth, Wolfgang Schulz: Konvergenz und regulatorische Folgen, Gutachten im Auftrag der Rundfunkkommission der Länder, 2014, 104. http://www.hans-bredow-institut.de/webfm_send/1049 (letöltés: 2016. április 15.)

67 E mechanizmusok jelentőségére mutat rá a Facebook „trending topics" szekciójába kerülő hírek kiválasztása körüli vita. Munkatársak beszámolói és kiszivárogtatott dokumentumok alapján bebizonyosodott, hogy a Facebook a – Magyarországon egyébként nem elérhető – kiemelt hírek összeállítását nem csak algoritmusok határozzák meg, hanem szerkesztők is befolyásolják. A Facebook korábban azt állította, hogy a vezető hírek listáját emberi, szerkesztői döntések nélkül állítják össze. Ld. Michael Nunez: Former Facebook Workers: We Routinely Suppressed Conservative News, Gizmodo.com, 2016. május 9. http://gizmodo.com/former-facebook-workers-we-routinely-suppressed-conser-1775461006 (letöltés: 2016. június 7.); Sam Thielman: Facebook news selection is in hands of editors not algorithms, documents show, The Guardian, 2016. május 12. https://www.theguardian.com/technology/2016/may/12/facebook-trending-news-leaked-documents-editor-guidelines (letöltés: 2016. június 7.).

68 French Digital Council (17. lj.) 13.

példát. A tartalomszolgáltató által figyelembe veendő műsorkvóták az adott műsortípus, illetve az adott jellemzővel rendelkező műsorok előnyben részesítését biztosítja. A hozzáférési irányelv lehetővé teszi továbbá, hogy a tagállami jogalkotó „az elektronikus műsortájékoztatók és hasonló listázási és navigációs lehetőségek megjelenítési szempontja tekintetében kötelezettségeket írjanak elő".[69] Ez alapján a jogalkotó kötelezheti az EPG-szolgáltatókat például arra, hogy a műsorkalauzban egyes tartalmak kiemelten jelenjenek meg. Az Európai Bizottság a konvergenciáról szóló 2013-as zöld könyvében konzultációs kérdésként felvetette e szabályozás más szolgáltatásokra való kiterjesztésének lehetőségét;[70] a konzultáció során érkezett válaszok összefoglalójából az derül ki, hogy a különböző érdekeltek nem fogadták kedvezően e megoldást.[71] Valójában az irányelv hatályos szövege azt sem zárja ki, hogy az EPG-hez „hasonló listázási és navigációs lehetőségek" akár a keresőszolgáltatásokra is alkalmazható legyen.[72]

Technikailag nem lenne akadálya sem meghatározott tartalmak előbbre sorolásának a kereső- és rangsoroló algoritmusban, sem meghatározott tartalmak kiemelt megjelenítésének a találati listán vagy a hírfolyamban. A szakirodalomban ez a javaslat meg is fogalmazódott[73]. Az előnyben részesítésen alapuló szabályozási megoldás azonban egy olyan médiakörnyezetben született, amelyben egyes, jellemzően közpénzből működtetett, illetve jogi helyzeténél fogva közérdekű információkat közlő tartalomszolgáltatás önmagában is lényeges garanciája a sokszínű tájékozódásnak és médiafogyasztásnak. Az online médiakörnyezetben ilyen tartalomszolgáltatási csomópontok nem jöttek létre, akkor sem, ha egyébként a hagyományos közszolgálati médiaszolgáltatók közpénzből létrehozott tartalmaikkal e médiatérben is jelen vannak. Mindezek figyelembevételével óriási szabályozási felelősség és kockázat lenne ebben a médiakörnyezetben ilyen preferált tartalomszolgáltatásokat kijelölni.

4.3. *A megkülönböztetés tilalma*

A hozzáférési feltételek alakításának fontos eszköze a megkülönböztetés-mentes biztosító hozzáférési feltételek alkalmazásnak előírása. Ennek világos megfogalmazását tartalmazza a digitális televíziózással kapcsolatos *middleware* szolgáltatások szabályozása,

---

69 Hozzáférési irányelv 6. cikk (4) bek.

70 Európai Bizottság: Zöld Könyv – Az egységes audiovizuális világ felé: növekedés, alkotómunka, értékek, COM(2013)0231 final

71 European Commission: Executive Summary of Contributions to the Public Consultation – Green Paper: Preparing for a Fully Converged Audiovisual World, https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/publication-summaries-green-paper-replies (letöltés: 2016. április 20.)

72 Institute for Information Law (16. lj.)

73 Robin Foster: News Plurality in a Digital World. London: Reuters Institute for Journalism, 2012, https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/News%20Plurality%20in%20a%20Digital%20World_0.pdf (letöltés: 2016. április 20.)

ami a tisztességes, ésszerű és megkülönböztetés-mentes hozzáférés elvének alkalmazását írja elő e szolgáltatások működtetői számára, anélkül, hogy e hozzáférési feltételek tartalmát közelebbről meghatározná.[74] De már a kiegyensúlyozott tájékoztatás, az ütköző álláspontok bemutatásának kötelezettsége is a szűk keresztmetszetekhez való diszkrimináció-mentes hozzáférést szolgálta. A hálózatsemlegesség biztosításának garanciája is elsősorban az indokolatlan diszkrimináció tilalma, ami megjelenhet a jogszerű tartalmak blokkolásának tilalmaként, illetve a fizetett tartalmak előnyben részesítésének tilalmaként.[75]

A diszkrimináció-mentesség a forgalomirányítók esetében nem jelent mást, mint a kereső-semlegesség (*search neutrality*), illetve a semleges rangsorolás követelményét. Technikai akadálya a forgalomirányítók esetében sincs a tartalomalapú, akár politikai célú diszkriminációnak. A már idézett Freiberga-jelentés ezért a jövőbeli médiaszabályozás számára annak előírását javasolja, hogy a tartalom közvetítésében résztvevő minden csatorna és mechanizmus köteles legyen a közvetített tartalmakat teljesen semlegesen kezelni.[76] A francia Digitális Bizottság egyik ajánlása szerint a szolgáltatókat kötelezni kell arra, hogy a diszkriminatív rangsorolási gyakorlatot minden esetben megfelelően indokolják meg, és tegyék harmadik felek által ellenőrizhetővé. A Digitális Bizottság javasolja továbbá a keresési és rangsorolási eredmények semlegességét vizsgáló – akár önkéntes, akár közjogi alapon szerveződő – szervezetek létrehozását, amelyek megfelelő vizsgálati és ellenőrzési eszközökkel rendelkeznek, és meghatározott indikátorokat dolgoznak ki a keresési eredmények semlegességnek mérésére.[77]

A rangsorolás semlegessége azonban, ahogy erről a korábbiakban szó volt (3.2. fejezet), meglehetősen ellentmondásos követelmény: a semlegesség egyrészt nehezen fér össze az érintett szolgáltatások azon funkciójával, hogy segítsék a releváns tartalmak kiválasztását, másrészt az információ minőségére, tartalmára vonatkozó megkülönböztetés.[78] A személyre szabott rangsorolási eredmények egyébként is jelentősen megnehezítenék az objektivitás, a semlegesség számonkérését. Kluth és Schulz a semlegesség biztosításának eszközeként azt javasolja, hogy a forgalomirányítók – feltehetően az általános szerződési feltételek részét képező – nyilatkozatban jelentsék ki, hogy az általuk programozott algoritmus nem szolgál politikai, vallási, világnézeti vagy más hasonló célokat; a nyilatkozatot sértő bármilyen gyakorlat a felhasználók olyan megtévesztése, ami bírósági úton kikényszeríthető következményekkel jár.[79] Ez

74 Hozzáférési irányelv 6. cikk és I. Melléklet.

75 Ld. Federal Communications Commission: Open Internet, https://www.fcc.gov/general/open-internet (letöltés: 2015. április 15.)

76 High Level Group on Media Freedom and Pluralism (50. lj.)

77 French Digital Council (17. lj.)

78 A *search neutrality* koncepció kritikáját részletesen ld. James Grimmelmann: Some skepticism about search neutrality, in Berin Szoka, Adam Marcus: The Next Digital Decade: Essays on the Future of the Internet, TechFreedom, Washington D.C. 435-460.

79 Kluth, Schulz (64. lj.)

a bizonyítási nehézségeket természetesen nem oldja meg, de egyértelmű jogalapot teremt az egyéni jogsérelmek orvoslásához. További szabályozási kérdés, hogy egy ilyen semlegességi szerződési feltétel sértettje csak a diszkriminált tartalomszolgáltató lehet-e, vagy bármely felhasználó is, aki a világnézeti semlegességben bízva használta az adott szolgáltatást.

4.4. *Strukturális intézkedések*

A szűk keresztmetszet jellegből adódó alkotmányos kockázatok csökkentésének további eszközei az olyan strukturális beavatkozások, amelyek az érintett vállalkozás tulajdonosi szerkezetét, piaci pozícióit, illetve egyes döntéshozatali folyamatait befolyásolják. A strukturális beavatkozások különösen hasznosak lehetnek olyan helyzetekben, amikor a vállalkozás magatartása, jelen esetben az algoritmusok kialakítása szabályozási eszközökkel ellenőrizhető módon alig befolyásolható. Ezek az eszközök a hagyományos médiajog keretében a médiakoncentráció *ex ante* korlátozására irányulnak, azaz annak megakadályozására, hogy az egyes médiavállalkozások piaci helyzetüknél fogva túlzott véleményformáló erőre tegyenek szert. A médiajogi strukturális beavatkozások rendszerint a médiajogi küszöbként meghatározott piaci pozícióval való visszaéléstől független, az adott piaci pozíció elérése esetén alkalmazott intézkedések.[80]

A médiakoncentrációt korlátozó eszköztárból elsősorban az értéklánc különböző szintjei közötti vertikális összefonódásokat korlátozó eszközök lehetnek relevánsak a forgalomirányítók piacán. A tartalomszolgáltatási és a forgalomirányítási piac közötti koncentráció éppúgy növeli a visszaélések valószínűségét, mint bármely más vertikális koncentráció. Nem a véleményformáló tartalomszolgáltatások piacát érintően, de az Európai Bizottság is éppen egy vertikális összefonódással összefüggésben folytat eljárást a Google-lal szemben.[81] A meghatározott piacok, tevékenységek közötti vertikális integráció teljes tilalma természetesen nagyon erőteljes beavatkozást jelentene az érintett vállalkozások működésébe, ráadásul annak a médiatartalom-szolgáltatási piacnak a meghatározása is komoly szabályozási nehézséget okozna, amire a tilalom kiterjed.

A médiakoncentráció-korlátozás német szabályozása a túlzott véleménybefolyásoló erőből eredő kockázatok csökkentésének egyik módjaként olyan „műsortanács" létrehozását írja elő, amelynek széleskörű együttdöntési kompetenciái vannak az érintett

80 Az általános és a médiaágazati versenyszabályozás különbségeiről ld. Polyák (6. lj.), illetve Tóth (35. lj.).

81 A Bizottság elsősorban azt kifogásolta, hogy a Google a keresőszolgáltatása találati listáján előbbre sorolja a maga által nyújtott egyéb szolgáltatásokat a versenytársak szolgáltatásainál, és különböző megoldásokkal kiszorítja a piacról más szolgáltatók internetes keresőhirdetési szolgáltatásait. Ld. A Bizottság közleménye az 1/2003/EK tanácsi rendelet 27. cikkének (4) bekezdése szerint az AT.39740 – Google ügyben, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=uriserv:OJ.C_.2013.120.01.0022.01.HUN&toc=OJ:C:2013:120:-TOC (letöltés: 2015. április 20.)

műsorszolgáltató műsorpolitikáját érintő kérdésekben.[82] Ez a szervezeti megoldás egyúttal az adott vállalkozás átláthatóságának is fontos biztosítéka, anélkül, hogy az átláthatóság veszélyeztetné az üzleti titok bizalmasságát. Elvileg a globális forgalomirányító szolgáltatók regionális, egy adott országot érintő döntései is befolyásolhatók lennének hasonló szervezeti megoldásokkal.[83] Ez természetesen az adott testület összetételével[84] és hatásköreivel kapcsolatban számos szabályozási kérdést felvet, amelyek akár a sokszínű médiakínálat új kockázatainak kialakulásához is vezethetnek.

4.5. *Felhasználói kompetenciák erősítése*

Ahogy láttuk, a forgalomirányítók tájékozódási szabadságot esetleg szűkítő gyakorlatainak káros következményei elsősorban arra vezethetők vissza, hogy a felhasználók nincsenek tisztában az algoritmusok működési elveivel, a rangsorolási eredmények személyre szabottságának következményeivel, vagy éppen a választható alternatívákkal. A felhasználói tudatosság erősítése, valamint a forgalomirányító működésének felhasználói befolyásolását, paraméterezését biztosító eszközök támogatása éppen ezért fontos része a médiapolitikai eszköztárnak.[85] A fenti beavatkozási eszközök közül az átláthatóság megfelelő mértéke a felhasználói tudatosság alapfeltétele.

A felhasználói tudatosság erősítése szükségszerűen jelenti a médiaoktatás, illetve a digitális írástudás fókuszának kiterjesztését a forgalomirányító szolgáltatásokra.[86] Az így elsajátítható tudás különösen a forgalomirányítók értékláncban elfoglalt helyének, szerepének megértésére, illetve az algoritmusok alapvető működési elveinek megismerésére, valamint a rangsorolási eredmények tudatos alakításának képességére terjedhet ki. Az európai médiaszabályozás jövőjéről készült ún. Freiberga-jelentés egyik ajánlása szerint a felhasználónak kifejezetten lehetőségét kell biztosítani a személyre szabott rangsorolás kikapcsolására.[87]

A felhasználói tudatosság fontos része továbbá azoknak az adatkezelési, adatvédelmi kereteknek az ismerete és tudatos alakítása, amelyek végső soron meghatározzák a forgalomirányítók mozgásterét. Az adatvédelmi szabályozás az önrendelkezés koncepcióján nyugszik, azaz elvárja a felhasználótól, hogy személyes adatai kezelésével kapcsolatban

---

82 Részletesen ld. Polyák (6. lj.).

83 Hasonló következtésre jut Dörr, Natt (28. lj.).

84 A német szabályozás szerint a műsortanács tagjait a műsorszolgáltató jelöli ki, arra figyelemmel, hogy azok képviseljék a lényeges társadalmi véleményeket, ld. Rundfunkstaatsvertrag 32. §.

85 Helberger, Kleinen-von Königslöw, van der Noll (2. lj.); French Digital Council (17. lj.)

86 A médiaoktatás médiapolitikai jelentőségéről ld. Polyák (1. lj.); Nagy Krisztina: Útelágazások és döntések a digitális rengetegben, in: Gabos Erika (szerk.): A média hatása a gyerekekre és a fiatalokra VIII., Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat, Budapest, 2016.

87 High Level Group on Media Freedom and Pluralism (50. lj.).

tudatos és tájékozott döntést hozzon. Az új európai adatvédelmi rendelet[88] egyik új jogintézménye lesz az ún. adathordozhatóság biztosítása: a rendelet szerint az adatkezelő köteles lesz az adatkezelés tárgyát képező személyes adatok másolatát az érintett rendelkezésére bocsátani, mégpedig az információkat széles körben használhatóvá tévő elektronikus formátumban.[89] Az adathordozhatóság nem csak a felhasználó számára könnyíti meg a korában használt forgalomirányító szolgáltatás lecserélését, de ezzel egyúttal az új piacra lépő forgalomirányítók versenyképességét is növeli. A rendelet ugyanakkor azt is figyelembe veszi, hogy a tényleges felhasználói magatartások rendszerint csak az önrendelkezés igen alacsony fokát – a felkínált adatkezelési feltételek jóváhagyását – valósítják meg. Ezért az adatkezelőket, köztük a forgalomirányítókat olyan technikai és szervezési intézkedések megtételére kötelezi, amelyek biztosítják, hogy alapértelmezés szerint kizárólag olyan személyes adatok kezelésére kerüljön sor, amelyek az adott konkrét adatkezelési cél szempontjából feltétlenül szükségesek (beépített és alapértelmezett adatvédelem elve).[90] Ezek a példák jól mutatják, hogy a forgalomirányító szolgáltatások adatvédelmi jogi környezete közvetlenül hat a keresési és rangsorolási algoritmusok működésére, ezzel pedig végső soron a felhasználói tájékozódás feltételeire.

5. Összegzés

A digitális médiarendszerben felbukkanó újabb és újabb szűk keresztmetszetek egyfelől arra mutatnak rá, hogy a terjesztési kapacitások és a közönség számára elvileg elérhető tartalmak bővülése önmagában nem biztosítja az információk akadálymentes áramlását, nem hoz létre a sokszínű médiakínálatot szabályozási beavatkozás nélkül biztosítani képes médiakörnyezetet. Az újabb szűk keresztmetszetekre adott válaszok azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy a technikai fejlődés és a változó üzleti modellek nem teljesen új szabályozási kérdéseket vetnek fel. A sokszínű tájékozódás és médiafogyasztás megvalósulását veszélyeztető hozzáférési problémák a rádiózás indulása óta jelen vannak a médiarendszerben, és a fokozatosan kifejlesztett szabályozási eszköztár egyes elemei – az új médiakörnyezethez igazítva – az egyre újabb kockázatok kezelésére is

88 Az Európai Parlament és a Tanács 2016/... rendelete a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről. A végleges szöveg elérhető: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CONSIL:ST_5419_2016_INIT&from=EN (letöltés: 2015. április 29.)
A rendelet általános jellemzését ld. Szőke Gergely László: Az európai adatvédelmi jog megújítása, HVG-Orac, Budapest, 2015.

89 15. cikk (3)
A Francia Digitális Tanács ajánlásai között az adathordozhatóság a felhasználási szabadság és sokszínűség garanciájaként szerepel, ld. French Digital Council (17. lj.).

90 25. cikk. E szabályozási elvekről részletesen ld. Szőke (85. lj.).

alkalmasnak bizonyultak.

A globális digitális hálózatokon komoly piaci erővel jelen lévő, az elérhető információ és a felhasználói figyelem irányítását aktívan befolyásoló szolgáltatások nemzetállami vagy európai közösségi szabályozása joghatósági szempontok miatt, működésüknek a szabályozó számára is alig átlátható és érthető informatikai háttere miatt, illetve a működést érintő előírások ellenőrzésének gyakorlati nehézségei miatt jelenleg illuzórikusnak tűnik. Ebből ugyanakkor nem következik, hogy a korábbi hozzáférési szabályok e szolgáltatások esetében – legalábbis elvileg – ne jelentenének érvényes kiindulópontot egy arányos és hatékony szabályozási környezet kialakításához.

A szűk keresztmetszetek működésének kockázataira adott eddigi szabályozói válaszok közül leginkább az algoritmusok bizonyos mértékben átlátható működésének biztosítása, esetleg egyes *ex ante* strukturális beavatkozások, valamint a felhasználói tudatosság erősítésére irányuló médiapolitikai eszközök tűnnek alkalmasnak. A kereső- és rangsoroló algoritmusok semlegességének, megkülönböztetés-mentes működésének megkövetelése egyrészt a semlegesség és a releváns találatok igénye közötti ellentmondás, másrészt az ellenőrizhetőség nehézségei miatt legfeljebb igen korlátozott mértékben indokolható.

Hosszabb távra előretekintve reális feltételezésnek tűnik, hogy a forgalomirányító szolgáltatások valószínűleg meghatározó szereplői maradnak minden információ-fogyasztásnak, ide értve a közéleti tájékoztatást is. E szolgáltatások az információáramlásnak nemcsak kapuőrei, hanem széles kapui is. A szabályozó a sokszínű tájékozódásért azzal teheti a legtöbbet, ha a kapu kulcsait a felhasználó kezébe adja – ezzel gyengítve a kapuőri funkciót és tágítva az egyes fogyasztók által elérhető információkínálatot.

MŰVÉSZET ÉS TUDOMÁNY

Tallián Tibor

A Wagner-ügy

Magyarázatok magyarázata és minden magyarázat

1. Részvétből megértés

Bevezetésképpen, a leghalványabb ironikus szándék nélkül célozva a kötet témameghatározására, kénytelen vagyok az olvasó *megértését* kérni a címből kikövetkeztethető lényegi különbség miatt, mely a többi tanulmány, illetve saját szerény dolgozatom között mutatkozik. Tudós irodalmár, nyelvész, néprajzkutató és klasszika-filológus barátaim magas elméleti síkon szólnak hozzá a megértés és magyarázat kérdéséhez, jómagam viszont kibújok az állásfoglalás felelőssége alól, és esettanulmánnyal kísérlem meg, ha nem is a feladat megoldását, legalább annak érzékeltetését, milyen nyomatékos többértelműséggel jár maga a puszta kérdésfelvetés is a zenére vonatkoztatva.

Az „eset"-tanulmány ötletét Friedrich Nietzsche sugallta; ezért is utalok dolgozatom címében az ő öt évvel Wagner halála után kiadott pamfletjére. Nietzsche írására a sznobizmus látszatának elkerülése végett a cím bevett, de némiképp félrevezető magyar fordításával hivatkozom. Az eredetit – *Der Fall Wagner* – hívebben adná vissza a „Wagner-eset" fordítás: a *Fall* a latin *casus*hoz hasonlóan az esés, zuhanás, bukás konnotációjával bír. „Siegfried falle!" (Siegfried bukjék) – ítéli el a megcsalatott Brünnhilde hűtlen szerelmesét a *Götterdämmerung* második fináléjának nagyoperai tercettjében. A nyelv kényszerítő erejénél fogva Wagner „bűnös" voltát sugallja Nietzsche szóhasználata is, vétséget, melyért kíméletlenül meg- és elítéli: bukás, hanyatlás, *décadence*. Félreértés ne essék: Nietzsche Wagner-magyarázatá-

nak magyarázatába nem kívánok belebonyolódni – egyébként is: hol van már a tavalyi dekadencia… A témaválasztást – a téma választhatóságát – valójában inkább a *Fall Wagner* ironikusnak szánt, de lényegre mutatóan igaz konklúziója sugallta. Nietzsche az utolsó mondatban azt írja: „A Wagner-ügy a filozófus számára szerencsés találat, főnyeremény – ezen írást, mint hallható, a hála inspirálja."[1] A wagneri mű körül burjánzó értelmező irodalom tanúsága szerint a háladalok zengésébe akkor és azóta seregestül kapcsolódtak be történészek, esztéták, filozófusok, pszichológusok, valamint szociológusok. Mindenki részesedni akar a főnyereményből. Jelen dolgozatban erre törekszem magam is.

Az ügy hőse – az eset áldozata –, Richard Wagner 1851-ben barátaihoz intézett *Közlemény*ének második bekezdésében a következőképpen határozta meg a művészet magyarázatának és magyarázat által elért megértésének sine qua nonját:

> E közleményben foglalt magyarázatot *barátaimhoz* intézem, mert csak azoktól remélhetem, hogy megértenek, akik hajlanak rá és szükségét érzik, hogy megértsenek; ezek azonban szükségszerűen barátaim. Nem sorolhatom közéjük azokat, akik állítólag szeretnek mint *művészt,* de úgy érzik, rokonszenvüket meg kell tagadniuk tőlem mint *embertől.* Művészt és embert éppen oly értelmetlen elválasztani egymástól, mint lelket a testtől, és bizonyos, hogy soha nem lehetett művészt szeretni, művészetét megérteni anélkül, hogy ő maga mint ember ne részesült volna e szeretetben – ha csak öntudatlanul és akaratlanul is –, és hogy művészete által ne értették volna meg életét is. Korunkban […] minden eddiginél kevésbé lehetséges a hozzám hasonló művészt szeretni, és művészetét megérteni, ha a művészet megértése és az ezt lehetővé tévő szeretet alapját nem az ember élete iránti szimpátia, vagyis részvét és együttérzés képezi.[2]

[1] „Der Fall Wagner ist für den Philosophen ein Glücksfall, – diese Schrift ist, man hört es, von der Dankbarkeit inspirirt…" Nietzsche 1988.

[2] „Diese Erklärung beabsichtigte ich in dieser Mittheilung an meine *Freunde* zu richten, weil ich nur von Denen verstanden zu werden hoffen kann, welche Neigung und Bedürfniß fühlen mich zu verste-

Drezdából történt menekülése után, a zürichi száműzetés keserves körülményei között írt nyilatkozatában Wagner közvetlenül saját múltja, az elmúlt években viselt dolgai iránti megértésre szólít fel, szinte meakulpázva. A „megértenek" szó első előfordulásához alázatos lábjegyzetet fűz, melyben kifejti: nem azért kér megértést, mintha mondandóját túl emelkedettnek, mély értelműnek vagy rendkívülinek tartaná; csupán annyit vár el attól, aki meg akarja érteni, hogy „olyannak és ne másnak lássa, amilyen valójában", és hogy „művészi közlendőjéből azt tekintse lényegesnek, amit ő maga szándéka szerint és képessége arányában közölni kíván". Nem érzem magam hivatottnak a lábjegyzetben naiv módon kifejeződő alapvető ismeretelméleti ellentmondás értelmezésére – honnan tudná a másik, milyen „valójában" az egyik, ha nem abból, amilyennek „látja". Csak a főszöveggel foglalkozom, mely általános érvényű megállapítást tartalmaz kultúra – közelebbről művészet – és megértés viszonyáról. Wagner képlete szerint nem a megértés az előfeltétele a művészet iránti szeretetnek, hanem fordítva: a megértés emberi szeretetből – rokonszenvből, részvétből – táplálkozik. Negyedszázaddal később axiómaszerű tömörséggel és egyértelműséggel fejezi ki ugyanezt a *Parsifal* mottója: „durch Mitleid wissend" – a tudás forrása a részvét, az *együtt szenvedés*.

---

hen, und dieß können eben nur meine Freunde sein. Für solche kann ich aber nicht Die halten, welche vorgeben mich als *Künstler* zu lieben, als *Mensch* jedoch mir ihre Sympathie versagen zu müssen glauben. Ist die Absonderung des Künstlers vom Menschen eine ebenso gedankenlose, wie die Scheidung der Seele vom Leibe, und steht es fest, daß nie ein Künstler geliebt, nie seine Kunst begriffen werden konnte, ohne daß er – mindestens unbewußt und unwillkürlich – auch als Mensch geliebt, und mit seiner Kunst auch sein Leben verstanden wurde, so kann weniger als je gerade gegenwärtig […] ein Künstler meines Strebens geliebt und seine Kunst somit verstanden werden, wenn dieses Verständniß und jene ermöglichende Liebe nicht vor Allem auch in der Sympathie, d. h. dem Mitleiden und Mitfühlen mit seinem allermenschlichsten Leben begründet ist." Wagner 1851: 230–231.

2. A megértés korlátai – ötödik világkorszak

Tárgyilagos művelődéselméleti nyelvre az axiómát talán úgy fordíthatjuk: valamely kulturális jelenséget az a közösség ért meg, mely létrehozza, együtt él és szenved vele, sajátjának tekinti. Színtiszta dilettantizmus lenne, ha megkísérelném néhány bekezdésben felvázolni, hogyan élnek együtt, illetve különülnek el a kultúrát teremtő és megértő közösségek egymástól az idő, a tér és a társadalmi rétegződés dimenzióiban – nem beszélve az újkor nyugati individualizmusában feltáruló negyedik dimenzióról, a kulturális elfogadás, illetve tagadás egyének és kisebb csoportok előtt megnyíló alternatívájáról. Már a 19. század második felében sem függött közvetlenül a társadalmi állástól, hogy a zeneszerető és -értő német polgár Brahms vagy Wagner zenéjére esküdött-e, de brahminok és wagneriánusok bizonyos megszorításokkal abban egyetértettek, hogy mindkét hangzó jelenség beilleszthető a zene kategóriájába, és zeneként érthető meg, ha megérthető egyáltalán – bölcsészettudományi közvetítéssel vagy anélkül. A 20. század közepéig tagadhatatlanul létező – bár soha nem áthághatatlan – műveltségi sorompókat viszonylag eredményesen lebontotta a modern közoktatás, illetve lebonthatta volna, ha a társadalmak folyamatos átalakulása szakadatlanul nem állítana fel újabb sorompókat. Mindenesetre ténykérdés, hogy a tömegmédia és informatika korában az emberiségnek legalábbis az euroamerikai, illetve a fejlett távol-keleti civilizációkban élő hányada bármikor bárminemű zenéhez akadály nélkül, iskolázottságától és társadalmi státuszától függetlenül hozzáférhet. Ma már a legeltökéltebb marxista esztéta sem vállalkoznék arra, hogy egyértelműen kimutassa a társadalmilag meghatározott különbséget *zene és polgár, zene és proletár* viszonyában, mint egykor Maróthy János tette.[3]

A zenét közvetítő közegek átalakulása és kitágulása nyomán mégsem következett be a zeneművelés és -fogyasztás egységesülé-

[3] Maróthy 1966.

se, és ez Kodály igazát bizonyítja, aki az utolsó éveiben elszántan küzdött az iskolai énekórákon bevezetett passzív zenehallgatás ellen, mert nem tekintette alkalmas eszköznek a zenei műveltség irányultságának magasabb szintre emelésére. Kodály módszerét (a zene tudatos elsajátítása szolmizáció és kottaolvasás útján) és a zenei nevelés többi nagy 20. századi koncepcióját a maguk idején az urbánus és népies szórakoztató zenei műfajok és gyakorlatok kiszorítására vagy legalább nemesítésére dolgozták ki. Ezt az „ellenséget" azonban a globális populáris zene uralomra jutása 1960 után gyakorlatilag likvidálta, vagy generációs rezervátumokban való tengődésre ítélte. Ami az iskolai zenei nevelést illeti, annak a legcsekélyebb esélye sincs rá, hogy ellensúlyozza a régi könnyűzene különböző hangzású és hangulatú utódainak tömeghatását, ahhoz pedig, hogy integrálja saját zenei világfelfogásába, nincsenek megfelelő eszközei, de ez szándékában sem áll.

A művészi zene művelői és fogyasztói többségének elzárkózását a globális populáris zenekultúra jelenségeitől az is motiválja, hogy az „ő" zenéjük a régi típusú könnyűzenénél ellenállóbbnak mutatkozik annak térnyerésével szemben: előadói és élvezői köre máig híven kitart a maga esztétikai preferenciái mellett. Lágyabb, „ártalmatlanabb" hangzású népszerű zenék iránt e közeg viszonylag elnéző, a dinamikai fájdalomhatárt túllépő, „kemény", „nehéz" rockzeneszármazékokat azonban sokkal hevesebben utasítja el, mint amennyire elődei annak idején a régebbi stílusú könnyűzenétől elzárkóztak. Mondanom sem kell, hogy a komolyzene tábora sem egységes; a klasszikus tradíció hívei talán még a popnál is kérlelhetetlenebbül határolódnak el az „avantgárd"-tól. Az utóbbi termelői (a kortárs zeneszerzők egy része), illetve elenyésző számú hallgatója viszont olykor érintkezési felületeket alakít ki a tömegzenével: alkalmazott zeneként (például film*soundtrack*) a művészi zene bizonyos – általában kottázatlan – formáit (elektronikus zene, aleatória) a zeneileg művelt vagy legalább gyakorlott hallgató lényegében ugyanolyan direkt módon, közvetítetlen akusztikus jeleket percipiálva hallgatja, mint a populáris zene kizárólagos fogyasztója. Ám a populáris zene és komolyzene bizonyos fajtái (elektronikus,

minimál, repetitív) közötti érintkezési felületekről a legritkább esetben vezet út az antagonisztikus zenélési módok központi tartományaiba. A „másik" zene iránt a populáris zene hallgatósága egészében sokkal intoleránsabbnak mutatkozik, mint fordítva; egyrészt azért, mert egyes kivételektől eltekintve (Orff) hiányolja belőle a megszokott, primitíven erőteljes hangzásokat és a repetitivitást, másrészt talán a csalódottság jeleként, mely a finomabb, bonyolultabb hangzásstruktúrák *megértéséből* való kizártság érzetéből fakad.

Walter Wiora korszakos művében – *Die vier Weltalter der Musik* – 1961-ben megállapította, hogy a zene „negyedik világkorszaka", vagyis a 20. század addig eltelt évtizedeinek zenéje néhány vonásában emlékeztet az „első világkorszak", vagyis a primitív vadásznépek zenéjére. A nagy hatású „universalhistorischer Entwurf" írója ezzel nem utalhatott másra, mint a modern műzene egyes irányzatainak hangversenytermi és színpadi barbárságára. Stravinsky, Bartók és Orff, a *Sacre du printemps,* az *Allegro barbaro* és a *Carmina Burana* barbarizmusa azonban kimondottan domesztikáltnak hat az 1960 után beköszöntő „ötödik világkorszak" populáris zenéjének neoprimitivizmusához képest. Külsőségek tekintetében a popkoncertek és klasszikus hangversenyek között mutatkozik némi hasonlóság: van pódium, s azon hangszerek és zenészek működnek. De a hasonlóságot alig nevezhetjük többnek reziduálisnál; a popkoncerten verifikálhatatlan, hogy a játszó személyek valóban zenészek-e, és működésük adott pillanatban zenélésnek minősülhet-e, hiszen a hangzást mikrofonok és hangszórók nemcsak közvetíthetik, hanem maguk is kelthetik. Minél híresebb az együttes, annál magától értetődőbben él a playback eszközével koncertkörútjain. Ilyenkor a zenészek tulajdonképpen neokultikus pantomimot adnak elő, azon istenségek reprezentációjaként, akik önmaguk. A poprituálé hangvétele és színpadi gesztikája, melyeknek primitív ösztönösségét esetenként tudatmódosítók használatával fokozzák, valójában szándékosan hivatkozik az „első világkorszak" ekszatikus szertartásaira. Erre az interneten látható-hallható produkciók némelyike egyértelmű bizonyítékkal szolgálhat. Egy találomra kiválasztott példa,

a *Havok* thrash metal band videóklipje mind akusztikusan, mind vizuálisan frappáns azonosságokat mutat a Srí Lanka szigetén élő vedda törzs később ismertetendő rituális aktusával.[4] Nem elhanyagolható különbség azonban, hogy az eredeti rítusokkal ellentétben a koncertek és szcenírozott videókivágások hangsávját a popkultúrában a közösségi élményről és a látványról leválasztva, zeneként – mondhatni: abszolút zeneként – is fogyasztják.

Ehhez igazodva a popzenének terjedelmes zenetudományi irodalma van. Nemrégiben kezembe került egy 20. századi zenét tárgyaló amerikai kézikönyv. Ebben a művészi (klasszikus, komoly-) zene az összzenefogyasztásban elfoglalt helyének megfelelő arányban szerepel: alig lehet megtalálni.[5] A szakirodalomnak az a hányada, amit szakemberek – muzikológusok vagy más képzett zenészek – szállítanak a popzene típusairól és irányairól a nagy zenei kézikönyvekbe és enciklopédiákba – például a Grove-lexikonba –, kétségkívül a tárgy formai megértéséről tanúskodik. Benyomásom szerint azonban a megértetés és magyarázat funkcióit meg sem kísérli teljesíteni. Nincs rá hajlam, mert nincs rá szükség, a zenét *megélők* magyarázat nélkül is megértik, amit érteni kell – ha a megértés kategóriáját itt egyáltalán alkalmazni lehet. Aki viszont nem él effajta zenével, azt a tudományos vagy a tudományosság igényével fellépő magyarázat legalább annyira idegesíti, mint maga a zene. Ez az alapszabály persze oda-vissza érvényesül. A pop fogyasztóit pontosan úgy ingerli a klasszikus zene magyarázata, mint maga a *classic.* (Angol és német zsurnalisztikai nyelvhasználatban a *music, Musik* egyértelműen a popzenét jelöli, szemben a *classic, Klassik* névvel illetett művészi zenével.)

[4] Havok: *Covering Fire.* https://www.youtube.com/watch?v=ebeGEdgh9vk

[5] Morgan 1993.

3. A megértés korlátai – első és második világkorszak

A *post* állapotnál még nehezebben áthágható akadályokba ütközünk, ha a *prae,* vagyis az „első világkorszak" (vadásznépek), illetve a „második világkorszak" (ókori magaskultúrák) zenéjét akarjuk megérteni és magyarázni. Az első nehézséggel maga a fogalom szembesít: a nyelvújítás kori magyar *zene* szó kimondottan csak a múzsai művészetekből kivált, azokból elvont, többnyire diasztematikusan ábrázolható akusztikus jelenségre vonatkozik. Persze ez jóformán elhanyagolható különbség más európai nyelvekhez képest, hiszen azok használói döntő többségének nincs már fogalma a görög–latin eredetű *musica* gazdagabb tartalmáról. A hangművészet *(Tonkunst)* újkori autonómiája a történeti-visszatekintő szemléletben is elkerülhetetlenné tette a hangjelenség elvonatkoztatását a kultúra egészétől, vagyis a kultusz- és kultúratörténet redukcióját zenetörténetté. Lejegyzett, többé-kevésbé rekonstruálható zene a „második világkorszak"-ból töredékes ógörög emlékektől eltekintve nem maradt ránk, és mivel a kulturális folyamatosság is megszakadt, a zenetörténet-írás a zene megértése és magyarázata helyett kénytelen beérni a zenélési gyakorlat és a zeneelmélet ismertetésével, irodalmi források és képzőművészeti ábrázolások alapján. Wiora „harmadik világkorszakának" (Nyugat és Kelet közép- és újkora) Európán kívüli komplex kultúráiban a mű- és népzene egészen a 20. századig a hagyományos modell szerint, a társadalom egyes rétegeinek kultikus-ceremoniális gyakorlatába ágyazva élt. E zenéket – csakúgy, mint a 20. században még élő primitív kultúrák hangművészetét, vagyis az „első világkorszak" jelenkori maradványainak zenéjét – előbb vállalkozó kedvű etnomuzikológusok kottás lejegyzései közvetítésében, majd a 20. század előrehaladtával hangfelvételen is megismerhetjük és tanulmányozhatjuk. Megbocsáthatatlan könnyelműség lenne – különösen a magas színvonalú magyar nyelvű irodalomra való tekintettel –, ha itt néhány sorban kísérletet tennék a megértés és magyarázat lehetőségének taglalására a Kelet komplex zene-

kultúrájában.[6] Megkockáztatom viszont, hogy a „túlélő" törzsi zenét a maga legkezdetlegesebb formájában nem nehéz a zeneelmélet kategóriáiban leírni, megérteni és magyarázni. Vegyük példaképpen a Srí Lanka szigetén élő vedda törzs énekét.[7] Az énekes mondókaszerűen kántál, két hangot váltogatva, melyek közül az egyik – a záróhang – magassága rögzített, a másiké az alaphangtól számított nagy- és kisszekund között ingadozik. Az időbeli tagolást – a „sorok" kialakulását – hallhatóan nem a szöveg (számunkra ismeretlen) tartalma vagy valamely formai koncepció diktálja, hanem a lélegzetvétel szükséglete. A zenetörténet fejlődésközpontú elméletei előszeretettel szemléltetik efféle kéthangú recitálással a zene legősibb, kezdeti állapotát, mely kiváló kiindulópontul szolgálhat olyan zeneesztétikai rendszeralkotáshoz, aminőre Ujfalussy József tett kísérletet a *zene művészi jelentésének logikájá*ról 1962-ben megjelentetett munkájában.[8] Ujfalussy szerint a két hang a világ megismerésének bináris alapképletét szimbolizálja: én és nem én, egyik és másik, itt és másutt stb. Frappáns magyarázat, de kérdéses, hogy közelebb visz-e bennünket a veddák szabadon ritmikus recitálásának esztétikai értelemben vett megértéséhez. Akiket az elméleti leírás bizonyosan nem visz közelebb a megértéshez, azok maguk a veddák. Ők ugyanis az akusztikus jelsort, melyet mi zenének hallunk, ebben a lemeztelenített formában nem ismerik. Mióta az etnográfia hangosfilmen és videón tudja rögzíteni a primitív törzsek maradványainak kultikus-kulturális gyakorlatát, megtapasztalhatjuk, hogy amit *hallunk,* az valójában *nem zene,* hanem komplex kulturális – talán rituális – cselekvény része, melyet számunkra homályos tartalmú viszony fűz a mondókához és a tánchoz. A megértéshez elvileg hozzásegíthetne az émikus szemléletű magyarázat – Wagner azt mondaná: a részvét –, de kétségesnek tartom, hogy a gyakorlatban ez még megszülethet: a vedda törzs már csak néhány száz tagot számlál, és nem vagyok

[6] Kárpáti 1981; Kárpáti 1998.
[7] Vedda's Dance. https://www.youtube.com/watch?v=SQmqlj8Gcsk
[8] Ujfalussy 1962.

bizonyos benne, hogy a tagok vagy legalább a törzs bölcsei a kultúra felbomlásának jelenkori állapotában megértik-e még, amit a hagyománynak – és az etnográfusok unszolásának – engedve művelnek. De ha meg is értik, nem magyarázzák – önmaguknak azért nem, mert résztvevőként erre nincs szükségük, a kívülállónak azért nem, mert nincs rá terminológiájuk.

4. A megértés korlátai – harmadik világkorszak

A fenti végletes, egymással mégis rokon példáknak talán sikerült érzékeltetniük, hol húzódnak azon határok, melyeken túl a zene megértésének módját, illetve a megértetés szükségességét és lehetőségét nem tudom és nem kívánom vizsgálni. Marad tehát a magyarázat ígéret földjeként a „mi zenénk", melyről Richard Wagner kijelentette: „Az egyetlen zene, melyet a többi művészettel egyenrangúnak ismerünk el – legalábbis mindmáig –, a kereszténység produktuma."[9] Az európai típusú művészi zene kialakulásának okát és körülményeit ma is úgy látjuk, ahogyan Wagner látta 1880-ban. Történetének a wagneri mondat leírását megelőző mintegy fél évezredében,[10] illetve az azóta eltelt közel másfél száz évben a képzőművészetekhez és irodalomhoz hasonlóan a zene létrehozásának módszerei és elhangzásának körülményei is erőteljesen diverzifikálódtak. Tény, hogy szociális és kulturális átalakulásokkal összhangban, autonóm belső „fejlődés" és külső hatások (például népzene, Európán kívüli hatások, a hangkeltés eszközeinek technikai változásai) következtében az európai műzene arculata időnként olyan mélyen megváltozott, az alkotók és felhasználók olyannyira újnak érezték a maguk zenéjét az előzményekhez képest, hogy amazt olykor ösztönösen,

[9] „Die einzige Musik, welche wir, zum mindesten jetzt, als jeder anderen ebenbürtige Kunst kennen, lediglich ein Produkt des Christentums ist." Wagner 1880: 221.

[10] Reinhard Strohm az „európai zene" születési éveként 1380-at jelöli meg. Strohm 1993.

máskor azonban tudatosan átadták a feledésnek. Az éppen aktuális európai műzene azonban mindig az előző kor zenéjéből nőtt ki, annak technikáit alakította-fejlesztette tovább a maga igénye szerint, és bizonyára e folytonosság tette lehetővé a múlt zenéinek ismétlődő újraelsajátítását, az újkori európai zenetörténet egyik leginkább szembetűnő jelenségét. Nagyjából a 20. század közepétől kezdve a közönség sokkal szélesebb körét foglalkoztatja, mit fedeznek fel újra a „régi zenéből", mint az, mi újat tesznek hozzá.

Az európai típusú műzene életének folyamatosságát a mindenkori avantgárdnak sem sikerült megszakítania, bármily hevesen próbálkozott is vele. A „klasszikus modern zene" (Berg, Stravinsky, Bartók) befogadástörténetének tanúsága szerint a legkonzervatívabb hallgatóság receptivitása is tágítható: az említett, rejtett vagy nyíltabb kulturális folyamatosság öntudatlan felismerése a befogadó számára bizonyos fokig hitelesíti – *érthetővé* teszi – azt is, amit a zenében továbbra is újnak, idegennek ítél. Ez így van akkor is, ha a folyamatosság a zeneszerző szándéka szerint nem is áll fenn – ahogyan a könyvnek az olvasó, úgy a zenének a hallgató a társszerzője. Támogatja az elfogadásra való hajlandóságot, hogy az új zene többnyire a megszokott körülmények között hangzik el – ahogy mondják, bármit akar is a zeneszerző: ami operaházban kerül előadásra, azt a néző-hallgató operaként percipiálja. (Ezt Wagnernek is meg kellett tapasztalnia.) A posztwagneri évtizedek újdonságai közül példaképpen említhetjük a hang elektronikus előállításának és manipulációjának technikáját, ami a második világháború után számított megrázó újdonságnak. Az elektronika alkalmazása mind a komoly-, mind a populáris zene előtt a hangzás addig elképzelhetetlen, új valőrjeit nyitotta meg, és mélyrehatóan átalakította a komponálás és előadás processzusát. Pontosabban mondva, tulajdonképpen megszüntette a kettő elkülönülését: a zeneművet a szerző és technikai segítői gépi úton generálják, és ettől elválaszthatatlan munkamenetben analóg vagy digitális eszközökkel rögzítik, úgyhogy a darab egyszer s mindenkorra elkészül; mivel nem alkalmazzák a komponista és az előadó között hagyományosan

közvetítő médiumot, a notációt, vagyis a kottaírást, a mű csak ismételhető, de nem interpretálható. (Úgynevezett élő elektronikus zene előadásakor sem kottát, hanem útmutatót, kvázi-rendezőpéldányt használnak.)

Az elektronikus zene előadásából a hivatásos zenész tehát ugyanúgy kiszorul, mint a laikus közönség a hagyományos „koncertzene" megszólaltatásából. A képzőművészet és irodalom alkotásaihoz hasonlóan a zene fizikailag rögzített műtárggyá válik, melyet a hallgató a recepció során „előad" magának. Ám ha őszinték akarunk lenni, be kell vallanunk: a technikai eszközök által előidézett „tárgyiasulás" csupán evidenssé teszi az európai típusú művészi zenében már a kezdeteknél ott lappangó tendenciát, mely a zene közösségi gyakorlásától a zene előadása – illetve a másik oldalról nézve: hallgatása – felé vezet. Mint minden írásbeliség, eredetileg a notáció is hivatásos előadók mnemotechnikai eszközeként alakult ki, „titkosírásként" funkcionált, és a zeneoktatás sok évszázados története során – helyenként, például a reformált Németországban elért nagyszerű eredmények ellenére – mindig lépéshátrányban volt a zene eszköztárának gazdagodása és az annak lejegyzéséhez szükséges írásbeli formák és eszközök bonyolódása mögött. Az európai műzene csúcsműfajainak és műveinek – például Wagner *Trisztán*jának – faktúrája olyan bonyolult, hogy annak kottás rögzítéséből – a partitúrából – a hivatásos zenészeknek is csak kisebb hányada tudja *real-time* – az elhangzás tempójában – kiolvasni a zenei tartalmat. A nagyközönség számára ez a zene írásban nem, csak hangzásban válik érthetővé. Ha érthetővé válik egyáltalán. A *Trisztán* „eksztatikus harmadik felvonásának" komponálása közben időnként maga Wagner is abszurdnak érezte a reményt, hogy azt, amit papírra vet, az előadók valaha is megértsék, és a megértettet megértessék a közönséggel:

> Miközben a „Tristan" nagyjelenetén dolgoztam, akaratlanul is sokszor kérdeztem magamtól, vajon nem vagyok-e őrült, hogy ilyesmit adjak át a kiadónak azzal a céllal, nyomtassa ki színházak számára.[11]

[11] „Während ich an der großen Szene des »Tristan« arbeitete, mußte ich mich unwillkürlich öfter fragen, ob ich denn nicht wahnsinnig sei, so

5. A megértés kulcsai – Wagner magyarázatai

A türelmetlen olvasó joggal gondolhatja: legfőbb ideje megindokolnom, amiért a bevezetőben mentegetőztem, vagyis hogy miért idézem meg jelen tudományelméleti kontextusban a zenetudomány egyik (fő) tárgyát, a zeneszerzőt. Merészségemre nem nehéz elfogadható formális mentséget találni. Richard Wagner írásainak eddigi legteljesebb gyűjteménye, a Lipcsében 1911-ben tizenkét kötetben megjelent *Sämtliche Schriften und Dichtungen* terjedelmének nagyjából felében a kor és a szak kritériumai szerint tudományosnak minősíthető elméleti írásokat tartalmaz. Igaz, hogy az írások alfája és ómegája a Wagnert legjobban érdeklő téma, maga Richard Wagner. E vonás mint *differentia specifica* jellemzi tudományos elméletalkotását, melyet Nietzsche hegeliánusnak nevez.[12] Mondhatjuk frivolan: ami egy másik hegeliánusnak, Karl Marxnak a munkásosztály volt a társadalomtörténetben, az volt Wagnernek a saját zenéje a zenetörténetben: a „fejéről a talpára állított" abszolút szellem önmagára találása. Abszolút önértékének tudata némi elfogultságot eredményezett másokról alkotott ítéleteiben – innen Wagner írásainak gyengébb idegzetűek által rosszul tűrt polemikus stílusa –, de ugyanezt elmondhatjuk a pozitív és negatív dialektika nagyjairól az említett kiváló gazdaságtörténésztől kezdve Theodor Wiesengrund Adornóig és Lukács Györgyig.

Richard Wagner tehát sokat írt a zenéről. Zeneszerzőként ezzel nem volt első a sorban: ott lebeghetett előtte Berlioz, Schumann, Liszt példája (nem beszélve E. T. A. Hoffmannról). Ifjúkorában fórumként rendelkezésére állott a *Neue Zeitschrift für Musik* és a *Revue et Gazette Musicale de Paris.* Itt azonban csak sporadikusan, hagyományos formákban és műfajokban jelent meg – vidéki zenei levelek és kritikák (név nélkül saját művé-

---

etwas einem Verleger zum Druck für die Theater übergeben zu wollen." Wagner 1963: 523.

[12] Wagner „wurde der Erbe Hegel's… Die Musik als »Idee« – –". Nietzsche 1988: 36.

ről is), romantikus zenei és zenésznovellák. Írni a szó elméletinek nevezhető értelmében csak az emigrációban kezdett, ahová a drezdai forradalomban játszott látványos, de inkább színházrendezői, mint politikai szerepe miatt kényszerült. Ezen időtől fogva valósággal ontotta a teoretikus írásokat. Íráskényszere okáról és céljáról Nietzsche az Ügy tárgyalásában csípősen kijelentette: Wagnernek írnia kellett, hogy felfedje zenéje „végtelen jelentését", amit nélküle tán nem vettek volna észre; ezért ismételgette egész életében mániákusan: „zenéje nemcsak zenét jelent, hanem többet! Hanem mérhetetlenül többet!" Abban is igaza lehetett Nietzschének, hogy „nem minden zenének van szüksége irodalomra", és hogy Wagnertől zenéjének retorikus jellege követelte meg a jelentésközpontú értelmezést.[13]

A *Fall Wagner* megsemmisítő ítéletei mögött az éles szem ellentmondást vehet észre; ennek feltárására törekszik a mi *Fall Wagner*ünk. Ehhez rekonstruálnunk kell Wagner elméletírói tevékenységének a zene jelentésével kapcsolatos fő vonalát. Wagner azáltal vált elméletalkotóvá, hogy a maga zenéjének – Nietzsche szerint apologetikus – jelentés-központúságát kiterjesztette az általa ismert európai zenetörténet egészére. Az *Opera és dráma* első könyvének nagyvonalú áttekintése – az összkiadásban 120 oldalnyi terjedelmet tölt ki – a szemantika nézőpontjából vizsgálja a zenét.[14] Kétségtelenül nagyon egyoldalúan és ellentmondásosan, hiszen analízise a zene számos elemét formulának bélyegzi, és tagadja jelentésteliségüket. Mozartról például a német klasszikusnak

[13] „Nicht jede Musik hat bisher Litteratur nöthig gehabt […]. Thatsächlich hat er sein ganzes Leben Einen Satz wiederholt: dass seine Musik nicht nur Musik bedeute! Sondern mehr! Sondern unendlich viel mehr! […] Wagner […] blieb Rhetor als Musiker – er musste grundsätzlich deshalb das »es bedeutet« in den Vordergrund bringen. […] »Die Musik ist immer nur ein Mittel«: das war seine Theorie […] Wagner hatte Litteratur nöthig, um all Welt zu überreden, seine Musik ernst zu nehmen, tief zu nehmen, »weil sie Unendliches bedeute«." Nietzsche 1988: 35–36.

[14] Wagner 1852.

kijáró tisztelettel ír, de erősen kifogásolja a *welscher Tand,*[15] az olasz formalizmus nyomait művében. De ha eltekintünk a formalista *welsch* zene újnémet-nemzeti szellemű lebecsülésétől, Wagner retorikus zeneszemléletében az európai zeneesztétika egyik legbefolyásosabb, az ókor óta minduntalan visszatérő irányát ismerhetjük föl. Ezzel ő maga is tisztában volt. Az *Opera és drámá*ban hivatkozik is a retorika egyik nagy haditettére a zenetörténetben – az opera műfaj létrehozására 1600 körül, még ha az itáliai, arisztokratikus-akadémikus környezetben végrehajtott kísérlettől meg is tagadja rokonszenvét. Annál nagyobb tisztelettel ír a német Gluck retorikus operareformjáról – mely egyébként ugyanabból a klaszszicista *welsch* hagyományból indult ki, és olasz és francia szövegű zenés drámákban öltött testet.

A klasszikus zenei retorika racionalista alapképlete szerint a zene egymagában nélkülözi a jelentést – érthetetlen forma, mely csak mint a szó, a szöveg árnyéka tesz szert valamelyes jelentésre, válik érthetővé, nyeri el magyarázatát: a szöveg az egyedüli szemantikai *raison d'être* a zene számára. De vajon mit nyer a szöveg a zenével kötött házasság által? Nem nyer, csak veszít ott, ahol alárendelik a zenének, e fogantatásában formalista, gyönyörködtetést szolgáló művészetnek, melynek egyik ősformáját Wagner a népdalban ismeri fel. Többnyire csak vesztenivalója van a szövegnek az (olasz) operában, ahol a szó az ária – ezen igazságtartalmától és naivitásától megfosztott népdal – értelmét föladó kiszolgálójává aljasul.[16] Komoly német zeneszerzők, mint Mozart vagy Gluck, nem is bajlódtak volna áriák komponálásá-

[15] Hans Sachs német művészet védelmében elmondott zárómonológjának híres sorai *A nürnbergi mesterdalnokok*ban: „…und welschen Dunst mit welschem Tand / sie pflanzen uns in deutsches Land." Welsch – a szomszédos neolatin népek elnevezésére szolgáló etnonim, melynek változatai sok európai nyelvben fellelhetők (vö. vlach, oláh, olasz); Tand = limlom, giccs, kacat.

[16] „*Arien,* d. h. ihrer Wahrheit und Naivetät entkleidete Volksweisen […], denen man willkürliche, und aus Not zu einem Anscheine von dramatischem Zusammenhang verbundene Verstexte unterlegte." Wagner 1852: 231–232.

val, ha a zene nem lenne mégis képes gazdagítani a szó jelentését – ha e „művészet természete szerint közvetlenül nem a szívet szólaltatná meg".[17] Szó és zene együttműködése az ária szűk keretében – legyen bármi gazdag érzelmileg – mégis korlátozza mindkét művészet teljes potenciáljának kibontakozását. Ezért is kényszerült a zene másik népi ősforrásából, a tánczenéből kiindulva önálló útra – a hangszeres zene magasba ívelő pályájára. Szívhangok és kompozíciós technikák találkozása (utóbbiakat Wagner bevilágítóan elemzi) a német klasszikus hangszeres zenében ért zenitjére. De a zeneművészet e csúcsponton sem tudta egyértelművé tenni jelentését. A sors- és perdöntő pont, amely körül Wagner művészi és ebből következő teoretikus revolúciója forog, Beethoven zenéje. Wagner szerint Beethoven a hangszeres zene jelentésgazdagságának fokozására tette föl egész életét, és ezt a lehetséges határig vitte. De akárhogy igyekezett is, még a stílus végletes túlfeszítése árán sem tehette a zenét „beszéddé". Míg végül a 9. szimfónia negyedik tételében belátta, hogy zene hermetikus mondandóját csak egyféleképpen tudja a hallgatóval megértetni: társította a zenéhez a szót, és ezzel explicitté tette a zene jelentésteliségét.

Beethoven 9. szimfóniája – Beethoven kolumbuszi tévedése. Kolumbusz nyugati irányban akart eljutni Indiába; kitűzött célját nem érhette el, viszont felfedezte Amerikát. Beethoven a szimfóniát akarta megújítani, de voltaképp eltemette azt – ám felfedezte a maga Amerikáját Richard Wagnerben, akinek ott kell folytatnia, ahol Beethoven negyedszázaddal korábban abbahagyta: egyesítenie kell zenét és szót, de nem a szimfónia, hanem a dráma jegyében. Az elmélet köntösébe takart messiási öntelt-ség temperamentumtól függően megmosolyogtatja vagy felpaprikázza az olvasót. Ennél lényegesebb kérdés: vajon miért érezte Wagner éppen ekkor úgy, hogy határvonalhoz érkezett, mely zenei kopernikuszi fordulat végrehajtására és annak elméleti megalapozására kényszeríti? Művészi revolúciójának időzítésében

[17] „…diese Kunst, ihrer Natur nach, [gibt] sich als unmittelbare Sprache des Herzens [kund]. Wagner 1852: 245.

szubjektíve kétségkívül szerepet játszottak azon forradalmi művészet- és társadalompolitikai ideák, melyeket részben még Drezdában, részben már Zürichben fogalmazott meg és tett közzé: *Az ember és a fennálló társadalom, A művészet és a forradalom, A jövő műalkotása.*[18] Csakhogy ezekre a művészetszociológiai ideákra az új esztétikai elvek megalapozásához Wagnernek nemigen volt szüksége. Operaszerzőként *A bolygó hollandi*val határozott léptekkel elindult azon az egyéni úton, mely a német operát egyenrangúvá kívánta tenni a franciával és olasszal, és a *Lohengrin*nel, e kifogástalan remekművel be is teljesítette e törekvést. Elméleti írásainak látszólagos fő problémája, zene és szöveg viszonya a „megértés" szempontjából, ebben az utolsó drezdai műben olyan harmóniában találkozik, amit valósággal *praestabilitá*nak nevezhetünk – a „Nie sollst du mich befragen" parancsában vagy az „In fernem Land" elbeszélésében inkább a *zene* autonóm jelentése juttatja el a hallgatóhoz a szövegbe foglalt fogalmi közlendőt, és nem fordítva. Wagner teljes önelégültséggel haladhatott volna tovább a német opera itt kijelölt útján, kommentár nélkül valósíthatta volna meg a legmerészebb újításokat szóban és zenében – és most nem képezhetné előadás tárgyát e kötetben. Ehelyett elméletírói lázában hallgatólagosan megtagadta korábbi műveit, és úgy tett, mintha addig nemcsak mások, de ő sem talált volna zeneszerzői megoldásokat saját elvi kérdéseire. Már egy év múlva észrevette, hogy túllőtt a célon, de akkor sem vonta vissza tételeit; ehelyett a bevezetőben idézett *Közlemény*ben az új koncepció szellemében visszatekintőleg átértelmezte saját korábbi műveit. Ha máson nem is, ezen az utógondolaton Nietzsche, az ellenséggé vált egykori rajongó okkal gúnyolódott Wagner „esetét" tárgyalva.

Ahhoz, hogy magyarázni tudjuk, miért tette zárójelbe Wagner az 1850 körüli elméleti írásokban addigi nagyszabású operaszerzői eredményeit, vele ellentétben nem negyedszázadot vissza – Beethoven 1824-ben bemutatott 9. szimfóniájára –, hanem

[18] Der Mensch und die bestehende Gesellschaft (Dresden, 1849), Die Kunst und die Revolution (Zürich, 1849), Das Kunstwerk der Zukunft (Zürich, 1850).

negyed évszázadot előre, a jövőbe kell tekintenünk, abba az időszakba, melyben a Zürichben felvázolt *Kunstwerk der Zukunft,* a jövő műalkotása nagyobb részben már megvalósult. 1870-ben, Beethoven születésének centenáriumán Wagner önálló könyvet szentelt a nagy elődnek. Ebben meglepetésünkre visszavonja a szöveg, a szó mint a zene megértéséhez vezető királyi út tézisét. Hogy is lehetne a szó a zene megértésének kulcsa – teszi fel a szónoki kérdést –, hiszen Bábel óta a népek nem értik egymás nyelvét, vagyis a szó, mely nem univerzális kommunikációs eszköz, nem kínálhatja a zene magyarázatát. Viszont „bármely dallamot, legyen bár olasz vagy német eredetű, mindenki egyformán megért".[19] Wagner felismerése nem új keletű. Önéletrajzából tudjuk: már gyermekként felfigyelt rá, hogy a zenei alakzatok üzenetet közvetítenek, s csak utóbb kényszerült megtanulni, hogy amit ő „furcsa alakzatoknak és erőknek hallott, azok hangközök és akkordok" voltak.[20] Hogy mely hangközök és akkordok, azt a *jövő önjelölt zenészének* előbb-utóbb meg kell tanulnia, és a reménybeli ifjú drámaköltő nem is volt hajlandó könnyen belátni, hogy „a komponáláshoz önálló technikai komplexum elsajátítására van szükség, nem úgy, mint a látszólag könnyű verscsináláshoz".[21] Wagnerrel ellentétben az átlag zenehallgató a zenét mint önálló technikai komplexumot teljes összetettségében nem is sajátítja el, és a „furcsa alakzatokból és erőkből" kialakuló zenei – harmóniai és formai – folyamat követése Wagner és néhány más 19–20. századi komponista művében az átlagos muzsikusokat is

[19] „[…] jede Melodie, sei sie italienischen oder deutschen Ursprunges, [wird] gleichmäßig verstanden […]." Wagner 1870: 63.

[20] „Endlich wurde mir der Unterricht eines tüchtigen Musikers zugeteilt; der arme Mann hatte große Not mit mir; er mußte mir erklären, daß, was ich für seltsame Gestalten und Gewalten hielt, Intervalle und Akkorde seien." Wagner 1842: 6–7.

[21] „Wie ich von jeher zu dichten versucht hatte, mußte ich nun notwendig auch zu komponieren versuchen: da es sich hier aber um die Erlernung eines selbständigen technischen Komplexes handelte, hatte es damit größere Schwierigkeiten, als bei dem scheinbar so leicht glückenden Versemachen […]." Wagner 1963: 37.

próbára tevő feladat. Hogy a zenehallgatás mégsem frusztrálja azt, aki *szereti a zenét,* azt maga a zene teszi lehetővé – a zene, mely magát magyarázza. Hogy hogyan, azt a hatvanéves Wagnernek abból a húsz év előttitől lényegileg eltérő értelmezéséből olvashatjuk ki, melyet az emberi hang megszólalásához fűz a 9. szimfónia fináléjában. Az *Örömóda* megszólalásának pillanatában valójában nem a szavak értelme ragad meg – írja –, hanem maga

> az emberi hang karaktere; nem Schiller soraiban szavakba öntött gondolatok foglalkoztatnak, hanem a kórusének meghitt hangja, mely szinte felszólít, hogy kapcsolódjunk be, ahogy Bach passiózenéiben a korál felhangzásakor valóban meg is történt. Jól látható, hogy a tulajdonképpeni fődallamhoz csak utólag s meglehetős ügyetlenül kapcsolódnak Schiller szavai – nem csoda, hiszen a dallam előbb már kibontakozott teljes terjedelmében a hangszereken, és már ott eltöltött az öröm paradicsomi érzetével.[22]

József Attila tervezett Bartók-tanulmányának sokszor értelmezett jegyzete szerint „a nem-zenéből értjük meg a zenét".[23] A negyvenéves Wagner az abszolút zene (az *Opera és dráma* negatív előjelű központi fogalma) elleni keresztes hadjáratának korai, heveny fázisában látszólag ugyanerre az álláspontra helyezkedett: a jelentéstől duzzadó zene értelmezésének kulcsát a nem zene, a

[22] „Auch die in Schillers Versen ausgesprochenen Gedanken sind es nicht, welche uns fortan beschäftigen, sondern der trauliche Klang des Chorgesanges, an welchem wir selbst einzustimmen uns aufgefordert fühlen, um, wie in den großen Passionsmusiken S. Bachs es wirklich mit dem Eintritte des Choral geschah, als Gemeinde an dem idealen Gottesdienste selbst mit teilzunehmen. Ganz ersichtlich ist es, daß namentlich der eigentlichen Hauptmelodie die Worte Schillers, sogar mit wenigem Geschicke notdürftig erst untergelegt sind, denn ganz für sich, nur von Instrumenten vorgetragen, hat diese Melodie zuerst sich in voller Breite vor uns entwickelt und uns dort mit der namentlichen Rührung der Freude an dem gewonnenen Paradiese erfüllt." Wagner 1870: 101.

[23] József Attila.

szó adja a hallgató kezébe.[24] A 9. szimfónia kései értelmezéséből viszont az következik, hogy éppenséggel a zenéből értjük meg a zenét – és a szöveget is. A „meghitt kóruséneklés" mint értelmező közvetítő a 9. szimfónia kórustétele és a hallgató között, aki nem érti a szöveget egyrészt azért, mert esetleg nem tud németül, másrészt, mert énekelt szöveget általában is nehéz megérteni – mintha egyenesen az aszafjevi intonációelméletet vagy Ujfalussy József műfaj-közvetítéses esztétikáját előlegezné meg: a magas művészi zene megértését a társadalom zenei gyakorlatához köti, és abból eredezteti. Wagner tézisében a zene megértésének akkulturációs folyamatát érhetjük tetten – ha helyesen használom a szót. A zenei elbeszélést nem a szóból értjük meg, hanem önmagából, ugyanúgy, mint a szóbelit – úgy vagyunk a dallamokkal, mint az egyes szavakkal és mondatokkal, melyek jelentése valamikor az egyedfejlődés legkorábbi fázisában világossá vált számunkra; felfogjuk a zene jelentését, anélkül, hogy tudnánk, miért jelenti azt, amit jelent. Szó is, zene is azáltal magyarázza egymást, hogy önmagát magyarázza. A Prédikátort parafrazeálva: magyarázatok magyarázata és minden magyarázat.

Wagner zeneszemléletében egyébként lappangva már a nagy fordulat éveiben is jelen volt a műfaj mint a zene megértésének és megértetésének közvetítő eszköze. 1850-ben kelt és máig szakadatlanul idézett emlékezetes aforizmája – Beethoven 7. szimfóniája, mint „a tánc apoteózisa" – több mint puszta költői allegória: az értelmezés az abszolút műalkotásnak az emberi-társadalmi művelődési gyakorlat egyik megnyilvánulási formájához való „átszellemített" viszonyára utal. Láttuk, egy lépéssel továbbmenve Wagner azt is hirdette, hogy *minden* hangszeres zene a tánczenéből (és indulózenéből) származik, és az eredeti tánczenei formákból még Beethoven legbonyolultabb tartalmú szimfóniái sem lépnek ki. Másutt a tánczene helyén az „olasz" szonáta-

[24] Wagner egyértelműen erotikus metaforával írja le szó és zene viszonyát: „die Musik ist ein Weib" – a zene nő, akit a szó termékenyít meg, hogy megszülje a teljes jelentéssel bíró Gesamtkunstwerket. Wagner 1852: 316.

formát említi, melynek kedvéért a német komponisták – Beethovent nem kivéve – feladták a bachi fúga komoly művészetét. A hangszeres zene eredetét illetően e történeti rekonstrukció érvénye vitathatatlanul korlátozott, amit talán az magyaráz, hogy Wagner nem tudott zongorázni, és a nagy zongorista-zeneszerzőkkel – Bachhal, Mozarttal, Beethovennel, Liszttel, Brahmsszal – ellentétben kompetenciáján kívül esett a hangszeres műzene másik forrása, a játék, az improvizáció, a fantázia (Beckmesser szerenádjának kontár lantkísérete Wagner önirónia jának ritka megnyilvánulásaként is felfogható).

Vagyis míg a kései írások tagadhatatlanul lefokozzák a szót, távolról sem rehabilitálják a „szonátazenét". Igaz, hogy Wagner a Beethoven-tanulmányban Schopenhauert parafrazeálva a legszélesebb körű általánosítás jegyében jelenti ki, hogy a zene a világ átfogó ideája (eine umfassende Idee der Welt), mégsem ismeri el fenntartás nélkül *minden* zene azonosságát a világ eszméjével. Hanem aránypárt állít föl: a világ eszméjének másik – egyedül adekvát – megjelenése a dráma; következésképpen a világ eszméjével csak az a zene azonos, amely másik oldalon a drámával is az. Ahhoz, hogy kontrollálhassuk, mikor igaz ez az egyenlet, tisztázni kellene: mit is ért Wagner drámán? Nem merném állítani, hogy akár a Beethoven-tanulmány, akár későbbi dolgozatok egyértelmű felvilágosítást adnak a kérdésre. Segít talán, ha tudatosítjuk, hogy a Beethoven-brosúra írásakor a komponista Wagner már maga mögött tudta a „vollmusikalisch" *Trisztán*t, a *Mesterdalnokok*at, és a befejező ecsetvonásokat helyezte el az ifjúkora operaideáljára, a párizsi *grand opérá*ra oly élénken emlékeztető *Istenek alkonyá*n. Nietzsche az operák – és nem elsősorban az *Opera és dráma* – hatása alatt koncipiálta ifjúkori művét: *A tragédia születése a zene szelleméből*. Wagner a dráma szót „Handlung"-nak – cselekménynek – fordítja, és éppen legkevésbé „cselekményes" műve, a *Trisztán* műfaji megjelöléseként használja. A *Mesterdalnokok* látszólag sokkal cselekményesebb – az *action* egészen a tettlegességig eljut a színpadon –, de ez nem fedheti el szemünk elől, hogy az opera narratívájának középpontjában a zene, a zenék állnak: a *Meistersinger* két zenei elv küzdelméről

szól; tárgya afféle *querelle des anciennes et des modernes* a zenében. Mint ilyen, a szó szoros értelmében nem más, mint „ersichtlich gewordene Taten der Musik" – a zene láthatóvá lett tettei. Így határozta meg Lohengrin utáni antioperáinak műfaját Wagner 1872-ben.[25]

Mindezek alapján megkockáztatom: Wagner felfogása szerint a dráma olyan cselekvény, amely egymásra ható zenei „Gestalten und Gewalten" – alakzatok és erők – között zajlik. Hogy ez a cselekvény a kívánatos – mitologikus – léptékre növekedjék, és a hallgató számára többé-kevésbé követhető legyen, szükség van a színjátékra – narratívára, személyekre és szövegre. Valójában azonban a dráma „belül" zajlik, abban a totális „világpszichében", amit a zene vetít hallásunk vásznára. Erre a *Kunststück*re – a tudattalan zenei megszólaltatására – nem minden zene képes, hanem csak a dráma céljára komponált zene. Az *Opera és dráma* zeneileg kevéssé szabatosan, de lélektanilag nagyon imponálóan írja le a drámai zene „működését" (bocsánat a kifejezésért). A drámával adekvát zene nem engedelmeskedik a „szonáta" szabályainak, csak a drámai-lelki folyamat impulzusainak: az impulzusokból születnek a zenei motívumok, az emlékezet és sejtelem zenei alakzatai. Ha más nem, a *Rheingold* záró Wotan-monológjának C-dúr trombitafanfárja világossá teszi, hogy a drámai motívumot nem a szó, hanem a zene teremti és hordozza: a Notung (kard)-motívum majd csak *A walkür* első felvonásában válik színpadi-cselekményi jel-képpé.

A zene láthatóvá lett tetteinek Hans von Wolzogen a *Leitmotiv* – vezérmotívum – nevet adta; kiirthatatlanul, és nem kimondottan Wagner tetszésére. Témánk szempontjából az 1878-ban bekövetkezett névadásnak volt annyi haszna, hogy Wagnert a következő évben a legtisztábban zeneelméleti jellegű, kottapéldákkal illusztrált magyarázat megírására indította: *Über die Anwendung der Musik auf das Drama,* a zene alkalmazása a drámára. Ez a rövid, de mélybe világító kinyilatkoztatás a *Ring* és

[25] Wagner 1872: 306.

a *Lohengrin* néhány motívumának és passzusának jellemzésével érzékelteti azt a zenei-technikai – elsősorban harmóniai – szabadságot, folyamatosságot és alakváltási képességet, amely Wagner szerint a drámai zenét a szimfóniával ellentétben jellemzi. A példák illusztrálják azt a jelentésteli kompozíciós technikát – a „zenei prózát" –, amely az európai típusú művészi zenét – neoklasszikus ellenmozgások által meg-megszakítva – a mai napig determinálja.

Wagner kései elmélete magyarázza Wagner zenéjét. Wagner zenéje magyarázza az európai típusú zenetörténet alakulását a múltban és a jövőben. De vajon a dráma, a zene és a zenetörténet magyarázza-e a világ eszméjét – die *Idee der Welt* –, ahogyan Wagner vélte? Vajon valóban minden magyarázat? A választ nem ismerem. A dolgozat címe után kérdőjelet kellett volna tennem.

Irodalom

József Attila: Medvetánc. In Horváth Iván (főszerk.): *József Attila összes tanulmánya és cikke.* http://magyar-irodalom.elte.hu/ja

Kárpáti János 1981. *Kelet zenéje.* Budapest: Zeneműkiadó.

Kárpáti János 1998. *Tánc a mennyei barlang előtt. Zene és mítosz a japán rituális hagyományban: a kagura.* Budapest: Kávé.

Maróthy János 1966. *Zene és polgár, zene és proletár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Morgan, Robert P. (szerk.) 1993. *Modern times: from World War I to the present.* London: Macmillan.

Nietzsche, Friedrich 1988. Der Fall Wagner. In *Sämtliche Werke VI.* München: DTV. 9–52.

Strohm, Reinhard 1993. *The Rise of European Music, 1380–1500.* Cambridge: Cambridge University Press.

Ujfalussy József 1962. *A valóság zenei képe. A zene művészi jelentésének logikája.* Budapest: Zeneműkiadó.

Wagner, Richard 1842. Autobiographische Skizze. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen I.* Leipzig: Breitkopf und Härtel. 4–19.

Wagner, Richard 1851. Eine Mitteilung an meine Freunde. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen IV.* Leipzig: Breitkopf und Härtel. 230–344.
Wagner, Richard 1852. Oper und Drama. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen III.* Leipzig: Breitkopf und Härtel. 233–320.
Wagner, Richard 1870. Beethoven. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen IX.* Leipzig: Breitkopf und Härtel. 61–126.
Wagner, Richard 1872. Über die Benennung Musikdrama. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen IX.* Leipzig: Breitkopf und Härtel. 302–308.
Wagner, Richard 1878. Über die Anwendung der Musik auf das Drama. In *Sämtliche Schriften und Dichtungen X.* Leipzig: Breitkopf und Härtel. 176–193.
Wagner, Richard 1963. *Mein Leben.* Gregor-Dellin, Martin (közr.). München: List.
Wiora, Walter 1961. *Die vier Weltalter der Musik.* Stuttgart: Kohlhammer.

Szegedy-Maszák Zoltán

MŰVÉSZET MINT KUTATÁS: EXPERIMENTALIZMUS A MÉDIAMŰVÉSZETBEN

Jean Tinguely 1960. március 17-én, a Museum of Modern Art szoborkertjében mutatta be *Hommage to New York* című művét[1] A kinetikus szobor 27 perc alatt felépítette, majd megsemmisítette magát. Az eseményen résztvevők nem csupán azért érezhették kivételesen szerencsésnek magukat, mert kizárólagos ismerői lettek a műnek, hanem mert a performansz végeztével a romokból néhány emléktárgyat is alkalmuk nyílt összeszedegetni.

Napjaink képi fordulaton felnőtt közönsége zavartan szembesül Tinguely művével, hiszen kinézetére csupán Robert Breer mintegy 9 perces filmjéből következtethet. Breer maga is részt vett a MOMA felkérésére létrejött alkotás kivitelezésében, amelynek előkészítését is részletesen dokumentálta. Ennek köszönhető a film megvalósulása, amelyben csupán néhány rövid montázs erejéig szerepelnek a március 17-én, este fél nyolc után, meglehetősen rossz fényviszonyok között rögzített felvételek; a film jobbára a műalkotás készülő részleteinek dokumentációján alapul.[2]

Az önmegsemmisítő szerkezet egészével kapcsolatban csupán hevenyészett támpontokkal szolgálhatnak számunkra a Breer filmjében látható, egyes áttekinthetetlen rendeltetésű, bonyolult gépezet-részleteken szorgoskodó alakok életképei. Az eseményt percről percre rögzítő, kivételesen pontos és részletes leírással szolgál azonban a műhöz speciális elektronikai berendezéseket asszisztensével közösen tervező és megépítő svéd származású mérnök, Billy Klüver. A történtekre két nap távolából visszatekintő *A kerti mulatság* (The Garden Party)[3] című dolgozatából kiderül, hogy az este folyamán nagyon kevés dolog történt az eredeti elképzeléseknek megfelelően. Ennek elle-

[1] Az esemény meghívóján a következő olvasható: „A self constructing and destroying work of art conceived and built by Jean Tinguely”

[2] Ez abból is nyilvánvaló, hogy az előkészületek helyszínéül szolgáló, a MOMA kertjében álló, geodézikus kupola-épület jellegzetes struktúrája mindvégig jól felismerhető a képsorok hátterében.

nére Tinguely nem engedélyezett semmiféle menet közben való beavatkozást az elindított folyamatokba, amelyek így részben a felhasznált eszközök kipróbálatlansága, részben a sebtében történt felállítás közben elkövetett hibák eredményeképpen többnyire véletlenszerű irányt vettek. Mindazonáltal a mű végül sikeresen megsemmisítette saját magát, a huszadik századi művészet híres mérföldkövévé avatva 1960. március 17-ét.

Némi eufemizmussal elmondható, hogy az esemény az irányított véletlenen alapuló kísérletnek tekinthető – legalábbis abban az értelemben, hogy váratlan dolgok megtörténéséhez biztosított keretet, s így egy műalkotástól elvárható módon soha azelőtt nem tapasztalható élményben részesítette a jelenlévőket.

Azonban a (természet)tudományos, vagy technikai értelemben vett kísérlettel az *Hommage to New York* éles ellentétben áll. Míg előbbinek legfontosabb kritériuma az eredmények ellenőrizhetősége érdekében a kísérlet megismételhetősége, addig Tinguely műve éppen a reprodukálhatatlanságot hangsúlyozza.

A svéd származású Billy Klüver – aki barátja, Pontus Hulten javaslatára lépett kapcsolatba Tinguely-el – mérnök végzettségét meghazudtolva az *Hommage to New York* egyáltalán nem, vagy csupán rosszul működő elektronikai eszközeit a humor és a költészet forrásainak tekintette. 1958-tól dolgozott a Bell Telephone Laboratories munkatársaként, s kapcsolatba kerülve a New York-i művészekkel, hamarosan a technológia és a művészet együttműködését megvalósító, a 60-as években a Fluxus és a pop art kontextusában meginduló mozgalmak egyik kulcsfigurájává vált. Tinguely mellett együtt dolgozott többek között Robert Rauschenberggel, Andy Warhollal, Jasper Jonesszal és John Cage-el is. Egész pályafutása során következetesen hangsúlyozta a művészekkel való együttműködés, a közös munka fontosságát. Amellett, hogy személyesen vett részt számos nagy hatású műalkotás létrehozásában, a művész–mérnök együttműködést elősegítő, a közös munkához kereteket biztosító rendezvények, illetve szervezetek létrehozásában is tevékeny szerepet vállalt.

Klüver és Rauschenberg kezdeményezi az 1966. október 13–23 között megrendezett *9 Evenings: Theatre and Engineering*[4] című performansz-sorozat megrendezését is, amely a

[3] Klüver, Billy: The Garden Party. nyomtatásban a Pontus Hulten által szervezett *The Machine as Seen at the End of the Mechanical Age* című kiállítás katalógusában jelent meg, ed. K.G. Pontus Hultén. Museum of Modern Art, New York, 1968. 171.

művészek és mérnökök együttműködésén alapuló művek egyik első bemutatója volt. Az egyes művek kivitelezésében a Bell laboratóriumból toborzott mérnökök működtek együtt a művészekkel. Klüver szerint a résztvevő harminc mérnök mintegy 8500 munkaórát áldozott az esemény megvalósítására. Bár a technikai problémák okozta leállások, csúszások miatt a kritika részben fanyalogva fogadta az eseményt, a közönség érdeklődése óriási volt: a hatalmas méretű helyszín művészeti eseményeken addig szokatlan méretű közönség befogadására volt alkalmas, több mint tízezer ember látta a kilenc estés eseményt.

A kilenc este sikerétől indíttatva Klüver és Rauschenberg Robert Whitmannel és Fred Waldhauerrel megalakítja az Experiments in Arts and Technology-t.[5] A vállalkozás a művészet és a korszerű technológia közti szakadékot leküzdeni igyekvő számos kezdeményezéssel szinkronban valósul meg. 1967-ben alakul meg a *USCO* csoport, ekkor indul a Los Angeles County Museum of Art *Art & Technology Program*-ja Maurice Tuchman vezetésével, és ugyanebben az évben alapítja meg Kepes György a *Center for Advanced Visual Studies*-t a Massachusetts Institute of Technologyn. (Klüver több előadást is tart az MIT-n a 9 Evenings tapasztalatairól, illetve az E.A.T. alapításáról, amelyek elősegítették a CAVS létrejöttét.)

Kepes az új technológiában mint művészi médiumban való

---

[4] A performanszokban résztvevő művészek: John Cage, Lucinda Childs, Öyvind Fahlström, Alex Hay, Deborah Hay, Steve Paxton, Yvonne Rainer, Robert Rauschenberg, David Tudor és Robert Whitman. A 9 Evenings-ről részletes – Peter Moore, Robert McElroy, Herbert Migdoll és Steve Schapiro által készített – fotódokumentáció, illetve az Alfons Schilling által készített 25 perces, 16 mm-es film maradt fenn. A Langlois Alapítvány on-line elérhető adatbázisában Sylvie Lacerte esszéje részletesen foglalkozik a 9 Evenings-szel:

[5] Az E.A.T-ről Billy Klüverrel Garnet Hentz által 1995-ben készített interjú: http://www.conceptlab.com/interviews/kluver.html
2003. április 11 és június 29. között a tokiói Inter Communication Center (ICC) nagyszabású kiállítás- és rendezvénysorozat keretében dolgozza fel az E.A.T. történetét, különös tekintettel Billy Klüver és Robert Rauschenberg együttműködésére. http://www.ntticc.or.jp/Archive/2003/EAT/index.html
Az E.A.T.-ről a Langlois Foundation on-line elérhető adatbázisában található számos dokumentum, többek között Frances Dyvson: *And Then it was Now* című tanulmánya részletes, illusztrált áttekintést ad az E.A.T. korai éveiről.
Szintén a Langlois Foundation oldalain érhető el Klüver szövege: *Experiments in Art and Technology (E.A.T.)* Archive of published documents. A Langlois Foundation E.A.T. dokumentumai:
http://www.fondation-langlois.org/flash/e/index.php?NumPage=237
A Getty-ben található E.A.T. archívum: Inventory of the Experiments in Art and Technology Records, 1966–1993 ,
http://archives.getty.edu:8082/cgi/f/findaid/findaid-idx?sid=51e51b2d92f2b7b9066d0f6145026a57;c=utf8a;idno=US::CMalG::940003

elmélyedésről, a művészek, tudósok, mérnökök és az ipar közti interakcióról beszél a CAVS első ismertető füzetében[6]. Az E.A.T. hírlevelének első számában[7] hasonló célok, ám a művészek és mérnökök együttműködését kiemelő, jóval gyakorlatiasabb megközelítés fogalmazódik meg. Éppen a közös munka gyakorlatáról, mindennapjairól rendelkezésre álló tapasztalatok alapján utasít vissza az E.A.T. mindenfajta intézményesülést, laboratórium vagy információs központ létrehozását. A legfrissebb, legkorszerűbb fejlesztésekhez való hozzáférést az általuk „matching agency"-nek nevezett működésben látják, amelynek keretében az egyes művészek felvetéseihez megkeresik a területhez legjobban értő, együttműködésre kész mérnököket, és segítenek a közös munka elindításában.

A bemutatkozásként meghirdetett találkozón háromszáz művész jelenik meg a Central Plaza Hotelben, és nyolcvan azonnali technikai segítségre vonatkozó kérelmet terjesztenek elő. A művészek s a művészeti közélet is nagy lelkesedéssel fogadta a kezdeményezést, 1969-ben az E.A.T.-nek több mint kétezer művész és ugyanennyi mérnök tagja volt. Az E.A.T. hamar nemzetközi kapcsolatokra is szert tett, a világ minden tájáról érkeztek megkeresések, s számos helyi E.A.T. szervezet is létrejött.[8] A szervezet a hetvenes évek elejére éri el népszerűségének és aktivitásának csúcsát, ekkorra több mint 6000 tagot számlál, és több mint 500 mű (nagyrészt szobor, installáció és performance) létrejöttét segítette elő.

1967 őszén az E.A.T. pályázatot írt ki a műalkotások létrehozásában nyújtott legjobb mérnöki teljesítmény, részvétel díjazására. A több mint százhúsz pályamű közül mérnökökből álló zsűri válogatott. Az 1968. november 26. és 1969 január 5. között a Brooklyn Múzeumban *Some More Beginnings: An Exhibition of Submitted Works Involving Technical Materials and Processes* címmel megrendezett kiállításon végül az összes pályázatot bemutatatták. Ezzel párhuzamosan a Pontus Hulten által szervezett *The Machine: As Seen at the End of the Mechanical Age* című kiállítás tanácsadójaként Klüver a MOMA-ban megrendezett kiállításra is javasolt műveket. A ki-

---

[6] Gyorgy Kepes, Massachusetts Institute of Technology, The Center for Advanced Visual Studies, introductory brochure on the Center (Cambridge, Mass.: MIT, 1968), n.p.

[7] E.A.T. news. Vol. 1, no. 2 (June 1, 1967) . New York: Experiments in Art and Technology, 1967. 20 p. A<N>Langlois Foundation on-line adatbázisában megtekinthető: CR+D Code: EAT C3–5; 48 http://www.fondation-langlois.org/

[8] 2002-ben a University of Washington megrendezi az *Experiments in Art and Technology Northwest Reunion* című szimpoziont, melynek weboldalán részletes információk találhatók, különösen az 1968-ban megalakult „E.A.T: Northwest chapters"-ről.

E.A.T.: PEPSI PAVILON, KÉP A GÖMBTÜKÖR ÉPÜLET BELSEJÉBEN KELETKEZŐ LÁTVÁNYRÓL

állításhoz az E.A.T. vállalta, hogy összehozza az érdeklődő művészeket, mérnököket, kapcsolataik révén segítve a műalkotások megvalósulását.

Az amerikai kontinensen szervezett első fontos, a tudományt és technológiát fókuszba állító bemutatók szervezése mellett az E.A.T. működésének köszönhető számos korai nemzetközi interdiszciplináris művészeti vállalkozás is. Ezek közül talán a legnagyobb szabású az 1970-es oszakai világkiállításra felépített pavilon, amelynek központi tere egy hatalmas, belülről tükröző gömbtükör-épület volt.

A *Hatalmas Nagy Tükörkupola* (Great Big Mirror Dome) művészek és mérnökök tucatjainak nemzetközi együttműködésével valósul meg, a befejezéskor már 75 résztvevő, köztük 63 mérnök és tudományos kutató közös alkotásaként jön létre. (Eredetileg 34 amerikai és japán művészt kérnek fel a részvételre, végül azonban elsősorban költségvetési okokból számos projekt megvalósítatlan marad.)

A Pavilon alkotói a tervezés megkezdésekor deklarálták, hogy olyan művet hoznak létre, amelyet a néző nem megtekint, hanem „felfedez”, azaz saját döntései, érdeklődése szerint alakít.[9] A Pavilonnal kapcsolatos sajtóközlemények, leírások a Tükörkupolát nem műalkotásként, hanem immerzív környezet-

[9] Tomkins, Calvin: Outside Art in: *Pavilion*, edited by Billy Klüver, Julie Martin and Barbara Rose, NY: E.P. Dutton 1972, p. 8.

E.A.T.: PEPSI PAVILON, KÉP A GÖMBTÜKÖR ÉPÜLET BELSEJÉBEN KELETKEZŐ LÁTVÁNYRÓL

ként jelenítik meg. „Mivel a Pavilon nem kizárólag vizuális mű, integrált érzéki reakciót követel. [...] A Pavilon nem tárgy, hanem egy kivételes élmény. [..] Az esztétikai hatása másodlagos”– írja Barbara Rose a pavilonról kiadott, Klüverrel és Julie Martinnal közösen szerkesztett kötetben.[10]

A hatalmas méretű, 90 láb átmérőjű, 210 fokos, belülről tükröző kupola önmagában is izgalmas optikai, illetve akusztikai élményt nyújtott. A látogatók a vidámparkból ismerős virtuális tükörképpel együtt az épület-optikán keletkező fordított állású valódi képpel is találkozhattak, mely „hologramszerűen” körbejárható, különös realisztikus illúziót biztosított.

Ugyan a Pavilonba „beépített” egyes részletek, művek készítése néhol köthető individuális alkotókhoz, a *Great Big Mirror Dome* optikai, illetve akusztikus tere szerző nélküli műnek tekinthető. Ugyan az egyes részletekben is fontos művek fedezhetők fel (például a geodézikus kupolát kívülről beborító, Fujiko Nakaya által tervezett mintegy két méter vastag és negyvenöt méter átmérőjű mesterséges köd-szobor, amely az időjárás függvényében változtatta alakját), a legjelentősebb élményt a gömbtükör épületben létrejövő látvány, illetve a padlóba épített hangrendszer nyújtotta a befogadó számára. Az építmény terében megtapasztalható audiovizuális élmény mindenfajta szerzői kontrollt feleslegessé tett: olyan környezetet biztosított, amelybe belépve a látogatók saját tükörképükkel szembesültek, s magától értetődő módon fedezték fel a hatalmas optikán belül sétálva a létrejövő látvány-kombinációkat.

[10] Rose, Barbara: Art as Experience, Environment, Process. in: *Pavilion*, edited by Billy Klüver, Julie Martin and Barbara Rose, NY: E.P. Dutton 1972, p. 60.

Természetesen minderre csupán következtethet a hálás utókor a fennmaradt dokumentumok ismeretében. Nem vagyunk sokkal könnyebb helyzetben, mint Tinguely *Hommage to New York* című műve esetében: a leírások, reprodukciók alapján csupán elképzelni tudjuk mindazt, ami a *Great Big Mirror Dome*-ban átélhető érzéki tapasztalatot jelentett a látogatók számára. Sőt, mivel a fenti vázlatos ismertető alapján is belátható, hogy a szerzők eredeti szándékának megfelelően a mű elsősorban egy „tapasztalati tér" létrehozását jelentette, biztosak lehetünk abban, hogy a fennmaradt reprodukciókon alapuló következtetéseink inkább az alkotói szándék, a megközelítés és a gondolkodásmód feltárását célozhatják, mintsem a mű megértését, vagy akár csupán leírását.

Ahhoz, hogy a tulajdonképpeni művet jelentő érzéki tapasztalatot mi is átélhessük, a pavilont a maga tárgyi valóságában újra fel kellene építeni, ami – ellentétben Tinguely önfelépítő és önmegsemmisítő művével – a fennmaradt tervek, dokumentációk alapján talán nem is lenne lehetetlen. Ha tehát a természettudományos kísérletnek megfelelő experimentumnak tekintjük a *Hatalmas Nagy Tükörkupolá*t, az annak a feltételnek legalábbis megfelel, hogy megismételhető: azonos kísérleti körülmények biztosításával ugyanazokat az optikai jelenségeket fedezhetnék fel a befogadók bármikor a jövőben. Azáltal, hogy a pavilonnak mint tárgynak a létrejötte csupán az érzéki tapasztalat megszerezhetőségét célozta, megsemmisülése tulajdonképpen csak a laboratóriumi környezet ideiglenes lebontását, ha úgy tetszik, a kísérletsorozat szüneteltetését jelenti. Gyökeresen más dologról van tehát szó, mint Tinguely műve esetében, ahol az önmagát létrehozó és megsemmisítő kinetikus szobor éppen az önmegsemmisítésen keresztül hangsúlyozza saját (ideiglenes) tárgyszerűségét.

A természettudományos kísérlet párhuzamát továbbgondolva azonban hamarosan egy fontos különbséggel szembesülünk: belátható, hogy az esetleg újra felépített *Hatalmas Nagy Tükörkupolá*ban a befogadók által szerzett szubjektív benyomások nyilván eltérők lesznek egymástól, s különösen az 1970-es világkiállítás látogatóiétól. A laboratóriumi környezet, a kísérleti körülmények újra létrehozhatók, a befogadók, a megfigyelők egyszeri benyomásai azonban megismételhetetlenek. Talán éppen ebben keresendő a művészeti kísérlet legfontosabb eltérése a természettudományostól: nem egy előre felépített hipotézis igazolását célozza, hanem előre nem látható, el nem képzelhető szubjektív élmények, tapasztalatok (*experience*) megszerzését teszi lehetővé.

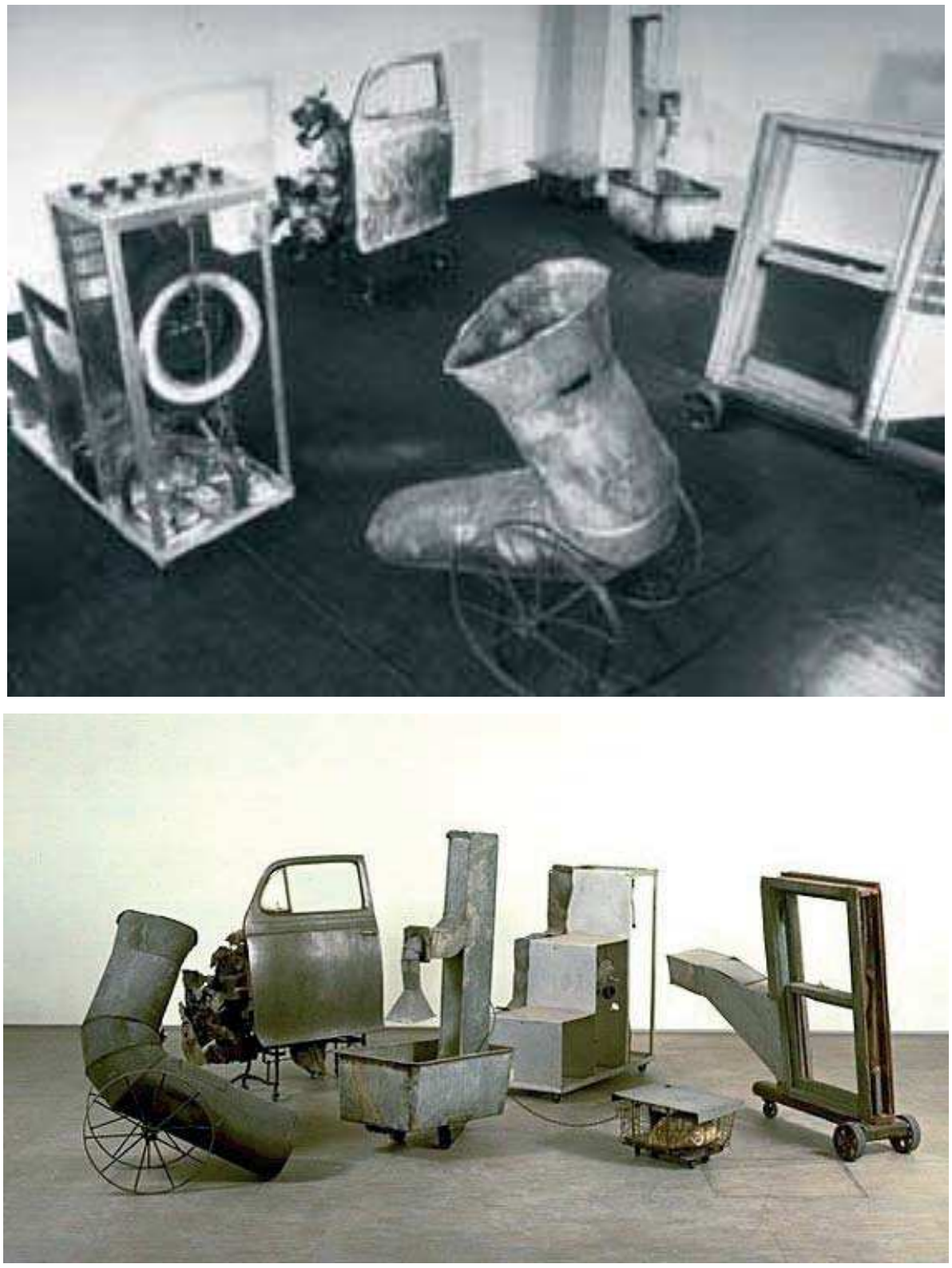
Az E.A.T. működésében mindvégig tetten érhető a művészeti kutatást, kísérletet ebben az értelemben felfogó, az esztéti-

kai hatást másodlagosnak tekintő gondolkodásmód. Kétségtelen tény, hogy a Pepsi Pavilont, mint az „aktív befogadást” fókuszba állító nagyvonalú interdiszciplináris vállalkozást manapság az interaktív médiaművészet magától értetődő előképeként szokás emlegetni.

Az is kétségtelen tény azonban, hogy a hatvanas évek technológia iránt elkötelezett művészeti mozgalmai sosem kerültek a képzőművészet intézményrendszerének vérkeringésébe. Annak az első pillantásra paradox ténynek, hogy a művészeti piac inkább feldolgozta (vagy legalábbis újrahasznosította) például a konceptművészetet, feltehetőleg az a magyarázata, hogy a technofil művészet nem csupán tematizálta a műtárgy és az egyszemélyes alkotó kultuszának felszámolását, hanem magától értetődő tényként elfogadva a modernista „tökéletes tárgy” ideáljának értelmetlenségét, nyitott rendszerű, a szerzői irányítást mellőző, aktív befogadást feltételező műveken keresztül honosított meg egy kísérletező, a képzőművészet önreflektivitásával szakító hagyományt.

Ma is érezhető egyfajta óvatos távolságtartás a képzőművészet intézményrendszerének működtetői részéről a technológiai eszközökön alapuló alkotásokkal szemben. A hatvanas évek lendülete, amelynek köszönhetően fontos és közismert alkotók irányították műveiken keresztül a kísérleti technológiára a kiállításlátogató közönség figyelmét, a hetvenes évek közepére kifulladt. A médiaművészet – vagy legalábbis annak kísérletező ága – részben saját intézményrendszert kialakítva, egyfajta harmadik kultúraként viszonyult a képzőművészethez. Az ezredforduló körül lassan megfordulni látszó tendencia hatása azonban még ma is érzékelhető: gyakran olvashatók aggodalmak azzal kapcsolatban, hogy az időtlen műalkotás ideáljának kevéssé képesek megfelelni a kor technológiai fejlettségéhez kötődő művek. A médiaművészet művelője ráadásul szellemi és egzisztenciális értelemben egyaránt kiszolgáltatja magát a technikai fejlesztések üzleti–hatalmi logikájának.

Nos, könnyű belátni, hogy egy adott kor technológiától való függése valóban rejt veszélyeket a nem tiszavirág életű alkotások esetében. Szerencsére azonban a képzőművészet története megnyugtató példákkal szolgál az ezzel kapcsolatos aggodalmakra. Jan van Eyck például az olajfestékkel kapcsolatos technikai fejlesztések üzleti–hatalmi logikájának kiszolgáltatva volt képes maradandót alkotni, aggasztó példa azonban Leonardo, a kísérletező művészek archetípusa, aki a holnap tökéletesebb technológiáját hajhászó virtusának köszönhetően fosztott meg

ROBERT RAUSCHENBERG: *ORACLE*, 1965

bennünket talán legfontosabb műveinek élvezetétől, például az anghiari csatát ábrázoló falfestménytől.[11]

Szerencsére a technikaorientált, kísérletező, újító művészet ezredvégi története is szolgál olyan példákkal, amelyek a kor technikájától való függőség rémét legalábbis idézőjelbe teszik.

Talán a legismertebb mű, amelynek kivitelezésében a már

[11] 1503-ban Leonardo és Michelangelo megbízást kaptak arra, hogy fessék meg a firenzeiek történelmi győzelmeit megörökítő freskókat a Palazzo Vecchio tanácstermének két szembenálló falára. Míg Michelangelo soha nem jutott túl a *Cascinai Csata* vázlatain, Leonardo elkezdte megfesteni az *Anghiari Csata* legfőbb motívumait 1505. június 6-án, 53 éves korában. „Az emberek és lovak haragját igen élénken ábrázolta" – írja Giorgio Vasari, s a falfestményhez készített, fennmaradt tanulmányrajzok is arról tanúskodnak, hogy amennyiben elkészül, Leonardo egyik főműve lett volna. Ám az addig soha nem látott élénkségű színeket biztosítani hivatott speciális olajos festékekkel végzett kísérletei kudarcot vallottak, a már elkészült részletek pedig a szárításkor megsemmisültek.

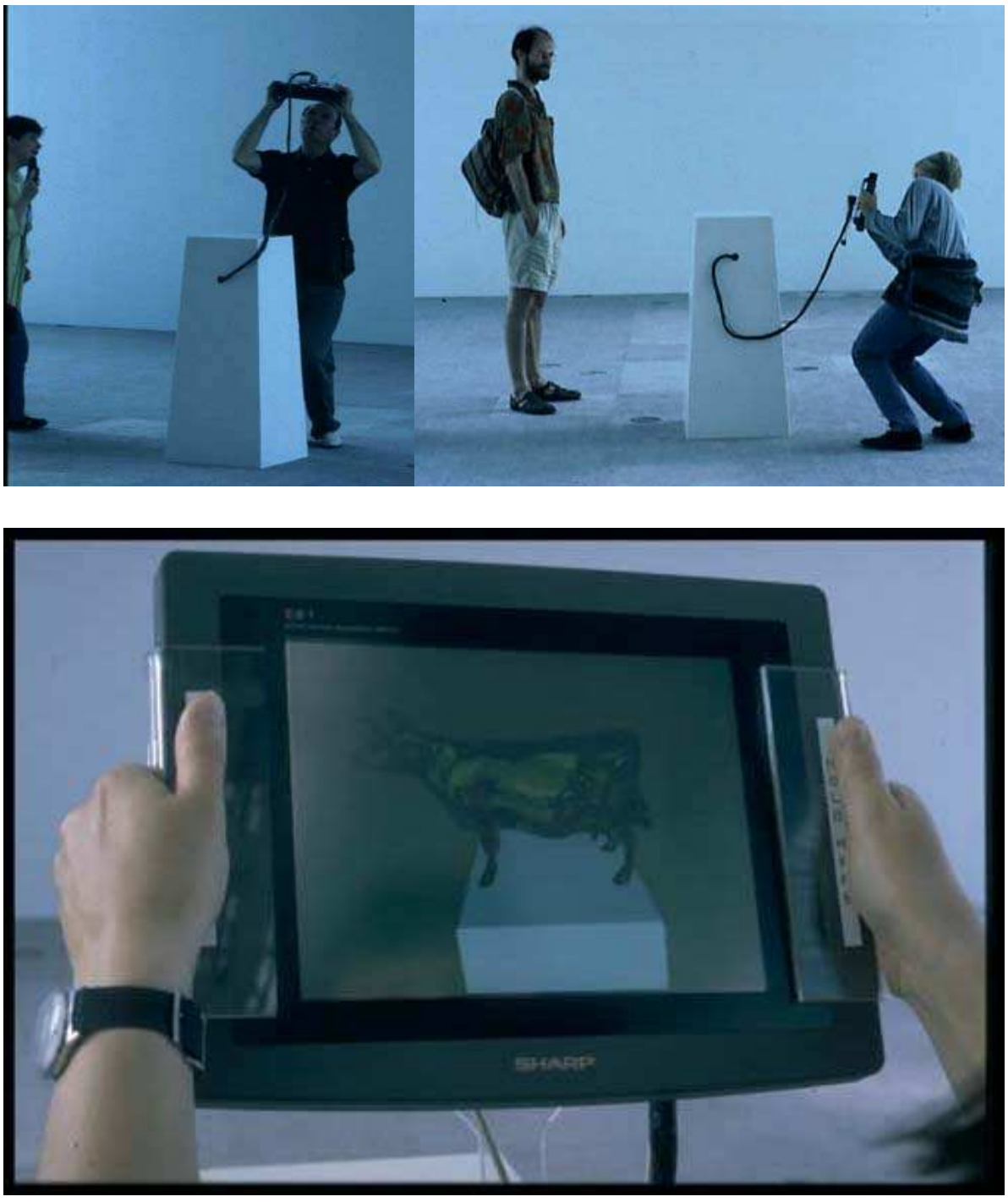
többször emlegetett Billy Klüver részt vett, az eredetileg Leo Castelli galériájában, 1965. május 15-én bemutatott, *Oracle* című Robert Rauschenberg installáció. Rauschenberg Tinguely *Hommage to New York* című performansza kapcsán találkozik először Klüverrel, és már ekkor szóba kerül közöttük a befogadó interakcióját központi motívumként kezelő művek készítése.

Az öt, folyamatosan „hangoló" AM rádiót rejtő, mozgatható szobor-hangforrásból álló, egyfajta kinetikus kamarazenekarként működő *Oracle* öt évvel később, hosszú technikai fejlesztés eredményeképp valósul meg. Az egyik tárgyon található kezelőszervek segítségével változtatható a folyamatosan állomást kereső rádiók hangereje, illetve a hangolás sebessége. A rádióadásokat sugárzó szobrok a kiállítótérben szabadon tologathatók, így a befogadó sajátos hangzó teret tud kialakítani az egyes hangforrások mozgatásával, illetve az általuk sugárzott hangok befolyásolásával. A többéves fejlesztést jobbára a szobrok szabad mozgatásához szükséges drótnélküli összeköttetés, illetve vezérlés megvalósítása tette szükségessé.

Az installáció ma a Musée d'art Moderne, Centre Pompidou Beaubourg gyűjteményének része, és gyakran látható különböző tematikus kiállításokon. Tény azonban, hogy a mű alapgondolatát jelentő interakció nem engedélyezett a kiállításlátogató számára. A szoborként kezelt installációhoz nem szabad hozzányúlni. A korlátozásnak természetesen nem a technikai berendezés meghibásodása, hanem kurátori/műtárgyvédelmi döntés az oka. Az, hogy az *Oracle* nem eredeti formájában, hanem csupán idézetként jelenik meg a mai kiállításlátogató számára, nem technológiai eredetű probléma.

Az *Oracle* példája tulajdonképpen megnyugtató, hiszen az eredeti koncepciónak megfelelő szcenáriót még a Klüver által beépített eszközök meghibásodása esetén is könnyű lenne pótolni a mai technológia segítségével, nem beszélve az ígéretes jövő eszközeiről. Arra érdemes tehát keresni a választ, hogy mi az oka annak a kurátori döntésnek, amely az interaktív művet statikus environmentként mutatja be a jelen kor kiállításlátogatójának. Az interaktivitást lényegtelennek, az environment statikus audiovizuális megjelenítését viszont fontosnak és elégségesnek tekintette a kiállításrendező. Függetlenül attól, hogy ez a döntés helyes vagy helytelen, a múlt művészetének bemutatásakor az ilyen típusú választás értelemszerűen nem megkerülhető – ezt a szempontot mindenfajta archiválási tevékenység megtervezésekor érdemes figyelembe venni, sőt, mint később látni fogjuk, a művészeti gyakorlatban is érdemes megfontolni.

Az a divatosan szólva interdiszciplináris együttműködés,

JEFFREY SHAW: *THE GOLDEN CALF (AZ ARANYBORJÚ)*, 1994

amelynek keretében Rauschenberg és Klüver létrehozta a szóban forgó művet, az alkotó mindennapok szintjén a tudomány területéről ismert módszereknek – legalábbis az alkalmazott kutatásnak – megfeleltethető tevékenységet jelent. Ez a munkamódszer ma is alapfeltétele az előadásom címében „experimentális" jelzővel illetett médiaművészeti alkotások létrejöttének.

A hangsúlyozottan „kutatás-jellegű" tevékenység azonban valamifajta hasznosítható eredmény, produktum létrejöttét sejteti. Márpedig a művészet köztudottan öncélú dolog, a műalkotásnak semmiféle gyakorlati haszna nem lehet, legfeljebb esztétikai értéket képviselhet. Ha technikai innovációról van szó, az legalábbis gyanús, s talán éppen ennek a retorikának köszönhető az ellenérzés a kísérleti médiaművészeti alkotásokkal szemben. A gyakorlati haszonnal kecsegtető technikai újítás rémét tehát talán éppen a művészeti kutatás fogalma vetíti korunk múzeumainak falára.

Néhány hete intermédia szakos hallgatóknak javasoltam, hogy technikai ujjgyakorlatként próbálják meg rekonstruálni Jeffrey Shaw 1994-es *Golden Calf* (Aranyborjú) című művét. A szóban forgó mű rövid technikai leírása a következő: a

kiállításlátogató egy fehér posztamens tetejére helyezett lapos monitort felemelve az immáron üres emelvényen egy tükröző felületű, borjút ábrázoló aranyszínű szobrot pillant meg a képernyőn. A monitort a posztamens körül mozgatva a virtuális borjú a posztamens és a kiállítótér valós idejű videóképével összekeveredve, ahhoz perspektivikusan illeszkedő módon tanulmányozható.

A képernyő tehát úgy működik, mint egy ablak, amelyen keresztül a virtuális tárgy a kiállítótér fizikai környezetének részeként figyelhető meg. Ez a technikai megoldás a hatvanas évek óta ismert, ám a gyakorlati alkalmazások tekintetében csupán néhány évvel később kialakuló, és csak napjainkban elterjedő kevert-, vagy augmentált valóság (*Mixed Reality, Augmented Reality*) néven ismertté vált technológia alapja.[13] Elmondható tehát, hogy az *Aranyborjú* technikai értelemben megelőzte korát, ám az is, hogy 2006-ban technológiai ujjgyakorlatnak számít az 1994-ben még nehezen megvalósítható installáció létrehozása. Azt a logikai úton is könnyen belátható tényt, hogy a technikával kísérletező műalkotások esetében általában nem jelent gondot korszerűbb eszközökkel történő rekonstrukciójuk, ez a példa is jól bizonyítja.

Az adott kor technológiájától, a piactól való függés a kísérletező művek esetében nem áll fenn, éppen fordítva áll a dolog: a keletkezésük pillanatában újító megoldásokat alkalmazó művek az idő előrehaladtával technikailag egyre könnyebben megvalósíthatók. Míg 1965-ben az *Oracle* hang-szobrainak drótnélküli összeköttetése komoly mérnöki teljesítménynek számított, mára triviális technikai megoldások között válogathatnak az installációt rekonstruálni szándékozók.

Kérdés persze, hogy az eredetileg alkalmazott technikai megoldások mennyire tekinthetők az alkotás integráns részének, korszerűbb eszközökre cserélésük mennyiben változtat a művön. Nos, az *Oracle* vagy a *Golden Calf* esetében nem valószínű, hogy az alkalmazott technológia ilyen fontosságú lenne. Az *Oracle* esetében azonban már láttuk, mennyire lényegesek azok a megkerülhetetlen döntések, amelyek egy mű „színpadra állításakor” a rekonstrukció szempontjából egyes részeket fon-

[13] E környezetek a teljes egészében számítógéppel előállított látványon alapuló virtuális valóságoktól eltérő módon, általában szemüvegbe épített, félig áteresztő- vagy videó-megjelenítők segítségével a befogadó valós fizikai környezetének képét „egészítik ki” mesterséges elemekkel. Az ilyen típusú, a tudományos fantasztikus filmek világából ismert, illetve a hadászati célzóberendezésekben régóta alkalmazott megoldások néhányéve kerültek az interfész-kutatások fókuszába, s váltak az ember–gép kommunikációt egyszerűsítő, a mindennapi számítógépes feladatok megoldását megkönnyítő fejlesztések egyik legígéretesebb területévé.

tosnak, másokat lényegtelennek ítélnek. Nyilvánvaló tehát, hogy a kiállításrendezőnek a művet, a benne rejlő újítást technológiai és művészeti értelemben egyaránt meg kell értenie ahhoz, hogy az eredetihez méltó rekonstrukciót hozzon létre.

Azt, hogy a *Golden Calf* mennyiben jelent újítást a technológia alkalmazásában, egészen pontosan a technológiáról való gondolkodásban, a bizonyos értelemben egyik előképének tekinthető, kevésbé high tech eszközöket alkalmazó 1993-as *Disappearance* (Eltűnés) című mű[14] segíthet megvilágítani. Az installációban egy folyamatosan körbe forgó, ipari villás targonca emelget föl-le egy videómonitort, amelyen egy életnagyságúnál nagyobb balerina virtuális reprezentációja figyelhető meg. A valódi, néhány centiméteres balerina-szobrocskát közvetlen közelről egy videókamera figyeli. Ennek a kamerának a képe jelenik meg a nagyméretű monitoron, melynek többméteres mozgását képezi le a néhány centiméteres tartományba a vele szinkronban mozgó videókamera. Ahogy az egyszerű elektromechanikai áttételekkel összekötött, zárt láncú videó-összeállítás függőlegesen és körkörösen végigpásztázza a parányi szobrocskát, a monitoron egy hatalmas méretű virtuális szobor részletei jelennek meg.

Félretéve azokat a nyilvánvaló felhangokat, melyek a zenélődobozok tetején piruettező giccsszobrocskák megidézésével a robotika, kibernetika archeológiájára való ironikus utalásként jelentkeznek, nyilvánvaló, hogy a *Disappearance* nem a felhasznált technika szempontjából újító mű. Jelentősége abban áll, hogy megtapasztalhatóvá teszi azt a különös jelenséget, amikor a mechanikus, gépi reprodukció teremti újra a fizikai valóságban mozdulatlan szobrocska piruettjeit.

Lévén interaktív mű, a *Golden Calf* továbbmegy a virtuális létezővel kapcsolatos tapasztalatok átadásában, több szinten is bevonva a nézőt a megismerés folyamatába. Az aranyszínű borjú-szobor felületén a kiállítótermi környezet tükröződik, egészen pontosan egy, a megnyitó előtt készített panorámakép *reflection map*[15]-je, amelyről értelemszerűen hiányzik a művet

[14] http://jeffrey-shaw.net/html_main/show_work.php3?record_id=90

[15] A számítógéppel előállított, valós idejű szimulációkban a „valódi" tükröződéseket megjelenítő sugárkövetéses (raytracing) technológiát nagy számításigénye miatt általában nem lehet alkalmazni. Ehelyett előre megadott álló- vagy mozgókép jeleníthető meg a tükröző felületeken, így szimulálva a tárgy környezetének reflexióit. Ezt jelenti a *Reflection Map* technológia, mely jóval gyorsabban kiszámolható és megjeleníthető képek készítését teszi lehetővé, mint a sugárkövetés, így a gyors, valós idejű megjelenítésre épülő szimulációkban inkább ezt a megoldást lehet alkalmazni. A *Golden Calf* esetében a kiállításmegnyitó előtt a posztamens környezetéről készített 360 fokos panorámakép „tükröződik" a borjú felületén, azt az illúziót keltve, hogy a kiállítóterem tükörképe látható a felületen.

a jelen időpillanatban éppen felfedező látogató. Ennek megfelelően a befogadó saját magát nem látja tükröződni a borjú felületén, csupán a monitor csillogó üvegén találkozik saját tükörképével. Shaw saját műleírásában azt is hangsúlyozza, hogy az üres posztamens körül a monitort körbe-körbe, fel-le mozgató kiállításlátogató „különös szertartásos táncot mutat be egy technológiai pilaszter körül, mely egy kézzelfoghatónak, tapinthatónak tűnő fantazmagóriát értelmez."[16]

Ez a különös mondat véleményem szerint meglehetősen pontosan jellemzi az interaktív számítógépes műveket. A kiállításlátogató az ember–gép kapcsolatot, kommunikációt lehetővé tevő interfészek segítségével válhat aktív befogadóvá, s tapasztalhatja meg egy mű virtuális, ám kézzelfogható fantazmagóriáit.

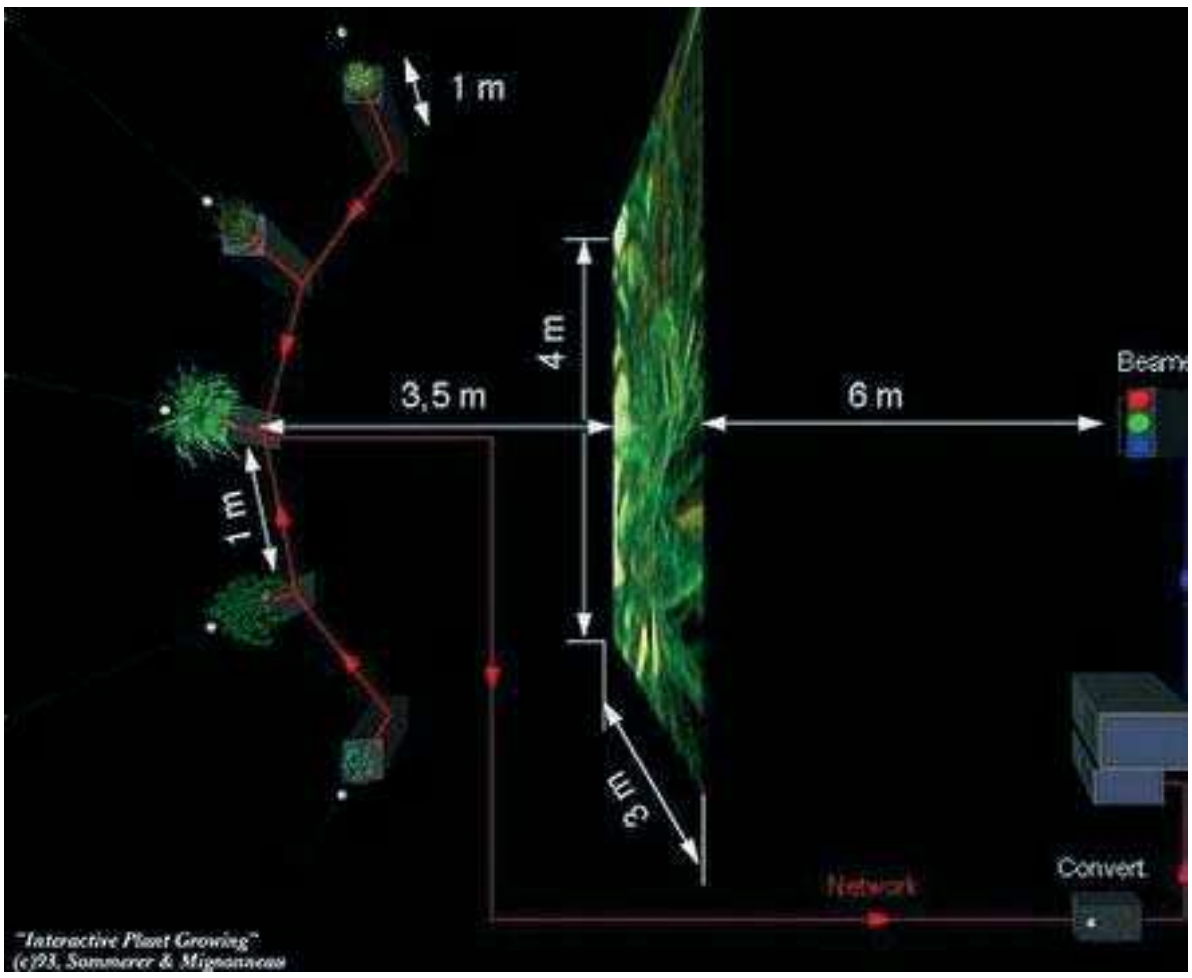
A „természetes" és a számítógéppel előállított mesterséges világok közötti hidat jelentő szerkezetek gyakran a fizikai környezetet kiiktatva, természetes megjelenésükkel helyettesítve vonják be a nézőt a mű felfedezésébe. Kézenfekvő és jól ismert példa az ilyen valósághelyettesítő interfészre Christa Sommerer és Laurent Mignonneau *Interactive Plant Growing* című, 1992-es installációja. Az installáció sötét terébe lépve a látogató egy nagyméretű vetítővászonnal találja szemben magát, előtte néhány halványan megvilágított valódi növény áll posztamenseken. A fizikai valóságukban jelen lévő növényeket simogatva virtuális megfelelőik indulnak növekedésnek a vetítővásznon. A sötét szobában az élő növények jelentik a természetet, a fizikai valóságot, és egyszerre szolgálnak interfészként a fantazmagória-bokrok növesztéséhez.[17]

Sommerer és Mignonneau, a kilencvenes évek eleje óta speciális, „intuitív" interfészek fejlesztésével foglalkozó szerzőpáros jelenleg a linzi egyetemen *Interface Culture* néven két éves Master of Art programot vezet. A programmal kapcsolatos nyilvános megjelenések alkalmával Sommerer gyakran hivatkozik az interaktív művészeti projektek melléktermékeként kifejlesztett interfészek gyakorlati hasznosíthatóságára. Számos, a program keretében diákok által készített interfész bizonyítja, hogy nem csupán a tudományos–művészeti megismerésben, de

---

[16] „When moving the monitor screen up, down and round the pedestal, the viewer performs what looks like a ceremonial dance around a technological pilaster construing an almost tangible phantasm."

[17] Sommerer és Mignonneau weboldalán megtalálható az installáció technikai leírása is:
http://www.interface.ufg.ac.at/christa-laurent/WORKS/CONCEPTS/PlantsConcept.html

CHRISTA SOMMERER – LAURENT MIGNONNEAU: INTERACTIVE PLANT GROWING (INTERAKTÍV NÖVÉNYNEVELÉS), 1992–94

a mindennapokban, gyakran egészen konkrét kereskedelmi–piaci termékekben is hasznosíthatók.[18]

Fernezelyi Márton barátommal – néhány interneten publikált virtuális valóság projekttel a hátunk mögött – 1998-ban kezdtünk hozzá első közös kiállítótermi installációnk fejlesztéséhez. A *Promenád* című virtuális valóság installáció létrejötte egy viszonylag nagyméretű, legalább 5x10 méteres térben működő, drótnélküli pozíciókövető interfész megalkotásán alapult. Az ilyesmi 1998-ban még szokatlan volt, az akkor elérhető VR technológiában még a legszabadabb mozgást biztosító eszközök is kisméretű kamrákban, jobbára vezetékes eszközöket szorongató befogadók számára tették lehetővé a számítógéppel előállított szimulációk berepülését. Mi az egy helyben ácsorgás helyett a néző szabad mozgását szerettük volna lehetővé tenni, így a varázspálca-szerű térbeli joystickek segítségével vetítést irányító megoldások helyett olyan virtuális tér kialakítását terveztük, amely tükrözi a kiállítóterem fizikai dimenzióit. A valós, fizikai térben sétáló látogató így a virtuális térben leképezett mozgását követheti nyomon a terem egyik falára vetített, számítógéppel előállított képen.

A kitűzött célhoz – amelyhez ebben a fázisban még semminemű vizuális fantazmagória nem társult – elsősorban olyan technológiára volt szükségünk, amely a kiállításlátogató pozícióját technikai protézisek viselése nélkül is képes meghatározni.

[18] Az *Interface Culture* program weboldala: http://www.interface.ufg.ac.at/interface/

CHRISTA SOMMERER – LAURENT MIGNONNEAU: INTERACTIVE PLANT GROWING (INTERAKTÍV NÖVÉNYNEVELÉS), 1992–94

A megoldáshoz szerencsére nem volt szükségünk semmiféle természettudományos felfedezésre, alapkutatásra, az anyatermészet példáján okulva a denevérek ultrahangos tájékozódási rendszerét emeltük át a digitális világba.

A később *3dPOS* névre keresztelt eszköz legelső változata – amely hardver-fejlesztőkkel közös munkánk eredményeképp egy év alatt készült el – rendkívül egyszerű elven alapult. A kiállításlátogató kezében tart egy ultrahang adót, amely pontos időközönként az emberi fül számára érzékelhetetlen jeleket bocsát ki. A kiállítótér sarkaiban elhelyezett mikrofonok a lassan terjedő ultrahang jeleket az adó tőlük mért távolságának függvényében kisebb-nagyobb késéssel érzékelik, így az idő-

különbségek és a mikrofonok helyzetének ismeretében kiszámolható a látogató által kézben tartott eszköz pozíciója.

Az ultrahang adót – a voltaképpeni interfészt – egy zseblámpába építettük, így létrejött a ma is használt interfész-szcenário, amely szerint a virtuális szempontot (navigációs eszközt) kézben tartva a néző a valóságos térben tett séta útján járhatja be az installáció virtuális tereit. A zseblámpa, mint a látókúpra utaló interfész-metafora egyébként telitalálatnak bizonyult, a kiállításlátogatók magától értetődő módon veszik használatba az eszközt, nincs szükség különösebb magyarázatra a használatával kapcsolatban.

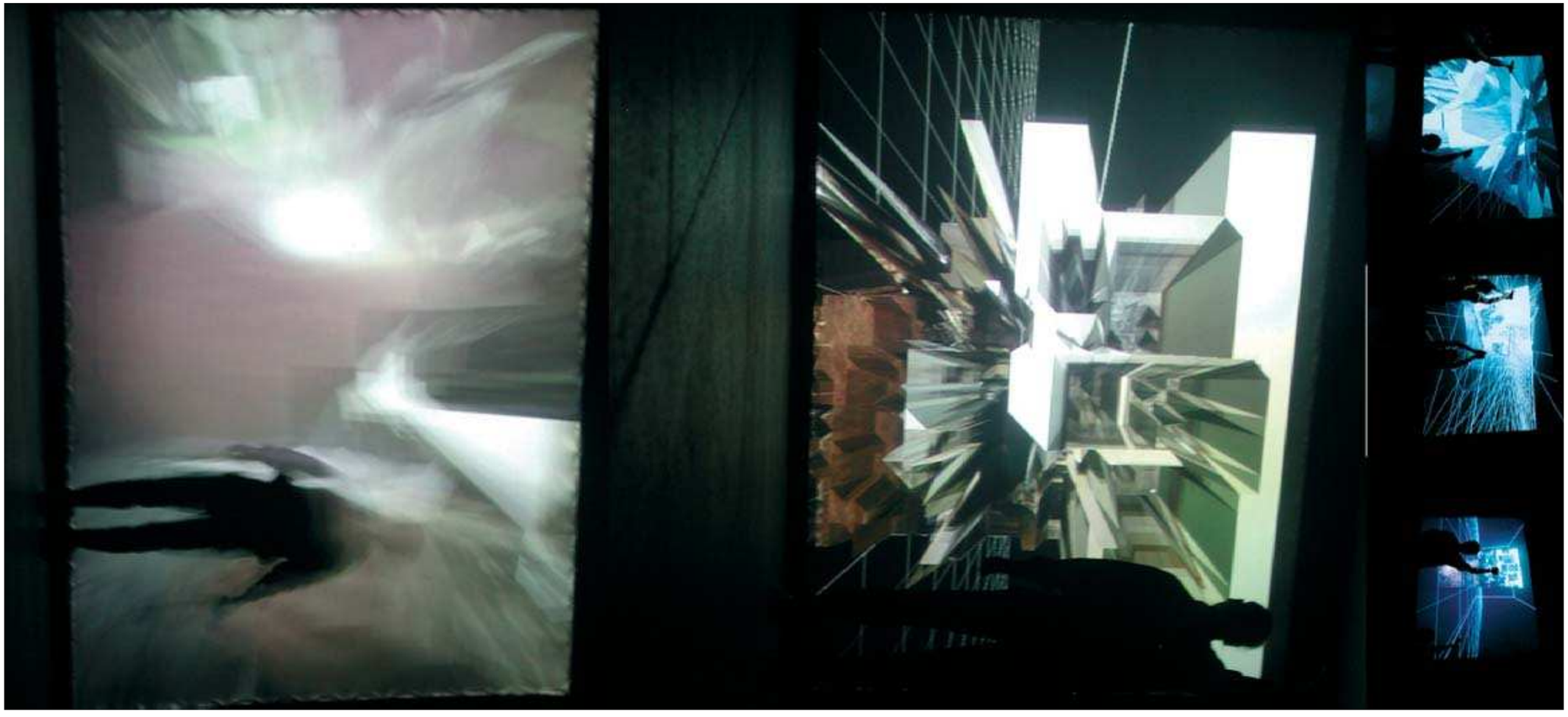
Az 1999-ben rendezett, *Perspektíva* című kiállításra éppen elkészült a 3dPOS első változata. Rendkívül kevés idő állt rendelkezésemre az új eszközhöz illő vizuális fantazmagóriák elkészítésére, a *Promenád* című installáció első változata így szó szerint az utolsó pillanatban készült el. Érdemes megemlíteni, hogy a több mint egy éven át tartó (és így is kiemelkedően gyorsnak számító) interfész-fejlesztéshez képest a tulajdonképpeni mű létrehozása nem sokkal több mint két hét intenzív munka eredménye volt.

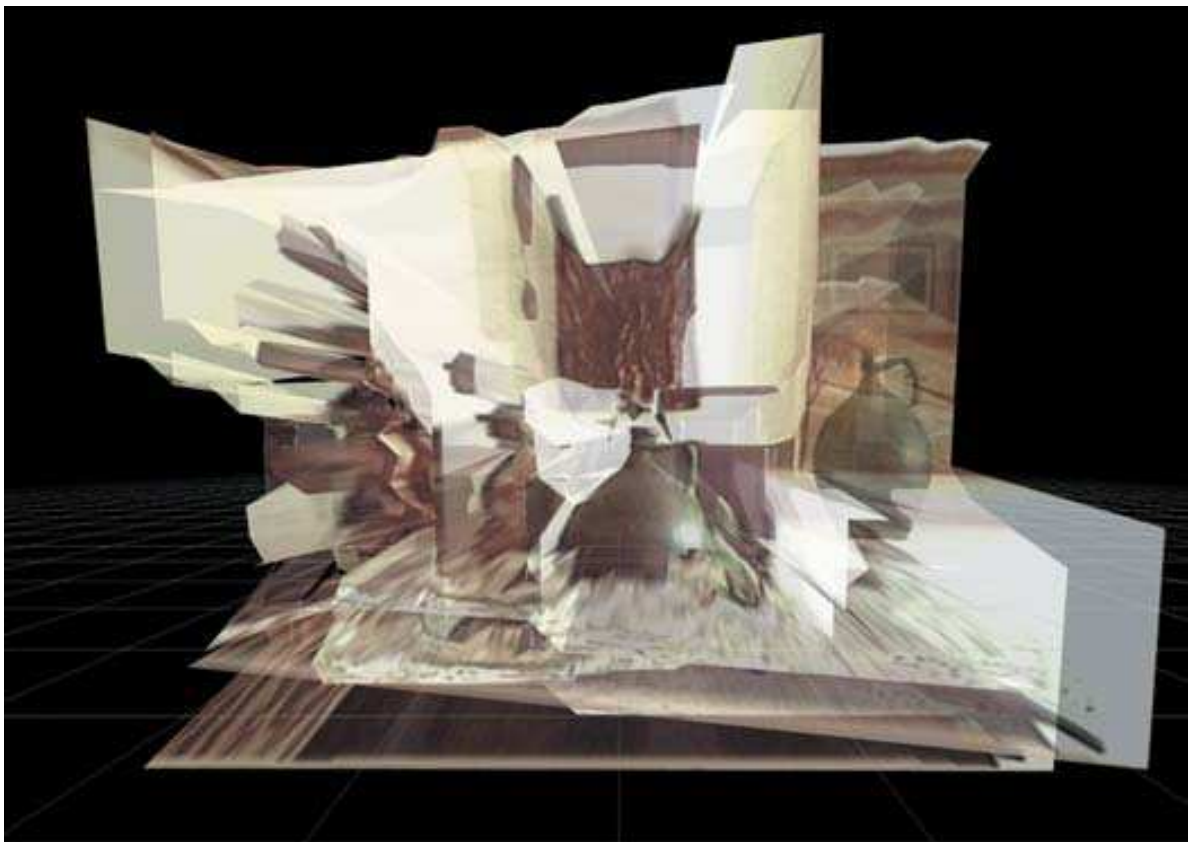
A befogadó számára nagy szabadságot, finom mozgásokat és nagyszámú felvehető nézőpontot biztosító interfészhez[19] olyan virtuális világokat igyekeztem tervezni, amelyek ezeket a lehetőségeket kihasználva rendkívül erős tér-illúziót, szokatlanul érzékletes perspektíva-játékokat tettek megtapasztalhatóvá. Elmondható tehát, hogy az interfész, illetve a segítségével felfedezhető tér tulajdonságai, dimenziói határozták meg vizuális fantazmagóriáim kidolgozásának folyamatát.

A végleges installációban a néző a kiállítótér valós terében sétálva járhat be olyan virtuális tereket, amelyekben szokatlan geometriai torzulásokat, tér- és mozgásillúziót tapasztalhat meg. A virtuális szempont elmozdulására érzékeny tér, s az arra látványos torzulásokkal reagáló tárgyak világa meglepő dinamikájú látványt eredményez. A befogadó virtuális terében elhelyezett objektumok saját geometriai rendszerükben reagálnak

[19] A 3dPOS ideális körülmények között körülbelül centiméteres pontossággal működött, ami azt jelenti, hogy egy 10x10x3 méteres szobában háromszázmillió felvehető nézőpont állt a kiállításlátogatók rendelkezésére, s a lehető legpontatlanabb működés esetén is legfeljebb ennek tizede, azaz harmincmillió. A varázspálca-szerű interfészek, botkormányok segítségével a térben repülve nagyon nehéz ugyanabba a nézőpontba kétszer egymás után visszatérni, míg a zseblámpát a térben kétszer azonos pozícióba tartani nem nehéz feladat, bár az eszköz pontossága miatt egészen pontosan nehéz rátalálni az előző nézőpontra. Mindenesetre a 3dPOS lehetővé tette a virtuális tér közel azonos nézőpontból való ismételt megtekintését, így a puszta röpködéshez képest a mesterséges tárgyak, fantazmagóriák valóban részletes tanulmányozását tette lehetővé.

SZEGEDY-MASZÁK ZOLTÁN – FERNEZELYI MÁRTON: PROMENÁD, 1999

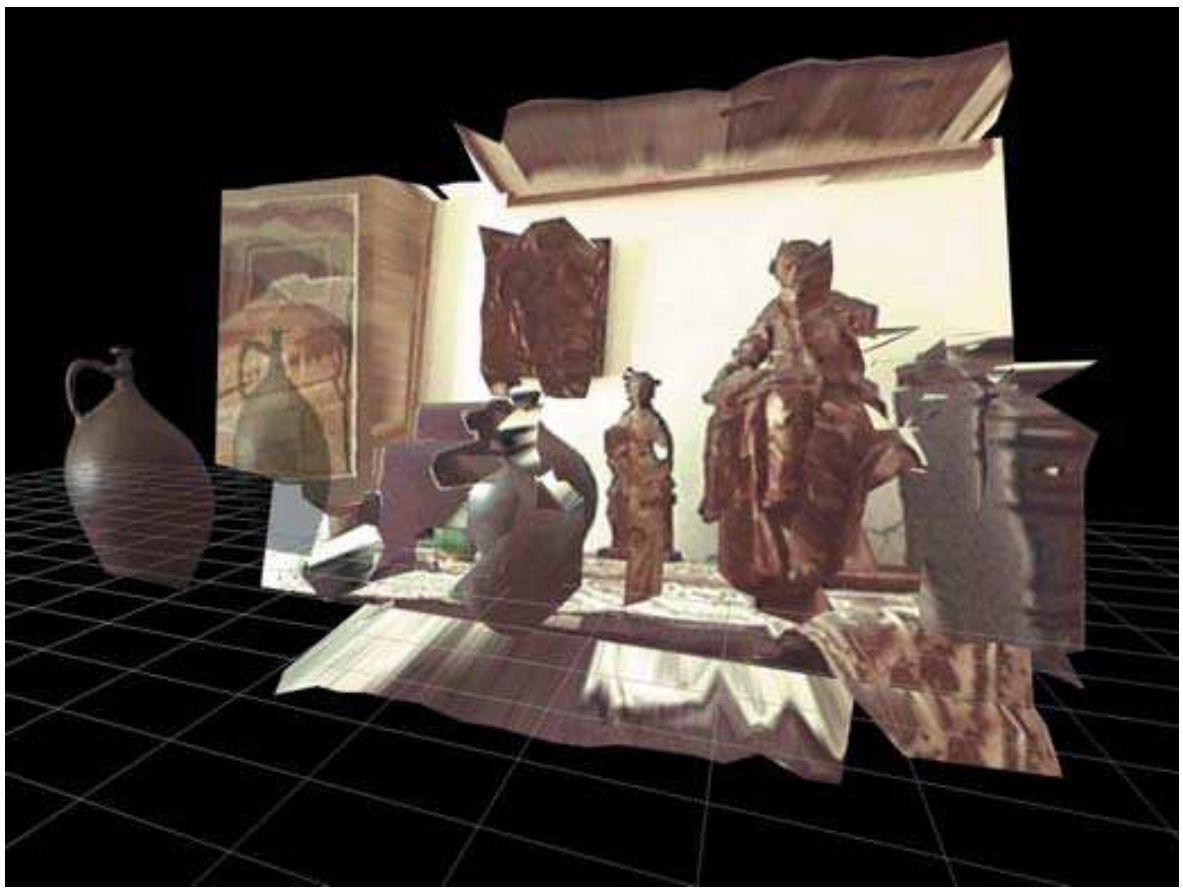
SZEGEDY-MASZÁK ZOLTÁN: *PROMENÁD — TANULMÁNYOK AZ INTERAKTÍV INSTALLÁCIÓHOZ I/1*, 1998

annak mozgására. A nagyon egyszerű algoritmusok által működtetett virtuális világ egymással kapcsolatban lévő, ám öntörvényű geometriai rendszerek egyetlen képfelületen való leképezését mutatja be.

Az ultrahangos pozíciókövető interfész fejlesztésekor mindvégig tudatában voltunk a rendszer „művészeten kívüli" hasznosíthatóságának, hiszen hasonlóan nagy térben működő drótnélküli eszköz a mai napig csupán ezzel a technológiával építhető. Az utóbbi években egyre több, a saját fejlesztésű eszközünkkel megegyező elven működő pozíciókövetőt dobtak piacra a hardvergyártók, amelyeket különböző ipari-, illetve tudományos szimulációkban használnak, sőt manapság számítógépes játékokban is kezdik alkalmazni az ultrahangos rendszereket. Ma a saját fejlesztésű 3DPOS-sal szinte tökéletesen megegyező rendszereket egy ausztrál cég gyárt, amelyek olyannyira hasonlítanak az általunk kifejlesztett eszközökhöz, hogy egy ideje saját műveink elhasználódott, meghibásodó alkatrészeit is ebből a forrásból pótoljuk.

A *Promenád* esetében megtörtént tehát az a gyanús dolog, hogy a mű megvalósítása során keletkezett egy hasznosítható produktum, amely profitorientált cégeken keresztül a kereskedelmi forgalomba is eljutott. A technikai fejlesztések üzleti–hatalmi logikájának ettől azonban még nem váltunk kiszolgáltatottjaivá. Éppen a technológiával való kísérletezés garantálja a függetlenségünket, hiszen ez a gyakorlatban nem jelent mást, mint sufni-körülmények között létrehozni valami újat, amelyet aztán tőlünk függetlenül a piaci szereplők alkalmasint újra felfedeznek, majd újrahasznosítanak.

A technikának való kiszolgáltatottság tekintetében könnyedén belátható, hogy a *Promenád* című installáció ki fogja állni

SZEGEDY-MASZÁK ZOLTÁN: *PROMENÁD — TANULMÁNYOK AZ INTERAKTÍV INSTALLÁCIÓHOZ 1/1*, 1998

az idő próbáját. Az eredeti, barkácsolt hardvereszközöket korszerűbbekre cserélve az installáció csak nyerhet a kifinomultabb technológia alkalmazásával. Legalább 5x10x3 méteres térben működő, zseblámpába építhető, drótnélküli navigációs eszközt a jövőben egyre egyszerűbb lesz építeni. Egyre gyorsabb számítógépek állnak rendelkezésre a valós idejű három dimenziós megjelenítéshez, így egyre finomabb, részletgazdagabb látványok megjelenítésére van mód.

Minden alkalommal, amikor a *Promenád* bemutatásra kerül, a rendelkezésre álló kiállítótér, technika arra kényszerít bennünket, hogy az eredetitől eltérő módon építsük fel az installációt. Sőt, az elérhető újabb technológiát is boldogan felhasználjuk-beépítjük minden újabb kiállítás alkalmával. Elmondható tehát, hogy az évek során az eredeti *Promenád* hűséges másolatai helyett annak újabb és újabb interpretációit készítjük el.

Jelenleg nyolc év és nyolc kiállítás tapasztalatai állnak rendelkezésemre az eddig elkészült interpretációk tekintetében. Ezalatt az idő alatt az installációban működő eszközök mindegyikét többször korszerűbbekre cseréltük, s mind az interfész, mind a megjelenítés tekintetében számos fejlesztést végeztünk. 2002-ben elkészítettük az installáció sztereoszkopikus vetítést alkalmazó második változatát is. Mindvégig ragaszkodtunk azonban az eredeti, 1999-es vizuális fantazmagóriákhoz, amelyek az akkori, kezdetleges technológia felhasználásával voltak képesek rendkívül erőteljes térélményt adni. A ma elérhető kifinomultabb technológia, a sztereoszkopikus vetítés felerősíti a kezdetleges technikával is elért erőteljes vizuális élményt, így a ma kiállított változat kifinomultabb, intenzívebb élményt biztosít a kiállításlátogatók számára az eredetinél.

Mint láttuk, a *Promenád* esetében az interfész megépítése a

jövőben egyre kevésbé jelent majd akadályt a rekonstrukció szempontjából. Az installációt működtető programok, illetve a virtuális tereket meghatározó leírások pedig egytől egyig kinyomtatható szövegek. Első látásra ijesztően érthetetlen irományok, de a magunk fajta, programozással, számítógépekkel foglalkozók számára ugyanúgy érthető formális leírások, ahogy Charles Babbage soha el nem készült *Analitikus Gép*ére írt programok is érthetők ma, 150 év múltán.[20] A különbség legfeljebb annyi, hogy a *Promenád* a tapasztalásról, a tereiben megjelenített reszponzív geometriai tárgyakkal való játékról és felfedezésükről szól, így maga a mű leírásaiból nem megérthető, befogadható. Ezek a szövegek ahhoz elegendőek, hogy rekonstruálni lehessen azt a tapasztalati teret, amelyben a kiállításlátogatók számára megélhetővé válik a térélmény. Hasonló dologról van tehát szó, mint a *Hatalmas Nagy Tükörkupola* esetében: ha a művet a kiállításlátogatók számára befogadhatóvá akarjuk tenni, akkor nem a tárgyakban, technikai eszközökben megtestesülő installáció hűséges másolatának elkészítése a rekonstrukció célja, hanem a segítségükkel létrehozott tapasztalati tér – ha úgy tetszik, kísérleti környezet – újrateremtése.

2002–2003-ban Erőss Nikolettel és Peternák Miklóssal a gyakorlatban próbáltuk ki, hogyan is történhet egy médiaművészeti alkotás rekonstrukciója. A *404 Object Not Found. Mi marad a médiaművészetből?* című, 2003. júniusában Dortmundban megrendezett konferencián[21] bemutatott esettanulmányunkban az 1995–96-ban készített, *Cryptogram* című munkám[22] rekonstrukcióját készítettük el. Az újraalkotás természetesen fikció volt, hiszen a *Cryptogram* eredeti formájában ma is elérhető és működőképes. Tanulmányunk célja az volt, hogy modellezzük a távoli jövőben, az eredetitől teljesen

[20] Charles Babbage a 19. század derekán megtervezte a modern számítógépek ősének tekinthető, programozható mechanikus szerkezetet, az *Analitikus Gépet* (Analytical Engine), melyet azonban sosem sikerült megépítenie. A gépet csupán leírásokból ismerjük, melyekben az elképzelt gépre írt programok is szerepelnek, jórészt éppen ezek alapján lehetséges megérteni/rekonstruálni az *Analytical Engine* működését. Babbage gépeiről részletes áttekintés olvasható az Intermédia Tanszéken tartott számítógép-történeti előadásaim jegyzetanyagában:
http://www.intermedia.c3.hu/~szmz/comparch/

[21] A konferencia weblapja: http://www.404project.net/

[22] A *Cryptogram* legelső változata a *Pillangó Hatás* című kiállításon került bemutatásra 1996 januárjában. A titkosított vendégkönyvet szimuláló installáció megépítése után két héttel készült el a *Cryptogram* végleges hálózati változata, tanulmányunkban ezt a teljes mértékben virtuális, minden anyagi megjelenéstől mentes webprojektet dokumentáltuk, illetve rekonstruáltuk.

különböző technikai környezetben történő rekonstrukció folyamatát, illetve megvizsgáljuk, milyen dokumentáció szükséges a megvalósításához.[23]

Esettanulmányunkban azt az álláspontot érvényesítettük a gyakorlatban, amelyet jelen előadásban is többször körbejártunk. Megközelítésünk meglepő módon egybecsengett Hans Dieter Huber álláspontjával: eszerint a képzőművészeti alkotások tárgyszerűségüktől megszabadulva a zeneművekhez hasonlóan kezelhetők, bemutatásuk, rekonstrukciójuk folyamata pedig hasonló egy hangverseny előkészületeihez.[24]

Valóban, ahogy egy Bach-mű előadása érvényes interpretáció lehet akár korabeli, akár modern, a mű keletkezésekor még nem létező hangszeren játszva is, úgy a médiaművészeti alkotások esetében sem az eredetihez való hasonlóság jelenti a minőség legfőbb kritériumát. A *Das wohltemperierte Klavier*-t például a mai közönség a legritkább esetben hallgatja tizennyolcadik századi, vagy annak megfeleltethető rekonstruált hangszeren előadva, így aztán – talán éppen megtévesztőnek tűnő címe miatt[25] – leginkább modern zongorára komponált műként tartja számon. Hangszertől függetlenül azonban ismerjük a mű jobb és rosszabb színvonalú előadásait, sőt, nagyon eltérő felfogású, azonban egyformán érdekes interpretációit is.

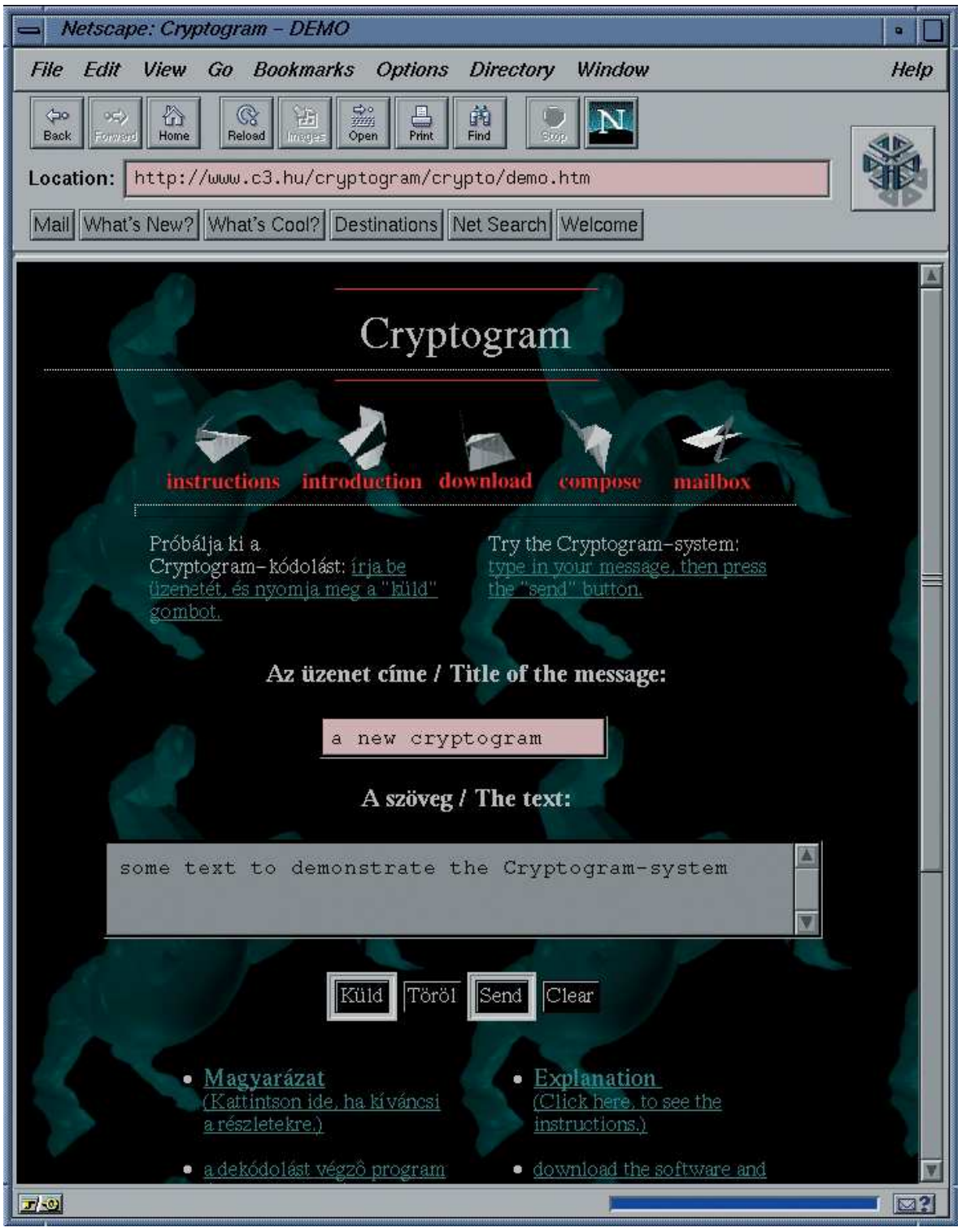
Ahogy az *Oracle* példáján is láttuk, éppen a mű szabad értelmezése teszi lehetővé eltérő felfogású interpretációk létrehozását. Ez a gyakorlatban bizonyos részletek, nézőpontok hangsúlyozását, míg mások esetleges elhagyását jelenti. Az interpretátor a lejegyzett partitúra mellett az eredeti alkotói szándékot rögzítő dokumentumok, illetve a keletkezés időszakában a művet a korabeli közönség számára kontextualizáló,

---

[23] Kipróbáltuk azt is, hogy egy, a médiaművészetről, webművészetről sosem hallott szoftverfejlesztő mennyiben képes az általunk készített technikai dokumentáció birtokában egy, az eredetitől teljesen különböző szoftverkörnyezetben rekonstruálni a *Cryptogram* című művet. Kísérletünk sikerrel járt.

[24] Hans Dieter Huber előadásában általánosságban gondolja végig az archiválással, rekonstrukcióval kapcsolatos kérdéseket. Mi a *Cryptogram* esetén egy mindenfajta anyagi megjelenéstől mentes művel foglalkoztunk, ennek köszönhető, hogy Huber zenemű hasonlata tökéletesen passzolt esettanulmányunkhoz. Míg Huber Bach 1725-ben komponált BWV 79 számú, *Gott, der Herr, ist Sonn' und Schild* című kantátájának különböző korokból származó, különböző lejegyzéseinek kérdéskörén keresztül egy tágasabb kérdésre világít rá. Én csupán az interpretáció szabadságát és szükségképpeni elfogultságát, illetve az eredetihez való hűség megvalósíthatatlanságát igyekszem illusztrálni a továbbiakban. Ezt alátámasztandó egy másik Bach mű, a *Das wohltemperierte Klavier* példáját használom, amely egy kialakulóban lévő („modern") hangszerre írott zenedarabként magától értetődőbben illusztrálja mondandómat.

[25] Bach idejében a Klavier megjelölés egyszerűen billentyűs hangszert jelentett, azaz csembalót, klavikordot stb. egyaránt, talán az orgonát sem kizárva.

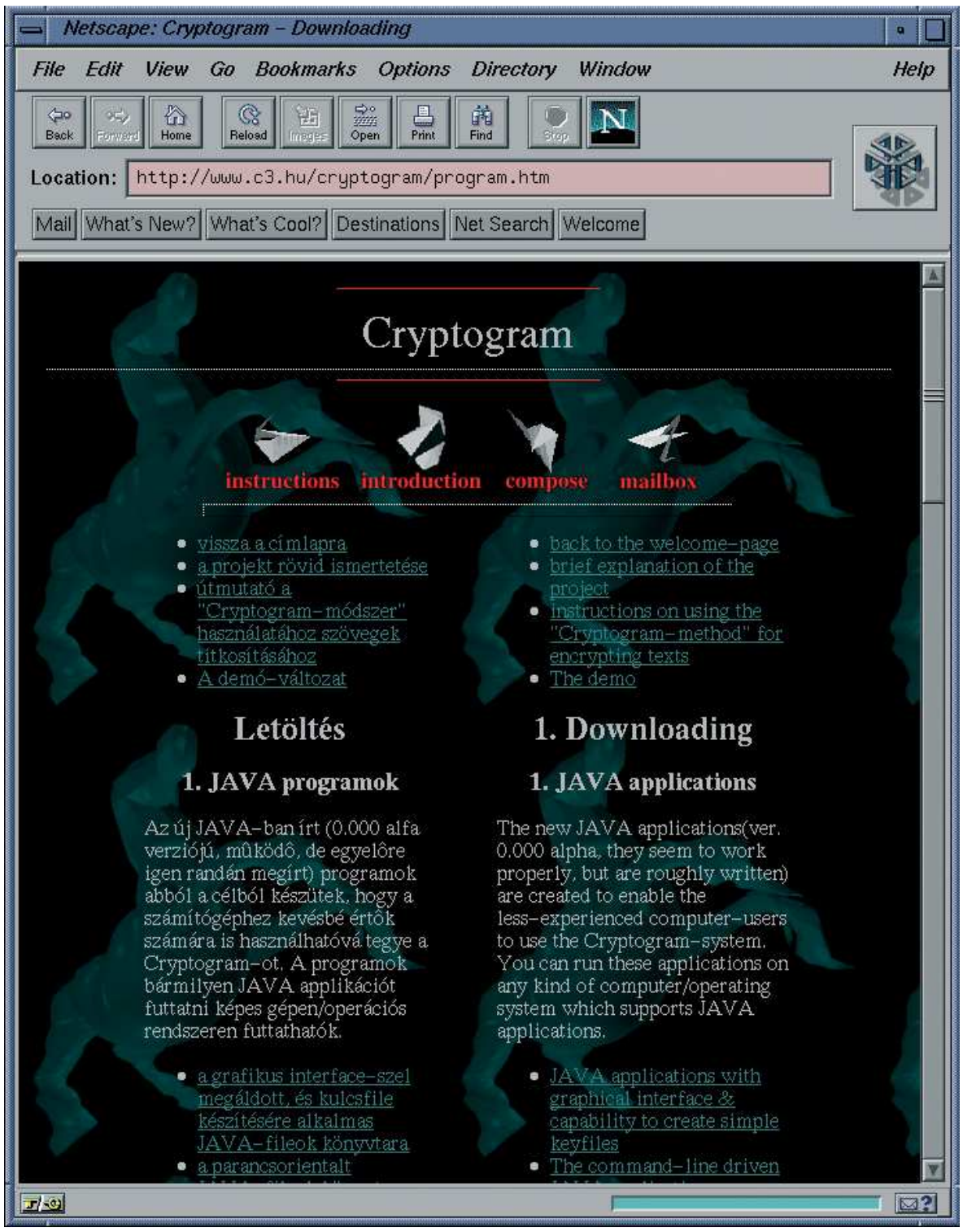

SZEGEDY-MASZÁK ZOLTÁN: *CRYPTOGRAM*, KÉPERNYŐFOTÓ, 1996

értelmező adatokra, egyfajta „korismeretre” támaszkodhat a rekonstrukcióban.

Cryptogram interpretációnkhoz igyekeztünk hát a technikai partitúra mellett olyan dokumentációt is készíteni, mely alapján eldönthettük, mit érdemes újraalkotni, és mik azok a részletek, amelyekről elegendő információval szolgál az utókor számára a szöveges ismertető.

A *Cryptogram* olyan algoritmuson alapul, amely képes tetszőleges szöveget virtuális szoborba kódolni. Az üzeneteket rejtő szobrok a virtuális térben körbejárhatók, valószerű illuzionisztikus környezetben tanulmányozhatók, megérintve őket pedig visszafejthető a bennük rejlő szöveges információ. A projekt weboldalairól a mindennapokban használható programok is letölthetők, amelyek segítségével az internetet használók elektronikus levelezésüket Cryptogram-szobrokba kódolt formában bonyolíthatják. Ez utóbbi lehetőség szorosan kötődik a kilencvenes évek elektronikus szabadságjogokkal kapcsolatos küzdelmeihez, amelyek csupán részben lehetnek relevánsak

SZEGEDY-MASZÁK ZOLTÁN: *CRYPTOGRAM*, KÉPERNYŐFOTÓ, 1996

a távoli jövőben, mondjuk százötven év távlatából. Ennek megfelelően csupán a szöveges dokumentációban rögzítettük, hogy a *Cryptogram* keletkezésekor az Egyesült Államok büntetőjogi gyakorlatában a kriptográfiai kód internetes publikációja a tömegpusztító fegyverek tiltott külkereskedelmével egyenértékű elbírálás alá esett.[26] Az óhazában büntetlenül megvalósítható művészeti projekt titkosított levelezést bárki számára elérhetővé tevő programrészletei azonban már 2002-ben sem voltak re-

[26] Philip R. Zimmermann 1991-ben *PGP (Pretty Good Privacy)* nevű titkosítóprogramjának forráskódját az interneten is hozzáférhetővé tette, amely hamar el is terjedt az egész világon. Az amerikai vámhivatal 1993-ban eljárást kezdeményezett Zimmermann ellen, mert szerintük megsértette a fegyverek exportját szabályozó törvényt. A vád azon alapult, hogy az Egyesült Államok törvényei értelmében a titkosítóprogramok egy kalap alá esnek a tömegpusztító fegyverekkel, rakétákkal vagy kézifegyverekkel. A nagy port felvert eljárás vádemelés nélkül zárult le három év múlva, 1996 elején, nem sokkal azután, hogy a *Cryptogram* internetes változata elkészült.

levánsak[27], így úgy döntöttünk, hogy újraalkotásuk a jövő számára készülő rekonstrukcióból is kihagyható. Arra törekedtünk csupán, hogy a szöveg virtuális szoborba kódolásának, „berepülésének" és visszafejtésének folyamatát tegyük kipróbálhatóvá, megélhetővé a jövő érdeklődői számára. Úgy gondoltuk, hogy míg az 1990-es évek közönsége számára a Cryptogram elsődleges kontextusa az elektronikus privát szféra igénye volt, addig a jövő közönsége számára az eredetileg kevésbé nyilvánvaló, talán másodlagos konnotációk válnak majd fontossá.

Kevésbé a korhoz kötődő, és talán százötven év távlatából is érvényes lehet ugyanis az a gondolatmenet, amely a titkosítás kapcsán a műalkotások jelentésrétegeire, nem titkoltan az ikonológiai paradigmára, annak jelentésfejtő modelljére utal. A *Cryptogram* azonban nem csupán a kódolás, hanem az üzenetet észrevétlenné tevő megtévesztést, az információ elkendőzését is tematizálja. Ez nem más, mint a szteganográfia módszere, amely a gyanakvó, ám rosszul képzett cenzor műveletlenségén alapszik, aki a *Cryptogram* esetében haszontalan és ártalmatlan művészeti játszadozásnak tudja be a furcsa, értelmetlen virtuális szobrok cserélgetését.

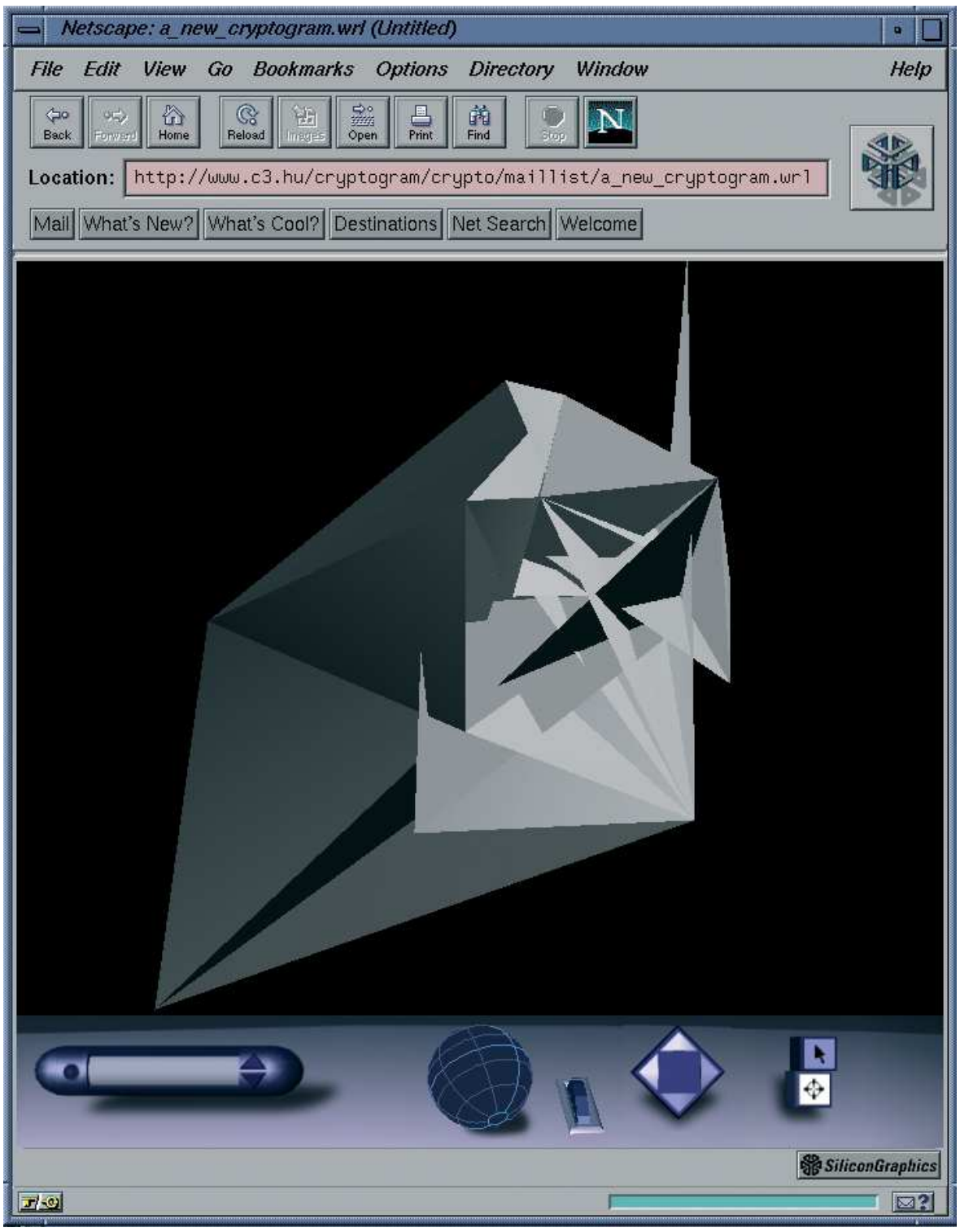
A „romlatlan szem", illetve az „elfogulatlan látás" fogalmait John Ruskin hozta divatba a festményekkel kapcsolatban a 19. század közepén. Turner festészetének védelmében bizonyítani igyekezett, hogy kritikusai nem képesek a konvencióktól függetlenül, szabadon szemlélni a világot, s ezért érzik a valóságtól elrugaszkodott kaotikus fantazmagóriáknak Turner festményeit. E felfogás szerint a művészet fejlődése a hagyomány mint előítélet legyőzését jelenti. Száz évvel később E. H. Gombrich kifejti, hogy az ártatlan szem csupán mítosz, elfogulatlan látás nem létezik, mivel a néző az ábrázolás puszta befogadásához is olyasmit kell találjon a képben, ami megfelel előzetes várakozásainak, azaz előítéleteinek.[28]

Az információközlés folyamatát elkendőző módszerek éppen a befogadás elfogultságán alapulnak. Alkalmazásuk sikere

---

[27] Az 1996-ban készült, letölthető cryptogram segédprogramok használata ma, a korszerű levelezőszoftverek korában már nagyon nehézkesnek tűnik. Ugyan a programok ma is működőképesek, elképzelhetetlennek tartom, hogy ma bárki is vállalná a használatukkal járó kényelmetlenségeket.

[28] John Ruskin 1843-ban publikált, *Modern Painters* című művét számos helyen idézi E. H. Gombrich 1960-ban megjelent, magyarul is olvasható *Művészet és illúzió* című könyvében (Gondolat, Budapest, 1972), de az ártatlan szem illúziójáról már az 1951-ben publikált, Elmélkedés egy vesszőparipáról, avagy a művészi forma gyökerei című tanulmányában (In: *A sokarcú kép*. Szerk: Horányi Özséb, 2. kiadás p. 34.) is ez olvasható: „az »érintetlen szem«, amelynek a világot újként kellene látnia, egyáltalán nem látná ezt, csupán szenvedne a formák és színek kaotikus összevisszaságának fájdalmas benyomásaitól".

SZEGEDY-MASZÁK ZOLTÁN: *CRYPTOGRAM*, KÉPERNYŐFOTÓ, 1996

felfogható Gombrich tézisének bizonyítékaként, ahogy a szteganográfiával kapcsolatos sorozataimmal együtt a *Cryptogram* is adaptálható (?) az érintetlen szem mítoszára, a látásban mindig jelen lévő (dekódolást-interpretációt igénylő) céltudatosságra való utalásként.

A technikai partitúrát kísérő, a fentiekben vázlatosan ismertetett szempontokat kifejtő dokumentáció alapján dönthetik majd el a jövő rekonstruktőrei, mire összpontosítsák figyelmüket a *Cryptogram* újraalkotásának gyakorlati megvalósításakor. Az általunk létrehozott interpretáció meglehetősen radikális „elhagyásokon" alapult: figyelmen kívül hagytunk minden, a kilencvenes évek internetezői számára a gyakorlatban hasznosítható, letölthető segédprogramot. Amit rekonstruáltunk, az többé-kevésbé az eredeti weboldalon található „demó", amely a rendszer bemutatását célozta olyan felhasználók számára, akik mindennapi levelezésüket Cryptogramokba kódolt formában szándékoztak intézni.

Lévén azonban a *Cryptogram* internetes projekt, maga a mű

voltaképpen a virtuális szobrokban való kommunikáció gyakorlati megvalósítását jelentette – legalábbis eredeti szándékom szerint. Az internetes kommunikáció elhagyásával tehát éppen az eredeti médiumától fosztottuk meg a művet.

A *Cryptogram* nem csupán egy koncept. Lényege az a tapasztalati tér, amelyben kézzelfoghatónak, tapinthatónak tűnik, s ezáltal értelmezhetővé válik a virtuális üzenet-szobrok fantazmagóriája. A kódolás–dekódolás folyamatát, a szövegeket rejtő üzenet-szobrok virtuális valóságban való megtapasztalását azonban ez az eredeti funkciójától megfosztott *Cryptogram*-rekonstrukció is érzékletesen átélhetővé teszi a jövő befogadói számára. Híján van azonban az eredeti kísérleti környezet gyakorlati funkciójának, haszontalan játszadozásra alkalmas virtuális környezet csupán.

Könnyen belátható azonban, hogy a *Cryptogram* eredeti funkciója bajosan lenne helyreállítható, hiszen ez a kilencvenes évek internetes világának, társadalmának, elektronikus szabadságjogokért vívott küzdelmeinek újrateremtését jelentené. Helyébe talán újat találnak a jövő rekonstruktőrei annak érdekében, hogy közönségük számára érzékletesebbé tegyék a *Cryptogram* használatát.

Talán meglepő gondolat, hogy a jövő nemzedékei ilyen szabadon bánhatnak majd a jelen műalkotásaival. Nem hiszem azonban, hogy eddig soha nem tapasztalt dologról lenne szó: ahogy mi használatba vesszük letűnt korok alkotásait, úgy saját hálás utókorunktól sem tagadhatjuk meg az ilyesmit. Legfeljebb amiatt érdemes aggódni, hogy a művet kevésbé ismerő utókor kevésbé magabiztosan hozza majd meg a fentiekhez hasonló merész döntéseket, és ez gátolni fogja abban, hogy sajátos szempontrendszere, elfogult látásmódja alapján a mienknél izgalmasabb interpretációt tudjon létrehozni.

2000

Irodalmi és Társadalmi havi lap

Esztétika: filozófia, ideológia, tudomány

Megjelenés éve: 2015 | Lapszám: 6 | Szerző: Kovács András Bálint

Összefoglaló

A Kant utáni esztétika tudománya, elsősorban Hegel nyomán kritikai ideológiaként fejlődött ki, mely két kérdést próbál közös filozófiai keretben megmagyarázni: mi a művészet, és melyek az esztétikai tapasztalat sajátosságai? Azt állítom, hogy erre a két kérdésre nem lehet egyazon elméleten belül válaszolni. Az esztétika mint kritikai ideológia elfedi ezt az összeegyeztethetetlenséget. Ez az ideológia addig termékeny, ameddig hivatkozhat egy valamennyire egységes kulturális értékhierarchiára. Amint ez az értékhierarchia felbomlik, az ideológia terméketlenné válik. Az esztétika ezek után két részre bomolhat a fenti két kérdést követve: lehet egyfelől kultúrtörténeti diszciplína, mely a művészetek sokféle intézményesülését írja le, másfelől lehet az ember esztétikai érzékelésmódjának tudományos vizsgálata.

1. Az esztétika mint filozófia

Kant Az ítélőerő kritikájában két nagyon rövid, de lényeges megjegyzést tesz az ízlés, a szépség vagy a művészet, valamint a tudomány viszonyáról. A mű 44. paragrafusát ezzel a sokat idézett mondattal kezdi: „A szépnek nincsen tudománya, hanem csak kritikája…", mivel ha létezne, „tudományosan, vagyis bizonyító okokkal kellene alátámasztani, hogy valami szépnek tekintendő-e vagy sem; tehát a szépségről alkotott ítélet nem lenne ízlésítélet…" (Kant, 1979: 271). Ezt megelőzően a 34. paragrafusban ezt írja: „Az ízlés kritikája (…) tudomány akkor, ha egy ilyen megítélés lehetőségét e képesség természetéből mint megismerőképességből általában vezeti le." (Kant, 1979: 253). A két állítást összeolvasva elég világos álláspontot kapunk: a szép meghatározásának nem lehet tudománya, mert az csak általános helyeslésre igényt tartó, de alapvetően szubjektív ítélet alapján lehetséges. Ezért csak kritikai viszony lehetséges a széphez, amely annak normáját semmilyen szabályból nem vezetheti le. Ennek a kritikai viszonynak viszont lehetséges tudománya, de csak akkor, ha ez nem a szép meghatározására vonatkozik, hanem annak az emberi kognitív kompetenciának a magyarázatára, amelynek alapján az ember képes ilyen esztétikai ítéletet hozni. Miért vált mégis a Kant utáni esztétika a művészet és az esztétikai érték meghatározásának „tudományává"? Miért gondolják sokan még több mint kétszáztíz évvel később is, hogy az esztétikai érték legalább részben objektív (ld. pl. Kaufman, 2002)?

Kant idejében és nagyon sokáig még az emberi megismeréssel csak a filozófia foglalkozott. Érthető, ha ezeknek a kérdéseknek a filozófiai megközelítése egész a huszadik század közepéig tudományként jelent meg a művészettel és esztétikával foglalkozók szemében. Nem sokkal Kant után Hegel egyértelműen azonosítja is a kettőt a művészet vizsgálatával kapcsolatban. Egyszerű levezetése a

következőképp hangzik. Abban az állításban, hogy a művészet alkalmatlan tudományos vizsgálatra, az a „hamis képzet rejlik, hogy a filozófiai vizsgálódás lehet tudománytalan is". Szerinte ugyanis „a filozofálás éppenséggel elszakíthatatlan a tudományosságtól" (Hegel, 1980: 13). Ha tehát a szépség a filozófia tárgyává tehető, azonnal a tudomány tárgyává is tehető. Eddig ez formális érvelés, de Hegel még tovább megy. Ha a művészetben bármilyen értelemben is valamiféle eszmeiség, tehát gondolat rejtőzik, márpedig ezt még Kant is így gondolta, akkor az filozófiai, és – a fentiek értelmében – egyszersmind tudományos vizsgálat tárgya lehet: „Így a műalkotás is, amiben a gondolat elidegenedik önmagától, a fogalmi gondolkodáshoz tartozik; a szellem pedig, amikor tudományos vizsgálatnak veti alá a művészetet, csupán legsajátosabb természetének szükségletét elégíti ki" (Hegel, 1980: 15). Itt azonban nemcsak az történik, hogy a művészettel kapcsolatos filozófiai vizsgálódást tudományos vizsgálódásnak tekinti Hegel, ami önmagában nem volna nagyon érdekes, hanem azt a sokkal nagyobb horderejű lépést is megteszi, hogy a művészetet elsőrendűen gondolati tevékenységnek tekinti, és ezzel összemossa Kant eredeti megkülönböztetését. A szép meghatározását és a szép meghatározásának kognitív képességét már nem választja el többé egymástól, ahogy Kant tette, mert már azt a gondolatot sem fogadja el, hogy a szép megítélése teljesen szubjektív lenne, ami Kantnál az alapja a tudományos megközelítés lehetetlenségének. A szép megítélése és ezen ítélet feltételeinek vizsgálata Hegelnél már ugyanannak a folyamatnak a részei, amit az a gondolat alapoz meg, hogy ha egyszer a szépségben valamiféle eszme jelenik meg, az nem lehet szubjektív megítélés tárgya, következésképp a szépség megítélése függ ennek az eszmének a megítélésétől, ami viszont már a filozófia, és így a tudomány körébe tartozik. Ezzel az érveléssel Hegel megteremtette annak a módját, hogyan lehet Kant fenti tételét tökéletesen ignorálni anélkül, hogy formálisan cáfolni kellene. Hegeltől fogva „Az esztétika egy olyan gondolkodásmódot jelöl, amely műalkotások apropóján bontakozik ki, és csak az érdekli, hogy kimutassa, hogy a műalkotások mennyiben gondolati dolgok" (Rancière, 2001: 12).

Kant vagy tévedett, és nem igaz, hogy az ízlésítéletnek nincs „objektív elve", mert az „esztétikai eszme" meghatározásából ez levezethető, ahogy Hegel és az őt követő esztéták gondolták, és sokan gondolják most is, vagy Kant nem tévedett, azonban az esztétikai ítélőképesség kutatására épülő tudomány eredményeiből (és most egy pillanatra a filozófiát is soroljuk a tudományok körébe) mégis következnek az esztétikai ítéletek bizonyos általános szabályai, ami magyarázná, hogy a Kant utáni esztétika miért nem vesz tudomást Kant egyik legfőbb tételéről. Ez utóbbi esetben a Hegelt követő esztétikai irodalom nagy része ugyan valódi problémát vet föl: igaz-e, hogy nem lehetséges megalapozni az ízlésítélet általános kiterjeszthetőségét, másképp fogalmazva, min alapul a sensus communis, ami ennek a problémának a kanti megoldása, azonban – Hegel nyomán – folyamatosan rossz helyen keresi a választ: a művészetben kifejeződő eszmék természetében.

A „kellemes" és a „szép" művészet

Egy dolog nagyon valószínűvé teszi, hogy Kant alapvetően nem tévedett. Az „esztétikai eszme" meghatározására épülő esztétika alapkérdéseire (mi a művészet, mi az esztétikai érték kritériuma, létezik-e egyetemes esztétikai ízlés stb.) adható válaszok körül kétszáz év alatt sem alakult ki általános egyetértés, és ennek alapján erős a gyanú, hogy talán azért nem, mert ezek a kérdések nincsenek jól föltéve. És ebben kétségtelenül magának Kantnak is szerepe van. Az ítélőerő kritikájának a 44. paragrafusára következő ötven oldala ugyanis nem tesz mást, mint hogy megalapozza azokat a problémafelvetéseket, amelyek kétszáz év esztétikájának a tárgyát képezik úgy, hogy látszólag nem cáfolja saját kiindulópontját. Három fő mozzanatról van szó: 1) az esztétikai kellemes és a szépművészet szembeállításáról; 2) az „esztétikai eszme" fogalmának bevezetéséről; és 3) a művészetek közötti hierarchia felállításáról. Kimondva-kimondatlanul mindhárom alapja mindegyik olyan esztétikai gondolatmenetnek, amely az esztétikai értéket objektív, fogalmakkal definiálható dolognak tartja, de kétségtelen, hogy ennek a gondolkodásmódnak a fő támasztéka

mégis a „kellemes" és a „szép" elválasztása az esztétikában annak alapján, hogy a „széphez" valami eszmei kötődik, míg a kellemeshez nem. (272) Kant ugyan egy szóval sem mondja, hogy ez a megkülönböztetés tudományos megalapozása kívánna lenni a szépség megítélhetőségének; ő csak annyit mond, hogy van az esztétikai élvezetet nyújtó tárgyak között egy csoport, amelyek zsinórmértéke az ítélőerő, nem pedig a puszta érzet, és ezek „önmagukért célszerűek". (273) Ez eddig tisztán formális definició, amely nem határozza meg ezen művek tulajdonságait, de elég ahhoz, hogy néhány további, formális definíció segítségével körülírja azon tárgyak és tevékenységek körét, amelyek az esztétika kitüntetett tárgyai lesznek. Ettől fogva az esztétika csak a „szépművészetek" körébe tartozó esztétikai tevékenységekkel foglalkozik – Hegel rögtön ezzel is kezdi esztétikai előadásainak bevezetőjét –, ezt a kört próbálja folyamatosan definiálni, és ennek a körnek az általános tulajdonságait próbálja rögzíteni. Az esztétikai kellemesség és a szépművészet szétválasztásának a komolyan vételében odáig jutott az esztétika a huszadik században, hogy magát az élvezetkeltést ki is zárta az szépművészetek tulajdonságainak sorából (ld. Jauss, 1978). És ez nemcsak a huszadik század közepének általános nézete. Íme egy idézet 2000-ből az egyik legtekintélyesebb esztétikai folyóiratból: „Az emberek néha megkérdezik tőlem, amikor kortárs zenét hallgatok: »Te ezt élvezed?« Gyakran ezt válaszolom: »Oh, dehogy!«, és nem tudom eltüntetni a csodálkozást a hangomból, mert nem az élvezet az elsődleges célom. Az én érdeklődésem komoly a zene iránt" (Sharpe, 2000: 322). Általános nézet, hogy a „komoly művészet", a „szépművészet" elsődlegesen nem élvezet forrása, és a művészetről – elsősorban filmekről – szóló köznapi beszélgetéseknek is gyakran visszatérő eleme annak eldöntése, hogy az adott mű „csak szórakoztat", vagy „valami több" is. Teljesen mindegy a jelen érvelés szempontjából, hogy Kantnak mi volt a célja ezzel a szétválasztással, és hogy látta-e, hogy szigorú és logikus megállapítását, miszerint a szépnek nem lehet tudománya, ezzel a megkülönböztetéssel annyira meggyengíti, hogy őt követően nem is nagyon vették komolyan. Az esztétikai hagyomány ennek alapján két kérdésre koncentrált: 1. Mi az a szellemi tartalom (tapasztalat, élmény), amely a művészetet megkülönbözteti az esztétikai kellemességtől; és 2. Hogyan tapasztaljuk (érzékeljük, értjük meg, stb.) ezt a szellemi tartalmat a szépművészeti formában? Akárhogy finomítjuk is, az esztétika hangsúlya nem az esztétikai formán, hanem a formában „megjelenő" eszmei tartalmon van. Ezért mondja Jacques Rancière nagyon találóan és radikálisan hogy az esztétika valójában egyáltalán nem foglalkozik a művészettel (uo.).

Kant „esztétikai eszméje" azonban nem az, amivé Hegel után vált: bármely, a filozófia tárgyává tehető elvont gondolat. A „szellemi" többlet Kant megfogalmazásában nem más, mint az a tulajdonsága egy művésznek és egy műnek, hogy sok gondolkodásra ösztönözzön „anélkül, hogy vele valamilyen határozott gondolat, azaz fogalom adekvát lehetne, amit következésképpen semmiféle nyelv teljesen el nem érhet és nem is tehet érthetővé." (281) Ezzel Kant csak annyit mondott, hogy a szépművészeti alkotás olyan, hogy képes gondolkodásra késztetni úgy, hogy nem tudjuk logikailag visszavezetni a gondolkodásunkat valami szavakkal leírható dologra. Az esztétikai eszme arra ösztönzi a képzelőerőt, hogy „többet gondoljon, mint ami egy fogalomban, tehát egy meghatározott nyelvi kifejezésben összefoglalható." (282) A szépművészeti alkotás tehát gondolatokat, „eszméket" idéz föl bennünk, szemben a kellemes műalkotással, amelyik nem. De ez az „eszme" nem egy meghatározható dolog, hanem csupán egy kognitív folyamat eredményének a megnevezése. Azt szögezi le, hogy létezik egy olyan kognitív folyamat, melynek során bizonyos érzéki ingerek összetett gondolati asszociációkat keltenek bennünk, mégpedig függetlenül attól, hogy az adott ingert keltő tárgy milyen gyakorlati hasznossággal rendelkezik számunkra. Nevezzük ezt a folyamatot „esztétikai élménynek", és az ilyen folyamatot elindító tárgyakat „műalkotásoknak", anélkül, hogy ezeket közelebbről meghatároznánk. Az „esztétikai eszme" pedig az ilyen tárgyak által keltett fent meghatározott kognitív folyamatok eredményeiként létrejövő képzetek. Hegel, és az őt követő esztétikai irodalom azonban úgy tekintett erre a fogalomra, mint amely tartalmilag is képes definiálni a szépművészetet, és ennek alapján le lehet vezetni belőle nemcsak a szépművészetbe

tartozó tárgyak körét, hanem azt is, hogy ezek mennyit érnek, hiszen – ahogy Hegel mondja – itt gondolatokról van szó, ettől fogva pedig ez „tudományosan" megítélhető.

A Hegelt követő esztétikai gondolkodásnak tehát nem az a problémája, hogy mégis megpróbálja megtalálni az ízlés általános elveit (tehát valamilyen értelmet ad a sensus communis fogalmának), hanem, hogy egy procedurális leírás helyett konkrét fogalmi tartalmat próbált adni az esztétikai eszmének. Így vált később már az „igazság", a „történelem", a „valóság", az „esztétikai eszme" tartalmává. Az, ahogy Kant elválasztja a kellemeset a szépművészettől, ahogy ez utóbbihoz társítja az „esztétikai eszmét", majd ráadásul a szépművészetek hierarchiáját is fölállította (294– 297), kétségtelenül alapot adott erre a félrecsúszásra anélkül, hogy Kant maga ezt a lépést megtette volna. Nem vakságnak vagy félreértésnek köszönhető tehát, hogy a kanti kiindulópontokra épülő esztétika nem vette komolyan e kiindulópontokból levezethető következtetést, miszerint a szépnek nem lehetséges tudománya, hanem inkább „korrigálta" a kanti „elvontságot" és „szubjektivizmust".

A probléma az, hogy az ebből a korrekcióból eredő két kérdés – a művészetbe tartozó alkotások körének és az esztétikai élmény sajátosságainak a meghatározása – nem vizsgálható egységes fogalmi keretben. A Kant óta tartó esztétikai filozófiát felfoghatjuk úgy, mint az arra tett folyamatos kísérletet, hogy értelmet adjon a kanti „esztétikai eszme" fogalmának, azaz egységes fogalmi keretben adja meg az esztétikai élmény tulajdonságait, és ezáltal lehatárolja a művészethez tartozó tárgyak körét. Észre kell vennünk, hogy ez azért lehetetlen, mert az „esztétikai eszme" fogalmának semmiféle lényegi tartalma nincs, csupán egy procedúrát ír le. Hiába mondjuk, hogy szépművészet az, amely esztétikai eszmét hordoz vagy esztétikai élményt hordoz („gondolkodásra ösztönöz anélkül, hogy vele valamilyen határozott gondolat, azaz fogalom adekvát lehetne"), ha ettől függetlenül nem tudjuk megmondani, milyen az a műalkotás, amely ilyesmire képes. Még akkor sem, ha Kant továbbmegy, és végülis tartalmat ad az „esztétikai eszmének" azzal, hogy elárulja, arra gondol, hogy a felidézés tárgyai tulajdonképpen az „erkölcsi eszmék". Szépművészet az, amely „közeli vagy távoli kapcsolatba" kerül „erkölcsi eszmékkel, amelyek egyedüli hordozói egy önálló tetszésnek." (293) Az „erkölcsi eszmék" azonban nem alkalmasak a szépséget és a fennségest hordozó művek körének meghatározására (például úgy, hogy felsorolnánk, mely erkölcsi szabályok jelenléte szükséges ahhoz, hogy valami művészi alkotásnak minősüljön). Kant számára az erkölcs a gyakorlat alapján önmagának törvényt szabó szabad elv, tehát taxatíve nem definiálható. Azért mondja, hogy az erkölcsi eszmék „egyedüli hordozói az önálló tetszésnek", mert mind a kettőben az ember önmagának törvényt szabó szabadsága nyilvánul meg. Épp ebből következik Kant határozott állítása: „Azt mondom tehát: a szép az erkölcsi jó szimbóluma." (321) Tehát Kant itt nagyon következetes abban, hogy a művészethez semmilyen fogalmilag definiálható tartalmat nem társít, viszont, ha csupán annyit mondunk, hogy „szépművészeti alkotás az, amely esztétikai eszmét hordoz", sosem fogjuk megtudni, van-e ezeknek a tárgyaknak bármilyen közös tulajdonsága, amely biztosítja ezt a hatást. Így az eszétikai eszme, azaz az esztétikai élmény elemzéséből sosem fogunk eljutni a művészet definíciójához, amely annál többet mond, hogy „mindazon tárgyak köre, amelyek (komoly, erkölcsi alapokra épülő) esztétikai élményt keltenek", vagy pedig „az erkölcsi jó szimbólumainak" tekinthetőek. Ezzel önmagában nem lenne probléma, hiszen mondhatjuk, hogy a művészet körébe tartozó tárgyak egyfajta wittgensteini „családi hasonlóság" (family resemblence) alapján tartoznak egy fogalom alá (ld. Weitz, 1956). A probléma az, hogy ennek alapján viszont az „esztétikai eszme" nem alkalmas a kellemesség és a szépművészetek közötti határ meghúzására, holott eredetileg ez lett volna a feladata. Ha ugyanis önállóan nem tudjuk elhatárolni azon tárgyak körét, amelyek „esztétikai eszmét" hordoznak, csak azt tudjuk mondani, hogy mindazok a tárgyak a szépművészet körébe tartoznak, amelyek ilyenek, és a kérdést empirikusan kell eldönteni, tehát a kritika segítségével, nem tudhatjuk, hogy kit kérdezzünk meg arról, ösztönözte-e gondolkodásra egy adott műalkotás úgy, hogy ez „semmilyen határozott gondolattal nem helyettesíthető". Elvileg

elképzelhető – és tudjuk, hogy ez a gyakorlatban is így van –, hogy egyes művek valakik számára csak kellemességet hordoznak, másokban pedig komoly gondolatokat ébresztenek. Ha a művészetnek nincs formális definíciója, csak az általa kiváltott hatáson keresztül tudjuk megragadni, akkor nem lehetséges értelmes különbséget tenni kellemes és szépművészetek között, márpedig az elmúlt kétszáz év esztétikája pontosan erre a megkülönböztetésre épül. Az előtt a paradoxon előtt állunk, hogy az esztétikai élményből kiindulva nem tudunk eljutni a művészet definíciójához, és még az a veszély is fennáll, hogy az esztétikai élményt nem tudjuk elkülöníteni az egyszerű testi örömökről, mint evés, ivás, szexualitás sem (v. ö. Shusterman, 2006). Ki mondhatja meg, hogy valaki számára az ilyen érzéki örömök átélése nem járhat együtt határozott fogalmakkal megragadhatatlan gondolatok, és erkölcsi eszmék felidézésével? Kant éppen azért vezeti be az „esztétikai eszme" fogalmát, hogy ezt az elhatárolást megtegye, de ezt abban a meggyőződésben teszi, hogy számíthat arra, hogy körülötte mindenki, akinek a véleménye számít, ugyanabba az erkölcsi és ízlésközösségbe tartozik. Kétszáz évvel Kant után esztéta ilyesmit nem feltételezhet.

Fel kell-e számolnunk a kellemes és a szépművészetek közötti határt, illetve ki kell-e dobnunk az „esztétikai eszme" fogalmát? A válasz mindkét kérdésre az, hogy nem, de máshogy kell használnunk őket, mint ahogyan kétszáz éve óta az esztétikai hagyomány teszi.

Esztétikai viselkedés és művészeti intézmény

A kellemességgel szembeállított „Művészet" fogalma nem definiálható, mert az elhatárolás egy érzületre és a szabad ítélőképességre van alapozva, ennek következtében függ az érzület szubjektumától. Ha viszont mégis ragaszkodunk a kellemességtől elválasztott „szépművészet" fogalmához, akkor tudomásul kell vennünk, hogy gyűjtőfogalommal van dolgunk, amely sok egymással sokszor nehezen összehasonlítható tapasztalati jelenség halmazát jelöli, amellyel kapcsolatban nem lehet föltenni azt a kérdést, hogy micsoda, csupán azt, hogy mire való. Ez a kérdés viszont az esztétikán belül nem megválaszolható. Így a művészet fogalma nem esztétikai, hanem intézményi lesz: néprajzi, vallási, politikai, kultúrtörténeti, gazdasági. Ebben az esetben továbbá azt is el kell fogadnunk, hogy ezek az intézmények között sokszor nem is találunk sok hasonlóságot. Olyan ez, mint a villa és az evőpálcika. Egyáltalán nem hasonlítanak egymásra, az egyik földrészen ezt használják, a másikon azt, de mind a kettő a kanalat kiegészítő evőeszköz. Viszont van, ahol kézzel esznek. Ugyanaz a funkció itt sem hiányzik, csak itt az ujjak látják el. Emiatt maga az intézményes meghatározás sem elégséges, mert meg kell kérdeznünk, mi az az antropológiai tulajdonság, amely ezt az intézményt minden kultúrában létrehozza, és erre már végképp nincs esztétikai, sőt kultúrtörténeti magyarázat sem, erre csak evolúciós és pszichológiai magyarázat van. Dan Sperber ezt a gondolatmenetet kiterjeszti az egész kultúra tudományra: „A szociológiai tényeket tehát a pszichológiai tények definiálják, de nem redukálhatók le azokra" (Sperber, 1996: 47).

Épp ezért Kant nagyon fontos dologra tapintott rá, amikor meghúzta a kellemesség és a szépművészet közötti határvonalat. Ez pedig az, hogy létezik valamilyen általános emberi pszichológiai, kognitív képesség, amelyet a társadalom intézményesít a „szépművészet" formájában, és emiatt művészetről csak társadalmi kontextusban van értelme beszélni. („A szép empirikusan csak a társadalomban érdekes" [263].) Az a képesség, amire ez az intézmény épül, viszont egyetemes, és sokkal tágabb körű, mint ami a szépművészetek fogalmába belefér. Ez a gondolatokat ébresztő érzéki élvezet. Teljesen logikus, hogy valahogy el kell választani a „szellemtelen" érzéki élvezetet attól a szellemi érzéki élvezettől, amelyet a művészetnek tulajdonítunk. Csakhogy azt nem lehet megmondani, hol a határ. A határ minden kultúrában máshol van, ha egyáltalán van ilyen határ, és ezért az művészet intézményei nem fedik le egymást. Esztétikai viselkedés és érzékelésmód minden társadalomban és minden korban és minden egyénben megtalálható, legalábbis mai tudásunk szerint. Erre bizonyos társadalmilag rögzült viselkedés és tevékenységmódok épülnek, amelyek

ugyan hasonlítanak egymásra, de nincs egy olyan tevékenységi kör és intézményes forma, amely minden korban, és minden kultúrában pont ugyanazokat a feltételeket elégítené ki. Ahogy hiba lenne a házasságot az intézményesítet szexualitással definiálni, hiszen akkor például a bordélyházban intézményesített szexuális viszonyt is a házasság egy formájának kellene minősítenünk, úgy az esztétika nagy tévedése, hogy a művészetet az esztétikai élmény meghatározásával próbálja meg definiálni. És valóban, az esztétikai „bordélyházban", vagyis a tömegkultúrában történő esztétikai magatartást az esztétika ki is zárja a művészeti intézményrendszerből. És ahogy a szexualitás korlátozása a házasság felől csak szankciók segítségével lehetséges, úgy az esztétikai élmény korlátozása egy meghatározott művészeti intézményben elfogadott műalkotások formája alapján ugyancsak műalkotások és művészek elpusztítása, kirekesztése, üldözése, lenézése árán lehetséges. Az a kísérlet, hogy az intézményt az esztétikai tapasztalatból vezessék le, minden esetben vagy értelmetlen definiciókhoz, vagy társadalmi üldözéshez vezet, de a kettő részbeni függetlenségét nem tudja felszámolni. Az esztétikai élvezet, akárcsak a szexualitás, a táplálkozás és általában mindenféle érzéki kielégülésre irányuló tevékenység többé-kevésbé szigorú társadalmi szabályozás alá van vonva, és különféle – most nem tárgyalandó történelmi okokból – a 18. századtól kezdve „szépművészet" néven egyre önállóbb társadalmi intézményesülésen ment keresztül. Ez nem jelenti azt, hogy korábban az effajta tevékenységekhez nem tartoztak intézmények, csak nem mindegyiknek volt akkora társadalmi jelentősége és főleg önállósága, mint Európában az elmúlt kétszáz évben. De ahogy a szexualitás mindig is megőriz valamilyen szintű függetlenséget a házasság intézményétől, az esztétikai viselkedés is sokkal tágabb és szabadabb, mint amibe a művészet társadalmi intézményrendszere beleszorítaná. Állításom tehát a következő: az esztétikai élmény (egy tárgy vagy tevékenység formájának az élvezete, mely fogalmakkal nem azonosítható komplex érzéseket és gondolatokat ébreszt) a biológiai jutalmazással körülírható emberi érzéki élvezetek körébe tartozik, és létezik egy társadalmi intézmény, mely ennek az emberi érzelmi és kognitív jelenségnek a társadalmi szabályozását látja el: ezt szoktuk 'művészetnek' nevezni. A művészetek tulajdonságai nem levezethetők az esztétikai viselkedés tulajdonságaiból (hasonló esztétikai élményeket nagyon különböző művészeti gyakorlatok is kiválthatnak), csupán ezekre épülnek, mivel a művészet az ember evolúciósan kialakult és neuropszichológiai struktúrák által működtetett és jutalmazott biológiai szükségletei kielégítésére irányuló tevékenységének társadalmi szabályozása.

Az esztétika eddigi filozófiai diszciplínájának így két részre kell válnia. Egyrész a kognitív idegtudománynak és a pszichológiának az esztétikai viselkedéssel kapcsolatos specializált ágára, másrészt egy kultúrtörténeti és antropológiai diszciplínára. (És természtesen a filozófiatörténetnek mindig része lesz az elmúlt korok filozófusai művészettel kapcsolatos nézeteinek kommentálása.) Az a diszciplína azonban, amely egyben próbálja meg látni a művészet társadalmi létének, az ember esztétikai ítélőképességének, valamint az esztétikai érték meghatározásának kérdéseit délibáb, amely már jó ideje szertefoszlott, és ideje, hogy így is kezeljük.

2. Az esztétika mint ideológia

Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal is, mi táplálja az esztétikai diszkurzust. Ez pedig az a szükséglet, amely a művészet intézmény jellegéből és a globális kapitalizmus terjedéséből ered. Ez a szükséglet az értékek fogalmi meghatározására vonatkozik, ami azért keletkezik, mert a polgári demokrácia a társadalmat nem örökre adott, hanem választható értékközösségek szerves egységének látja, amelyben a „jó" értékek elvileg mindenki számára elérhetők és elérendők. A művészet kapitalista intézményrendszere termeli ki és tartja fenn a művészeti érték diszkussziójá, a kritikát, és a kritikában megfogalmazódó értékállítások filozófiai megalapozására irányuló beszédmódot, az esztétikát. Mind a műkritika, mind az esztétika az értékek versenyét hirdető globális kapitalizmus expanziójának kulturális ideológiája, melynek alapja a Felvilágosodás, a zsidó-keresztény értékekre épülő humanizmus és az individualizmus. Az esztétika tehát nem tudomány, de még csak nem is

filozófia, hanem a műkritika ideológiája, a műkritika pedig a kapitalista művészeti intézményi világ szabályozó eszköze, finomabban szóval, az esztétikai nevelés része, ahogy ezt már Schiller is látta.

Ki lehet-e, ki kell-e lépnie az esztétikának az ideológia státuszából, és ha igen, hogyan teheti ezt? Paul de Man szerint, aki először használta az ideológia kifejezést az esztétikával kapcsolatban, az esztétika ideologikussága fogalmaiba van kódolva, tehát nem történeti jelenség, következésképp ez a kilépés elképzelhetetlen. Az irodalmi tapasztalat és az irodalomelmélet elszakadásáról mondja: „E szétválás okai (...) önmagukban nem történetiek, történeti vizsgálódással nem rekonstruálhatók" (de Man, 2000: 98). De Mannak szerintem igaza van annyiban, hogy a paradoxonok az esztétika fogalmaiban már fellelhetőek, azonban szembe kell nézni azzal a kétszáz éves történelmi folyamattal, amelyben ezek a paradoxonok, csupán megoldandó problémáknak látszottak, termékenyek voltak és a művészetről való gondolkodást inspirálták, és amely eljutott a művészeti tapasztalat és az esztétikai gondolkodás feloldhatatlan kettősségének felismeréséig. A fogalmi összeegyeztethetetlenség valóban nem történeti jelenség, de az, ahogy ez az esztétika (legalábbis néhány nagyobb tekintélyű művészetteoretikus) számára világossá vált, nagyon is történeti folyamat. A magasművészet mint kulturális utópia elveszítette társadalmi hatóerejét, a demokrácia terjedése és kiteljesedése már nem jár együtt a görögség és a reneszánsz esztétikai eszményeire épülő művészeti ízlés általános elfogadásával, sem pedig a magasművészet történelmi szerepébe vetett általános hittel. Ez a folyamat a 19. század közepén indul a politikai, gazdasági elit, valamint a kulturális elit kettéválásával, melynek során először létrejött a kulturális elit autonóm, különálló, zárt világa, amelynek kezdetét Bourdieu Flaubert korára teszi (Bourdieu, 1992). Nagyjából hatvan év kellett ahhoz, hogy ez az autonóm kulturális szféra széleskörű társadalmi legitimitáshoz jusson, és a második világháború utáni korszakban, nagyjából a huszadik század hetvenes éveiig tart az a folyamat, amelynek során az elkülönült kulturális világ szélesebb körű anyagi és politikai hatalomhoz jut. Ezzel azonban megkérdőjeleződik az autonómiája is.[1] Ennek az autonómia vesztésnek a teoretikus megfogalmazása Arthur Danto „artworld" fogalma. Danto szerint műalkotássá egy tárgyat az tesz, ha valamilyen teória alapján műalkotásnak lehet nevezni: „Végsősoron egy bizonyos művészeti elmélet tesz különbséget egy Brillo Box és egy egy Brillo Boxból álló műalkotás között" (Danto, 1964: 581). Ezzel a művészet fogalma minden esszenciális tartalmát elveszti, és ez utat nyit a tisztán intézményes művészetfogalom számára, amelyben a tárgyak csak egy intézménybe és egy elméletbe beágyazva tekinthetők műalkotásnak (v. ö. Dickie, 1974). Az egyre autonómabbá váló művészet létrehoz egy olyan értékpluralizmust, amelyben a művészet identitása csak valamely ideológián és intézményen belül értelmezhető. Így már az autonómiának sincs semmi értelme. Danto ugyanebből a jelenségből – a művészetiként való értékelés teória, és intézmény függéséből – kiindulva el is jut a „művészet végéről" szóló elképzeléshez. Ezzel bizonyos értelemben csak újra fölfedezte azt, amint Hegel már százhatvan évvel korábban fölvetett, hogy tudniillik véget ért a Művészet történetfilozófiai korszaka. Danto szerint emiatt megkülönböztethetetlenné vált az „alacsonyrendű" szórakoztató művészettől.

Eljött a pluralizmus kora. A pluralizmus pedig azt jelenti, hogy nem számít már, mit csinál az ember. Amikor az egyik irány éppolyan jó, mint a másik, akkor az irány fogalmának egyáltalán nincs értelme. A díszítés, az önkifejezés és a szórakozás természetesen fontos emberi szükségletek. Mindig lesz feladata a művészetnek, ha a művészek megelégednek ezzel. A szabadság saját beteljesülésével ér véget (Danto, 1997: 128–129).

A művészet „történelmi korszaka", amelyet Danto elsirat nem más, mint Hegel esztétikai ideológiájának felfogása a művészet szerepéről. Ennek azonban a művészethez általánosságban nem sok köze van. Ennek a kanti megkülönböztetésből eredő Művészethez van köze, amely vagy egy történetfilozófiai perspektívából értelmezhető, vagy legalább beilleszthető a Művészetnek, mint a világtól teljesen különálló univerzumnak sajátos eszmetörténeti hagyományába. Ha Dantónak igaza

van abban, hogy valaminek vége van, akkor az semmiképpen sem a művészet, de még csak nem is a magasművészet (hiszen, ahogy Arisztotelész óta tudjuk, magasművészet mindig is volt). Az nem más, mint a kétszáz éve uralkodó esztétikai ideológia kulturális uralma, amely a művészetre olyan feladatokat rótt – az individualitásra épített általános emberi civilizálódás elősegítése –, amelyet soha azelőtt nem látott el, és amely bizonyos értelemben mint pozitív történelmi utópia is véget ért. A művészet, mely jóval szélesebb körű, mint amit az esztétika Művészetként hajlandó befogadni, semmi más, mint amit Danto érzékelhető lekicsinyléssel a Művészet vége utáni művészetről mond: díszítés, önkifejezés, szórakozás, mint emberi szükségletek. A Hegel utáni esztétikai ideológia ezeket a funkciókat alacsonyabbrendűnek tekinti a Művészet „történelmi küldetésével" szemben, és természetesen művészek sokasága próbált megfelelni ennek a „történelmi küldetésnek" minden műfajban, létrehozván a műveletlen nagyközönség ízlésével szembeszegülő, a közízlést sokszor szélsőségesen provokáló, az „emberiség", a „nemzet", „az elnyomottak", a „történelem" vagy egyszerűen csak a „jövő" nevében egy társadalmi, kulturális, morális utópiát megidéző magasművészetet. Ez azonban nem volt más, mint az esztétikában rejlő történelmi ideológia rátelepedése az intellektuálisan kifinomult elitművészetre[2], amely mindig is létezett, és melyet már Arisztotelész is szembehelyezett az igénytelen tömegek művészetével, természetesen mindenféle történelmi ideológia nélkül, egyszerűen csak a bonyolultságban és a kifinomultságban téve különbséget. Paul de Mannak tehát igaza van, amikor az egész esztétikai ideológiát Hegelre vezeti vissza:

Akár tudatában vagyunk ennek, és akár tetszik, akár nem, a legtöbben hegeliánusok vagyunk, méghozzá a fölöttébb ortodox fajtából. Hegeliánus voltunkból fakadóan elmélkedünk az irodalom történetén a hellenisztikus és keresztény korszakok, illetve a zsidó és hellenisztikus világ közti közvetítés értélmében. Hegeliánusok vagyunk, amikor a különböző művészeti formák és műfajok viszonyainak rendszerezésére a reprezentáció különböző módjainak megfelelően teszünk kísérletet, vagy a történeti korszakokat az egyéni és kollektív tudat progresszív vagy regresszív fejlődésének értelmében próbáljuk megállapítani (de Man, 2000: 82).

Paul de Man tisztán fogalomkritikai alapon mutat rá arra, hogy a hegeli esztétika alaptétele, mely szerint a „szép az eszme érzéki megjelenése", csak a történetiségben felfogott és a múlt szimbolikus emlékeként létező Művészettel kapcsolatban értelmezhető. A nem kevéssé nyakaterkert, de azért még érthető érvelés lényege röviden az, hogy „az eszme érzéki megjelenésében" az „eszme" és az érzéki forma között valami hasonlóság áll fönn, nem egyszerű konvencionális jel viszony. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha „az eszme" maga is hasonlít arra a valóságos élményre, amelynek gondolati átfogalmazása, és ennek lesz újra lenyomata az érzéki forma. A Művészet tehát mindig valami múlbeli dologra vonatkozik, ami már nincs ott, és amit az „eszme" formájában gondolatilag meg tudunk ragadni, de ehhez az „eszméhez" csak a rá hasonlító érzéki formán keresztül juthatunk el. „A művészet a múltról szól, a szó egy radikális értelmében, amennyiben mint emlékezetbe vésés örökre maga mögött hagyja az interiorizált tapasztalatot" (de Man, 2000: 96). Ez az alapja az esztétika és a művészettörténet szoros kapcsolatának, és innen érthető, hogy az esztétikai gondolkodásban a művészetek története szinte eszmetörténetként vagy egyenesen a filozófiatörténet részeként tárgyalódik.

A dekonstrukciós emléletet tarthatjuk az utolsó klasszikus esztétikai paradigmának, mely még az esztétikai diszkurzuson belül fedte fel a hagyományos esztétikai megközelités ideologikusságát (ezt Pierre Bourdieu a szociológiában már korábban megtette v. ö. Bourdieu, 1979), amellyel viszont az egész hagyományt megkérdőjelezte. Az, ahogy Paul de Man elkülöníti a retorikai hatást az esztétikaitól és a referenciális funkciótól (de Man, 1986: 3–20), már csak az alkalmazott kifejezések által különböztethető meg attól, amit a művészet kognitív és emocionális modelljének nevezhetünk.

Viszont Paul de Man megkülönböztetése világosan mutatja az általa is használt hagyományos filozófiai esztétikai diszkurzus határait. Állítása a használt diszkurzus korlátoltsága miatt túlmegy minden általános tapasztalaton alapuló intuíción, és elméleti valószínűségen, továbbá, bizarr módon a hagyományosan a „művészi" minőségnek tulajdonított éteri, testetlen, romantikus elképzelését – amely persze a Kanti érdeknélküliségre épül, de csak a romantikában bomlott ki, és amely az esztétikai ideológia egyik legalapvetőbb képzete – szembeállítja az „esztétikai minőséggel". A probléma az, hogy ez az éteri „művésziség", vagy az ő szóhasználatában „irodalmiság" csak ebben az ideológiai diszkurzusban és az erre épülő művészeti világban létezik. Elképzelhetetlen ugyanis olyan külső inger, amit de Man az „irodalmiságról" állít, amelynek se kognitív, se emocionális hatása ne lenne, és független volna „az igazságra és hamisságra, jóra és gonoszra, gyönyörre és fájdalomra vonatkozó megfontolásoktól" (uo. 10.). Így definiálni az „irodalmiságot" semmi más, mint a diszkurzus alapját képező ideológiában rejlő előfeltevést ráhúzni egy fogalomra, vagyis egyszerű tautológia. Állítható viszont, hogy ez a „retorikai" funkció, amely ugyan nem független a fenti „megfontolásoktól", mégis független attól a folyamattól, amely magán hordozza az egész esztétikai ideológia terhét, vagyis az interpretációtól. És ez már nem kevés. Ha az esztétikai élményről való gondolkodásunkat megszabadítjuk az interpretáció túlhatalmától – amire Susan Sontagtól kezdve (Sontag, 1966) David Bordwellen át (Bordwell, 1989) Umberto Ecóig (Eco, 1992) többen utaltak már (jellemző módon egyikük sem akadémiai értelemben vett filozófus) –, akkor ezt a „retorikai" hatást akár újra hívhatjuk „esztétikai" hatásnak is. De akkor tisztában kell lennünk vele, hogy ezt a szót nem a poszt-hegeli értelemben, hanem a Hegel előtti kanti értelemben alkalmazzuk, ami semmi többet nem állít, mint azt a megfigyelést, hogy bizonyos tárgyak érzékelése fogalmakkal egyértelműen nem kifejezhető erkölcsi természetű érzéseket ébreszt.

Az kétségtelen, hogy az esztétika egész mai építménye elképzelhetetlen a történelmi gondolkodás nélkül, és hogy ez a logika Hegeltől származik. Márpedig, ha – ahogy Danto mondja –, „az egyik irány ugyanolyan jó, mint a másik", és emiatt az „irány" fogalmának nincs értelme, akkor annak a történelmi ideológiának sincs értelme, amely az esztétika épületét egyben tartja, mert az „irányok" alapján definiálja a Művészetet. Ha lefosztjuk az esztétikáról az ideológiát, nem marad más, mint túláltatlánosított műkritika, amely semmilyen elméletben nem tudja megalapozni magát, és ki van szolgáltatva a „sensus communisnak". A műkritika nem más, mint a szabad ítélőerő gyakorlása valamely körülhatárolható ízlésközösség nevében. Ennyiben a műkritika gyakorlata ugyan megfelel a plurális demokrácia kulturális szerkezetének, amely az individuum szabad választásának utópiájára épül, de esztétikai ideológia nélkül csupán szubkulturális tájékoztató szerepe van, ahol az esztétikai diszkurzusban kidolgozott fogalmak használata csupán egy kulturális nívó jelzőrendszeréhez tartozik.

Teljesen haszontalan volna az ideologikus esztétika? Azzal, hogy valamit ideológiának minősítünk, még nem feltétlenül mondtuk azt, hogy állításai mind hamisak lennének. Csupán annyit mondtunk, hogy állításait valamilyen társadalmi, vallási vagy politikai cél szempontjából fogalmazza meg, és célja bizonyos értékek vagy valamilyen gyakorlat igazolása egy magasabb általánossági szinten. A fogalmak eszközök a valóságos tapasztalatok könnyebb megragadására, és ha ezek a tapasztalatok tényleg valóságosak, akkor a fogalmak ideológiai tartalmának lehántása után mindig marad valami, ami a tudomány számára is értelmezhető. Ezeknek az esztétikai megfigyeléseknek egy jó része megtisztítható ideologikus formájuktól, és tudományos vizsgálat tárgyává tehető. Az esztétika a huszadik század közepéig konstruktív és produktív ideológia volt. Kétszáz év alatt mindent elmondott a legelvontabb és legösszetettebb művészeti intézmény, az úgy nevezett magasművészet formai és befogadási sajátosságairól. Az ideologikus és túláltalánosított fogalmakkal feldúsított műkritika olyan megfigyeléseket halmozott föl, amelyek többnyire valóságos tapasztalaton alapulnak, nem pusztán spekulatív ideológián. Ezek magyarázatához azonban az

esztétikának ki kell lépnie a filozófiába való bezárkózásból. Mivel a Művészet, mint a világtól különálló, önmagába zárt, csak önmagára vonatkozó dolog az esztétika találmánya, amikor az esztétika „a Művészetet" magyarázza, nem valami tőle függetlenül létező jelenségéről beszél, hanem saját fogalmi építményéből következő teoretikus létezőről (amely az utóbbi hatvan évben anyagi és politikai hatalomtól megtámogatott intézménnyé is vált), ezért az állításainak igazságtartalmát semmilyen módon nem lehet a hagyományos esztétikán belül ellenőrizni. Hiszen, ha azt kérdezzük, igazak-e az esztétika állításai a művészetre, akkor az esztétika azt válaszolja, hogy arra a művészetre igazak, amelyek megfelelnek a Művészet normáinak, ennek viszont nincsenek az esztétikai ideológiától független kritériumai, így mindig az esztéták értelmezésétől függ, hogy az adott műalkotás Művészet-e vagy sem. Ha ezt a megítélést függetleníteni akarnánk az esztéták és kritikusok személyétől, és ki akarnánk terjeszteni, akkor csak a pénz (hány millió dollárba kerül egy kép), és a hatalom (melyik művész kap állami kitüntetést) lenne a megítélés külső kritériuma, ami viszont a sensus communis része, és így visszajutunk Kanthoz, aki épp a sensus communis egyedüli mércéje alapján állította, hogy a szépnek nem lehet tudománya.

3. Az esztétika mint tudomány

Miért állíthatjuk, hogy az ideologikus esztétika improduktív? Az esztétika valójában egy normatív kritikai diszkurzus, viszont egy olyan általánossági szinten folyik, ahol az egyes műalkotásokról semmit sem mond, mivel formális kritériumokat nem ad, ehelyett a megítélés normáit adja meg. Az esztétika a Művészet iránt érdeklődők számára ad útmutatást arra nézve, hogyan kell felismerni és megítélni a Művészetet, amelyet az esztétika normaként állít a kultúra elé. Ugyanezt hatvan évvel ezelőtt Morris Weitz már megfogalmazta:

Ha az esztétikai elméleteket szó szerint vesszük (...), mindegyik hibásnak bizonyul; de ha úgy rekonstruáljuk őket funkciójuk és értelmük szerint, mint komoly és érvekkel alátámasztott ajánlásokat, hogy a művészeti kiválóság bizonyos kritériumaira figyeljünk, meglátjuk, hogy az esztétikai elmélet egyáltalán nem haszontalan. Sőt, a legfontosabbá válik a művészet megértésében, mert megtanít arra, hogy mit keressünk a művészetben, és hogyan tegyük ezt. (...) Ha meg akarjuk érteni, mire jó az esztétikai elmélet, nem szabad úgy felfognunk mint definíciót, mert ez logikailag kudarcra van ítélve, hanem, úgy kell olvasnunk, mint a művészet bizonyos vonásainak bizonyos megközelítésére tett komoly ajánlások összefoglalóit (Weitz, 1956: 35).

Ez a művészeti ajánló funkció addig produktív, amíg az alapját képező ízlésnormát valamilyen értelemben általánosnak lehet tekinteni. Ezt jelenti az, hogy az esztétikai érték megalapozása a sensus communisban van. Ez csak akkor meggyőző, ha a) feltételezzük a sensus communis homogenitását (ez a helyzet Kant esetében), vagy b) feltételezzük a különféle sensus communisok hierarchiáját (ez volt a helyzet a huszadik század első felében). Amikor ez a kulturális norma elveszti az általános érvényességét – és lényegében ez történt a huszadik század hatvanas éveit követően – az esztétikai ideológia is terméketlenné válik, és bezáródik egy filozófiai szubkultúrába. Nincs meggyőző ereje a sensus communisra épülő esztétikai diszkurzusnak abban az esetben, ha feltételezzük, hogy léteznek egymástól lényegesen különböző esztétikai normák, és ezek egyenértékűek egymással, de legalábbis többféle hierarchia létezik. Ebben az esetben ugyanis az „érték" egy kultúrantropológiai leíró kategóriává válik, és elveszti minden normatív erejét, márpedig az esztétikai ítéletalkotás lényege a normativitás. Az esztétikai vagy ízlésítélet hierarchikus, a jó és a rossz, a kellemes és a kellemetlen, a szép és a csúnya dimenziójában mozog.

Épp ezért feltűnő, hogy az ideologikus esztétika nyelvén nem lehet érvelni amellett, hogy Mozart és a Led Zeppelin zenéje, Tarantino és Bergman filmjei, egy Leonardo-festmény és egy maori fejdísz egyenértékű egymással. Az esztétikának, és a ráépült művelt kritikának csak olyan fogalmai vannak,

amelyekkel Mozart, Bergman és Leonardo műveinek értékei írhatók le, de a Led Zeppelin, a Tarantino-filmek és a maori fejdísz értékei már nem, mert ez utóbbiak mind a „kellemes" vagy az „alkalmazott vagy díszítő művészet" és nem a Művészet körébe tartoznak. Az első kategóriába tartozó művek értéke normatív lesz, a másodikba tartozóké pedig leíró, kultúrantropológiai. Ezzel két probléma van. Az egyik, hogy belátható, hogy ez utóbbi kategórába tartozik a művészeti alkotások túlnyomó többsége. Egy olyan diszkurzus, amely nem tud és nem is akar mit kezdeni a művészeti termelés túlnyomó részével, annak esztétikai, tehát normatív értékeire nincsenek fogalmai, nem produktív. Ez olyan, mintha azt mondanánk, hogy az aerodinamika törvényei csak azokra a repülőkre alkalmazhatóak, amelyeken az aerodinamika törvényeit megállapító fizikusok szeretnek utazni. A másik probléma, hogy ez a gondolkodás azt feltételezi, hogy az „alkalmazott" vagy „szórakoztató" művészet termékei, valamint a Művészeti termékek között az a különbség, hogy az egyik esetben puszta érzéki élvezetről vagy szórakozásról, a másik esetben magasrendű szellemi élvezetről van szó. Ez kétségkívül elterjedt közvélekedés, de észre kell vennünk, hogy ez empirikus és nem elméleti megkülönböztetés, és csak azért látszik elméletinek, mert „felülről" jön, azaz a magasművészet felől. A legkifinomultabb szellemiséget képviselő művészet felől lehet csak bármit is „szellemtelen szórakozásnak" bélyegezni, mivel „alulról" a „magasrendű szellemség" nem érzékelhető, csak az érthetetlen és/vagy élvezhetetlen művészi forma látszik. A szórakoztató művészet befogadói számára a saját művészetük élvezeti értéke teljes, és ugyan tudomásuk van róla (mert például az iskolában tanulták), hogy létezik egy „komoly művészet" is, melynek állítólag magasabb rendű szellemi értékei vannak, de ennek élvezeti és szellemi értéke számukra a nullával egyenlő. Hasonlóképpen, a magas művészet felől a szórakoztató művészet élvezeti értéke nagyon csekély, ha létezik egyáltalán, és szellemi értéke ugyancsak a nullával egyenlő. Így alulról nem látszik a kifinomult szellemiségű művészet élvezeti értéke, felülről pedig nem látszik a „szórakoztató" művészet szellemi értéke. Még ha igaz lenne is, hogy a szórakoztató/alkalmazott művészet és a magas művészet egységes komplexitási skálán helyezkedik el, amely a magas művészet irányában egyre nagyobb értékeket mutat (szinte bizonyos, hogy ez nem lineáris összefüggés), akkor sem igaz, hogy az esztétikai élmény komplexitása a művészeti forma komplexitásával egyenesen arányos. Az élmény komplexitása ugyanis nagy mértékben függ a befogadótól, így lehetséges, hogy egy abszolút értelemben egyszerűbb műalkotás ugyanolyan mély érzelmi és szellemi élményt nyújtson egy befogadó számára, mint egy nagy komplexitású műalkotás egy másik befogadó számára. Ahogy egy ismerősöm mondta egyszer: számára a Csillagok háborúja a művészet netovábbja, mert abban benne van az élet teljessége.

Nem azt állítom tehát, hogy nem tehetünk különbséget szórakoztató és komoly szellemi mélységgel rendelkező műalkotások között, hanem azt, hogy erre a megkülönböztetésre nem lehet elméletet építeni.

Az esztétikai gondolkodás válaszút előtt áll: vagy feltartja a kezét a pusztrukturalizmusban már megfogalmazódó teljes antiesszencialista értékrelatizivmus előtt, ami lényegében az önfelszámolást jelenti, vagy megpróbálja magát rekonstruálni mint ideológiamentes tudományt. Ez nem azt jelenti, hogy minden esztétának empirikus kutatásba kell kezdenie, hanem csak azt, hogy fogalmaikat meg kell tisztítaniuk az empirikus igazolhatóság számára. A kihívás ez: közös nevezőre hozni az egymástól nagyon különböző kulturális gyakorlatokra vonatkozó értékállításokat úgy, hogy ez ne egy egységes kulturális értékrendből legyen levezetve. Hogy ez hogyan lehetséges, az Kantnál már fölsejlik: az esztétika az „ítélőerő" általános emberi képességének tudománya. Vagyis annak a kognitív kompetenciának a kutatása, hogyan vagyunk képesek érzéki benyomásokat a kellemesség és a kellemetlenség skáláján osztályozni; melyek e képesség alacsony szintű idegrendszeri, és magasabb szintű kognitív feltételei; melyek a kellemességérzés, azaz a jutalmazás feltételei; vannak-e és melyek azok az általános tárgyi tulajdonságok, amelyek kultúrától függetlenül jó vagy rossz érzést váltanak

ki; hogyan viszonyul a fogalmi gondolkodás és az érzelemszabályozás az esztétikai élmény különböző formáiban; melyek a primér és az összetettebb érzelmi állapotok, amelyekből fölépül az esztétikai tapasztalat, melyek az interpretáció kognitív mechanizmusai, és ezek hogyan kapcsolódnak az érzékeléshez és érzelmekhez, stb. Ez csak néhány a számtalan kérdésből, amely az esztétika tárgya lehet. Az esztétika eddigi történetében számos, erre az általános kompetenciára vonatkozó állítás fogalmazódott meg, és a feladat az volna, hogy megvizsgáljuk ezeket a fogalmakat abból a szempontból, értelmezhetők-e egy meghatározott kulturális ízléstől független módon. Itt van mindjárt Kant egyik alapvető megállapítása, melyet már idéztem, miszerint az „esztétikai eszme" azt jelenti, hogy a műalkotás olyan gondolatokat idéz föl, amelyek egyszerű fogalmakkal leírhatatlanok, és jóval túlmutatnak a műalkotásban fellelhető tartalmi elemeken. Ez egy olyan megfigyelés, amely nagyon könnyen szisztematikus vizsgálat tárgyává tehető, és ráadásul az esztétika számos más fontos kérdése erre vezethető vissza (például a szimbolizmus, a meghatározatlanság, a nyitottság, az egész befogadáselméleti megközelítés, és természetesen a hermeneutika fő témája, az interpretáció).

Ezt a feladatot kétségtelenül bonyolítja, hogy sok esetben a művészeti gyakorlat és a művészetről való gondolkodás kölcsönhatásban van egymással, tehát bizonyos műalkotásokban felfedezhetők azok az ideologémák, amelyek művészek, filozófusok, ideológusok fejében fogalmazódtak meg a Művészet „lényegéről". A kultikus, politikai és az avantgard művészeti alkotások a legegyértelműbb példái ennek. Amikor egy vallási hagyomány előírja az istenábrázolás módját, amikor a szocialista realista ideológia előírja a realizmust, amikor az avantgárd előírja a hagyományos ízlésnek ellentmondó ábrázolást, és ezekre az előírásokra évtizedek vagy évszázadok művészete épül, épp ennek vagyunk tanúi. De épp ezért, azok az esztétikai fogalmak, amelyek ilyesfajta ideológiai elvárásokból származnak, azonnal érvényüket vesztik, ahogy egy másik kulturális környezet műalkotásaira próbálják őket alkalmazni. Például a ma bevett esztétikai diszkurzusnak az ilyen fogalmai, mint az „autonómia", az „önmagára utalás", „a teljesség" vagy az „igazság" érzéki látszása vagy megmutatkozása, nem beszélve a Művészet történelmi szerepéről, olyan ideologémák, amelyek nem megfigyelésen, hanem filozófiai előfeltevéseken alapulnak; műalkotások egy bizonyos csoportjára érvényesek, de ez az érvényesség nagyon korlátozott mértékű. Csak az európai művészetről beszélvén, az avantgárd „esztétika" alkalmazhatatlan a keresztény művészetre és viszont, a realista „esztétika" alkalmazhatatlan a modern művészetben és viszont.

Ha az esztétikai érték tudományosan nem megalapozható is, az esztétikai értékelés folyamatának magyarázata viszont igen. Arról van szó, hogy az általános biológiai, pszichológiai adottságok és kognitív képességek alapját képezik minden esztétikai viselkedésnek az alkotástól a befogadásig. Ezen kívül nem kizárt, hogy ezekre nagyon általános és univerzális esztétikai szabályszerűségek épülnek, amelyek érvényesek a legkülönbözőbb kulturális és történeti környezetben is. Ilyen lehet például az „esztétikai folyékonyság" (aesthetic fluency) elve (Reber, Schwarz és Winkielman, 2004), bizonyos alapvető dramaturgiai elvek, amelyek minden drámában, és elbeszélésben megtalálhatóak, vagy az aranymetszés szabálya. Ezek az esetleges általános elvek és szabályok nem tudományos alapjai egy konkrét műalkotás értékének, de megmagyarázhatják az egyes műalkotások esetleges transzkulturális hatását, és főleg azt, miért vesszük észre azonnal, ha egy, a miénktől teljesen idegen kultúra műalkotásával találkozunk, még ha az nem ízlésünk szerint való is. De még ha ilyen általános elvek nem léteznek is (valószínűleg léteznek), ha a műalkotásoknak nincs is transzkulturális hatása (bizonyos, hogy van), a művészetre való általános emberi kognitív képesség és szükséglet olyan tapasztalati tény, amiből kiindulva megérthetjük, milyen univerzális társadalmi és lélektani funkciókat kell a művészetnek betöltenie, ami az értékelés alapja lesz. Az esztétikai értékhierarchia tudományos megalapozása tehát nem azt jelenti, hogy be tudjuk bizonyítani egy műalkotás értékét, hanem azt, hogy meg tudjuk mutatni, mik azok az általános kulturális és lélektani

funciók, amelyeket különféle formában, az egymáshoz nagyon nem hasonlító műalkotások betöltenek.

„Progresszív probléma-eltolódás." Kulturális megértés és tudományos magyarázat.

Lakatos Imre a tudományos kutatási sorozatokon belül megkülönbözteti a „progresszív probléma-eltolódást", amely a meglévő elmélet és a neki ellentmondó tény feszültségét új diszciplináris keretben oldja föl, a „degenerálódó probléma-eltolódástól", amelyben a feloldás egyszerű nyelvi újraértelmezéssel történik (Lakatos, 1997: 38). Véleményem szerint a „művészet", és az „esztétikai tapasztalat" állandó szemantikus újraértelmezése, amely az esztétikai elméletek fő tevékenysége, az új és új művészeti jelenségeket követve ilyen „degenerálódó problémaeltolás".

Azt javaslom, hogy az állandó filozófiai újraértelmezés adja át a helyét a kulturális megértés számára, amelynek fő terepe a kritika és a kultúrantropológia; az esztétika pedig legyen a tudományos magyarázat terepe. Ez utóbbinak az alapja a következő tézis. Az esztétikai tevékenység révén a társadalom a tagjai érzéki tapasztalási rendjét és „érzelemháztartását" szabályozza. Ez a tevékenység szorosan összefügg a társas kommunikációval, és feltételezhető, hogy általa alakul ki, amennyiben az állatvilágban is azt látjuk, hogy az esztétikai viselkedés a párosodás, tehát a társas kommunikáció része. Az esztétikai viselkedésnek társadalmi funkciója van, általános elvei minden valószínűség szerint biológiailag kódoltak, emiatt szociálpszichológiai funkciói mindenütt hasonlóak, de konkrét egyedi formáit kulturális tanulás útján sajátítjuk el. Nem ismerünk sem társadalmat, amely, sem embert, aki mentes lenne minden esztétikai viselkedéstől. Az esztétikai kompetencia épp olyan, mint a nyelvi kompetencia, amely ugyancsak a társas kommunikáció kitüntetett eszköze, az egyén számára biológiai adottság, és egyedi formáit kulturális tanulás útján sajátítjuk el. Ahogy van értelme a nyelvi kompetenciáról mint kognitív és biológiai képességről beszélni általában, az egyes nyelvektől függetlenül, úgy van értelme az esztétikai kompetenciáról mint biológiai, érzelmi-kognitív adottságról beszélni az egyes kulturális meghatározottságoktól függetlenül, miközben az egyes formák közötti különbségek nem mosódnak el. És ahogy nyelvek esetében, a művészeti formák esetében sincs értelme értékkülönbségekről beszélni, csak arról, hogy ellátják-e társadalmi érzelem- és érzékelésmód-szabályozó funkciójukat. Fogalmazhatjuk ezt úgy is, hogy az esztétikai viselkedés a vágy és fantáziavilágok összehangolása az egyénekben különféle erre (is) szakosodott társadalmi intézmények közvetítésével a közösség mentális kohéziójának karbantartása céljából. Úgy vélem, hogy a művészet tudományos magyarázatának ezekből a megfontolásokból kell kiindulnia, nem pedig a művészet fogalmának állandó újradefiniálásából.

Más azonban a művészet kulturális megértése. Ez olyan fordítás, interpretáció, amely a másik intencióira vonatkozik. Annak előrejelzéséről van szó, hogy egy kultúra milyen esztétikai formákat preferál, és milyeneket ítél el. A fordítás itt azt jelenti, hogy rá tudok mutatni egy olyan értékrendre, amely az ítéletekben megragadható: X szereti A-t, és szereti B-t. Ezek után kimutatom, hogy A hasonlít B-re valamilyen lényeges szempontból, és A és B közötti hasonlóságot kinevezem X ízlésének vagy kultúrájának, és ennek alapján jósolom meg X-nek C-re vonatkozó értékítéletét. Ez nem C magyarázata, hanem intepretációja A-hoz és B-hez való hasonlítás alapján. Ebből nem tudom meg, hogy X miért mond hasonló ítéletet A-ról, B-ről és C-ről, csak azt tudom, hogy milyen mintát követ, amikor ezt csinálja. A részből következtetek az egészre, és az így megkonstruált egészből magyarázom a részeket. Ez tulajdonképpen a hermeneutikus kör értelmében vett általánosító leírás, nem magyarázat. Magyarázat az volna, ha azt is meg tudnám mondani, hogy mi az a pszichológiai/kulturális funkció, amit X ízlés (kultúra) és Z ízlés (kultúra) különböző formákban látnak el. Ez azonban a kulturális szintről kiindulva nem lehetséges, mivel a kulturális formák,

hiedelemvilágok, esztétikai értékrendek többé-kevésbé „elrejtik", tudattalanná teszik ezeket a funkciókat azáltal, hogy közvetlen érzelmi viszonyt alakítanak ki velük kapcsolatban. Az ízlésítélet érzelmi alapon működik még akkor is, ha ítéletük megokolására az emberek többnyire erkölcsi elveket hoznak föl. Látni kell azonban, hogy ezek az erkölcsi elvek verbális fordításai vagy racionalizálásai magának az ízlésítéletnek, amely így valójában önmagában és önmagától válik erkölcsi természetűvé. Ez azt jelenti, hogy pusztán a pozitív vagy negatív ítélet lesz az alapja egy ízlésközösség megalkotásának, márpedig az erkölcs semmi más, mint egy közösséghez tartozás interiorizált szabályrendszere. „Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet", mondja az együgyű szólás, és ez azt a nagyon egyszerű dolgot jelenti, hogy az erkölcsi megítélés alapja egy esztétikai ítélet. Ennek alapján nem tudjuk megmagyarázni a virágot szerető emberek kultúráját, de megértjük, hogy ebben a populációban minek alapján osztályozzák erkölcsileg a tagokat. Ezt a „kultúrát" akkor értjük meg igazán, ha meg tudjuk magyarázni, hogy a virágok milyen általános társadalomlélektani szerepet töltenek be, amit egy másik kultúrában például a halálfejes dzsekiben való motorozás tölt be.

A kulturális megértés, az interpretáció csak abból a szempontból nevezhető megértésnek, hogy egy cselekedetet vagy gesztust el tudunk helyezni egy rendszerben, illetve, előre tudunk jelezni egy hozzá hasonló cselekedetet vagy gesztust, és olyan kérdésekre felel, hogy „mit mond a másik?" „mit akar a másik?", „jó-e nekem, amit a másik mond vagy csinál?" Ez a fajta megértés arra való, hogy a lehető legnagyobb biztonsággal el tudjunk igazodni a kultúra dzsungelében, ahol mindenféle „kulturális táplálékok" várnak, illetve „kulturális veszedelmek" leselkednek ránk. De arra nem alkalmas, hogy az egész dzsungel kauzális és funkcionális modelljét meg tudjuk alkotni a segítségével. Ahogy az állatoknak sincs szükségük teljes modellre a túléléshez, csak pontos érzékszervekre és erre az interpretatív megértésre, úgy a legtöbb esetben a kultúra szakembereinek sincs szükségük a művészet és a kultúra egész modelljére a tájékozódáshoz. Csakhogy az esztétika épp ilyen modellt ígér, miközben csak a kulturális megértésre támaszkodik. Ezért lett belőle ideológia.

Pedig ez a két megközelítés, bár más kérdésekre irányul, képes egymásra épülni. A kulturális megértés kiindulópontja lehet a modellalkotó tudományos megértésnek. A kulturális megértés mint rendszerező leírás kérdéseket és hipotéziseket szállíthat a tudományos magyarázat számára. Egy művészeti jelenség megértésének nem az a kritériuma, hogy a filozófiai esztétikában keletkezett valamely fogalom alkalmazható-e rá, vagy, hogy levezethető-e belőle valamilyen filozófiai probléma (ezek a ma legáltalánosabban bevett gyakorlatok), hanem ha a leírás alapján olyan általános problémákat vonhatunk ki, amelyek az esztétikai magatartás általános kognitív és emocionális kutatásának tárgyává tudnak válni. Mondhatná valaki, hogy a műalkotások filozófiai problémákat célzó elemzése ugyanarra a logikára működik, mint a pszichológiai problémákat felvetőé. Csakhogy az első esetben fel kell tételeznünk, hogy a műalkotás, melyről az adott filozófiai probléma jut eszünkbe, „hordozza", „kifejezi", „tartalmazza" ezt a filozófiai problémát, hiszen azt nem feltételezhetjük, hogy valamely filozófiai elmélet okozó ágensként viselkedik egy műalkotás létrehozásakor, csupán azt, hogy az alkotó tudatosan vagy tudattalanul felhasználta azt műve létrehozásakor. Így viszont csak az interpretáció tárgya lehet, és függeni fog az intepretáló szubjektumától. Így a „kifejezés", „hordozás", „tartalmazás" az interpretáció objektivitásigényének metaforája lesz, nem pedig valami tényszerű dolog (kivéve persze, ha ez nem teljesen explicit, de ez a legritkább eset). Emiatt minden esetben fennáll a túlinterpretáció veszélye, másrészt az a veszély, hogy a műalkotás mellékes szereplője lesz egy olyan filozófiai eszmefuttatásnak, amelynek valójában semmi köze sincs a műalkotáshoz, de még a művészethez sem. Ezesetben fennáll a gyanú, hogy a műalkotás példaként vétele azért történik, mert valójában maga a filozófiai gondolatmenet sem más, mint egy esztétikai tétel igazolása, hiszen mi más lenne az oka annak, hogy egy filozófiai problémát

éppen egy műalkotáson keresztül kelljen kifejteni, mely műalkotás alapvetően nem filozófiai gondolatmenetek exponálására jött létre. Az persze teljesen természetes, hogy valakinek valamely gondolata épp egy műalkotás szemlélése (olvasása, hallgatása) közben jusson eszébe. De ha ez valóban filozófiai természetű gondolat, annak a műalkotás legfeljebb érzékletes, de mindenképpen pontatlan példája lehet, nem pedig igazi letéteményese.

A második esetben viszont – tehát, amikor pszichológiai (kognitív, emocionális stb.) kérdéseket vet föl egy műalkotás elemzése, nem kell feltételeznünk, hogy az adott műalkodás az adott kérdést „tartalmazza", „kifejezi" stb., mert az elemzés olyan területre mutat, amely teljesen kívül van a művészeten, és ez a terület kauzálisan magyarázza a műalkotás milyenségét, és így általában az emberi gondolkodás, érzelemvilág, kommunikáció megismeréséhez járulunk hozzá. Ebben az esetben a művészet az ember esztétikai viselkedését világítja meg, amely az élet minden más területén is jelen van (és amelynek speciális esete a Művészet), tehát valóban az emberről szóló tudományok egyik fontos forrása lesz, és magyarázatul szolgálhat sok más természeti jelenségre is. Ezt nevezem produktív esztétikai kérdésfeltevésnek.

HIVATKOZÁSOK

Bordwell, David (1989): Making Meaning. Cambridge, Harvard University Press.

Bourdieu, Pierre (1979): La distinction. Critique sociale du jugement. Paris, Les éditions de minuit.

Bourdieu, Pierre (1992): Les règles de l'art. Paris, Seuil.

Danto, Arthur C. (1997): Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet? Budapest, Atlantisz.

Dickie, George (1974): Art and the Aesthetic: An Institutional Analysis. Ithaca, Cornell University Press.

Eco, Umberto (1992): Interpretation and Overinterpretation. Cambridge, Cambridge University Press.

Hegel, G. W. F (1980): Esztétikai előadások. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Jauss, H. R. (1978): Pour une esthétique de la réception. Paris, Gallimard. 1978, p. 139.

Kant, Immanuel (1979): Az ítélőerő kritikája. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kaufman, Daniel (2002): Criticism and the Objective Value of Artworks. Journal of Aesthetics and Art Criticism. vol. 60. Issue 2. p. 151–167.

Lakatos Imre (1997): A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája. In: Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai. Budapest, Atlantisz.

de Man, Paul (1986): The Resistance to Theory. Minneapolis, University of Minnesota Press.

de Man, Paul (2000): Esztétikai ideológia. Budapest, Janus/ Osiris.

Rancière, Jacques (2001): L'inconscient esthétique. Paris, Galilé. p. 12.

Reber, R. – Schwarz, N. – Winkielman, P. (2004): Processing Fluency and Aesthetic Pleasure: Is Beauty in the Perceiver's Processing Experience? Personality and Social Psychology Review. November vol. 8. No. 4. 354–382.

Sharpe, R. A. (2000): The Empiricist Theory of Artistic Value. Journal of Aesthetics and Art Criticism. vol 58. Issue 4. p. 322.

Shusterman, R. (2006): Aesthetic Experience: From Analysis to Eros. The Journal of Aesthetics and Art Criticism 2006 Spring Vol 64/ Number 2 p. 217–229.

Sontag, Susan (1966): Against Interpretation. New York, Farrar, Straus & Giroux.

Sperber, Dan (1996): La contagion des idées. Paris, Odile Jacob.

Weitz, Morris, (1956): The Role of Theory in Aesthetics, Journal of Aesthetics and Art Criticism, vol. 15 (1956), pp. 27–35; reprinted in P. Lamarque and S. H. Olsen (eds), Aesthetics and the Philosophy of Art: The Analytic Tradition, (Oxford: Blackwell, 2004), pp. 12–18.

JEGYZETEK

1. Az intézményesülés általi autonómiavesztésnek legmeglepőbb példája azt volt, amikor 1995-ben kiderült, hogy az absztrakt expresszionizmust a CIA pénzelte és propagandaeszköznek használta az ötvenes és hatvanas években. (ld. Frances Stonor Saunders: Modern art was CIA 'weapon'. The Independent, Sunday 22 October, 1995.)

2. Érdekes, hogy Danto észreveszi ennek a rátelepedési folyamatnak a legvégét, amit „kisemmizésnek" (disenfrachisement) nevez, de csak a hetvenes-nyolcvanas évek művészetével kapcsolatban, és nem veszi észre, hogy ez csak egy kétszáz éve tartó folyamat utolsó, leglátványosabb fázisa (Danto, 1997, 15–37)

Fábri György

A tudomány társadalmi percepciója Magyarországon

Bizton, ezer bajunk közt, megtalálta
Azt, ami fő, s mindent befoglaló:
„Elvész az én népem, elvész – kiálta –
Mivelhogy tudomány nélkül való."

(Arany János)

Írásom a magyar nemzeti önképben hangsúlyosan szereplő tudományos kiválóság toposzait a tudomány társadalmi képéről a közelmúltban végzett országos reprezentatív empirikus kutatásaink adataira reflektáltatja. A tudományfilozófia és társadalmi kommunikáció elméleti belátásait felhasználva a tömegdemokrácia/tömegmédia és meritokratikus tudomány közötti feszültségek feloldására a tudomány kommunikációs megújításával és egyben a tudós személyiség felelősségvállalásával javasol megoldást.

Tudomány és nemzeti önkép

Bár Szekfű Gyula Mi a magyar? kérdésére Farkas Gyula az 1939-as kötetben azzal az optimizmussal válaszolt (Farkas 1939, 263–269.), hogy a magyarságnak sikerült egyensúlyban tartania a katonáskodás és a szellem erényét, Arany János Széchenyit idéző verse pedig azt jelzi, hogy a tudomány értéke a magyar közgondolkodásban a nemzeti önépítés reformkori időszakában kezdett erősödni. Ezt követően azonban viszonylag hamar a nemzeti identitás része lett, még ha az autosztereotípiák között a tudásérték rokon fogalma (értelmesség) nem is foglal el kiemelkedő helyet (Hunyady 1995, 113–123., 2005).

Ám a „népességarányosan legtöbb Nobel-díjas", a „mindent a magyarok találtak fel", a „magyar szürkeállomány pótolja az ásványkincsek hiányát" és a többi, a magyar tudományos kiválóságot jelző megnyilvánulás mélyen beivódott mind a nemzeti tudatba, mind a közbeszédet formáló politikai és ideológiai vagy akár a médiaközhelyes frazeoló-

giába. Jelen tanulmánynak nem célja ennek részletes (eszme)történeti rekonstruálása, sommásan csak arra utalok, hogy a magyarság Kárpát-medencei szupremáciájának Trianon után túl sok evidenciával nem bíró indokoltságában fontos motívum maradt – nem is alaptalanul – a szellemi-tudományos kiválóság hangsúlyozása. Ennek politikai rendszereken átívelő állandóságát az az 1980-as felmérés is mutatja, amelynek tanúsága szerint a nemzeti büszkeséget a futballisták mellett a tudósok testesítették meg a közvélemény számára.[1]

A reálvilág tényeinek és a közösségi tudatnak (politikai kommunikációnak) a szétválását persze éppen a foci kapcsán modellezhetjük látványosan Magyarországon, de a tudományos teljesítmény esetében ennyire mégsem méltatlan a helyzet. A tudomány szokásos – bár sokat vitatott – mérőszámait nézve, a magyar teljesítmény egészében megfelel a józanul számításba vehető viszonyoknak. Kelet-Közép-Európa velünk összemérhető országaihoz hasonló a publikációs teljesítményünk és a szabadalmaink száma is (utóbbi a nálunk megtelepült multinacionális cégek fejlesztőrészlegeinek köszönhető). Vannak olyan ismérvek, amelyek alapján a magyar tudomány kiemelkedik (az elnyert kelet-európai ERC-grantek száma 39 a 74-ből – lásd Abbott–Schiermeier 2014, 22–25.), azonban mindez csupán a kelet-európai viszonyításokra igaz, már Ausztria is lényegesen komolyabb tudományos potenciállal rendelkezik. A tudományos megjelenések tekintetében 2009–2012 között a száznál több publikációt megjelentető egyetemek 95 százaléka (!) nyugat-európai, és csak a maradék öt százalék a volt szocialista tömb egyetemei. Még ennél is drámaibb a különbség a legmagasabbra értékelt publikációk alapján, itt 98–2 százalék az arány.[2]

A magyar tudományos teljesítmény egészének világszínvonalúként feltételezése tehát akkor is az egészségesnél jóval nagyobb mértékű eltérés a realitásoktól, ha tudjuk, hogy ezeknek a tudománymetriai adatoknak az érvényessége korántsem tekinthető abszolútnak. Ugyanakkor mégiscsak léteznek azok a tudományterületi kiválóságok (agykutatás, asztrofizika, matematika, molekuláris biológia, hálózatkutatás stb.) és elismertségek (az említett ERC mellett az EU Brain Prize vagy a matematikusok – Lovász László, Szemerédi Endre – Abel-díja, a korábbi Nobel-díjasok) stb.), amelyek a közvélekedésben öregbítik a magyar tudomány hírnevét.

A természetes hiúságokon túl egyáltalán miért érdekes a tudomány számára, hogy mit gondolnak róla a *széles tömegek*? Az okokat a kuta-

[1] Ezt egy jóval kisebb mintás az idő tájt készült saját kutatásommal is alátámaszthatom, amelynek keretében 26, az ország jelentős részét reprezentáló 16 éves fiatalember (az osztálytársaim) hasonló válaszokat adott.

[2] Saját számítás a Web of Science és a CWTS Leiden Ranking alapján.

tás-fejlesztés megváltozott társadalmi státusában kereshetjük, aminek egyik legfőbb jellemezője, hogy a mindinkább korlát nélkülivé váló tömegdemokrácia korában a tudomány és a döntéshozók viszonya kettős értelemben is mediatizálttá vált (a tudomány politika-filozófiai interpretációihoz lásd Brown 2009, ebben a posztmodern demokráciafelfogás tudományelméletéről különösen Latourt elemezve, 163–182.).

Először is visszaszorult ennek közvetlensége, közvetítetlensége. Természetesen a politikusoknak most is jólesik együtt fotózkodni nagy tudósokkal, kitüntetéseket átadni nekik, azonban a hatalmukhoz egyre kevésbé innen merítenek megerősítést. A szavazatmaximalizálásra ösztönző demokratikus stratégiák – amelyek feleslegessé nyilvánították mind a konzervatív, mind a liberális értékarisztokratizmust – meglehetősen közömbösek (sőt egyre inkább irritáltak) a tudomány meritokratizmusával szemben. Így a tudomány már nemhogy nem legitimációs motívum, hanem ellenkezőleg: a saját relevanciáját éppen a tömegtámogatottsággal tarthatja meg a döntéshozók szemében! Másodszor, ez a társadalmi támogatottság nagyrészt abban nyilvánul meg, hogy magában a médiában mennyire van jelen a tudomány (Burns–O'Connor–Stocklmayer 2003, 183–202.). Ha a tömegmédia ingerküszöbét – vagy legalább prezentációs színvonalát – a tudományos tematika el tudja érni, a társadalmi kommunikáció olyan részévé válik, amely jelentős tényezővé teheti a döntéshozók prioritásai között (Fábri 2008, 81–92.).

Tudomány a magyar társadalomban

Mindezen belátások tették indokolttá az elmúlt bő évtizedben azokat a kvantitatív kutatásainkat,[3] amelyek az európai és egyesült államokbeli hasonló kérdésfelvetések adaptációin túl speciálisan a tudás társadalmi percepciójának vonatkozásait is feltárták (az ezredforduló utáni nemzetközi kutatások körképét lásd Bauer–Shukla–Allum 2011). A legutóbbi, 2013–2014-es országos reprezentatív adatfelvételünk[4] alapján pedig egy-

[3] A kutatásokat korábban az MTA Kommunikációs Igazgatósága, a Mindentudás Egyeteme és a Tudástársadalom Alapítvány támogatta. Eredményei az irodalomjegyzékben található publikációkban olvashatók.

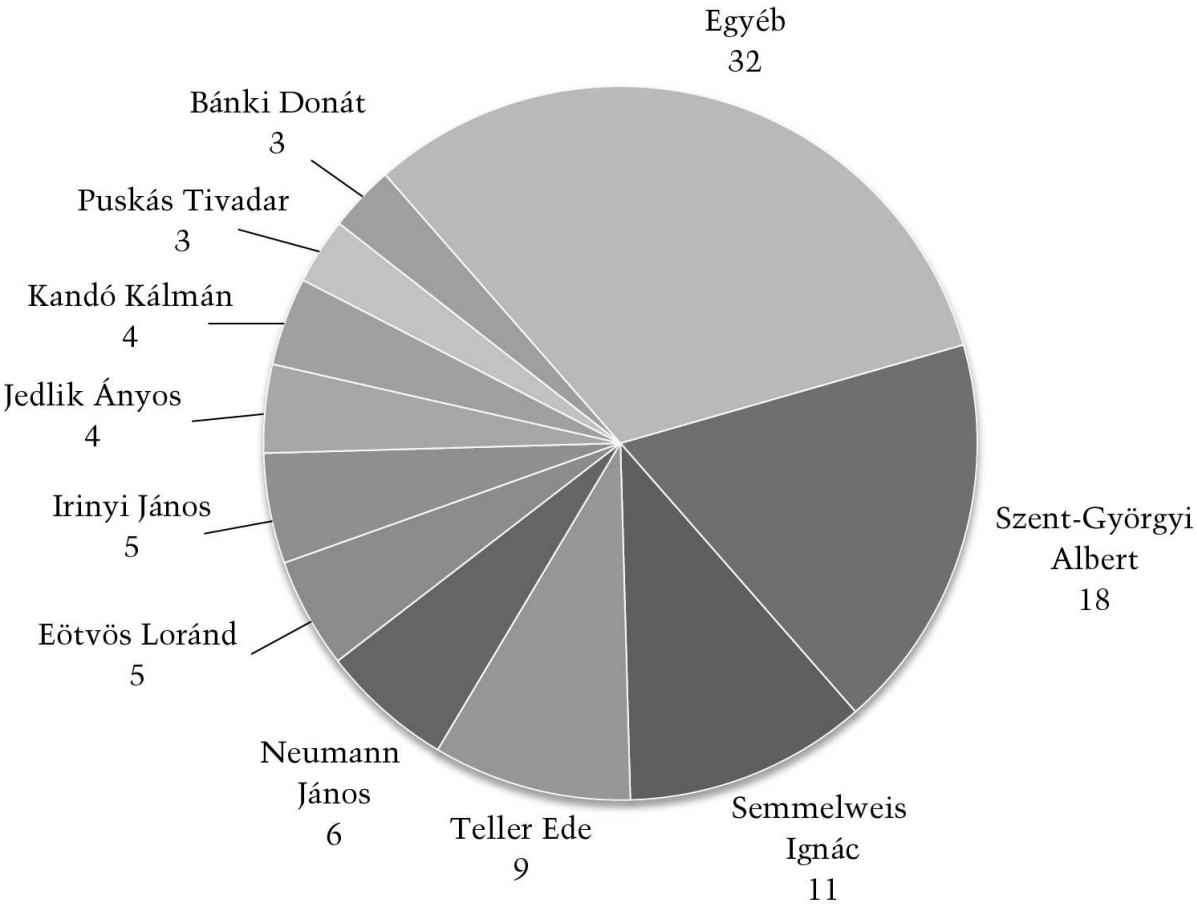
[4] A kutatás az Oktatási Hivatal által megrendelt TÁMOP 4.2.3. projekt keretében zajlott. A felmérés során 1500-as országos reprezentatív felnőtt mintát kérdeztünk meg (a kutatás részletes módszertani leírása a kutatást végző ELTE PPK Pszichológiai Intézet Társadalmi Kommunikációs Kutatócsoport honlapján található: www.ranking.elte.hu).

szerre rekonstruálható a magyar nemzeti önkép és a mediatizált közgondolkodás tudományaffinitása is.

Mit tudunk a tudományról?

A közvélemény tudományképe döntően véleményekből, érzületekből, hallomásokból áll össze, így a kapott válaszok értékeléséhez érdemes megvizsgálnunk, egyáltalán milyen a tudományról való ismeretek mélysége és szélessége?

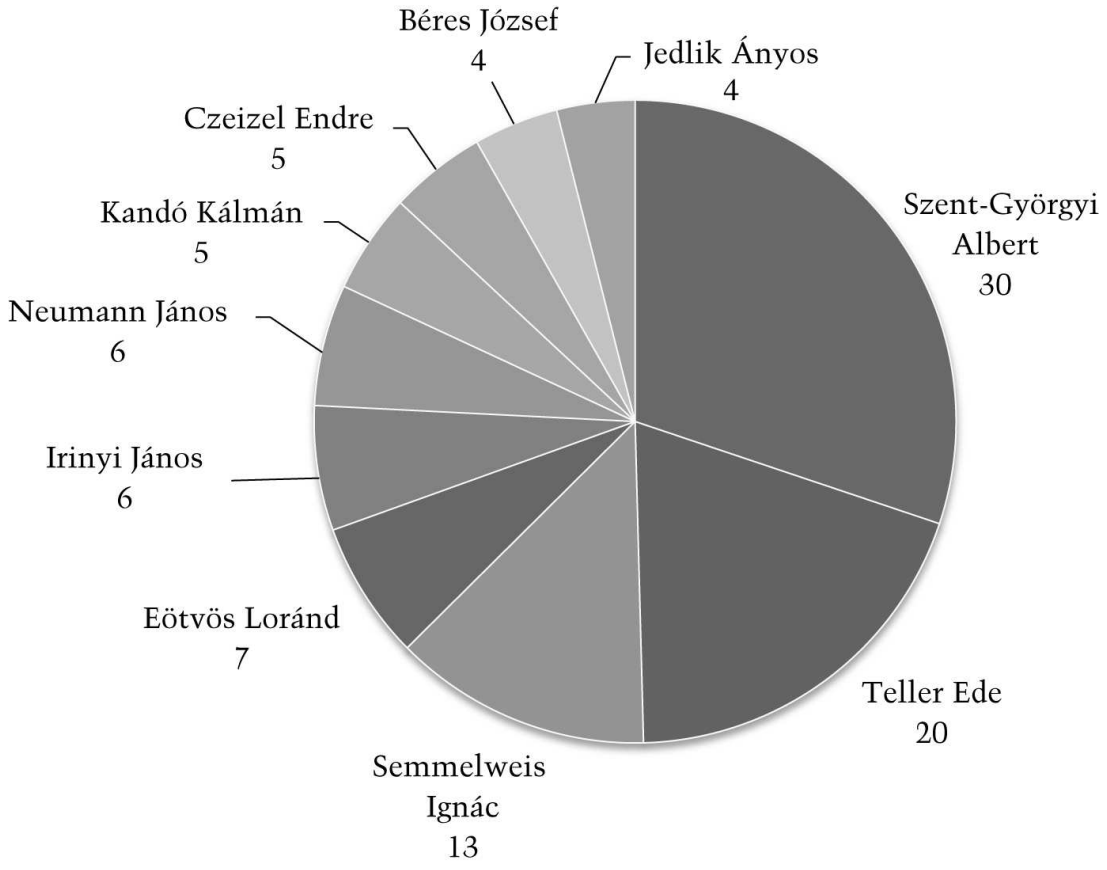
Ezt az informáltságot olyan kérdésekkel mértük fel, amelyek nem igényelnek elmélyülést a témában: csupán magyar tudósok nevének spontán említését kértük. Az első figyelemre méltó adat, hogy jelentős volt a válaszok hiányának mértéke: a 4500 válaszlehetőségből 2630 értékelhető érkezett. A válaszadók egyharmada egyetlen tudós nevét sem tudta megemlíteni, további egyötödük csak egy tudós nevét volt képes felidézni, vagyis a lakosságnak még a fele sem tud két vagy több magyar tudóst megnevezni.

1. ábra. A tudományról való informáltság a magyar tudósok nevének említése alapján, az említések százalékában (N = 992)

A legismertebb tíz tudós az összes említés kétharmadát kapta, ami azt jelenti, hogy a laikusok között meglehetősen koncentrált a magyar tudományos kánon. A tudomány területén ezek a kánonok természetszerűen hajlamosak a már lezárt életműveket elismerni, de szembetűnő, hogy a legtöbbet említett tíz tudós között egyetlen ma élő személy sincs (kortársaink közül Czeizel Endre a 11., Rubik Ernő a 12.). Rajtuk kívül mintegy tucatnyi ma élő tudós neve bukkant fel, összességében ötven említést sem elérve, köztük Vizi E. Szilveszter jelenléte a legnagyobb, de őt is csak tíznél kevesebben nevezték meg *(1. ábra)*.

A tájékozottságnak (vagy tájékozatlanságnak) ez a szintje azonban nem új fejlemény: a 2004-ben és 2006-ban végzett országos reprezentatív felméréseink hasonló eredményeket hoztak. Akkor a megkérdezettek több mint harmada egyetlen nevet sem említett a leghíresebb magyar tudósok köréből. A „tudományos kánon" stabilitását mutatja, hogy az első három helyen is ugyanazok a tudósok szerepelnek (az akkor is kimagasló Szent-Györgyi Albert mögött helycserével), említéseik koncentráltsága csupán kismértékben csökkent: az első tíz helyen szereplő névből 2006-ban 63, 2013-ban 56 százalék volt *(2. ábra)*.

2. ábra. A tíz legtöbbször említett magyar tudós, az említések százalékában (a 2006-os felmérés alapján) (N = 1200)

A legismertebb magyar tudósok mindegyike a reáltudományokban alkotott, ketten-ketten az orvosbiológia (Semmelweis, Szent-Györgyi) és a fizika (Teller, Eötvös) területén, a többiek a műszaki tudományokban. Többségük munkássága vagy teljes egészében vagy nagyrészt a XIX. századra esett, ugyanakkor csupán hárman vannak, akik a második világháború után is tudósként dolgoztak (mindhárman – Teller, Szent-Györgyi és Neumann – döntően az Egyesült Államokban). A korábban jelzett összefüggés, miszerint a ma is élő tudósok csekély számban szerepelnek a legtöbbet említettek között, az első tíz helyezett esetében még inkább szembeötlő, hiszen 2013-ban egyetlenegyet sem találunk *(1. táblázat)*.

1. táblázat. A tíz legtöbbet említett tudós 2004-ben, 2006-ban és 2013-ban (helyezések, lakossági minta alapján)

	2004 (N=1250)	**2006 (N=650)**	**2013 (N=992)**
Szent-Györgyi Albert	1	1	1
Teller Ede	2	2	3
Semmelweis Ignác	3	3	2
Neumann János	4	6	4
Czeizel Endre	5	8	11
Puskás Tivadar	6	12	9
Irinyi János	7	5	6
Eötvös Loránd	8	4	5
Kandó Kálmán	9	7	8
Jedlik Ányos	10	10	7
Béres József	16	9	14

A 2013-as felmérésben az iskolai végzettség szerinti csoportok mindegyikében ugyanazokat a személyeket nevezték meg az első három helyen: Szent-Györgyi Albert – aki csupán a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknél szorult a második helyre –, Semmelweis Ignác a második helyen és Teller Ede a harmadik helyen mind a négy iskolai végzettség esetében. A negyedik helyen Jedlik Ányos és Bánki Donát váltja egymást (utóbbi a legalacsonyabb végzettségűek között szerepel). Neumann János a szakmával vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezőknél jelent meg, Rubik Ernő pedig a legfeljebb nyolc általánossal és érettségivel rendelkezők között volt népszerűbb és került be az első tíz helyen említett magyar tudós közé. Puskás Tivadar egyedül a szakmával rendelkezőknél nem kapott helyezést, ahol Kandó Kálmán az ismertebb. Bánki Donátot – a felsőfokú végzettséggel rendelkezőket leszámítva – hol a negyedik (legfeljebb nyolc általános), hol az utolsó helyen említették (érettségivel vagy szakmával rendelkezők). A felsőfokú végzettségűeknél Bolyai

János, az alapfokú végzettségűeknél Béres József szerepel még a táblázatban. Irinyi János a szakmával és a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknél jelent meg, előbbinél nyolcadik, utóbbinál hatodik helyen *(2. táblázat)*.

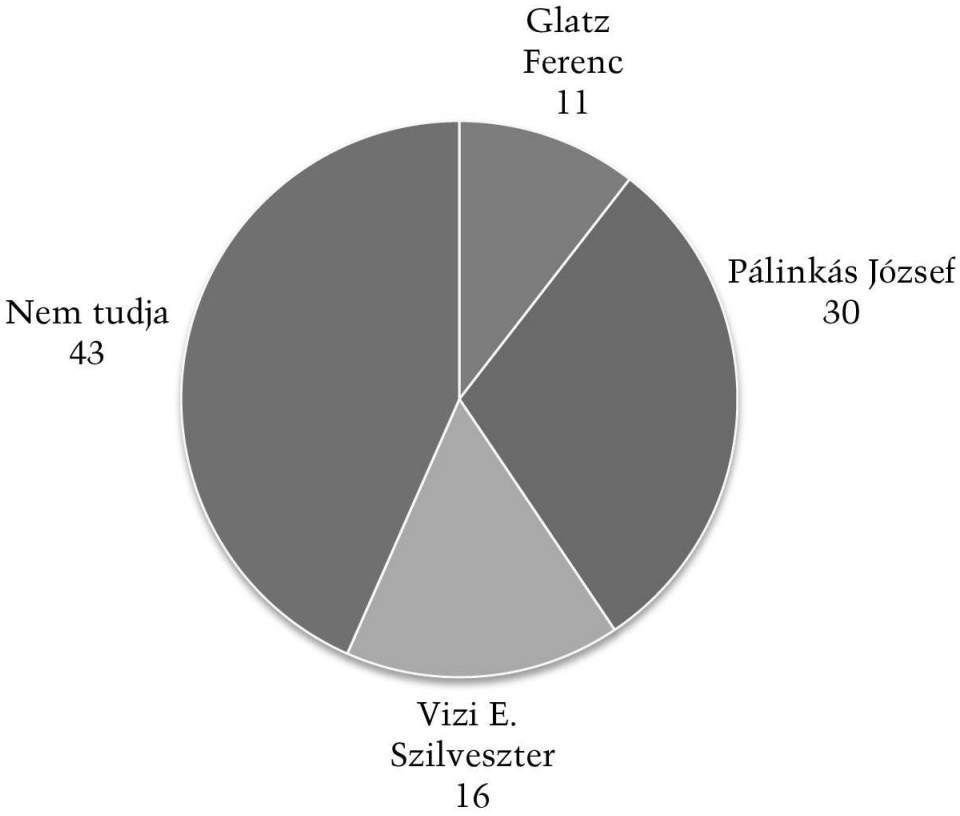
2. táblázat. A leggyakrabban említett magyar tudósok az iskolai végzettség tekintetében (N = 992, lakossági)

	Legfeljebb nyolc általános	**Szakiskolai végzettség**	**Érettségi**	**Felsőfokú végzettség**
1.	Szent-Györgyi Albert	Szent-Györgyi Albert	Szent-Györgyi Albert	Semmelweis Ignác
2.	Semmelweis Ignác	Semmelweis Ignác	Semmelweis Ignác	Szent-Györgyi Albert
3.	Teller Ede	Teller Ede	Teller Ede	Teller Ede
4.	Bánki Donát	Jedlik Ányos	Jedlik Ányos	Jedlik Ányos
5.	Czeizel Endre	Eötvös Loránd	Eötvös Loránd	Neumann János
6.	Rubik Ernő	Irinyi János	Czeizel Endre	Eötvös Loránd
7.	Béres József	Czeizel Endre	Gábor Dénes	Puskás Tivadar
8.	Eötvös Loránd	Kandó Kálmán	Rubik Ernő	Irinyi János
9.	Jedlik Ányos	Neumann János	Puskás Tivadar	Bolyai János
10.	Puskás Tivadar	Bánki Donát	Bánki Donát	Czeizel Endre
Nem tudja	14,7 százalék	28 százalék	6,9 százalék	7,5 százalék

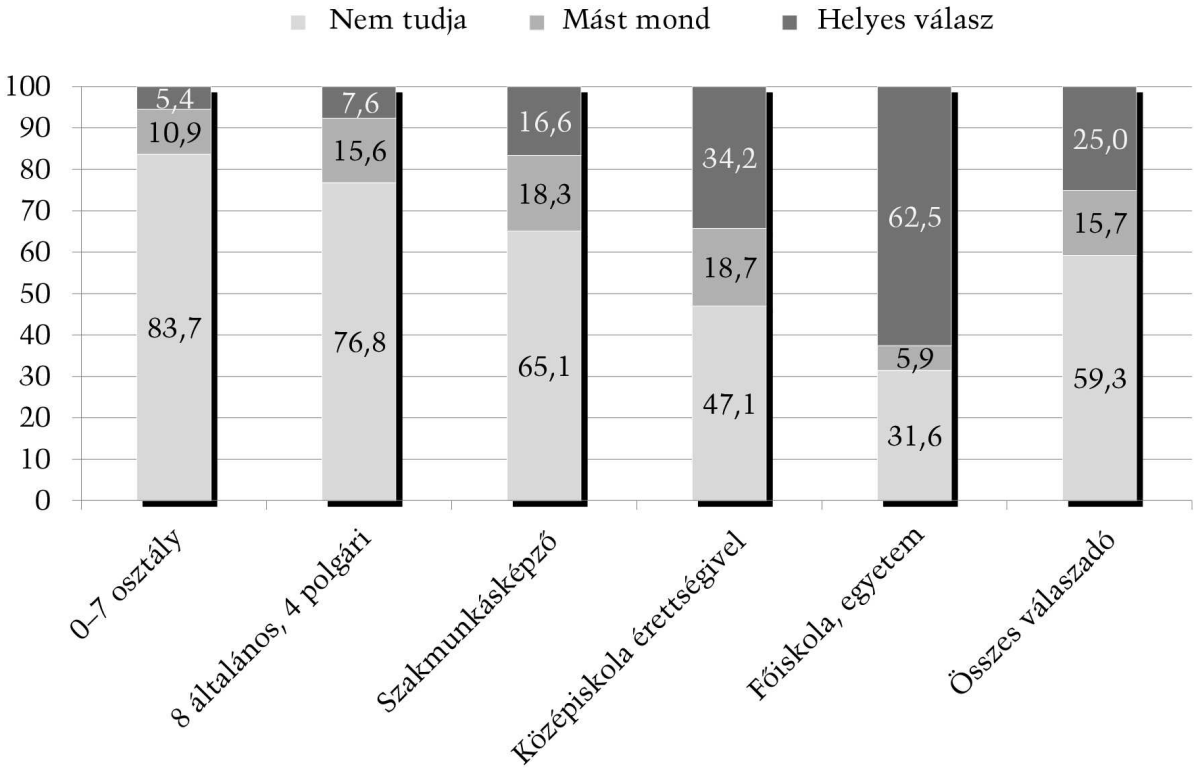
A szakmával rendelkezőknél volt a legmagasabb, 28 százalékos a nem válaszolók aránya, ami az alapfokú végzettségűeknél 14,6 százalék. A legnagyobb arányban az érettségivel rendelkezők adtak releváns válaszokat (csupán 6,9 százalékos adathiány volt), míg a felsőfokú végzettségűek 7,5 százaléka hagyta megválaszolatlanul a kérdést.

A korcsoportok tekintetében az első három hely annyiban változik, hogy a fiatalabbak (18–29 év közöttiek) Teller Edét jelölték meg legtöbbször, míg a többi korosztálynál Szent-Györgyi Albert maradt az első helyen. Érdekes, hogy Czeizel Endre, aki a fiatalok számára a tévéből is ismert lehet, a 45 év felettiek körében nem volt annyira népszerű, hogy az első tíz leggyakrabban említett magyar tudós közé kerüljön. A legidősebbeknél megjelent Béres József (a nyolcadik helyen), a fiatalabbaknál (18–65 éves korosztály) Rubik Ernő a nyolcadik és kilencedik helyen szerepel.

A tudomány világának ismertségét azzal is mértük, hogy ki tudták-e választani az MTA aktuálisan hivatalban lévő elnökét az 1990 óta eltelt időszak három akadémiai vezetőt (Glatz Ferenc, Vizi E. Szilveszter, Pálinkás József) tartalmazó névsorából. Erre a kérdezettek közel fele nem tudott válaszolni, akik viszont válaszoltak, azok többsége helyesen

3. ábra. Az MTA jelenlegi elnöke a lakosság válaszai alapján (százalék) (N = 1365, lakossági)

4. ábra. A Magyar Tudományos Akadémia elnökének ismertsége (a válaszok százalékos megoszlása) (N = 1365, lakossági)

választotta ki Pálinkás Józsefet (a kutatás idején még ő volt az MTA elnöke) *(3. ábra)*.

A válaszadók neme és kora alapján nem tapasztaltunk különbségeket a helyes válaszok arányában. Az iskolai végzettség és a település típusa viszont érdemi indikátornak bizonyult. A magasabb iskolai végzettség egyes kategóriáin felfelé haladva a helyes válaszok aránya növekedett, illetve elmondható, hogy a városokban jelölték meg szignifikánsan magasabb arányban Pálinkás József nevét.

2006-ban ugyanezt nyílt kérdésben tettük fel, ekkor a teljes lakossági minta negyede válaszolt helyesen, az iskolázottság szerint igen jelentős eltérésekkel. A doktori fokozattal rendelkezők körében ez az arány természetesen jóval magasabb: 90 százalékuk helyesen nevezte meg a Magyar Tudományos Akadémia jelenlegi elnökét *(4. ábra)*.

Tudományos írástudás

A tudományos műveltség színvonala szintén informatív abból a szempontból, hogy milyen érdeklődést és jártasságot várhatunk a tudásértékek iránt. Ennek mérésére az Eurobarometer standard kérdéseit tettük fel, amelyeknél 12 tudományos hátterű állításról kell eldönteni, hogy melyek tartalma igaz vagy hamis *(3. táblázat)*.

3. táblázat. Általános tájékozottság (a helyes válaszok arányának sorrendjében, százalék) (N = 1492)

	Helyes válaszok	**Helytelen válaszok**	**Nem tudja**
A kontinensek, amelyeken élünk, évmilliók óta mozognak és mozogni is fognak a jövőben	88,0	8,3	3,7
A Föld középpontja nagyon forró	87,7	8,7	3,6
A Nap kering a Föld körül	83,9	14,3	1,8
Az oxigén, amit belélegzünk, a növényekből származik	83,7	13,3	2,9
Az emberi lények, amennyire ma tudjuk, az állatvilágból fejlődtek ki	81,3	13,9	4,8
A radioaktív tej biztonságossá tehető főzéssel	73,8	12,8	13,4
A Földnek egy hónapra van szüksége megkerülni a Napot	69,3	22,8	8,0
Minden radioaktivitás emberi eredetű	61,8	22,0	16,3

3. táblázat folytatása

	Helyes válaszok	Helytelen válaszok	Nem tudja
Az elektronok kisebbek, mint az atomok	59,3	28,2	12,5
Az anya génjei döntik el, hogy a gyerek fiú vagy lány lesz	57,9	30,5	11,7
Az antibiotikumok elpusztítják a vírusokat és a baktériumokat is	56,0	38,6	5,4
A lézerek a hanghullámok fókuszálásával dolgoznak	51,2	26,7	22,1

A megkérdezettek átlagosan valamivel több, mint nyolc kérdésre válaszoltak helyesen, mintegy negyedük hét vagy kevesebb helyes választ adott, ugyanennyijüknél volt tíz felett a helyes válaszok száma. A kérdezettek fele 7–10 jó választ adott. Természetesen a válaszok megoszlása leginkább az iskolai végzettségbeli különbségből adódott, de érdekes, hogy ezen belül az érettségizett és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között alig találtunk eltérést – mondhatni, a felsőfokú tanulmányok nem tettek hozzá a tudományos műveltséghez.

Ugyanezekre a kérdésekre az uniós szintű elemzések szerint összevethető eredmények születtek: az Eurobarometer felméréseiben feltett kérdések értékeléséből kiderül, hogy a lakosság jártassága az egyes témakörökben hasonló arányú. Jelentős különbség a Nap Föld körüli mozgása, az elektronok mérete és az evolúció kérdésében van – a magyar válaszolók javára.

Honnan származnak a tudományról szóló információk?

A tudományról szóló információk természetesen csak igen kevés ember esetében származhatnak személyes környezetükből, ezt nem is volt értelme mérnünk. Hiszen a válaszadók havonta átlagosan hat diplomással, ha találkoznak, és köztük legfeljebb egy egyetemi-főiskolai oktató akad.

Így azután a média és néhány közösségi forma lehet az információszerzés forrása. Ezek közül messze a televízió a legnépszerűbb, vagyis a lakosság körében egyáltalán nem érzékelhető a tévénézés hanyatlása. A rádió még mindig a második helyen áll, amit a barátok, ismerősök és a célzottan tematikus tudományos televíziós csatornák közelítenek meg – közvetlenül mögöttük pedig már ott vannak a nagy internetes portálok, a napilapok pedig csak ezután következnek. A többi lehetséges információs bázist a megkérdezettek legfeljebb ötöde használja *(4. táblázat)*.

Nem meglepő módon az információs csatornák használatában a korosztályok között szignifikáns különbségek mutatkoznak. A tudományos,

4. táblázat. Melyek az információszerzés forrásai? (N = 1430, lakossági)

	Használja, innen értesül	**Nem használja**
Televíziós műsorok	91,8	8,2
Rádiós műsorok	49,6	50,4
Barátok, ismerősök	48,3	51,7
Tudományos televíziós csatornák	47,9	52,1
Internetes portálok (Index, Origo stb.)	45,2	54,8
Napilapok	44,5	55,5
Közösségi oldalak	19,7	80,3
Iskola vagy munkahely	18,3	81,7
Tudományos ismeretterjesztő újságok	17,3	82,7
Szakmai honlapok	15,3	84,7
Tudományos ismereterjesztő rendezvények	8,4	91,6
Tanfolyamok	5,7	94,3
Egyházi összejövetelek	2,8	97,2

ismeretterjesztő hírforrásokon és az informális, baráti, ismerősi körökön kívül az egyes korosztályokat más-más forrás igénybevétele jellemzi. A „klasszikus csatornák" (tv, rádió, napilapok) szerepe az idősebb korosztályok felé haladva növekszik, míg az internethez kötődő felületeket (hírportálok, közösségi oldalak, szakmai honlapok), a munkahelyet, iskolát – mint információs bázist – inkább a fiatalok veszik igénybe. A különböző rendezvényekhez (tanfolyam, előadás) köthető tájékozódás a legfiatalabb és a középkorú válaszadókat jellemezte leginkább, ami feltehetően az időbeli mobilitással függ össze. A vallásgyakorlás magasabb arányának megfelelően az idősebbek nagyobb arányban támaszkodnak az egyházi összejövetelekre mint információs bázisra.

Az iskolai végzettség alapján is jelentős különbségek figyelhetők meg az internetes felületek használatában. A legfeljebb nyolc osztályt végzett válaszadók mindössze 17 százaléka tájékozódik hírportálokról, ez a csoport a felsőfokú végzettségűek körében 70 százalékot tesz ki. A televíziónál ellentétes, de kisebb mértékű különbségeket tapasztaltunk. A tudományos, ismeretterjesztő és szakmai fórumokat ugyancsak magasabb arányban veszik igénybe az iskolázottabb válaszadók.

Az információs csatornák megbízhatósága szempontjából az ötfokozatú skálán a tudományos, ismeretterjesztő csatornák, újságok, rendezvények és maga a televízió magas arányt képviselnek, míg ebből a szempontból a válaszadók a közösségi oldalakban és az egyházi közösségekben bíznak a legkevésbé. A magasabban iskolázottak a hitelességet

illetően szinte minden csatornával szemben bizalmatlanabbak, kivéve a szakmai és tudományos fórumokat, amelyekben a legfelső és a legalsó iskolázottságúak bíznak meg leginkább. A hagyományos média eszközei a fiatalabbak, az internet az idősebbek számára kérdésesek, de érdekes módon az informális, baráti és ismerősi kapcsolatokban főleg a legidősebb és a legfiatalabb generáció bízik meg.

Visszatekintve az egy évtizeddel ezelőtti felmérésekre, egyetlen – ám igen markáns – különbséget fedezhetünk fel: jelentősen megnőtt az internetes források fontossága. Míg a 2002-es felmérésben a megkérdezettek 11,8 százaléka jelölte meg az internetet, addig a jelen kutatásban az internetet hírforrásként használók aránya 45,2 százalék.

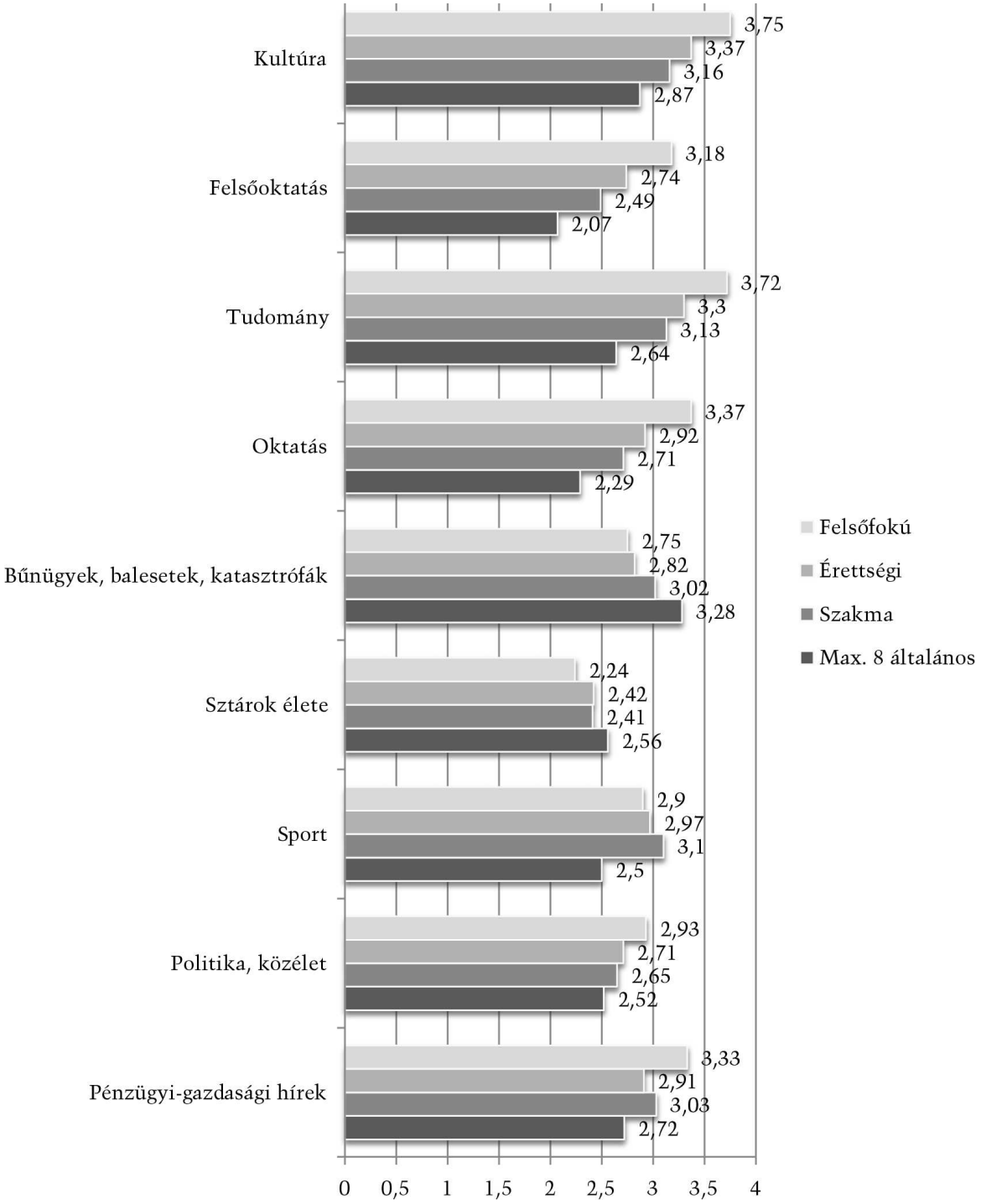
Kit érdekel a tudomány?

A lakossági érdeklődés a vártnál kedvezőbb képet mutat: a kultúra és a tudomány a lista élén szerepel, míg a sztárok élete a legvégén – ami nem feltétlenül felel meg a valós helyzetnek, de jelzi a feltételezett normáknak való megfelelés erejét.

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők sokkal inkább érdeklődnek a politika és a közélet hírei iránt (3,37), mint a szakiskolát vagy szakmunkásképzőt végzettek – akik például a sport iránt mutattak nagyobb érdeklődést (3,03) –, és ugyanez figyelhető meg az oktatás, a tudomány és a kultúra esetében. A bűnügyek és balesetek iránti érdeklődésben fordított sorrend érvényesül: a felsőfokú végzettséggel rendelkezők átlaga 2,75, míg a legfeljebb nyolc általánossal rendelkezőké 3,28. Összességében: az iskolai végzettség emelkedésével csökken a bulvármédia témái iránti érdeklődés, az oktatással, tudománnyal, felsőoktatással, közélettel kapcsolatos témákban pedig nő *(5. ábra)*.

A tudomány médiapercepciós pozícióját a valóban releváns riválisokkal összehasonlítva az érdeklődést és informáltságot, vagyis ezzel az affinitást idősoros visszatekintésben is együtt tudjuk elemezni. A lakossági érdeklődés ötfokozatú skálájának értékeit összevonva elmondható, hogy a válaszadók a politikai és a gazdasági kérdések iránt érdeklődnek a legkevésbé. A minta valamivel több, mint fele jelezte, hogy a sport érdekli, néhány százaléknyi eltérés fedezhető fel a tudományos újítások kapcsán, végül a válaszadók több mint kétharmada – a legtöbben – jelölte meg, hogy érdeklődik a kultúra iránt *(5. táblázat)*.

Az érdeklődés sorrendje egy évtized alatt nem változott, az első helyen a kultúra és a tudomány áll. Valamelyest növekedett a sport és közgazdaság vonzereje – azonban változatlanul a politika érdekli legkevésbé a felnőtt lakosságot.

5. ábra. Érdeklődési területek iskolai végzettség szerint (N = 1496, lakossági)

Az informáltság tekintetében a kultúra és a sport vezet, amit meglepő módon a politika követ. Vagyis annak ellenére, hogy a válaszadók a politika iránt kevésbé érdeklődtek, viszonylag tájékozottnak tartják magukat ebben a témakörben. Közel azonos mértékben gondolják magukat informáltnak a tudományos felfedezések területén, és – az érdeklődés mértékének alacsony szintjével összhangban – a közgazdasági kérdésekben tájékozottak a legkevésbé. Az egyes válaszkategóriák gyakoriságát

5. táblázat. Érdeklődési területek 2004-ben (N = 1250) és 2013-ban (N = 1496)

	2004 átlag	**2004 szórás**	**2013 átlag**	**2013 szórás**
Kultúra	2,86	0,96	2,85	0,85
Orvosi felfedezések	n. a.	n. a.	2,77	0,91
Új tudományos felfedezések	2,63	1,06	2,69	0,93
Technikai újdonságok	n. a.	n. a.	2,66	0,95
Sport	2,42	1,15	2,55	1,09
Közgazdaság, pénzügyek	2,2	1,06	2,37	0,91
Politika	2,17	1,06	2,15	0,91

külön vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a válaszadókat a kultúra és a politika területén felületes tájékozottság jellemzi („valamennyire informált vagyok"), míg a sportról a legtöbben magabiztosabban nyilatkoznak *(6. táblázat)*.

6. táblázat. Tájékozottság az egyes területeken 2004-ben (N = 1250) és 2013-ban (N = 1496)

	2004 átlag	**2004 szórás**	**2013 átlag**	**2013 szórás**
Kultúra	2,03	0,94	1,92	0,61
Sport	1,92	0,95	1,87	0,74
Politika	1,84	0,93	1,76	0,62
Tudomány, technika (2013: tudományos újdonságok)	1,84	0,92	1,73	0,62
Technikai újdonságok	n. a.	n. a.	1,73	0,64
Orvosi felfedezések	n. a.	n. a.	1,68	0,61
Közgazdaság, pénzügyek	1,63	0,86	1,61	0,60

A 2004-es adatokkal összevetve azt tapasztaljuk, hogy az informáltság sorrendje nem változott, azonban minden területen csökkent a mértéke, a szórás pedig még inkább. Itt sem meglepő az iskolai végzettség meghatározó szerepe, ami csak a sport esetében tér el a logikusan várttól (miszerint magasabb iskolai végzettséggel tájékozottabbnak tartják magukat), ebben a témában a legfeljebb szakmunkás végzettséggel rendelkezők informáltsága a legmagasabb.

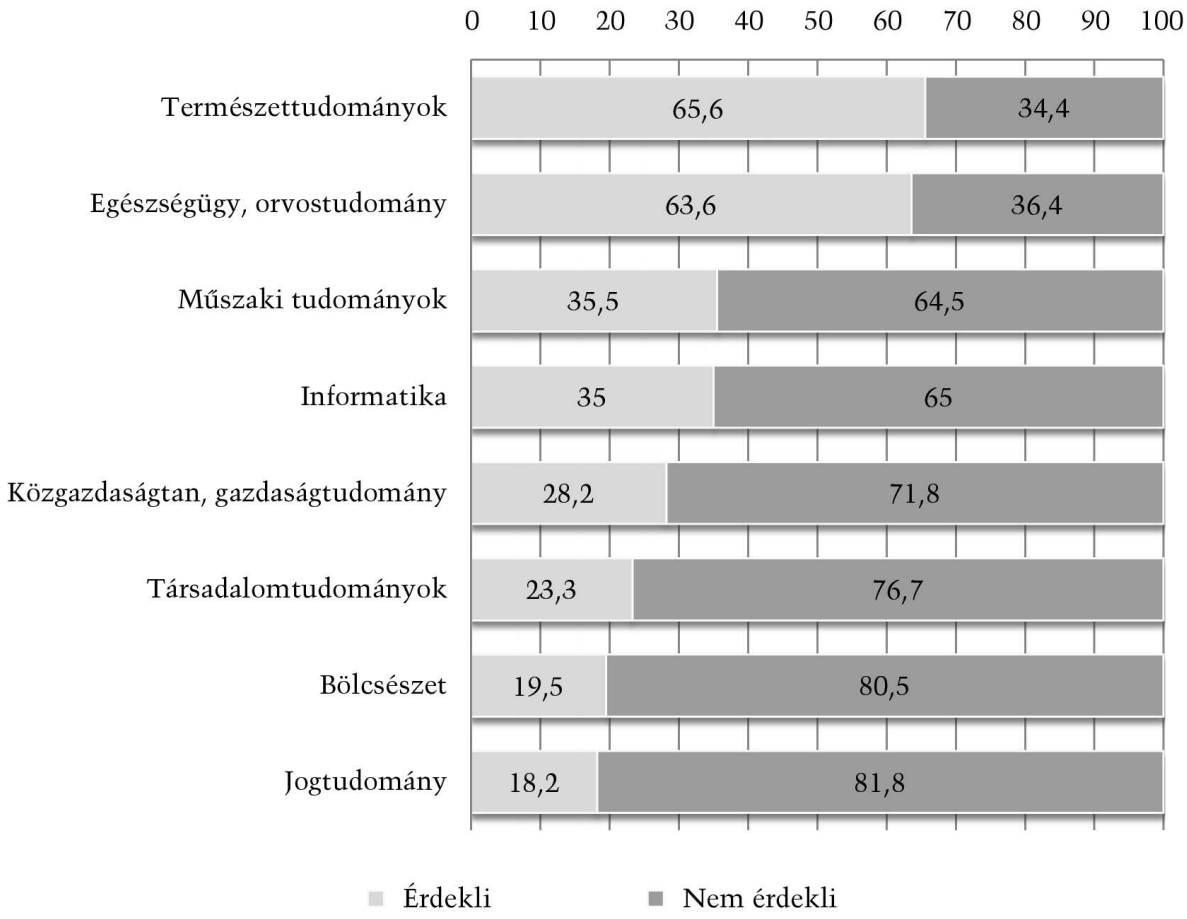
A tudomány, a technológia, a sport és a politika világa nemcsak jobban érdekli a férfiakat, de ezekben a kérdésekben a férfi válaszadók informáltabbnak is tartják magukat női társaiknál. A kultúra az egyetlen témakör, amelyben a nők – saját bevallásuk szerint – magabiztosabban mozognak. A többi kérdésben a nemek alapján nem mutatkoztak különbségek. Korcsoportok szerint haladva a válaszadók érdeklődésének megfelelően a sportban és technikai/tudományos újdonságokban a fiatalabbak érzik magukat felkészültebbnek, míg a politikában az idősebbek

tűnnek tájékozottabbnak. A települési lejtő az informáltság mértékében is érezteti hatását: a sport és az orvosi felfedezések kivételével minden területről elmondható, hogy a nagyobb települések felé haladva a válaszadók informáltabbnak tartották magukat.

Tudományterületi preferenciák

Az egyes tudományterületek iránti érdeklődés – valamennyi korábbi adatfelvételünkhöz hasonlóan – az élettudományok dominanciáját mutatja *(6. ábra)*.

Az eltérő tudományágak iránti érdeklődés a társadalmi és demográfiai változók függvényében eltérést mutat. A bölcsészet, a közgazdaságtan, a természettudományok és a társadalomtudományok iránti érdeklődés az iskolai végzettséggel nő. Az informatika és a műszaki tudományok területén is szignifikánsak az eltérések, de ezek a tudományterületek a legfeljebb érettségivel rendelkezők körében a legnépszerűbbek. A jogot viszont ugyanannyian nem, az egészségtudományokat viszont ugyan-

6. ábra. Milyen tudományterület érdekli? (N = 1500, lakossági, százalék)

annyian nagyon érdekesnek tartják, függetlenül az iskolai végzettségtől. A nemi sztereotípiák viszont hatni látszanak: a bölcsészet-, a társadalom- és az egészségtudományok inkább a nők, míg a műszaki, informatikai tudományok inkább a férfiak által preferáltak. A fiatalok főleg az informatikát kedvelik, az idősebbek pedig az egészségtudományokat.

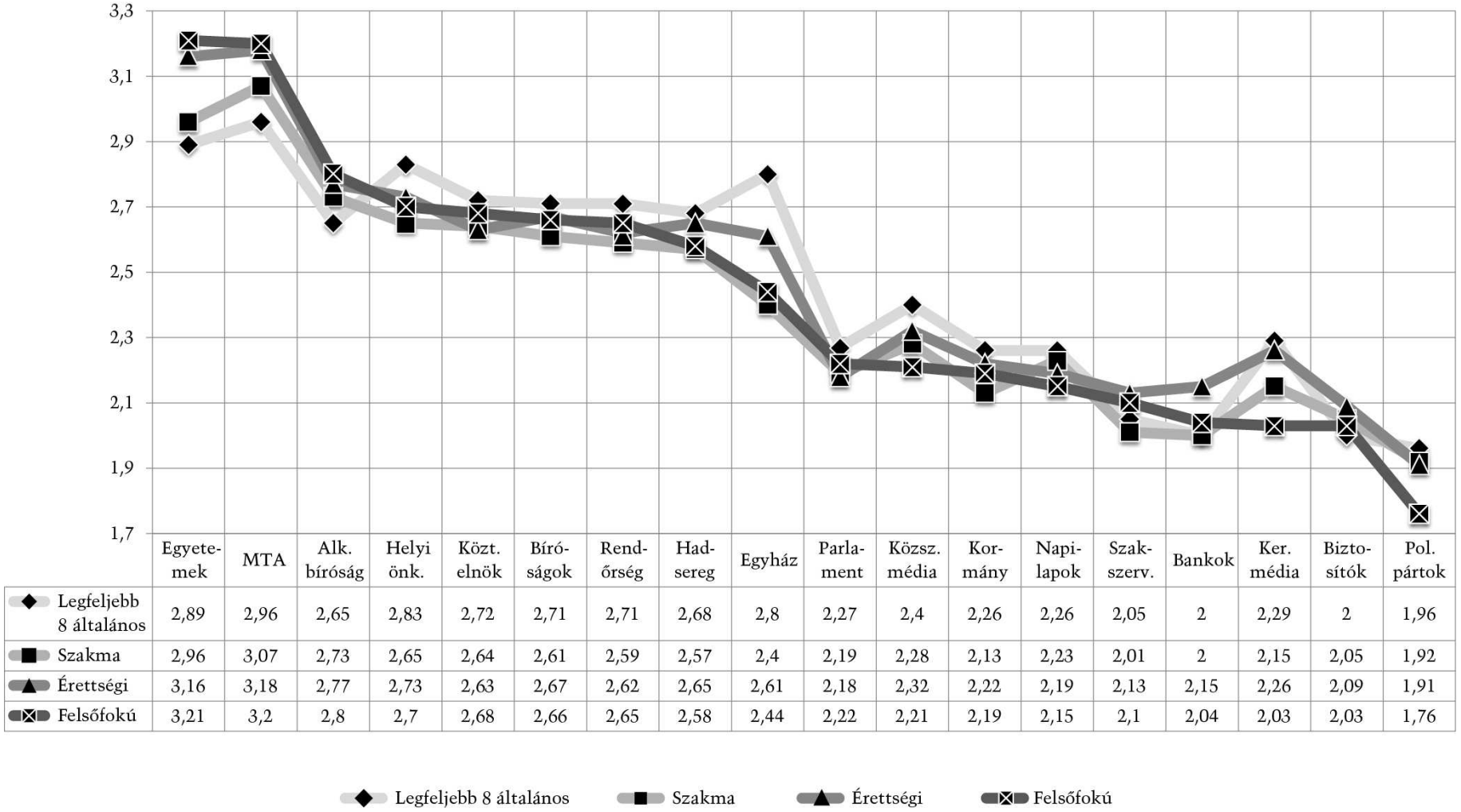
Az adatok lényegében megegyeznek az egy évtizeddel ezelőtti felmérésünk eredményeivel. Akkor a természet- és társadalomtudományokat különböztettük meg: előbbieket 52 százalék, utóbbiakat 15 százalék tartotta érdekesnek. Ha a jelen adatokat összegezve tekintjük, akkor – a közgazdaságtannak köszönhetően – a humán területek iránti érdeklődés 20 százalék felett átlagolható, így az 50 százalék körül változatlanul maradt a természettudományoknál.

A tudás intézményeinek és képviselőinek társadalmi percepciója

A tudomány társadalmi pozíciója intézményeinek tekintélye alapján is vizsgálható. Idősoros összehasonlításban azt látjuk, hogy a négyfokozatú – 1–4 osztású – skálán a tudásintézmények igen előkelő helyen szerepel-

7. táblázat. Bizalmi index 2006-ban (N = 1194) és 2013-ban (N = 1480) lakossági válaszok alapján

	2006	**2013**	**2006**	**2013**	**2006**	**2013**
	összes	**összes**	**18–29 év**	**18–29 év**	**diplomás**	**diplomás**
Egyetemek	n. a.		n. a	3,1	n. a	3,21
MTA	3,09	3,09	3,06	3,19	3,14	3,20
Alkotmánybíróság	2,97	2,74	2,88	2,61	3,01	2,80
Köztársasági elnök	2,82	2,67	2,76	2,36	2,79	2,68
Helyi önkormányzat	2,76	2,71	2,63	2,44	2,73	2,70
Bíróságok	2,66	2,65	2,60	2,61	2,71	2,66
Rendőrség	2,60	2,63	2,42	2,54	2,54	2,65
Hadsereg	2,53	2,60	2,47	2,57	2,47	2,58
Kereskedelmi bankok	2,34	2,03	2,31	2,10	2,36	2,04
Napilapok	2,39	2,22	2,27	2,13	2,31	2,15
Egyházak	2,40	2,51	2,23	2,28	2,33	2,44
Parlament	2,21	2,21	2,05	2,05	2,26	2,22
Biztosítók	2,11	2,04	2,08	2,10	2,21	2,03
Szakszervezet	2,06	2,06	2,05	1,99	2,15	2,10
Kormány	2,07	2,18	1,89	2,00	2,17	2,19
Politikai pártok	2,02	1,90	1,91	1,76	2,02	1,76

	Egyetemek	MTA	Alk. bíróság	Helyi önk.	Közt. elnök	Bíróságok	Rendőrség	Hadsereg	Egyház	Parlament	Közsz. média	Kormány	Napilapok	Szakszerv.	Bankok	Ker. média	Biztosítók	Pol. pártok
Legfeljebb 8 általános	2,89	2,96	2,65	2,83	2,72	2,71	2,71	2,68	2,8	2,27	2,4	2,26	2,26	2,05	2	2,29	2	1,96
Szakma	2,96	3,07	2,73	2,65	2,64	2,61	2,59	2,57	2,4	2,19	2,28	2,13	2,23	2,01	2	2,15	2,05	1,92
Érettségi	3,16	3,18	2,77	2,73	2,63	2,67	2,62	2,65	2,61	2,18	2,32	2,22	2,19	2,13	2,15	2,26	2,09	1,91
Felsőfokú	3,21	3,2	2,8	2,7	2,68	2,66	2,65	2,58	2,44	2,22	2,21	2,19	2,15	2,1	2,04	2,03	2,03	1,76

7. ábra. Bizalmi index iskolázottság szerint, 2013 (N = 1480, lakossági)

nek. A hét évvel korábbi felméréshez képest több intézmény esetében kisebb elmozdulás tapasztalható, ezek kevéssé szignifikánsak, azonban 2013-ban kizárólag az MTA és az egyetemek kerültek a bizalmi index legfelső kvadránsába *(7. táblázat)*.

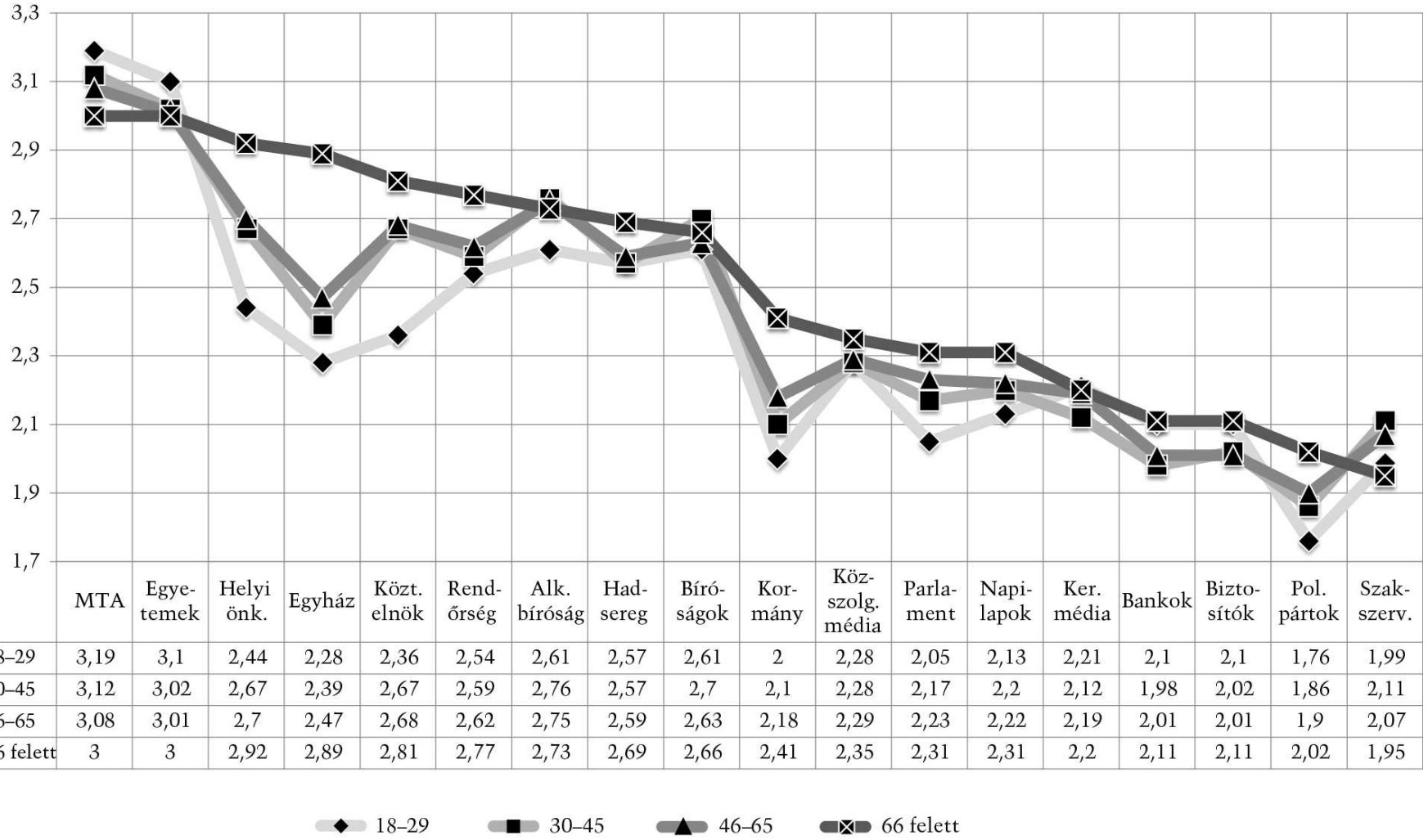
Iskolázottsági bontásban összehasonlítva a válaszadók profilját, azt tapasztaljuk, hogy a két intézmény – amelyek a legnagyobb bizalomnak örvendenek – az iskolai végzettség növekedésével még inkább elfogadott. Míg a felsőfokú végzettségűek az MTA-t 3,2-re értékelték a négyfokozatú skálán, addig a maximum nyolc általánost végzettek mindössze 2,96-ra. Hasonló a helyzet az egyetemek esetében, de az alkotmánybírókba vetett bizalomnál is két tized az eltérés az iskolai végzettség két végpontja között *(7. ábra)*.

Életkor szerinti bontásban több intézmény esetében is a legidősebb korosztály eredményei térnek el az átlagtól: egyrészt az önkormányzatokban ők bíznak a leginkább (bár ez még így is csupán 2,92-es érték), másrészt a többi korcsoporthoz képest (2,89) az egyház intézményében is. Az egyház kapcsán az a tendencia figyelhető meg, hogy az idősebbek nagyobb bizalommal vannak iránta, mint a fiatalok. A hadseregben is a legidősebbek között a legmagasabb a bizalmi átlag (2,69). A biztosítótársaságokban a fiatalok és az idősebbek hasonló mértékben (nem) bíznak (2,1) *(8. ábra)*.

A 2006-as és a 2013-as adatok összevetésekor látható, hogy a teljes lakosságot tekintve az átlagos bizalom a legtöbb esetben csökkent, ugyanakkor néhány kisebb kiugrás figyelhető meg az egyház és a kormány kapcsán. Jelentős csökkenés mutatkozik a bankokba vetett bizalom esetében, ami feltehetően a devizahitelt felvettek jelenlegi kedvezőtlen helyzetével magyarázható. Szintén csökkenő bizalom figyelhető meg a politikai pártokat illetően. Egy nagyobb eltérés látható a 2013-ban készült adatfelvétel alapján a 18–29 évesek körében, ami a köztársasági elnök iránti bizalom csökkenését mutatja a 2006-os adatokhoz képest, ugyanakkor a 2013-as teljes lakossági mintához és a diplomások csoportjához képest is nagy a különbség.

Az egyes foglalkozások képviselői iránti tisztelet is fontos adalékkal szolgál a tudás értékének társadalmi percepciójához. Itt módunk van az eredményt az egy évtizeddel ezelőtti adatokkal összevetni, ami az egyes szakmák iránti tisztelet stabilitását mutatja: a sportolók és üzletemberek megítélésének jelentős javulását, valamint a lelkészek meglepően nagyarányú, az üzletemberek, bírók és tudósok szintén jelentős romlását *(8. táblázat)*.

A tudósok esetében az egyetemi professzor kategóriájának bekerülésével magyarázható az eltérés, a lelkészek azonban nehezen megmagyarázható presztízsveszteséget látszanak elszenvedni. A tudásérték

	MTA	Egyetemek	Helyi önk.	Egyház	Közt. elnök	Rendőrség	Alk. bíróság	Hadsereg	Bíróságok	Kormány	Közszolg. média	Parlament	Napilapok	Ker. média	Bankok	Biztosítók	Pol. pártok	Szakszerv.
18–29	3,19	3,1	2,44	2,28	2,36	2,54	2,61	2,57	2,61	2	2,28	2,05	2,13	2,21	2,1	2,1	1,76	1,99
30–45	3,12	3,02	2,67	2,39	2,67	2,59	2,76	2,57	2,7	2,1	2,28	2,17	2,2	2,12	1,98	2,02	1,86	2,11
46–65	3,08	3,01	2,7	2,47	2,68	2,62	2,75	2,59	2,63	2,18	2,29	2,23	2,22	2,19	2,01	2,01	1,9	2,07
66 felett	3	3	2,92	2,89	2,81	2,77	2,73	2,69	2,66	2,41	2,35	2,31	2,31	2,2	2,11	2,11	2,02	1,95

8. ábra. Bizalmi index életkor szerint, 2013 (N = 1480, lakossági)

8. táblázat. A szakmák presztízse 2002-ben (N = 1197, lakossági) és 2013-ban (N = 1452, lakossági) és a két időpont közötti változás. („Mely foglalkozások képviselőit tiszteli leginkább? Kérjük, válasszon hármat a kártyán látható foglalkozások közül!") (A válaszadók hány százaléka jelölte meg az első, a második vagy a harmadik helyen az adott foglalkozást, százalék.)

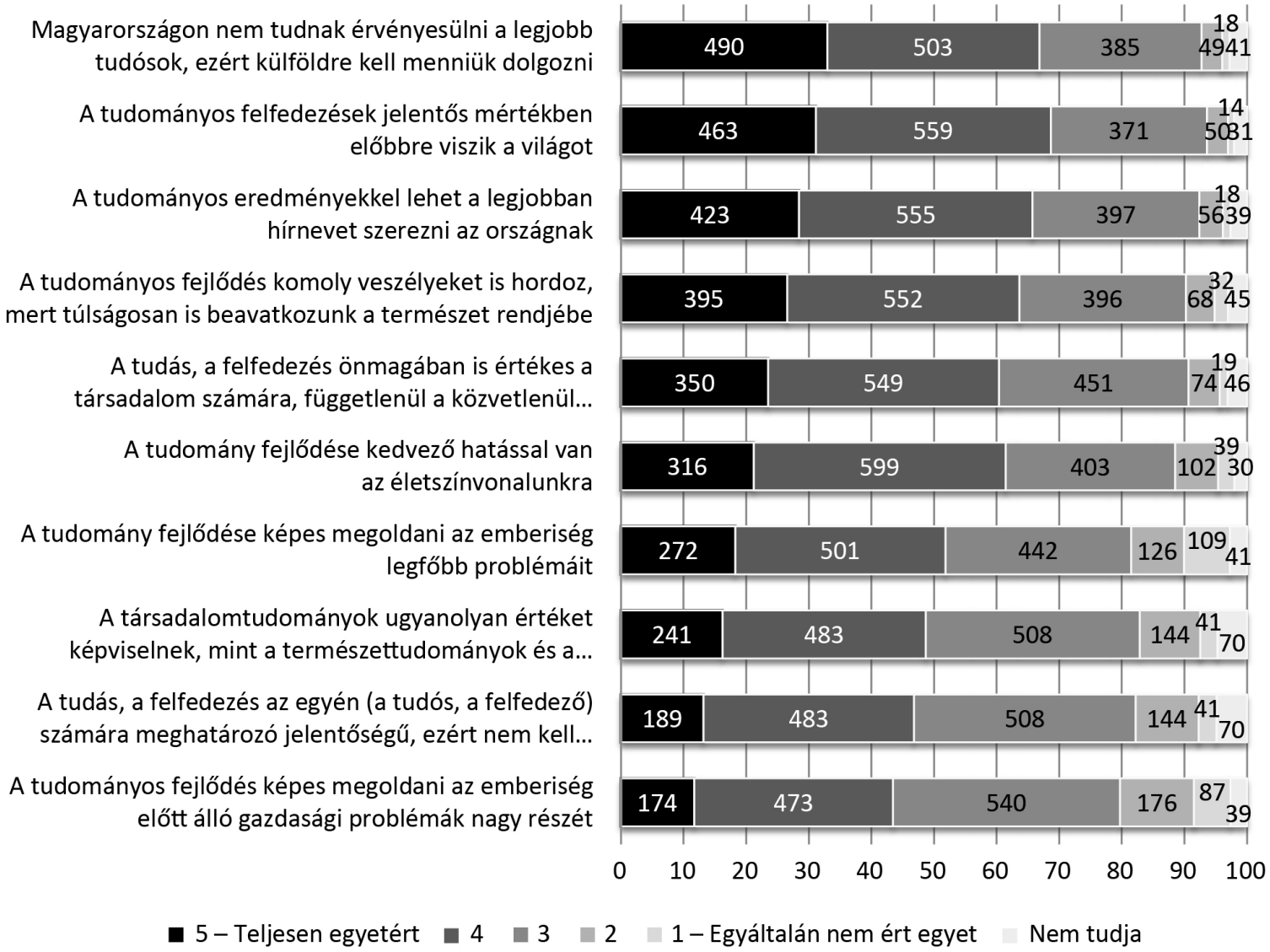
	2013	**2002**	**Változás**
Orvos	78,5	75,1	3,4
Tudós	49,6	59,1	–9,5
Mérnök	33,3	27,8	5,5
Pedagógus	31,9	25,8	6,1
Egyetemi professzor	23,4	n. a.	n. a.
Sportoló	19,5	12,5	7
Művész	17,5	18,6	–1,1
Ügyvéd	14,9	15,1	–0,2
Bíró	10,4	15,6	–5,2
Lelkész	9,5	26	–16,5
Üzletember	7,9	3,5	4,4
Politikus	2,4	3,2	–0,8
Újságíró	1,1	4,3	–3,2

szempontjából a közvetlenül oktatással és tudománnyal asszociált három hivatás előkelő pozíciója tekintélyt jelez, ami az MTA és az egyetemek – ugyancsak magas – bizalmi indexével együtt a tudás társadalmi presztízsének stabilitását mutatja. Annyira erős ez a tekintély, hogy még azok körében is hat, akik amúgy nem érdeklődnek a tudomány iránt. Körükben a tudósok és a pedagógusok még inkább megbecsültek, mint a tudomány iránt érdeklődőknél, míg például az orvosok tekintélye kisebb.

Mire jó a tudomány az országnak?

A tudományos kutatás kapcsán gyakran felmerülnek a sajtóban, közbeszédben megszilárdult toposzok. Az ezekkel való egyetértés, illetve egyet nem értés – 1-től 5-ig terjedő skálán – arányai azt mutatják, hogy a tudomány továbbra is a közvélekedés pozitív értéktartományában van. A tudományt kedvezően értékelő állítások átlagos pontértéke magasabb, mint azoké, amelyek kritikusabbak. A *9. ábrán* az is látható, hogy nem csupán az átlagok értéke csökken a negatív állítások felé haladva, hanem a szórás mértéke is nő, vagyis a tudománnyal szembeni kritikus vagy szkeptikus álláspontokról sokkal jobban megoszlanak a vélemények.

Az iskolai végzettség alapján vizsgálva a tudománnyal kapcsolatos állításokat, azt tapasztaljuk, hogy a felsőfokú végzettségű válaszadóknál pozitívabb kép alakult ki a tudomány értékéről és eredményeiről.

9. ábra. A tudomány megítélése (N = 1486, lakossági, százalék)

A pozitív állításoknál a felsőfokú iskolai végzettségűek átlaga magasabb volt, mint a másik három kategóriában, míg a negatív állítások esetében fordított összefüggést figyelhetünk meg, vagyis – a viszonylag egységes vélemények mellett – a diplomások kevésbé értettek egyet a kritikus állításokkal *(9. ábra)*.

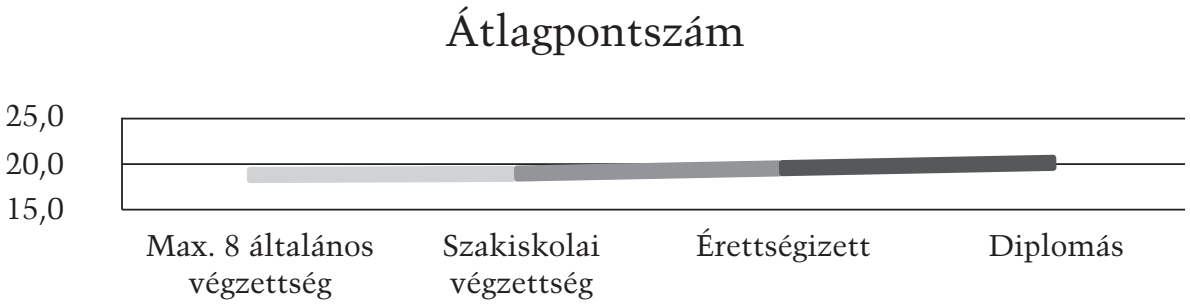
A lakosság többsége (67 százalék) szerint Magyarországon a tudósok nem tudnak érvényesülni, ezért kényszerülnek külföldre, miközben egyetértenek azzal, hogy a tudományos felfedezések hozzájárulnak a világ fejlődéséhez és az ország hírnevéhez. A minta 63 százaléka véli úgy, hogy a tudományos felfedezések veszélyesek, ugyanakkor 60 százalék szerint a tudás és felfedezés hasznos a társadalom számára és hatással van az életszínvonal emelkedésére. Azzal már csupán a lakosság 42 százaléka ért egyet, hogy a tudományos fejlődés megoldhatná a gazdasági problémákat.

Ezeket az eredményeket összevetve a tíz évvel korábbi adatokkal, láthatjuk, hogy a tudomány megbecsültsége nem csupán intézményeiben és ikonikus szakmáiban, hanem a társadalmi-gazdasági jelentőségében sem csökkent. 2006-ban is a válaszadók többsége egyetértett abban, hogy a tudomány nagymértékben alkalmas arra, hogy az ország számára komoly hírnevet biztosítson, ugyanakkor sokakban él az a félelem, hogy a nemzetközi tudományos életben elért sikereknek jó része nem Magyarország számára hasznosul (a korábbi adatok részletes elemzését lásd Fábri 2004).

Míg a tudósok külföldi elvándorlásával, illetve a tudományos sikerek külföldi hasznosulására vonatkozó állítással 2006-ban a megkérdezettek 55 százaléka értett egyet, ugyanez az arány a 18–29 éves korosztály körében 65 százalék, ami vélhetően azzal függ össze, hogy a mobilitás – benne a hazai kutatói elit elvándorlása – sokkal inkább jellemző a fiatalabb korosztályokra, így ennek veszélyét vagy valós voltát is jobban érzékelik. A diplomások körében ugyanakkor az összes válaszadóhoz (59 százalék) képest nagyobb arányú (65 százalék) a teljes egyetértés abban, hogy a magyar tudósok tevékenysége, tudományos eredményei jelentős hírnevet szerezhetnek az ország számára a világban.

A pro-science attitűd sajátosságai

Amennyiben a tudományt fontosnak tartó válaszokból profilt alkotunk,[5] azt látjuk, hogy mintegy 10 százaléknyi eltéréssel a diplomások körében inkább a pozitív attitűd jellemző. Ez viszont azt jelzi, hogy nem a tudomány távolisága adja az elismertségét, hanem éppen a tudományos tudással való valamilyen szintű érintkezés, illetve az általános informáltság erősíti ezt az attitűdöt *(10. ábra)*.

10. ábra. A tudomány iránti pozitív attitűd (N = 1500)

Ez markánsan abban is megmutatkozik, hogy az intézményi bizalmi indexben az egyetemek és az MTA tekintélye még inkább kiemelkedik a tudományos kérdésekben jártasak, a tudomány ügyeiben tájékozottak körében. Ők az átlagosnál szkeptikusabbak a tömegkommunikáció megszokott csatornáival (tévé, rádió, napilapok), a közösségi oldalakkal és az egyházi forrásokkal szemben, viszont az internet hírközlő felületei hitelesebbek számukra. Ahogy várható is volt, az iskolai végzettségük jellemzően sokkal magasabb, mint a tájékozatlanoké, az igazi ugrás az érettségінél következik be, vagyis az ennél alacsonyabban képzettek számára alig ismert a tudomány világa és annak alapvető eredményei.

Összegezve: a tudomány a magasabban iskolázott fiatal városi férfiak tájékozódási horizontján áll a legjobb helyen, de általában is a közvélemény késztetést érez, hogy érdekesnek nevezze ezt a területet. Vagyis a tudomány társadalmi percepciójában a hagyományos műveltségkép minden ellenkező napi rutin és valóságtapasztalat ellenére még hatni képes.

A magyar társadalom e tudományképe európai összehasonlításban egyértelműen a tudományhoz pozitívabban viszonyuló országok csoportjába tartozik. Az ezzel foglalkozó korábbi Eurobarométer-felmérések (Eurobarometer 2001, 2008, Specialbarometer 2005) is ezt mutatják, a 2010-es adatfelvételből pedig az aktuális helyzet is kirajzolódik: Ciprus

[5] Ebben a tudományos műveltségi kérdésekre adott helyes válaszokat, a tudósok megnevezését, az egyetemek és az MTA elnökének ismeretét használtuk faktorként.

mellett Magyarországon vannak a legkevesebben (8 százalék) azok, akik nem érdeklődnek az új tudományos és technológiai felfedezések iránt (Special Eurobarometer 2010), és ugyancsak itt vannak a legkevesebben, akik nem tartják eredményesnek a tudományos kutatókat, a svédekkel, franciákkal, britekkel, észtekkel és hollandokkal együtt pedig azt valljuk, hogy a tudomány képes a kor komplex problémával is szembesülni. Az EU-országok azon negyedébe tartozunk, amelyek lakosai nagy többséggel gondolják életünket egészségesebbnek, könnyebbnek, kényelmesebbnek a tudomány és technika révén, és a pozitívabb felébe a tekintetben, hogy mi is fontosnak tartjuk a tudományról való ismereteket.

A tudás képe és ennek jelentősége

Az empirikus kutatások adatai kijelölik azt a keretet, amelyen belül a tudomány társadalmi képéről a mítoszokon és üres közhelyeken túllépő értelmezést adhatunk. Ugyanis nem sokra megyünk az olyasféle negatív hozzáállással, amely szerint a fogyasztás és média uralkodásának korában a tudomány tekintélye csökkent, szétesett, ezért elfogadottsága, finanszírozása és megbecsültsége „már nem a régi". Ezt a hétköznapi tapasztalat – különösen a politikai döntéshozatal és a média fórumain – mintha alá is támasztaná: valóban, nem a tudósok a ma sztárjai, nem őket alkalmazzák vezető tanácsadóként. Ez keltheti a mellőzöttség érzését, legalábbis ahhoz a viszonylag rövid időszakhoz képest, amikor a világi és egyházi hatalmasságoknál való kuncsorgást a támogatáskért felváltotta az ipari kapitalizmus (és vele párhuzamosan a szocializmus) államilag és gazdaságilag egyaránt intézményesült tudományfinanszírozása, majd az állami-döntéshozói hierarchiába is beépült a tudományos intézményrendszer.

A tudományos tudás társadalmi legitimációja

De miért gondolhatták a tudomány művelői akkoriban, hogy a professziójuk tekintélye magától értetődő? Elsősorban azért, mert meghatározó társadalmi csoportok visszaigazolták ezt. A döntéshozók elfogadták a tudástermelés és -átadás társadalmi státusát; a diákok a tudomány alapján álló ismereteket akartak tanulni, mert érdekesnek, fontosnak és „trendi" információforrásnak tartották azokat; a technológusok (mérnökök, mesteremberek, vállalkozók) közvetlenül használták a kutatás eredményeit – s mindezek véleményformáló ereje révén a társadalmi

közeg, a „köznép" is elfogadta a tudomány primátusát (az oktatás területén átalakuló tudásképekhez lásd Pléh 2002).

Azonban éppen e csoportok társadalmi státusa és viselkedése változott meg gyökeresen a tömegdemokrácia médiakorában. A döntéshozók eleve adott (születési, vagyoni vagy meritokrata) integritása szertefoszlott, érdeklődésük, véleményük nagyrészt a közönségüktől függ. A fiatalok számára az ismeretszerzés forrásainak köre radikálisan kitágult, a demokratikus tudásmegosztáshoz képest a tudomány nem eléggé felszabadító erejű. A „technológusok" megtapasztalták, hogy az ipari kutatásokkal a vállalkozások saját közegükbe vonták az innovációt, a tudás termelése központosodott, növekszik az átvételek száma az eredetiség rovására, az innováció pedig konzumálódott. Vagyis a „köznépet" már nem befolyásolja a tudomány tekintélyét elismerők vélekedése, hanem éppen hogy a köznapi médiában és fogyasztási közegben kell elfogadtatnia magát a tudománynak.

A tudomány ellentmondásos társadalmi érzületek közepette kényszerült rá erre az önigazolásra: mindenhatóságának, univerzális megoldási képességének elvárása mellett a hatvanas évektől egyre erőteljesebben megfogalmazódó antitechnicizmus terjedt el, egyfelől a Frankenstein-szindróma, másfelől a környezeti hatásokkal szembeni aggodalom motívumaival. Mindettől nem függetlenül, sőt hangsúlyosabban összekapcsolódva a kulturális áramlatokkal, a nyugati racionalitásban való hitet az ezotéria és szkepticizmus bizonytalanította el, valamint a nyolcvanas évekre (nem kismértékben a baloldali ideológiai összeomlás következményeként) az értelmiségi körökben radikalizálódott az elméletellenesség.

Mindezzel párhuzamosan a tudományon belülről is a legitimációt megrendítő folyamatok bontakoztak ki (a tudományszociológiai és tudományfilozófiai folyamatokhoz lásd Fehér 1997). Azt, hogy a klasszikus szcientista-pozitivista tudománykép tarthatatlan, már a húszas évek popperi kritikája jelezte. Azonban a Kuhn által sikerre vitt tudományfilozófiai közelítés már utat nyitott a szociológiai tudományos érvényességmagyarázatok és a tudományrelativizmus radikálisabb formái számára, ami a tudomány társadalmi szerepének igazoltságára folyamatosan rákérdező pozícióba szorította magát a kutatásszervezetet is. Mindezzel együtt járt a tudományos realizmus (egyszerűen fogalmazva az a meggyőződés, hogy a tudomány a való világról mond érvényes és adekvát igazságokat) önmarcangoló visszahúzódása (Nyíri 2008).

A tudományművelés magyarázatkényszerét ennél kevésbé támadó jellegű fejlemények is fokozták. A hetvenes évektől felerősödött interdiszciplináris törekvéseknek óhatatlan következménye volt, hogy a kézenfekvően adott és történetileg szegmentálódott tudományos professziók helyére lépő, komplexebb megközelítések indoklást tettek szükségessé,

hiszen fellazították a tudományos kutatás szervezeti standardjait. A készségcentrikus pedagógiai törekvések térnyerése pedig a hagyományos tudományos diszciplínákhoz igazodó közoktatási szemlélet permanens reformjával ugyancsak elbizonytalanította a korábban igazodási pontot jelentő tudományképet (ehhez érdekes kiegészítést kínál Osborne–Collins 1996, 7–18.).

E folyamat médiumai és alkalmazott eszközei a tudományos tevékenység normáitól, mechanizmusától egyre inkább függetlenül működnek,[6] vagyis nincs feltétlen és teljes körű *korrespondencia* a tudományos kiválóság és hatékonyság ismérvei, valamint a társadalmi/felhasználói/kommunikációs sikeresség között. A tudományműveléshez azonban már nem csupán a financiális feltételrendszer biztosítása érdekében van szükség a legitimáció újraépítésére a döntéshozók, felhasználók körében. A közmegítélés követelményei magának a tudományos tevékenységnek olyan, hagyományosan többé-kevésbé autonóm mozzanatait is befolyásolják, mint az akceptált kutatási irányok meghatározása, kutatói közösségek formálódása (például egyetemi hallgatói rekrutáció) vagy a kutatás során felmerülő etikai kérdések (állatkísérletek, személyiségi jogi védelem stb.). Mindez pedig közvetlenül is visszahat a tudományos tevékenység szereplőire, képzésükre, pozicionáltságukra és karrierlehetőségeikre.

A tudomány társadalmi percepciója tehát nem csupán valami *külső* probléma a kutatási tevékenység és rendszer számára, hanem új közelítésben veti fel a tudomány mibenlétére vonatkozó klasszikus tudományelméleti kérdéseket: az autonómiának, a kutatásetikának, a tudományszervezetnek, az objektivitásnak, a tudományos tudás kitüntetettségének kategóriáját.

Tudomány és közgondolkodás

Ez idáig a tudomány szempontjából vizsgáltam a legitimitás igényének átalakulását és társadalmi reflexiót. Egy rövid utalás erejéig azonban érdemes felidézni a szociális reprezentáció elméletének kontextusában a tudomány szerepét a közgondolkodás konstituálásakor. Ahogyan Serge Moscovici fogalmaz: „Science was before based on common sense and has made common sense less common; now common sense is science become common." (Moscovici 1992, 3–9.) A tudományos tudás tehát nem csupán a hatékonyságérvvel pozicionálható a társadalmi funkció-

[6] Az autonómiának ezt a fokozatos leépítését nevezik társadalmi vagy felhasználói kontrollnak, felelősségnek.

ban, hanem az elveszett mítoszok helyébe lépő világkép-szolgáltatással (Lukács 1916/1975). A tudomány fogalmai és köztudatba átszüremlő tételei lehorgonyozzák a tudásunkat, hivatkozási pontokat kínálnak a vitáinkhoz. A tudomány mediális megjelenítése számára különösen fontos a perszonalizáció és figuralizáció jelensége, ami kinyitja a laikus befogadás előtt a tudományos tartalmat (Fábri 2009).

A közgondolkodás oldaláról így válik kulcsfogalommá a tudomány társadalmi reprezentációjában a tekintély, az autoritás (Fábri 2004). Amint az elmúlt negyedszázad legsikeresebb hazai tudományos médiaprojektje, a Mindentudás Egyeteme kapcsán percepciós kutatásaink megmutatták (Fábri 2005, 93–108.), a világos intézményi és személyi háttérrel megalapozott hitelesség meghatározó a tudomány körüli értékközösség létrejöttében és az érdeklődés fennmaradásában. Ezt általánosítja a kommunikációs tételem: a laikusok bevonása a tudományos kutatás interpretációs és projektumfolyamataiba akkor nem lehetetleníti el magát a tudományos produktum létrehozását, ha érvényesül a kölcsönös tisztelet és kompetenciák finom hálózata.

Ez egyébként hangsúlyosan nem etatista megközelítés. Paul Feyerabend gyakran szélsőségesen interpretált *anything goes*ának kevésbé erős értelmezésében a tudományos tudás megítélésének többközpontúsága (az *an arkché* értelmében – ezt az értelmezési lehetőséget különösen a Lakatossal folytatott vitája mutatja, lásd Motterlini 1999) az állami centralizáltságú tudományos döntési folyamattal szembeni lehetséges alternatívaként, a versengő kutatási projektek terepeként merül fel. Ez konzervatív abban a tekintetben, hogy a kommunikációban megköveteli az autoritás elfogadását, ugyanakkor magát az autoritást állandóan produkciós kényszerbe hozza nem csupán a tudomány eredményessége tekintetében, hanem magának a tudományos kutatásnak az igazoltságát is kommunikációs feladattá téve, a társadalmi percepció sajátosságainak figyelembevételével.

A tudomány kommunikatív meritokratizmusa felé

Az empirikus társadalomkutatás adatai, a kvalitatív vizsgálatok, valamint a tudás társadalmi pozicionáltságának elméleti belátásai, láthattuk, a tudomány olyan társadalmi percepcióival találkoznak, amelyek társadalmi jelenlétének újrafogalmazására ösztönzik. A technológiai szkepticizmussal, alternatív világértelmezésekkel, multikulturális divathullámokkal, (gazdaság)ideológiai alávettetési törekvésekkel szemben kell ezt megtennie – vélhetően azonban nem ezek koordináta-rendszerében mozogva lehet sikeres.

Semmi nem indokolja, hogy konzervatív értékeit feladja: a gyakorlati hatékonyságot a (helyenként hagymázos) technológiakritikák évszázada még a posztmodern relativizmussal megtámogatva sem volt képes zárójelbe tenni. Polányi tétele a tudományról mint a nyugati racionalitás, valamint az autonómia- és szabadságelvű társadalomszerveződés modelljéről (Polányi 1992, 139–160.) nem csupán a szovjet típusú birodalommal szemben volt érvényes, hanem a mai, évszázados Nyugat-hanyatlási közhelyeket felmelegítő ideológiákkal szemben is. Merton tudományszociológiai ismérvei (univerzalizmus, kommunalitás, érdekmentesség, szervezett szkepszis) tudományon túlmenő, morális és közösségi relevanciáját sem csökkenti, legfeljebb konkrét érvényesülését árnyalja az ipari-katonai kutatásfinanszírozás és a tudományrendszeren belüli hatalmi vetélkedés.

A tudomány hagyománya tehát elegendő hátteret kínál ahhoz, hogy a mediatizált társadalmi közegben is legyen esélyes jelenléte az autoritásalapú tudományos szemléletnek a tekintélydecificites társadalmi valósággal szemben. Ehhez azt a mindennapi gyakorlatot érdemes segítségül hívni, amely szerint a valódi tudomány működése a tömegdemokrácia és tömegmédia hullámzásai közepette is értékelvű, meritokratikus maradt. Ez a meritokratizmus akkor tud nyitott lenni a társadalmi percepcióval való kommunikációra – nem feladva az autoritást mint a megismerés és hitelesség alapmotívumát –, ha professzionálisan használja a digitális csatornákat, valamint a legnagyobb sávszélességű adatátvitelt, a személyes jelenlétet – és ehhez kapcsolódva helyreállítja a tudós személyes felelősségvállalását a tudományos kiválóság megítéléséért, társadalmi-gazdasági relevanciájáért.

Irodalom

Abbott, Alison–Schiermeier, Quirin 2014: After the Berlin Wall: Central Europe up close. *Nature*, 515, november 6.

Bauer, Martin W.–Shukla, Rajesh–Allum, Nick (szerk.) 2011: *The Culture of Science: How the Public Relates to Science Across the Globe.* Routledge Studies in Science, Technology and Society. London, Routledge.

Brown, Mark 2009: *Science in democracy. Expertise, institutions and representations.* Cambridge, The MIT Press Cambridge.

Burns, Terrence W.–O'Connor, John D.–Stocklmayer, Sue M. 2003: Science Communication: A Contemporary Definition. *Public Understanding of Science,* 12.

Eurobarometer 55.2 2001: Europeans, Science and Technology.

Eurobarometer 2008: Qualitative study on the image of science and the research policy of the European Union.

Fábri György 2004: *Szabadság és tekintély a tartalomszolgáltatásban.* In *Konvergencián innen és túl – Digitális jövőképek.* Budapest, Média Hungária Könyvek.

Fábri György 2004: Tudomány, közvélemény, média. *Magyar Tudomány*, 11.

Fábri György 2005: *Tudomány és közönség új találkozása: a Mindentudás Egyeteme.* In Mosoniné Fried Judit–Tolnai Márton (szerk.): *A tudományon kívül és belül.* Budapest, MTA KSZI.

Fábri György 2008: *Tudomány és politika új találkozási pontja: a tömegmédia.* In Mosoniné Fried Judit–Tolnai Márton (szerk.): *Tudomány és politika.* Budapest, Typotex.

Fábri György 2009: *The New Media Strategy of Science.* Habilitációs előadás, ősz.

Farkas Gyula 1939: *A nagy költők tanúságtétele.* In Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest.

Fehér Márta 1997: A poszt-akadémikus tudományig és tovább. *Magyar Tudomány*, 7.

Hunyady György 1995: *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Hunyady György 2005: *A nemzetek jelleme és a nemzeti sztereotípiák* (előadás a Mindentudás Egyetemén).

Lukács György 1916/1975: *A regény elmélete.* Budapest, Magvető Kiadó.

Moscovici, Serge 1992: *The Psychology of Scientific Myths.* In von Cranach, Michael–Doise, Willem–Mugny, Gabriel (szerk.): *Social Representations and the Social Basis of Knowlegde.* New York, Hogrefe & Huber Publishers.

Motterlini, Matteo (szerk.) 1999: *For and Against Method – Imre Lakatos and Paul Feyerabend*. Chicago–London, University of Chicago Press.

Nyíri Kristóf 2008: Verbildlichung und die Grenzen des wissenschaftlichen Realismus. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie,* 5., 769–779.

Osborne, Jonathan–Collins, Sue 1996: Pupils' and Parents' Views of the School Science Curriculum. *School Science Review,* 77.

Pléh Csaba 2002: Tudások az egyetemen: készségek és tömegek, elitek és műveltségek. *Iskolakultúra*, 6–7., 3–7.

Polányi Mihály 1992: *A tudományos meggyőződések természete*. In *Polányi Mihály filozófiai írásai II.* Budapest, Atlantisz.

Special Eurobarometer 224 2005: Europeans, Science & Technology.

Special Eurobarometer 340 2010: Science and Technology – Report.

View publication stats

HAMMER FERENC

A dalok ugyanazok maradnak

A retro kultúrpolitikai szerkezetei a magyar popzenében[158]

A keleti blokkban a hidegháború során létrejött popzene elemzői többnyire az olyan zenészekkel, illetve munkákkal foglalkoztak, amelyek valamilyen módon átlépték a pártvezetés szabta kultúrpolitikai vagy a szó szerint vett politikai határokat. Eltekintve a társadalomkutatók feltételezhető személyes ízlésétől, elég világos oka lehet e témaválasztásnak, hiszen az emberi társulások természete normáik működése mentén ismerhető meg igazán, legyen az a társulás egy tizenéves szerelmespár vagy a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, a normák természete pedig akkor látszik a legjobban, ha megsértik azokat. Az 1989 körüli időszakban jó néhány monográfia, tanulmánykötet és folyóiratcikk foglalkozott orosz rockerekkel, lengyel punkokkal, magyar alter-szcénákkal és egyéb olyan zenei vállalkozásokkal Szlovénia és Szibéria között, amelyek értelmezhetők voltak valamiféle nonkonformizmusként vagy ellenállásként.[159] Jóllehet e szerzők mintaszerűen igyekeztek távol tartani magukat ezen ellenkulturális kezdeményezések romantikus dicsőítésétől, ám ettől még e tanulmányok figyelme ér-

158 A tanulmány egy a magyar populáris zenéről szóló angol nyelvű tanulmánykötet egyik fejezetének magyar nyelvre fordított és részben átdolgozott változata. Hammer Ferenc: „The Songs Remain the Same: Structures of Cultural Politics of Retro in Hungarian Popular Music". In: Barna Emília–Tófalvy Tamás (szerk.): *Made in Hungary: Studies in Popular Music*. New York–London: Routledge, 2017, 61–68.

159 John Bushnell: *Moscow Graffiti. Language and Subculture*. Boston: Unwin Hyman, 1990; Artemy Troitsky: *Back in the USSR: The True Story of Rock in Russia*. London: Omnibus Press, 1987; Timothy W. Ryback: *Rock Around the Bloc*. Oxford–New York: Oxford University Press, 1990; Sabrina Petra Ramet (szerk.): *Rocking the State: Rock Music and Politics in Eastern Europe and Russia*. Boulder–San Francisco–Oxford: Westview Press, 1994.

telmezhető e gyakran cenzúrázott, betiltott vagy elszigetelt kezdeményezések utólagos elismeréseként. Mindemellett megfigyelhető még egy különös jelenség. Ha valaki össze is adja a Szemere Anna *Up From the Underground – The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*[160] című könyvében szereplő húsz együttes tíz legnépszerűbb Youtube-videójának nézettségi számait, ez a szám akkor sem érné el a korszak neves diszkóegyüttese, a Neoton legnépszerűbb dalának, a *Holnap hajnalig*nak a nézettségét, ami 2016 októberében már 4,5 millió fölött járt. E fejezetben a popzenei tanulmányok és a médiakutatás területéről kölcsönzött módszerekkel felvázolok néhány magyarázatot egy különös ismétlődés jelenségével kapcsolatban. Tézisem szerint a 1970–80-es évek kultúrpolitikái sajátos módon egy kettős meghatározottság révén újratermelik magukat webkettes és webhármas környezetekben, ahol is az egyik magyarázó faktor e politikák konkrét hatása zenészek szakmai és üzleti karrierjére, míg a másik mechanizmus a szocializmus korszakában az audió- és videófelvételi technikák minősége által meghatározott könyörtelen emlékezetpolitika.

Popzene-csinálás a szocializmusban – Hozzáférés és materialitások

Az elektronikus kommunikáció segítségével történő közvetlen és azonnali hozzáférés a szélesebb közönséghez állami monopóliumnak számított, vagy legalábbis alapos figyelemben részesült a modern kori Európa legnagyobb részén egészen az 1980-as évekig. Ilyen módon a zord beléptetési procedurák a Magyar Televízió épületébe vagy a Magyar Rádió állami monopóliuma Európa egyik felén sem számított rendkívülinek a korszakban. A kisebb nyilvánosságokhoz, illetve közönségekhez való olyan hozzáférés, mint egy mikrofonba beszélés vagy éneklés egy zenés helyen, szintén szabályozandó kérdés volt a szocializmus kultúrpolitikája számára. Az Országos Rendező Irodát (ORI) 1958-ban alapították a célból, hogy szabályozza és felügyelje a szórakoztatózenei szcénát: az előadók és együttesek ORI-vizsgát téve juthattak színpadi lehetőséghez. Az ORI alapító dokumentuma egyértelműen fogalmaz szándékairól a spontánabb természetű

160 Szemere Anna: *Up from the Underground: The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. University Park: The Pennsylvania State University Press, 2001.

populáris zenét illetően: „Száműzzük hangversenydobogóinkról a hevenyészett összeállításban, meghangszerelt anyag nélkül dolgozó, zajos hatásokra törekvő zenekarokat. Nem adunk pódiumot a vendéglátóipari előadó-stílusban tevékenykedő énekeseknek."[161]

Az engedélyezési folyamat kiterjedt a művész által játszani kívánt saját vagy kölcsönzött szerzeményekre, de éppúgy a színpadi megjelenésre, beleértve a hajviseletet is. Egy élő produkcióban mindezeket be kellett mutatni az ORI tisztségviselői előtt. Az ORI fontos szerepet játszott a populáris zenei életben a nyolcvanasas évek elejéig. Ekkoriban mintegy 2500 zenésznek volt ORI-engedélye. A nyolcvanas évek elejétől kezdve azonban az ORI fokozatosan vesztett fontosságából, miután alternatív koncertszervezési kezdeményezések bukkantak fel, melyek nem vették figyelembe az állami szabályozást.[162] Míg az ORI általában szabályozta a szórakoztatózenei szakmához való hozzáférés feltételeit, azaz hogy kik játszhatnak a legjobban fizető koncerthelyeken, ennek ikerintézménye, a Nemzetközi Koncert Iroda a hazai művészek nemzetközi koncertezését szabályozta és intézte.

Megjegyzendő, hogy az ORI nem csupán közönségszervezőként kötötte össze a közönséget az előadókkal, hanem alkalmanként – mint a művészekkel szerződő intézmény – kivizsgálta és szankcionálta az olyan eseteket, amikor a zenés hely részéről panasz érkezett a zenészek produkciójára vagy viselkedésére. A szocialista kultúrpolitika rendszerében a popzenei iparhoz, a felvételi lehetőségekhez, a médiához való hozzáférés kulcsfontosságú faktor volt a popzenei karrierekben, és ahogy azt K. Horváth Zsolt[163] megmutatja az 1960–70-es évek popzenéjéről írt tanulmányában, maguk a zenészek közötti szociokulturális különbségek is jócskán újratermelődtek abban a folyamatban, melynek során a zenészek engedélyt, lehetőséget kaptak a fellépésre, illetve lemezgyári szerződést kaptak,

161 Csatári Bence: „Koncertszervezés felső fokról". *Múlt-Kor* 2013 ősz. http://mult-kor.hu/20130905_koncertszervezes_felso_fokrol (utolsó letöltés: 2016. 12.12.).

162 Szemere Anna: „Some Institutional Aspects of Pop and Rock in Hungary". *Popular Music* (1983)/3,121–142.

163 K. Horváth Zsolt: „A brit szellem dzsungasága. A magyar populáris zene korai történetéhez". *Korunk* 2013. augusztus, 35–41.

mivel hozzáférésük felett a hanglemezkiadás során zordan őrködött a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat (MHV). Az MHV a magyar popzene menedzseléselésével követni kívánta a nemzetközi trendeket, mely folyamat eredményeként bizonyos liberalizáció jegyei mutatkoztak meg a hetvenes években kiadott lemezek anyagaiban. Akkoriban már olyan apróságok is nagy dolognak tűntek, hogy olyan kinézetű zenészek jelentek meg a lemezek borítóin, akiket hosszú hajuk és farmerjük miatt pár évvel korábban még nem engedtek volna be a korszak vezető popzenei koncerthelyszínére, a Budai Ifjúsági Parkba, nemhogy zenészként, de vendégként sem. Ebből elvileg következhetne, hogy ez a fokozódóan liberalizált kiadói politika idővel befogadhatna olyan marginálisabb szereplőket is a popzenei szcénából, akiket szövegeikben vagy megnyilatkozásaikban megjelenő politikai nézeteik vagy zenei stílusuk tett a margóra. Ám ezzel épp ellentétesen, a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján egy új szcéna bukkant fel, jórészt Budapesten, melynek szereplői 1989-ig nem sok eséllyel küzdöttek azért, hogy bekerüljenek a fentiekben leírt popzenei produkciós struktúrába.

A popzenészek számára karrierjük szempontjából szintén fontos szempont volt az állampárt által ellenőrzött elektronikus médiához való hozzáférés. A hatvanas évek közepétől a hetvenes évek elejéig tartó időszakban a Dayan és Katz[164] fogalmai szerint mediaeseménynek tekinthető popzenei tévés formátumok, a *Ki Mit Tud?* és a *Táncdalfesztivál* a magyar nagyközönség számára két, korábban ismeretlen jelenséget hozott el. Egyrészt megjelent az angolszász popzene, illetve a tévé, a rádió és a képes magazinok révén terjedő, korábban csak a mozi-híresség körében ismert sztár-rendszer. A változásnak ezt a tendenciáját valamelyest lefékezték a hetvenes évek elején néhány évre, afféle konzervatív lassításként, válaszul a Prágai Tavasz liberalizmusára. Ahogy azt Jávorszky és Sebők dokumentálják,[165] egy oktatási minisztériumi rendelet nyomán, amely a rockzenét „társadalmi és kulturális értékek" híján valónak ítélte, a vezető zenekarok körö-

164 Daniel Dayan–Elihu Katz: *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.

165 Jávorszky Béla Szilárd–Sebők János: *A magyarock története I.* Budapest: Népszabadság könyvek, 2005, 165.

ben felbukkanó morgolódás ellenére a popzenét támogató, szükségképpen állami finanszírozású infrastruktúra egy sor intézményét fogták vissza. Évekig nem rendeztek popzenei tévés tehetségkutatót, három országos terjesztésű ifjúsági magazinnak kellett kurtítani vagy felfüggeszteni a popzenei oldalait és a megyei lapok frissen alakuló popzenei rovatait is megszüntették. A lemezipar és az elektronikus média érdeklődése a szórakoztatóbb és könnyedebb műfajok irányába mozdult el, melyek nélkülözték a hatvanas évek második felének kísérletezőbb és kritikaibb hangvételét. Amit hangsúlyozok itt, az az, hogy e zenekarok sikere és karrierjük íve már a hetvenes években is milyen erősen kötődött a korszak médiarendszeréhez az államszocialista Magyarországon. A hivatalos engedélyezési eljárás és a lemezfelvételi lehetőségek mellett a médiához való hozzáférés volt a harmadik szűrő, mely meghatározta a versengő popzenekarok sikerét. Éppen olyan szoros ellenőrzés terjedt ki az elektronikus médiára, mint ami jellemezte az előadóművészi és a popzeneipari szakmák felügyeletét.

Az államszocialista Magyarország kultúrpolitikájának és médiakormányzásának összetett és dinamikus természetét figyelemreméltó média-, illetve társadalomtörténeti irodalom tárgyalja.[166] Függetlenül attól, hogy mennyi apró különbség teszi ijesztően nehézzé a korszakkal, illetve a témával kapcsolatos általánosításokat, két jellemző azért bizton állítható. Egyrészt, függetlenül attól, hogy mennyire specializált szakértői publikációról vagy magasművészeti produkcióról volt szó, a kultúrpolitikai elveket felügyelő állam mindig jelen volt és határozottan beavatkozott, ha úgy vélte, hogy az adott korszak politikai tabuit megsértette az illető tudományos, művészeti vagy másmilyen megnyilatkozás, például kritizálta a pártot, a Szovjetuniót, vagy magasztalta az 1956-os forradalmat. Másodszor pedig, minél nagyobb közönséget ért el az adott médium, a párt annál jobban felügyelte és ellenőrizte azt. Az instant kommunikációt lehetővé tevő földi terjesztésű elektronikus média, a rádió és a televízió esetében ily módon a lehető legnagyobb ellenőrzést gyakorolta a párt. Ezen összefüggésből

166 Révész, Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest: Sík Kiadó, 1997; Cseh Gergő Bendegúz–Kalmár Melinda–Pór Edit: *Zárt, bizalmas, számozott II*. Budapest: Osiris, 2005; Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Budapest: Akadémiai, 2005.

következik, hogy az előadóművészi tevékenységet, a lemezgyári és tévés-rádiós felvételi lehetőségeket és a médiában történő megjelenéseket ellenőrző mechanizmusok a párt kultúrpolitikájának hegemonisztikus eszközeként kontrollálták és irányították a magyarországi popzenét az 1960–1980-as években.

A popzenei ipar főáramának természete jól megmutatható a korszak neves beat, majd később disco pop zenekara, a legnagyobb sikereit a hetvenes és nyolcvanas évek fordulója táján elérő Neoton Família (a külföldi piac számára Newton Family) működésének rövid elemzésével. A zenekar a hatvanas évek közepén alakult, és különféle tagcseréket követve olykor képesek voltak sikeres dalokat készíteni tévés popzenei versenyekre. 1971-ben nagylemezük is megjelent. A zenekarhoz csatlakozott egy háromtagú női vokál a hetvenes évek közepén, hogy aztán így együtt radikális zenei fordulatot vegyenek egy ABBA-szerű diszkópop stílus irányába, mely folyamatot Erdős Péter, az állami lemezkiadó vezető menedzsere irányította, aki mindeközben szoros kapcsolatba került a zenekar egyik énekesnőjével, Csepregi Évával.[167] A vállalat a Neotont világsikerre vezető karrieren próbálta elindítani, és ez az erőfeszítés hozott is olykor slágerlista-eredményeket, fesztiváldíjakat és angol nyelvű lemezszerződéseket Nyugat-Európában, Japánban és Kelet-Európában. Jelen gondolatmenet számára a legfontosabb rögzítendő tény kevésbé az, hogy milyen sikereket ért el a zenekar a magyar poppiacon, hanem inkább az, hogy ez a siker együtt járt jó minőségű televíziós és lemezgyári felvételekkel és erős jelenléttel a kor elektronikus médiájában és szórakoztató magazinjaiban.

A végeken

Egyre határozottabban egy, a hivatalos popkultúrától független kulturális tér kezdett kialakulni azon előadóművészek tevékenysége révén, akik kényszerből kívül estek a kulturális elnyomás és konszenzus röviden felvázolt rendszerén, vagy akik önszántukból döntöttek úgy, hogy nem keresik a hivatalos popzenei kultúrába való belépés lehetőségét, és akiknek sikerült megkapaszkodni a marginális szubkulturális szcénában a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján,

167 Lásd bővebben: Jávorszky–Sebők, *A magyarock története*, 344.

eltekintve egyes, a hivatalossággal, a klubvezetésesel vagy a rendőrséggel való konfliktusoktól. A zömel nagyvárosi környezetből jövő alternatív csoportok és a külvárosi, továbbá vidéki punkzenekarok az általuk programszerűen lenézett hivatalos kultúrának nyilván nem keresték a kegyeit. Ez a pár tucatnyi zenekarból álló független szcéna jellemzően más karriert futott be, mint az öt-tíz-tizenöt évvel korábban kezdő rock- és popegyüttesek. Először is, az újonnan színre lépő alternatív popzenészek között nagyon kevesen voltak hivatásos zenészek: egyesek olykor a szó szoros értelmében a színpadon tanultak meg valamennyire zenélni. Az új alterszcéna felvállalt amatőrizmusa nem csupán a zenei előadások minőségén hallatszott, hanem új szerepeket és ethoszt is hozott a popzenébe. Például míg a hivatalos popszcénába tartózó zenekarok tagjai, ha éppen nem volt koncertszezon, időnként elmentek külföldre vendéglátóipari zenésznek, addig az ilyesmi az alternatív zenészeknél ritkánt történt meg. A független, új szcénában a zenekarok, kihasználva a hagyományos intézményrendszer adta lehetőségeket (például élve vállalkozóbb kedvű kultúrházi programszervezők meghívásával), több esetben anélkül hoztak létre komoly rajongótábort, hogy bármilyen hozzáférésük lett volna az államilag felügyelt popzene-produkciós apparátushoz. Az underground szcéna zenekarai a szóbeszéd és a kazettamásolás révén immár el tudták érni a kicsi, de rendkívül odaadó közönségüket anélkül, hogy ehhez szükségük lett volna az állami zeneipari apparátus jóváhagyására. Itt fontos kivételt képez néhány punkzenekar, amelyek tagjai ellen radikális szövegeik miatt indult hatósági eljárás. Ez olykor letöltendő szabadságvesztéssel végződött. Emellett a hatalom popzenével kapcsolatos kendőzetlen szándéka és véleménye igen jól tükröződik a szcénára irányuló titkosszolgálati célok és módszerek természetében. Mindezen faktorok mellett ugyanakkor elmondható, hogy a nyolcvanas évek során gyarapodó underground zenei kultúrát egyre kevesebb részletességgel kívánta a hatalom megfigyelni és szabályozni. A következő idézet ékesszólóan fejezi ki a korszak társadalmi-politikai klímájának természetét. Az idézet hossza talán megbocsátható annak fényében, hogy a demokratikus ellenzék egyik kulcsfontosságú publikációjából, a szamizdatként kiadott *Beszélő* beköszöntőjéből származik 1981-ből, mely időszak amúgy a Neoton Família számára a legfényesebb sikereket hozó korszak volt:

> Azt mondják, Magyarországon nem történik semmi. A nép örül, hogy békén hagyják a politikával; ráérő idejében családi házat épít, baromfit tenyészt, kontárkodik. Az értelmiség bezárkózott a kultúra kertjébe, a politikát maga is a politikusokra hagyja. Az egyházak együttműködnek az állammal. A régi vágású reakciósok és polgári demokraták kihaltak […] A hatalom néha megmutatja vasöklét, de látva, hogy senki sem rakoncátlankodik, sietve zsebre teszi. Legföljebb egy-egy bőrnadrágosra vagy részeges garázdára sújt le, de a közönség ilyenkor még bíztatja is, üssön minél nagyobbat.[168]

Az underground és a hivatalos popkultúra esetenként összeért egy-egy fesztiválon, egyes zenekarok elindultak a margóról a mainstream felé, azonban egy fontos szempont szerint határozottan elkülönült e két szféra egymástól. Az alternatív zenekaroknak, néhány fontos kivételtől eltekintve, nem voltak jó minőségű audiofelvételeik, és még kevésbé voltak jó videófelvételeik saját munkáikról, és minthogy a házi kazettamásolás volt a rajongók között a zeneterjesztés domináns módja, ezek az analóg felvételek a másolás miatt még rosszabbak lettek a terjesztés során. Ugyanez vonatkozott fokozott érvénnyel a videoklipekre és a videón megörökített koncertfelvételekre. A felvételek minősége és a másolástechnika egyszerű technikai faktornak tűnik a popzenetörténetben, ám a szocializmus popzenéjének emlékezetpolitikai és emlékezet-gazdasági sorsát nagyon fontos módon befolyásolta a rendszerváltás utáni, s különösen a digitális korszakban.

Emlékezetipar a digitális korban Magyarországon

A magyar média-, illetve infokommunikációs piac, lévén része a globális és globalizáló médiakommunikációs rendszernek, nem lehet gyökeresen másmilyen, mint a többi európai országban. Ezt a rendszert a globális infokommunikációs használati módok adaptálása jellemzi, emellett a még mindig jelentős tévézés, a szélessávú elérést biztosító hálózat még mindig növekedő használata, a mobileszközök, illetve mobil platformok széleskörű használata, továbbá mindenféle cselekvés és tartalom konvergenciája a közösségi médiával, különösen a Face-

168 N.N.: „Lapunk elé". *Beszélő* (1981)/1, 11.

bookkal.[169] A nyugat-európai helyzettel való összevetés során megfigyelhetők bizonyos, a médiával kapcsolatos különbségek, melyek érdekes módon befolyásolják Magyarország mediatizált emlékezetpolitikáját.

A magyar médiapiac a legmegengedőbb módon sem szolgál tizenkét milliónál több magyarul beszélő embert a világon, a hirdetési piac számára fontos 18–49 korcsoportba kevesebb, mint ötmilliónyian tartoznak Magyarországon. Ez a viszonylag kis méretű médiahasználói csoport az EU-ban az ötödik legalacsonyabb átlagjövedemhez jut hozzá,[170] és a hirdetési piac így feltáruló jellegéből következően immár talán nem meglepő, hogy a magyar elektronikus médiában alacsony az innováció szintje. Az elektronikus médiapiac vezető cégei kockázatkerülő és kissé alulfinanszírozott kereskedelmi televíziók, melyek életét egyre jobban befolyásolja a hirdetési piac politikailag motivált kormányzati befolyásolása és politikailag nem független, közszolgálatinak nevezett, ám valójában pártirányítás alatt álló állami média (MTVA) működése. A magyar állami média archívumának popzenei anyaga, a felvételek és a korábban felvett műsorok szolgálnak az állami csatornák retro popzenei műsoraihoz, vagy az M3 csatorna működéséhez – ezt a tematikus csatornát kimondottan retrocsatornának hozták létre. Néhány kivételtől eltekintve e programok nélkülözik a végiggonddolt emlékezetpolitikai szempontokat, sok esetben a program mindössze abból áll, hogy az 1960–80-as években sugárzott popzenei másorokat újra műsorra tűzik. Míg az állami média számára a szocializmusból származó archív anyagokat mint olcsó forrásokat aknázzák ki, a kereskedelmi csatornák, eltekintve kulturális magazinok olykori retrofeltáró anyagaitól, nemigen foglalkoznak innovatív formátumok vagy programok révén a szocializmusban alkotott popkultúra szisztematikus vizsgálatával. A vezető elektronikus médiavállalatok tevékenységét sajátos módon egészíti ki a hazai médiafogyasztók kitüntetett figyelme a közösségi média iránt.

169 N.N.: „A technológiai vívmányok 4-ből 3 embert közelebb hoztak családjukhoz". *Samsung.co* 2014.07.16. http://www.samsung.com/hu/news/local/a-technologiai-vivmanyok-negybol-harom-embert-kozelebb-hoztak-csaladjukhoz (utolsó letöltés: 2016.11.29.).

170 N.N.: „A magyar és az átlagos uniós bérek alakulása 2014/2015-ben!". *Euvonal* 2014.12.08. http://www.euvonal.hu/a-magyar-es-az-atlagos-unios-berek-alakulasa-20142015-ben/ (utolsó letöltés: 2016.12.12.).

A Samsung imént hivatkozott alapos nemzetközi kutatása[171] az infokommunikáció használatáról kimutatta, hogy a magyarországi fogyasztók számára sokkal fontosabb az ingyenes digitális tartalom, mint ami a nyugat-európai országokban tapasztalható. Ha ezt a tényt összekapcsoljuk a kutatás egy másik fontos megállapításával, miszerint a közösségi média, s különösen a Facebook jó félmillió hazai felhasználóval rendelkezett a kutatás idején, akkor egy figyelemreméltó összefüggés rajzolódik ki, nevezetesen az, hogy az ingyenes videós tartalom, gyakran a közösségi média által megosztott formában, fontos szórakozási forma a hazai internethasználóknak. A popkultúra jól ismert jelensége, hogy a masszív globalizációs folyamatok mellett a nemzeti közönségek sokszor figyelemreméltó odaadással ragaszkodnak a nemzeti nyelvükön vagy nyelveiken előadott popzenéhez, szemben az angol nyelvű globális poppal. Ha ezt a megfigyelést összepárosítjuk a fejezet első felének fő megállapításával, miszerint az 1989 előtti popzene politikai, illetve kultúrpolitikai státusa erősen összefügg e zenék, illetve audiovizuális anyagok felvételeinek technikai szintjével, akkor az a nyers következtetés adódik, hogy azoknak a tartalmaknak, melyeket a domináns kultúrpolitikai kiadói elvek és gyakorlatok negligáltak, a mai, megosztáson alapuló webkettes terjesztés korában a Facebookon és a Youtube-on is sokszor marginalitás és felejtés a sorsuk, nem utolsósorban azért, mert rossz minőségű felvételeken maradtak fenn. Míg sokszor bevallhatóan nincs sok élveznivaló a kazettás magnóval és VHS kamerával felvett, nyolcvanas évekből származó felvételeken – s ehhez itt csak a Spions vagy a Neurotic felvételeit hoznám fel példaként –, addig az egykori kommunista hatalom ellenőrizte média által megjelenített popzenészek még ma is el tudják bűvölni rajongóikat a fiatalkor kedvenc számaival első osztályú hang- és képminőségben, mindenekelőtt a Youtube-on. Lehet úgy érvelni, hogy a kultúrában a marginális státus befektetők híján mindig együtt járt a szegényes technikai minőséggel, ezért az egykor kommerciális sikereket elérő zenék újabb kori médiafogyasztási modalitások révén megvalósuló újabb sikerei, szemben az egykori marginálisabb zenék megmaradó marginalitásával, talán nem tekinthetők sajátos magyarországi jelenségnek. Azonban ha valaki rövid számvetést végez

171 Lásd a 11. lábjegyzetet.

az egykori brit punk Youtube-os jelenlétével, akkor egy másfajta következtetés tűnik érvényesnek. Marginálisnak és a brit mainstream média számára 1976–77-ben egyszerűen nonszensznek tűnt a Sex Pistols botránysorozata. Álljon itt csak néhány intézmény, amely bojkottálta a zenekar számait vagy koncertjeit: A BBC 1 rádió, a WH Smiths üzletek, a Top of the Pops tévéshow, az IBA médiahatóság, a Woolworth-hálózat, a kocsmai zenegépeket finanszírozó söripari egyesülés, az EMI és az A&M Records, a helyi rádióadók és még sokan mások.[172]

Ugyanakkor a tabloid sajtó csámcsogása ezeken a jól megkomponált médiabarát botrányokon biztosította a zenekar hírhedtségét, aztán hírnevét a tágabb közönség számára. A *The Sun* szörnyűlködő cikkei mellett a kultúra ellenkező szegletéből is érkezett figyelem a punk iránt, mégpedig a BBC befolyásos kultúrabrókerétől, John Peel-től, aki már akkor játszott punkzenét rádióműsorában, amikor a BBC vezetői számára még nem is tűnt szükségesnek, hogy megtiltsák az efféle zene szerepeltetését a rádióban. Olyan függetlenebb médiumok is beszámoltak a Sex Pistolsról, mint a Capital Radio (egy darabig), a *Melody Maker* vagy a *NME*. Bár a popzenében domináns kereskedelmi üzleti modell nyilvánvalóan elhallgattat vagy margóra szorít nonkonformista tartalmakkal kísérletező művészeket, kisebb, niche kiadók, vagy épp kísérletezőbb managerek nagyobb label-eknél vagy egyes lelkes szubkultúrák rá tudják irányítani egyes esetekben a tágabb közönség figyelmét a marginálisabb zenekarokra. Az ilyen független aktorok, illetve csatornák számára azonban Magyarországon értelemszerűen jóval kisebb volt a cselekvési tér, mint Nyugaton. A csend kulturális konstrukciója más volt Keleten és más Nyugaton, és úgy tűnik, hogy a régi dolgok technikai megőrzését és reprodukálhatóságát, illetve a rájuk való visszaemlékezés esélyeit alaposan befolyásolják a hidegháborús kultúrpolitikai meghatározottságok.

Konklúzió

Minden kultúrpolitika megvalósít válogatási szempontokat, kategorizációkat és szabályozásokat, és így igaz ez a kultúrát archiváló kultúrpolitikai eszközökre és folyamatokra is. Az állami médiaarchívumok, kereskedelmi rádiós DJ-k, vala-

172 N.N.: „Sex Pistols Banned". *New Musical Express* 1977. június 25., 52.

mint Facebook- és Youtube-használók által megvalósított, röviden áttekintett emlékezetpolitika alaposan befolyásolta a régi popzene mai helyzetét, ismertségét és elismertségét. Megmutattam érdekes párhuzamokat, ismétlődéseket és homológiákat a szocialista kultúrpolitika által felügyelt popzene és e zenék jelenkori archiválási gyakrolatai, illetve az így megvalósított emlékezetpolitika között. Mint mindenhol a kommunista országokban a hidegháború alatt, a rádió és a televízió még a többi médiánál is szigorúbb ellenőrzés alatt állt az állampárt részéről. A Magyar Rádió és a Magyar Televízió által előállított, fokozatosan sokszínűbbé váló tartalom az 1950 és 1980-es évek között minden változás ellenére mindig a párt prefernciáinak megfelelően készült, legyen szó politikai vagy a legkönnyedebb szórakoztató műsorról. Míg a kultúra peremvidékén működő nonkonformista művészek, tabutémák, illetve felforgató szubkultúrák olykor találtak hozzáférést szűk nyilvánosságot biztosító elit-folyóiratokhoz vagy szakmai kiadványokhoz, ez az 1980-as évek közepéig nem nagyon volt lehetséges az elektronikus médiában. A szocialista Magyarország kultúrpolitikai osztályozási elvei különös és fontos jelentőséget kaptak az új évezred magyarországi digitális tartalompiacának formája és szerkezete miatt. Meglepő módon a 2010-es évek médiapiaci állapotai támogatják azt a folyamatot és formulát, miszerint a kommunista kultúrpolitika olykor teljesen reflektálatlanul ismétlődik a mai média szerkesztési elveiben és gyakorlataiban. E folyamatban aktív szerepet játszik a közönség is, mindenekelőtt a közösségi média révén, miközben a szocializmus művészetének, alternatív popkultúrájának elhallgattatott, kiszorított, elnyomott témái, véleményei, esztétikai elvei közül sokan ma is marginális helyzetben vannak, ezúttal egy immár valamelyest szabadabb médiakörnyezetben.

Utóirat

2015. július 30-án a Neoton Família sztárjai szabadtéri koncertet adtak Balatonszárszón. Jelen sorok szerzője egy közeli nyaraló kertjéből hallhatta a zenét, és a szerző családja, illetve jelenlévő barátai egyetértettek abban, hogy – jó kétórás félplayback koncertjével – aznap este a zenekar keményen megdolgozott a gázsiért. Ez utóbbival kapcsolatban kiderült, hogy a koncert ingyenes volt, amit a falu önkormányzata finanszírozott. Ez az eljárás mostanság igen jellemző

falunapok és más hasonló rendezvények esetében, és e rendszer kiváló piacot jelent a retropopot művelő zenekaroknak. A koncert végén, a finálét követően Csepregi Éva megköszönte a közönségnek a hálás fogadtatást, majd valami hasonlót kiáltott: „És most egy nagy tapsot a polgármester úrnak, aki segített abban, hogy ma itt legyünk este veletek!" A tömeg pedig szófogadóan megtapsolta a polgármester urat. Csakúgy, mint a „régi szép időkben". A múlt véget ért ugyan, ám úgy tűnik, még mindig kísért.

A retroaktív rehabilitáció (mindez Szisz nélkül)

GYÖRGY PÉTER

„valamelyik év / valamelyik tél / valamilyen lakás / valahova haza // El!"
(Szerb János [1951–1988]: *Emlékezés egy különösnyár-éjszakára*)

Egy kánon átrendeződése mindig soktényezős, nehezen és jobbára csak utólag kiismerhető folyamat. Egymásra reflektáló vagy tudomást sem vévő szövegekből egyként összeállhat egy felismerhető mintázat, ahogy – úgy vélem – most is történik. Amikor a '60-as évektől fogva szubkultúrákban működő magyar neoavantgárd *irodalmi* marginalizáltságának okait elemzi, említi több, más-más nemzedékhez tartozó kortársunk, mintha egy retroaktív rehabilitációs program születésének lennénk szemtanúi.

Ebben az írásban két, szorosan összefüggő szempontot ajánlok megfontolásra. Az egyik az egykori neoavantgárd közegében született szövegek elsődleges kontextusának figyelembevétele, a másik a neoavantgárdhoz sorolt szerzők írásai, tevékenysége közti esztétikai feszültség nagysága, tehát a közöttük egykor pontosan látható, magától értetődő radikális különbségek utólagos láthatatlanná válásának, láthatatlanná tételének következményei.

A neoavantgárd szövegek irodalmi marginalizáltságának politikai-esztétikai okai ugyanis elválaszthatatlanok a szubkultúrák kontextusaitól, amelyekben jelentős részük született. Mindez gyakran nem pusztán befolyásolta, de meg is határozta azok státuszát, szerepét. Bálint István (1943–2007) *Arthur és Franz* című című, 1972-ben, a Magvetőnél megjelent, Zsámboki Mária szerkesztette kötete például vitathatatlanul sikeres irodalmi pályakezdés volt. A huszonkilenc éves szerző kötetben közölt versei, szövegei messze túl voltak a korszakban magától értetődőnek tekintett irodalom fogalmán, de azoknak helyük volt s van az irodalmi kánonban (lásd Szegedy-Maszák Mihály [szerk.]: *A magyar irodalom története*, III. kötet, 54. fejezet, *A részek győzelme a józan egész fölött*). Arról nem beszélve, hogy a kötet *Lovagkor vége* című verse, valamint a *Piros babák* című ciklusa, illetve Beréményi Géza 1979-es *Fehér babák takarodója* közti nyilvánvaló áthallások Bálint munkásságának emigrációja utáni aktív használatát mutatja. Ugyanakkor Bálint munkásságában egyre döntőbb szerepe volt a neoavantgárd színháznak, amelyben a szerző fogalma, szerepe távol állt az irodalmi élet és a hagyományos kőszínház normáitól. Ezeknek az írásoknak az értelmezése, rekonstrukciója, utólagos közlésük módja igen eltér az irodalmi kánonban irodalmi szövegként ismertekétől. Ezekben az improvizáció, a társszerzőség, a forgató- vagy szövegkönyv műfaji kérdései merülnek fel, így értelmezési tartományaik kérdése önmagában is pontos választ követel. Mindez persze *nem* választható el a kikényszerített emigráció (1977) utáni politikai marginalizáltság sorskérdésétől, tehát ha valaki nem pusztán Bálint István nevét kívánja említeni a neoavantgárd szerzők közül, hanem kéziratban lévő munkásságának megismerését, ismertetését tűzi ki céljául, akkor a színházi lét következményeit kell feloldania. Csak egyetlen példa. Bálint István és Donáth Péter (1938–1996) közös, *Náthán és Tibald* című, az egykori színlap tanusága szerinti *Improvizáció főbb*

témákra 1 részben alcímet viselő színművét 1969-ben mutatta be az Egyetemi Színpad Marton László rendezésében. A szöveg maga egy évvel később jelent meg a Színjátszók Kiskönyvtára 117. kötetében (*Újdonságok 1970*, Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1970). A két halálraítélt utolsó napjainak, óráinak „történetét" bemutató darab s annak előadása, mint az Nánay Istvánnak az Egyetemi Színpad történetéről szóló remek könyvéből kiderül, jól értelmezhető a hatvanas évek végének legális alternatív színházi közegében. Sokkal inkább abban, mintsem egy absztrakt, utólagosan konstruált „neoavantgárd" fogalom üres halmazában, amelyben a politikai határátlépéseket, a „cenzúra esztétikáját" tekintjük a rehabilitáció alapjának, döntő pontjának. Bálint István vitán felül fontos munkásságának kanonizálása a szövegek státuszának kérdését veti fel; elsősorban mert a Kassák Stúdió és a Halász-színház darabjai majdnem mindig egy-egy szövegből kiinduló kollektív performanszok voltak. Az előadásokról fennmaradt lejegyzések a magyar színház- és irodalomtörténet *közös* hagyományába tartoznak, s jól mutatják, hogy a „neoavantgárd szerző" ebben a közegben olykor inkább fikció, mintsem valóság. Ráadásul Bálint Egyesült Államokban írott műveinek nagy része felveti az emigrációs marginalitás megkerülhetetlen kérdését is. (Mindehhez lásd Balassa Péter 1988-as, Határ Győző *A nemzeti hamistudat* című esszéjére írt válaszát, az *Összehasonlító sérelemtudomány* című esszét, *Újhold Évkönyv*, 1988/2.)

Ha tehát nem pusztán formális és normatív listákat állítunk össze, hanem újraolvassuk a '60-as, '80-as évek szubkulturális közegekben írt műveit, akkor – mint azt már a fentiek is jelzik – igen hamar felismerhetjük, hogy a *ma* az egykori neoavantgárdhoz sorolt művek közötti különbségek több mint figyelemre méltóak. Magukkal a szövegekkel szembesülve válik láthatóvá, hogy az az esztétikai-politikai homogén közeg, amelyről ma szó esik, *így* egyszerűen nem létezett. Az esztétikai fesztáv a neoavantgárdon belül épp akkora volt, mint az azon kívüli kortárs irodalomban, ahogyan azt például az egykori antológiák mutatják.

Kukorelly Endre 1996-os *Kedvenc* című, 2016-ban, bővített kiadásban megjelent esszékötete (kukorelly endre (sic !): *porcelánbolt, Kedvenccekről. Olvasókönyv*) jellegzetes szerepet játszik a neoavantgárd rekanonizációját fontosnak tartó írások, szövegek között. Ennek, a hosszú évtizedek írásaiból összeállított, felszabadultan nárcisztikus kötetnek erénye, mint arra Margócsy István okkal hívta fel a figyelmet, megvesztegető, valóban megkapó őszintesége. „Kukorelly radikálisan elutasítja a hagyományos irodalomtörténet nemesen esztétizáló, széplelkű, jámbor folytonosságának illúzióját, amely szerint a zseniék és zseniális művek öntörvényűségük révén érvényesülnek az irodalmi életben (és a kánonban), s nyíltan képviseli azt az álláspontot..., mely szerint az érvényesülés és elismerés egyáltalán nem egyszerűen a művek minőségétől függ, hanem az éppen aktuális irodalmi élet politikától és ideológiától, csoport-összetartástól és féltékeny ségtől vezérelt verseny szituációiban bontakozik ki." (*Irodalomtörténet vagy sem*, *ÉS*, 2017/8., febr. 24.) Kukorelly túllépett a sérelemtudomány hisztérikus korszakán, könyvében nyoma sincs a tehetséges, kiváló kritikusok: Bán Zoltán András és Farkas Zsolt egykori Balassa-ellenes írásait átható indulatnak, ma már kínos megvetésnek. Kukorelly egyszerűen azt állítja, hogy Balassa és a munkásságával nem rokonszenvező Kulcsár-Szabó Ernő a szövegalapú irodalmat kizárólagos kánon-

nak olvasták, s mindez a magyar neoavantgárd számos alkotóját méltatlanul marginalizálta. (64–98.) A Kukorellyt méltató Földényi-kritika (*Magyar Narancs: „Szerintem”*, 2017. február 23.) tovább egyszerűsíti Kukorelly infantilis felszabadultságának árnyaltabb leírásait. „A »prózafordulat« egyszerre volt politikai és irodalmi bravúr. A neoavantgárd ebben nem volt versenyképes. Való igaz, később feltűnően hallgattak róluk, de közben vannak, akik nem hagyták, hogy meg lehessen feledkezni róluk: Balaskó és Tandori, Oravecz vagy Tábor Ádám. Mégoly közel áll a szívemhez (és ízlésemhez) Lajtai Péter, Ajtony Árpád, Bálint István, Molnár Gergely, Hajas vagy Erdély, akiknek a nevét magam sem győzöm eleget leírni. (...)

Előörs nélkül nincs változás, de az előörs gyakran elesik. Nekem fáj ezt a legjobban leírnom.” De hát épp nem a nevekről, a listákról, hanem a szövegekről van szó.

Amúgy Tandoriról és Oraveczről sem feltűnően, sem feltűnésmentesen nem hallgatott a kritika, pályájuk egészén át a kánon megkerülhetetlen íróivoltak mindketten, s megérdemelten: díjakkal, elismerésekkel, kultikus rajongókkal és hívő olvasókkal ellátott legendás alakok. S jó példái az esztétikai különbségek felsorolás által eltüntetésének. A *Töredék Hamletnek* 1968-ban, az *Egy talált tárgy megtisztítása* 1973-ban jelent meg, s már ez a két kötet sem ugyanabban a paradigmában íródott. Az első a kortárs magyar irodalmat otthonának tudja, magát abban ismeri fel s ismerteti el. Ahogyan Kondorról írt Tandori. „Hátraszegett fejetekhez kötözve, / Áttetszővé-Fűrészeltek, vonultok / – látványunk felhőcsíkjai – / sötét valónkon át.” *(K. B. grafikai műveiből)*. Vagy a Pilinszky-hommage: „Elvéthetetlenül üldözött – / elalszol s felébredsz”. Az *Egy talált tárgy megtisztítása* egy mifelénk kevéssé ismert művészetfogalmat használt, s végiggondolt (jelöletlen) lépéseket jelentett a magyar irodalmi szöveg aktuális normarendszerén túl, belépést a ready made, a koncept art világába. Tandori annak rendje és módja szerint Duchamp legavatottabb magyar értője, interpretátora, használója lett. Oravecz első, *Héj* című kötetének nyelve mögött Celan és Trakl példái, előképei tűntek fel, olykor éles fényben. Ha van két, igazán jelentős és eltérő esztétikai normákat teremtő költője ezeknek az évtizedeknek, akkor ők ketten bizonyosan azok. A neoavantgárd közegében említendő, hogy Tandori ready made-et használó költészetével az 1988-ban, harminchét éves korában öngyilkosságot elkövetett Szerb János munkássága rokonítható. Szerb 1990-es poszthumusz kötetét Petri György szerkesztette, s ő írta az utószót is – apróság, de mutatja, hogy neoavantgárd és a kanonizáltnak tekintett irodalom között nemcsak szoros személyi, hanem szakmai kapcsolatok is voltak. Amúgy munkásságáról Kukorelly egyszerűen nem tud.

Lajtai Péter nyomtatásban elérhető, ’70-es évekbeli költészete szorosan kötődik a Kassák-stúdióhoz, a Halász-színházhoz: a *Jelenlét Szógattó*ban (1989) megjelent hosszú szövegei is előadásokhoz köthetőek. Lásd a Bálint Istvánnal, Halász Péterrel közösen írt 1972-es *Skanzen gyilkosai*t, amelyben elhangzik Lajtaitól az *Indulónk 1914 partitúrája*. E szöveg a *Szógattó*ban *Ma este estély van* című költeményként azonosítható. Az ugyancsak emigráns Ajtony Árpád (1944–2013) Bálint Istvánhoz hasonlóan jól indult, első novellái sikeresek voltak. Az 1969-ben megjelent *Naponta más* (fiatal prózaírók antológiája) című, Gáll István által szerkesztett kötetben az *Elmentem Cselebihez*, míg az 1971-es, Vilmon Gyula szerkesztette, *Ahol a sziget kezdődik* című antológiában, a *Csalódás*

nyári napokon című novella(füzér) jelent meg. Ajtony e két írása, amint az 1998-ban napvilágot látott *A birodalom elvesztése* című gyűjteményes kötetében szereplő, 1967–1971 közötti novellái a rafinált minimalizmus és a lágy szürrealizmus ironikus remekművei. De mindenesetre kevés közük volt a neoavantgárd ideológiai-politikai stratégiáihoz. Ajtony reflektálatlan besorolása is mutatja, hogy milyen kockázatos vállalkozás a magánélet, a barátság és a politikai ítélkezés stratégiáit, közös élményeit összekeverni az irodalmi ítélettel. Ajtony valóban a szubkulturák közegében élt, de *a fenti kötetben közölt írásai* a transzparens szövegteremtés mesteri példái, amelyeknek egyetlen szó kommentár nélkül helye van bármely novellaválogatásban. Egy időben például egy utcában lakott – a Beaubourg közelében – a rue Quincampoix-ban Molnár Gergellyel, s feltehető – miért is ne tették volna –, olykor vagy gyakran elbeszélgettek egymással. De ez semmit sem változtat azon a tényen, hogy akkortájt Ajtony már Michel Foucault híve volt, szociálpszichológiát tanult, s úgy hitte, leszámolt az irodalommal, Molnár pedig élete talán megbonyolultabb és igénybevevőbb szerepét alakította a Spions zenekar alapítójaként, a Gregor Davidow nom de guerre-t használva, álorosz álkémként rockzenészt, alternatív sztárt alakított: félreismerhetetlen, igazán tehetséges politikai performer volt. Dalszövegei a magas és populáris kultúra regisztereit összezavaró, szubverzív művek voltak, amelyek éppoly távol estek akár Bálint István vagy Tandori költészetétől, mint azok Nagy László vagy Kormos István műveitől. Hajas Tibor (1946–1980), az ugyancsak nagy provokátor, aki indokolatlanul, a kortárs művészetben gyakran használt szereptúlteljesítés stratégiáját nem értő rendőrség és ügyészség amúgy belátható, prognosztizálható szűklátókörűsége miatt került börtönbe, radikálisan másik szerepet formált meg, mint Molnár. Jóval nyersebben és didaktikusabban alakította például a szexuális szabadság mítoszát – lásd Nádas Péter komor kritikáját az 1979-ben írott *Szövegköprózat (Sipda Bardo)*-ról.

Az évtizedekkel később megkezdődött rehabilitáció nem minden ponton olyan önironikus, őszintén sértődött, mint azt Kukorelly esetében láttuk. Zavarba ejtőbb, említést érdemlő *epizódnak* látom Petőcz András 1985-ös, a kalocsai *Magyar Műhely*-találkozón történtekről írott szövegét. Történt ugyanis, hogy Esterházy Péter Nagy Pál egy finoman

szólva is normatív és éles szövege miatt okkal otthagyta a találkozót. Előfordul ilyesmi. Petőcz mindezt szoros összefüggésbe hozta azzal, hogy a modernitás, a progresszió szerzői között repedés történt, s az avantgárd szerzők elismerése, kanonizációja úgymond megrekedt. (*„Nincs ott semmi keresnivalója" /Adalékok a posztmodern és avantgárd irodalom történetéhez/*, *ÉS*, 2016/41., okt. 14.) Attól tartok, hogy ez a drámai eseménynyé felstilizált epizód egy jóval fontosabb kérdés megkerülésére szolgál. A *Magyar Műhely* marginalizálódása ugyanis, Petőcz szövegét idézve: a *„direkt politizálástól mentes modernitás"*-sal függött össze; a l'art pour l'art tipográfiai forradalom jelentés nélküli ártatlanságával, amelyből egy idő után valóban kimosódott a korszellem értelmezésére való képesség és vágy, és ez egy avantgárd szemle esetében bizony kínos.

Azaz a retroaktív rehabilitáció szövegeit eltérő módon, más retorikával, de ugyanúgy a zárt, ideológiailag rövidre zárt monokauzális gondolkozásmódja járja át, s ez egyszerűen lehetetlenné teszi egy bonyolultabb összefüggésrendszer, kulturális térkép felrajzolását. Holott ezen lenne érdemes gondolkoznunk. Lám: Esterházy munkássága, a most elkezdődött s némi óvatosságra intő utóélete is arra vall, hogy bölcs belátás egy másik topográfiának, mintázatnak megfelelő, kulturális összefüggésrendszert elképzelnünk. Várszegi Asztrik Esterházy temetésén elhangzott homíliájában van egy mondat, amely utat nyithat egy ismerős és mégis új értelmezési mező felé. „Búcsúzik egy nemzet, egy nép, sorsával azonosuló írójától és gondolkozójától." Azaz, ha jól értettem, a pannonhalmi főapát azt állította, hogy az a modern, posztmodern, szövegalapú – nevezd bármiképp – irodalom, amelyet Esterházy írt, *az a nemzet és nép sorsával való azonosság nyelvét jelentette*. 2005-ben, a *Lenni eltörésben* című szövegében, a Vajdaságból Svédországba emigráló Domonkos István 1971-ben az *Új Symposion*ban megjelent, *Kormányeltörésben* című versét használja, folytatja, írja át vagy épp tovább. (Nem mellékesen lásd: Balassa Péter: *A menekült király, avagy a polgárháború előérzete*, 1984). „Lenni én magyar író lenni alany állítmány bővítmények nép nemzet." A nyelv a kérdés, és a nyelvkritika és nyelvhasználat a válasz. Ez a szöveg minden mondatában, összes, úgymond intertextuális összefüggésében félreérthetetlenül radikális volt – mint Esterházy majd minden szövege, amelyekben nem taktika és etika, hanem a bizonyosság és az irónia viszonya volt a kérdés. A bizonyosság, az említésre sem méltó magátólértetődőség, hogy ő – is – a nemzet írója, és nincs *másik nemzet, másik nép, másik irodalom*. A létünket meghatározó fogalmak közjavak: értelemszerűen közösek, nemzet, nép, irodalom használója mindenki, még az is, aki a másikat azon kívülinek tekinti. Esterházy nem harcolt, hanem a bennfoglalás műveletét, művészetét alkalmazta: tágasabb univerzumot teremtett, mint azok, akik a haza nevében való fellépést a hazából kizárandó, nemzettől idegen mondatok, írók listájának összeállításával kezdik. S amúgy ebben nem pusztán igaza volt, hanem ez az igazság.

Magyar itt mindenki, az is, aki a romákat idegen etnikumnak tekinti, s a romák maguk, akik – nem mellesleg – épp most pusztulnak bele kizáratásuk metaforáiba, a magától értetődővé lett mindennapos megaláztatásba. Balogh Attila Eörsi István által nagyra tartott s hosszú évek óta láthatatlannak tekintett költészete az irodalmi példa minderre.

A magyar nyelv: az alany, az állítmány, a bővítmények, a nemzet, a haza virtuális kulturális tere. Azaz, mint Szilágyi Domokos – ha lenne egyetemes magyar kánon, akkor nemcsak a Királyhágón túl tudnánk, hogy Szisz volt ő – írja 1976-ban: „A szó dadog, a muzsika beszél, / beszél a fákkal a bús őszi szél, / beszélnék én is, de csak dadogok, / a szó dadog, az óra üt, a vég / közeledik, és nincsen menedék" (*Dadogás*, 1976). Az év novemberében ölte meg magát.

Attól tartok, hogy az igazi kérdés az, hogy mikor lesz magától értetődő, hogy Esterházy és Szilágyi, Sütő András és Bretter György, Szabédi László és Gion Nándor, Bertha Bulcsu és Szerb János egyaránt, egyként ugyanannak az egyetlen – heterogén, számos iskolával, hagyománnyal, feloldhatatlan ellentmondással teli – *magyar irodalomnak* a szerzői mind. S ebben az új geopoétikai kontextusban, egy jóval tágasabb és bonyolultabb, a trianoni határok mögé tekintő irodalmi térben: a neoavantgárd szövegeit is érdemes lesz mind újraolvasnunk.